

સામાજિક વિજ્ઞાન

ધોરણ 9

પ્રતિશાસપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.
બધાં ભારતીયો મારાં ભાઈબહેન છે.
હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને
વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.
હું સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.
હું મારાં માતાપિતા, શિક્ષકો અને વડીલો પ્રત્યે આદર રાખીશ
અને દરેક જાણ સાથે સત્યતાથી વર્તીશ.
હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.
તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

રાજ્ય સરકારની વિનામૂલ્યે યોજના હેઠળનું પુસ્તક

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર-382010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર

આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે.
આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા
પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય-સલાહકાર

ડૉ. જી. ટી. સરવૈયા

પ્રા. વાય. પી. પાઠક

પ્રા. દિનેશ મૂ. શુક્લ

લેખક-સંપાદન

શ્રી સલીમ એસ. કુરેશી (કન્વીનર) શ્રી વસંતરાય એમ. તેરૈયા
ડૉ. બિમલ એસ. ભાવસાર શ્રી મનિષ ભૂપેન્દ્રભાઈ સોની
શ્રી દેવાંગકુમાર આર. દેસાઈ શ્રી નંદાભેન એ. વ્યાસ
શ્રી પ્રકાશ કે. વાધેલા ડૉ. શહીદાબહેન કે. ખાનસાહેબ
ડૉ. જિજાસાબહેન એચ. જોશી શ્રી ભાવેશભાઈ પંડ્યા
શ્રી રાજેન્દ્રકુમાર બી. મહેતા

સમીક્ષા

ડૉ. કે. સી. બારોટ

ડૉ. અન. જી. દિક્ષિત

ડૉ. વિકેશ પંડ્યા

ડૉ. નવનીત જ્યસ્તવાલ

ડૉ. જયમલ રંગિયા

ડૉ. હેમાબહેન જીકાદરા

ડૉ. કિરણ દવે

શ્રી રમાબહેન જોશી

શ્રી કનુભાઈ પટેલ

શ્રી ઉમેશભાઈ વાળા

શ્રી મુકેશભાઈ શીંગાળા

શ્રી વિપુલભાઈ પટેલ

શ્રી ચંદ્રકિશોર પાંડેય

શ્રી મહેશકુમાર પટેલ

ભાષાશુદ્ધિ

શ્રી ભીખુભાઈ પરમાર

ચિત્રાંકન

શ્રી પલ્લવ કાપડિયા

શ્રી પરિતા ગ્રાફિક્સ

સંયોજન

ડૉ. ચિરાગ એન. શાહ

(વિષય-સંયોજક : કોમર્સ)

નિર્માણ-સંયોજન

શ્રી હરેન શાહ

(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)

મુદ્રણ-આયોજન

શ્રી હરેશ એસ. લીભાચીયા

(નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)

પ્રસ્તાવના

રાષ્ટ્રીય અભ્યાક્મોના અનુસંધાનમાં ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કર્યા છે. આ અભ્યાસક્રમો ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર થયેલા ધોરણ 9, સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલું આ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂક્તાં મંડળ આનંદ અનુભવે છે.

આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં એની હસ્તપ્રતની આ સત્રે શિક્ષણકાર્ય કરતાં શિક્ષકો અને તજ્જ્ઞો દ્વારા સર્વાંગી સમીક્ષા કરાવવામાં આવી છે. શિક્ષકો તથા તજ્જ્ઞોનાં સૂચનો અનુસાર હસ્તપ્રતમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કર્યા પછી આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે મંડળે પૂરતી કાળજી લીધી છે. તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો આવકાર્ય છે.

પી. ભારતી (IAS)

નિયામક

તા.16-11-2019

કાર્યવાહક પ્રમુખ

ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2016, પુનઃમુદ્રણ : 2017, 2018, 2019, 2020

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી પી. ભારતી, નિયામક

મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજો નીચે મુજબ રહેશે :*

- (ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાખ્રેણજનો અને રાખ્રગીતનો આદર કરવાની;
- (ખ) આજાદી માટેની આપણી રાખ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;
- (ગ) ભારતના સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાખ્રીય સેવા બજાવવાની હક્કાં, થતાં, તેમ કરવાની;
- (ય) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક લેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, થીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે તેવા વ્યવહારો ત્યજ દેવાની;
- (યી) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજ તે જાળવી રાખવાની;
- (૪) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકૂળ રાખવાની;
- (૫) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;
- (૬) જાહેર ભિંકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;
- (૭) ચાખ પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની.
- (૮) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

*ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-ક

અનુક્રમણિકા

● સામાજિક વિજ્ઞાનની વિભાવના	1
● એકમ 1 : વીસમી સદી - વિશ્વ અને ભારત	2
1. ભારતમાં બ્રિટિશ સત્તાનો ઉદ્ય	3
2. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ અને રશિયન કાંતિ	10
3. નૂતન વિશ્વ તરફ પ્રયાણ	15
4. ભારતની રાષ્ટ્રીય ચળવળો	23
5. ભારત : આગાદી તરફ પ્રયાણ	31
6. 1945 પછીનું વિશ્વ	39
7. સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારત	47
● એકમ 2 : આધુનિક રાષ્ટ્રનું નિર્માણ	55
8. ભારતના રાજ્યબંધારણનું ઘડતર અને લક્ષણો	56
9. મૂળભૂત હકો, મૂળભૂત ફરજો અને રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો	65
10. સરકારનાં અંગો	73
11. ભારતનું ન્યાયતંત્ર	86
12. ભારતીય લોકશાહી	93
● એકમ 3 : ભારતભૂમિ અને લોકો	98
13. ભારત : સ્થાન, ભૂસ્તરીય રચના અને ભૂપૃષ્ઠ - I	99
14. ભારત : સ્થાન, ભૂસ્તરીય રચના અને ભૂપૃષ્ઠ - II	106
15. જળ-પરિવાહ	114
16. આબોહવા	121
17. કુદરતી વનસ્પતિ	131
18. વન્યજીવન	137
19. ભારત : લોકજીવન	143
20. આપન્તિ-વ્યવસ્થાપન	148

CERTIFICATE OF THE MAPS

1. © Government of India, Copyright 2016
2. The responsibility for the correctness of internal details rests with the publisher.
3. The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line.
4. The external boundaries and coastlines of India agree with the Record/Master Copy certified by Survey of India.
5. The state boundaries between Uttarakhand & Uttar Pradesh, Bihar & Jharkhand and Chattisgarh & Madhya Pradesh have not been verified by the Governments concerned.
6. The spellings of names in this map, have been taken from various sources.

સામાજિક વિજ્ઞાનની વિભાવના

રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા (National Curriculum Framework) 2005 : સામાજિક વિજ્ઞાન અંતર્ગત વિવિધ વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. એથી એનું વિષયવસ્તુ ખૂબ વિવિધ છે જેમાં ઈતિહાસ, ભૂગોળ, રાજ્યશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર જેવા વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓ માનવીય અભિગમ ધરાવતા, સુમાહિતગાર, બુદ્ધિનિષ્ઠ અને જવાબદાર નાગરિકો બને એ માટે સામાજિક વિજ્ઞાનને અત્યંત મહત્વનું ગણી શકાય. NCF 2005 જ્ઞાવે છે કે સામાજિક વિજ્ઞાનને અન્ય વિજ્ઞાનો અથવા ગણિતથી ઓછું મહત્વપૂર્ણ માનવાની જરૂર નથી. આથી શિક્ષકો સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષણ પર પૂરતા પ્રમાણમાં ભાર મૂકે એ અત્યંત જરૂરી છે.

પ્રો. પશ્યાલ જ્ઞાવે છે કે શિક્ષણ કોઈ ભૌતિક વસ્તુ નથી જેનું વિતરણ ટપાલ અથવા શિક્ષક દ્વારા કરી શકાય. ઉપજાઉ અને સમૃદ્ધ શિક્ષણનાં મૂળ હંમેશાં બાળકની ભૌતિક અને સાંસ્કૃતિક ભૂમિમાં જડાયેલા હોય છે અને તેમને માતા-પિતા, શિક્ષકો, સહપાઠીઓ અને સમુદાયો સાથે પારસ્પરિક કિયાઓથી સિંચન મળે છે.

NCF 2005ના અનુસંધાનમાં બધા જ વિષયોના અભ્યાસક્રમોની વિષયવસ્તુને વિવિધ ક્ષાઓને ધ્યાનમાં રાખીને નવેસરથી ગોઠવવામાં આવી છે.

નવા અભ્યાસક્રમ પર આધારિત આ પુસ્તકમાં એક સુસંકલિત અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો છે. એમાં મુખ્યત્વે ઉપર દર્શાવેલ ઈતિહાસ, ભૂગોળ, રાજ્યશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર જેવાં વિવિધ સમાજ વિજ્ઞાનોના વિષયવસ્તુનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. માનવ સમાજનાં જુદાં જુદાં પાસાંઓ અને નિસબ્તોને, સ્થળ અને કાળ બંને સંદર્ભમાં અને તેમની વચ્ચેના સંબંધોને ધ્યાનમાં રાખીને રજૂ કરવાનો નિષ્ઠાપૂર્વકનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. વિષયવસ્તુની માત્રા અને સંકલ્પનાઓનું ભારણ ઘટાડવાનો પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. સામાજિક વિજ્ઞાનોને આવરી લેતાં ચાર અલગ અલગ પુસ્તકોને સ્થાને અભ્યાસના એક સ્વતંત્ર વિષય તરીકે સામાજિક વિજ્ઞાનોને એક જ પાછચપુસ્તકમાં સમાવવામાં આવ્યા છે. સમકાળીન ભારતના વિષયવસ્તુને વચ્ચી લેતા ત્રણ એકમોમાં પુસ્તકનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. ત્રણ એકમોમાં સમાવિષ્ટ અભ્યાસ-વિષયો વચ્ચેના આંતરસંબંધ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય એ દસ્તિએ તેમની રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

એકમ 1 : વીસમી સદ્દી - વિશ્વ અને ભારત : આ એકમમાં 20મી સદીમાં વિશ્વની મુખ્ય ઘટનાઓની સાથે ભારતના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના અભ્યાસ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. આ એકમ સમકાળીન ભારતના અભ્યાસ અંગેના ત્યાર પદ્ધીના એકમ માટે પશ્ચાદભૂમિકા પૂરી પાડે છે.

એકમ 2 : આધુનિક રાષ્ટ્રનું નિર્માણ : સ્વાતંત્ર્ય પદ્ધીના સમયમાં ભારતની પુનર્નયના, ભારતના બંધારણનું ઘડતર, તેનાં મુખ્ય લક્ષણો, ભારતીય સરકારનું માળખું, મૂળભૂત હકો, ફરજો અને ભારતીય લોકશાહી વગેરે મુદ્દાઓની ચર્ચા આ એકમમાં કરવામાં આવી છે. દુનિયાની સૌથી મોટી લોકશાહી વ્યવહારમાં કેવી રીતે કામ કરે છે, એ સમજવામાં આ એકમ ઉપયોગી પુરવાર થશે.

એકમ 3 : ભૂમિ અને લોકો : ભારતની ભૂમિ, પ્રાકૃતિક સ્ફૂર્તિ અને લોકો, ભારતનાં સમૃદ્ધ સંસાધનો અને કુદરતી પર્યાવરણ વગેરે મુદ્દાઓની ચર્ચા આ એકમમાં કરવામાં આવી છે. આપણા પર્યાવરણના વૈવિધ્ય અને સમૃદ્ધિને સમજવામાં આ એકમ વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી નીવડણે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ પુસ્તક વિકાસ અને રાષ્ટ્ર નિર્માણના ભગીરથ કાર્યમાં ભાગીદાર થવા અને તેમાં અસરકારક રીતે પોતાનું યોગદાન આપવા માટે વિદ્યાર્થીઓનું સુમાહિતગાર, બુદ્ધિનિષ્ઠ અને જવાબદાર નાગરિકો તરીકે ઘડતર કરશે.

એકમ 1 : વીસમી સદી - વિશ્વ અને ભારત

20મી સદી દરમિયાનનું વિશ્વ એ માનવજીવનમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં થયેલાં સંશોધનો અને પ્રગતિનાં દીર્ઘકાળીન પરિણામોનું સાક્ષી છે. એશિયા અને આફ્રિકામાં પ્રસરેલા સંસ્થાનવાદની પ્રવૃત્તિએ યુરોપિયન સંસ્થાનવાદી સત્તાઓ વચ્ચે જે વૈમનસ્ય સર્જું, તેણે વિશ્વ રાજકારણમાં એવાં પરિણામો વારસામાં આપ્યાં કે જેણે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ, રિશિયાની બોલ્શોવિક-કાન્ટિ, જર્મની, ઇટાલી, સ્પેન વગેરેમાં સરમુખત્વારશાહીનો ઉદ્ય તેમજ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ જેવા એક પછી એક બનાવો બન્યા. સંસ્થાનવાદી અને સામ્રાજ્યવાદી લાલસાએ આણુશસ્ત્રો તેમજ અન્ય સંહારક શસ્ત્રોના પ્રયોગે સમગ્ર વિશ્વને કુદ્ધ બનાવી દીધું. અલબાની, માનવજીતના હૈયામાં પ્રગટેલી શાંતિ અને સલામતીની જંખનાએ સંયુક્ત રાઝ્યો (U.N.)ને જન્મ આપ્યો; સંયુક્ત રાઝ્ય અમેરિકા અને સોવિયેટ રિશિયા વચ્ચે પ્રભાવક્ષેત્રો વિસ્તારવાની જે હોડ ચાલી, તેમાંથી જ 'ઠંડા-યુદ્ધ' (Cold war)નો ઉદ્ભબ થયો. આ ઠંડા યુદ્ધનાં બે કેન્દ્રો બન્યાં વોંશિંગટન ડિ.સી. અને મોસ્કો.

પ્રજાના મિજાજમાંથી પ્રગટેલી રાઝ્યવાદની ભાવનાએ વીસમી સદીના અંત ભાગમાં શક્તિશાળી સોવિયેટ રિશિયાનું વિઘટન કર્યું. બર્લિનની દીવાલ તોડી નાખી અને જર્મનીનું એકીકરણ સિદ્ધ કર્યું. આ બનાવો અકલ્યિત અને રોમાંચક હતા. આમ છતાં, વિશ્વમાં સામ્યવાદનાં પૂર્વ ખાળી ન શકાયાં; અને ચીન સહિત યુરોપ-એશિયાઈ દેશો તેના પ્રભાવમાં આવી ગયા. અરે ! દુનિયાનો કેટલોક ભાગ તો 'લાલ રંગે' રંગાઈ ગયો ! હા, વિશ્વ રાજકારણની આ તો માત્ર એક બાજુ જ છે.

વિશ્વરાજકારણની બાજુ પણ એટલી જ સબળ અને સદ્ધર છે અને તે એશિયા, આફ્રિકા અને વિશ્વના અન્ય ભાગોમાં ઉદારમતવાદી ચણવળોએ જે આકાર લીધો છે, તેમાં દાખ્લોચર થાય છે. આ ચણવળે જ ભારત સહિત ઘણા દેશોમાં રાખ્યીય અને સ્વાતંત્ર્ય ચણવળનો ઉદ્ભબ થયો. તેણે રાખ્યીય સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિને માટે પોતાનું સર્વસ્વ ત્યાગીને બલિદાનની ભાવના જગાવવાનો એક એવો પદ્ધતિસરનો નૂતન પ્રયોગ કર્યો અને વિકસાવ્યો કે એશિયા-આફ્રિકાના દેશો માટે પ્રેરક અને પ્રોત્સાહક બની રહ્યો.

ભારતની રાખ્યીય લડતે એક એવું ચિત્ર ઉપસાવ્યું કે જેમાં ઉત્તર-દક્ષિણા, પૂર્વ-પશ્ચિમ, આભાલવૃદ્ધ સૌ નરનારીઓને તેમાં ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક સહભાગી બનાવ્યાં હતાં, કે જેણે ગૌરવવંતો ઇતિહાસ સર્જ્યો, આ વિવરણ અહીં કરવામાં આવ્યું છે. બાળકોમાં સ્વાભિમાન અને દેશપ્રેમ પ્રગટે તથા રાખ્યીય ચારિત્રયનું નિર્માણ થાય તે માટે માતૃભૂમિને સ્વતંત્ર કરવા શહાદત વહોરનાર કાંતિવીરોની વાતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, લખાણને પુષ્ટિ આપવા જરૂરી નકશા અને ચિત્રો પણ મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ એકમાં ઔદ્યોગિક કાંતિનો જે રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે એવા આશયથી કે વિદ્યાર્થીઓ આજના સમાજમાં વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજી ક્ષેત્રે થયેલી શોધખોળો ભાવિસમાજને પ્રગતિને પંથે લઈ જવામાં કેટલી મહત્વની છે તે બાબત સમજે.

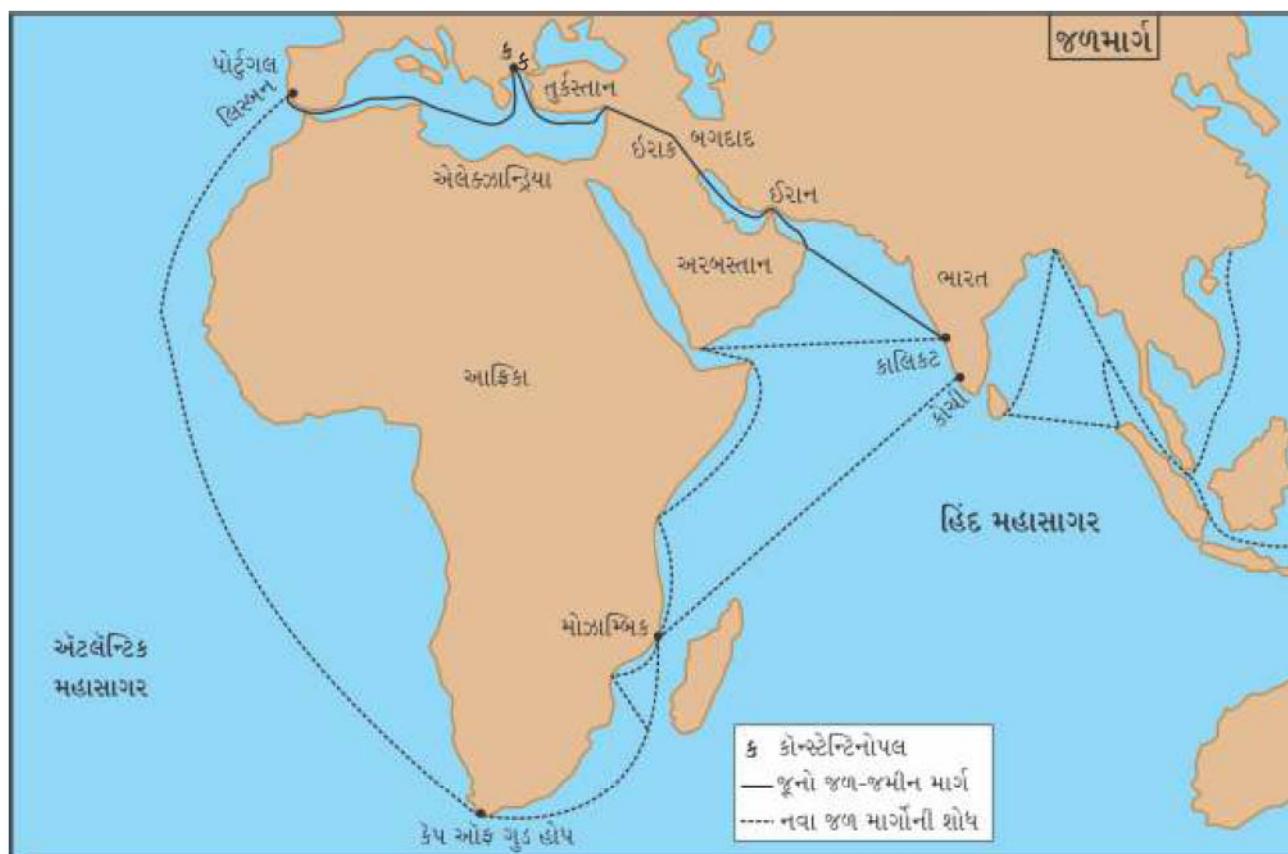
આપણે મહામુશકેલીએ પ્રાપ્ત કરેલી આજાદી, આંતરિક એકતા અને ભાવાત્મક એકતાને સાચવવાની તથા રાઝ્યનો સર્વતોમુખી વિકાસ કરવાની જવાબદારી હરહંમેશને માટે ઉપાડી લઈને નેતૃત્વ પૂરું પાડી શકે, તેવી ક્ષમતા અને સજજતા આપણે હવે પ્રાપ્ત કરી લીધી છે.

પ્રાચીન સમયથી ભારત તેના આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક વારસાના કારણે સમગ્ર વિશ્વમાં એક અજોડ સ્થાન ધરાવે છે. ભારતના સાંસ્કૃતિક વારસા અને આર્થિક સમુદ્રિકા કારણે વિશ્વના ઘણા દેશોની પ્રજા ભારતમાં આવી. ભારતના મરી-મસાલા, તેજાના, મલમલ, રેશમી કાપડ, ગળી વગેરેની યુરોપના દેશોમાં ખૂબ જ માંગ રહેતી. ભારત અને યુરોપ વચ્ચે વ્યાપાર જમીનમાર્ગ તેમજ જળમાર્ગ થતો અને આ માર્ગના કેન્દ્રસ્થાને તુર્કસ્તાનમાં આવેલું ઈસ્ટબુલ (કોન્સ્ટન્ટિનોપલ) હતું.

તુર્ક મુસ્લિમોએ કોન્સ્ટન્ટિનોપલ જીતી લીધું (ઈ.સ. 1453). આથી યુરોપવાસીઓ માટે કોન્સ્ટન્ટિનોપલ (ઈસ્ટબુલ) થઈ ભારત આવતો જળમાર્ગ બંધ થઈ ગયો. યુરોપવાસીઓને મરી-મસાલા વગર ચાલે તેમ ન હતું. આથી નવો જળમાર્ગ શોધવાની જરૂરિયાત ઉલ્લિ થઈ. જેથી વિશ્વના ભૌગોલિક સંશોધનોના યુગનો પ્રારંભ થયો.

ભારત આવવાના જળમાર્ગની શોધ

પોર્ટુગલના રાજા પ્રિન્સ હેનરીની પ્રેરણા, પ્રોત્સાહન અને આર્થિક મદદથી સાહસવીરોએ નવા જળમાર્ગની શોધના પ્રયત્નો આદર્થી. ભારત આવવાના જળમાર્ગની શોધ માટે ઘણા સાહસવીરોએ પ્રયત્નો કર્યા જેમાં બાર્થોલોમ્યુ ડાયલે ‘કેપ ઓફ ગુડ હોપ’ ભૂષિરની શોધ કરી. ડિસ્ટોફર કોલંબસે સ્પેનના રાજાની આર્થિક મદદથી નવો જળમાર્ગ શોધવાની સાહસયાત્રા આરંભી જે 1492માં એટલેન્ટિક સમુદ્રમાં આવેલ વર્તમાન વેસ્ટઇન્ડિઝ ટાપુએ આવીને અટકી. મૃત્યુ પર્યત ભારત આવવાના જળમાર્ગ શોધ્યાના વિશ્વાસ ધરાવતા કોલંબસે વાસ્તવિક રીતે નવો જ પ્રદેશ શોધ્યો હતો. આ સ્પષ્ટતા અમેરિગો વેસ્પુચીએ કરી હોવાથી, ત્યાર બાદ આ નવો પ્રદેશ અમેરિકા તરીકે ઓળખાયો.

1.1 ભારત આવવાનો જળમાર્ગ

પોર્ટુગલ નાવિક વાસ્કો-ડ-ગામાએ ભારત આવવાના જળમાર્ગની શોધ કરી (ઈ.સ. 1498). ભારતીય ખલાસીની મદદથી તે ભારતમાં પશ્ચિમ ડિનારે આવેલ કાલિકટ બંદરે પહોંચ્યો. ત્યાંના રાજ સામુદ્રિકે (ઝામોરિને) તેને આવકાર આપી રાજ્યમાં વેપાર કરવાની ધૂટ આપી. આમ, વિશ્વમાં આ ઘટના મહત્વપૂર્ણ ગણાય છે. તેના કારણે જ યુરોપવાસીઓ માટે ભારત આવવાનાં દ્વાર ખૂલ્લી ગયાં.

ભારતમાં યુરોપિયન પ્રજાનું આગમન (અંગેજોનું આગમન અને વેપારી મથકોની સ્થાપના)

ભારત આવવાના જળમાર્ગની શોધ થયા બાદ ભારતમાં વેપાર કરવા સૌપ્રથમ પોર્ટુગિઝ (ફિરંગી) પ્રજા આવી. સો વર્ષના સમયમાં પોર્ટુગિઝોએ દીવ, દમણ, ગોવા, કોચીન, મલાક્કા વગેરે પ્રદેશો પોતાના નિયંત્રણમાં લાવી દીધા. પોર્ટુગિઝોને વેપારમાં મળેલી સફળતાથી પ્રેરાઈને હોલેન્ડના ડચ (વલંડાઓ) અને તેન્માર્કની (અનિશ) પ્રજા પણ ભારતમાં વેપાર કરવા આવી. ઈંગ્લેન્ડના વેપારીઓએ ભારત સાથે વેપાર કરવા ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના કરી. ઈ.સ. 1600માં ઈંગ્લેન્ડના રાણી ઈલિઝાબેથે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને પૂર્વના દેશો સાથે વેપાર કરવાનો પરવાનો આપતાં 1608માં કંપનીનું પ્રથમ વહાણ કપ્તાન વિલિયમ હોકિન્સની આગેવાની હેઠળ સુરત આવ્યું; પરંતુ તેમને ફિરંગીઓના વર્ચસ્વ અને વિરોધના કારણે વેપાર કરવાની પરવાનગી મળી શકી નહિ. આખરે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને મુઘલ બાદશાહ જહાંગીર તરફથી વેપાર કરવાનો પરવાનો મળતાં સુરતમાં બ્રિટિશ ઈસ્ટ

1.2 ભારતનાં વિદેશી મથકો દર્શાવતો નકશો

ઇન્ડિયા કંપનીની પ્રથમ કોઠી (વેપારી મથક) સ્થાપી (1613). શરૂઆતનાં વર્ષોમાં કંપનીએ સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદમાં વેપારી મથકો સ્થાપ્યાં; પરંતુ આ પ્રદેશોમાં મરાಠી સત્તાનું પ્રભુત્વ વધતાં કંપનીને જોખમ દેખાયું. તેથી તેઓ દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશામાં આગળ વધ્યા જ્યાં તેમણે મધ્યલીપણું (અંગ્રેઝપ્રદેશ), સેન્ટ જ્યોર્જ (ચેનાઈ) અને ફોર્ટ વિલિયમ (કોલકાતા)માં કોઠીઓ સ્થાપી. મુંબઈ ખાતે વંદુમથક સ્થાપ્યું (1687).

1668માં ભારતમાં વેપાર કરવા ફેંચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું આગમન થયું. જેણે સમય જતાં માહે, કરાઈકલ, પોડીચેરી (પુડુચેરી), ચંદ્રનગર, મધ્યલીપણું વગેરે પ્રદેશોમાં વેપારી મથકોની સ્થાપના કરી. અઢારમી સદીમાં અંગેજો અને ફેંચો વિશ્વભરમાં પોતાની સત્તા સ્થાપવા અને સંસ્થાનો મેળવવા સતત સક્રિય હતા. ભારતમાં (1746થી 1763 દરમિયાન) આ બંને બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની અને ફેંચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વચ્ચે સત્તા સ્થાપવા ત્રણ કણ્ણાટક વિગ્રહો થયા. જેમાં ફેંચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો પરાજય થતાં

બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો રાજ્યવિસ્તારનો માર્ગ મોકળો થયો. આમ, સત્તા સંધર્ષના અંતે ફિરંગીઓ પાસે દીવ, દમણ, ગોવા રહ્યાં, જ્યારે હેંચો પાસે ચંદ્રનગર, માહે, કરાઈકલ, પોંડિયેરી જેવા પ્રદેશો રહ્યા, જ્યારે ડચ પ્રધા કાયમને માટે વિદાય પામી.

પ્લાસીનું યુદ્ધ

બંગાળમાં સિરાજ-ઉદ્-દૌલાનું શાસન હતું. તેના ઉતાવળિયા સ્વભાવના કારણે રાજ્યમાં તેના કેટલાક વિરોધીઓ હતા. આ સમયમાં બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ નવાબની પરવાનગી લીધા વિના કોલકાતામાં રક્ષણાનાં બહાને વેપારી કોઈને ફરતે કિલ્લેબંધી કરી; પરંતુ નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલાએ કિલ્લેબંધી તોડી પાડી. આ સમાચાર મદ્રાસ (ચેનાઈ) પહોંચતા કોલકાતાની કોઈને સહાય કરવા રોબર્ટ ક્લાઇવની આગેવાની નીચે કંપનીનું એક નાનકડું સૈન્ય બંગાળ આવ્યું.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું સૈન્ય શક્તિશાળી હોવા છતાં નવાબના સૈન્યને પરાજ્ય આપવાનું સરળ ન લાગતાં રોબર્ટ ક્લાઇવે દગ્ગાખોરીનો આશરો લીધો. નવાબને પરાજ્ય આપવા ઘર્યાંત્ર ઘડી કાઢવામાં આવ્યું. જેમાં સેનાપતિ મીર જાફર, શેઠ અમીયંદને કાવતરામાં સામેલ કર્યું અને કંપનીએ નવાબ કન્ડગત કરે છે એવા બહાના નીચે પ્લાસી નામના ગામ પાસેના મેદાનમાં યુદ્ધ જહેર કર્યું.

- પ્લાસીનું યુદ્ધ 23 જૂન, 1757ના રોજ લડાયું.
- પ્લાસીનું મેદાન મુર્શિદાબાદ (પ.બંગાળ)થી આશરે 38 કિમીના અંતરે આવેલ છે.

પૂર્વ યોજના અનુસાર મીર જાફર યુદ્ધમાં નિષ્ફળ રહ્યો. સિરાજ-ઉદ્-દૌલા હારી ગયો. ક્લાઇવના કાવતરાથી પ્લાસીનું યુદ્ધ માત્ર અડ્ધા દિવસમાં જ પૂર્ણ થયું. આ યુદ્ધથી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને ચોવીસ પરગણાની જગીર મળી. મીર જાફરને બંગાળનો નવાબ બનાવવામાં આવ્યો. આમ, પ્લાસીના યુદ્ધ દ્વારા ભારતમાં કંપની સત્તાનો પાયો નંખાયો (1757).

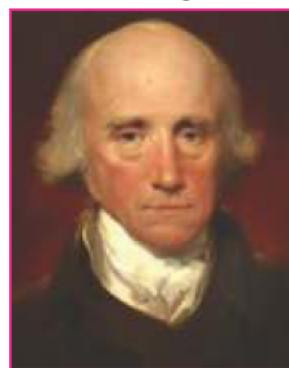
બકસરનું યુદ્ધ

અંગ્રેજોએ મિરજાફરને બંગાળનો નવાબ બનાવી તેની પાસેથી જુદાં જુદાં બહાનાં નીચે પુષ્ટ ધન મેળવ્યું અને વધુ અધિકારો મેળવવાની લાલચમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મીરજાફરને ખસેરી મીર કાસીમને બંગાળનો નવાબ બનાવ્યો. કંપની માટે મીર કાસીમ તો મીર જાફર કરતાં વધુ મહત્વાકંક્ષી સાબિત થયો. તેથી મીર કાસીમનો કંપનીને ડર લાગ્યો અને તેથી મીર કાસીમને ઉથલાવી ફરીથી મીર જાફરને નવાબ બનાવ્યો. મીર કાસીમ અવધના નવાબના શરણો ગયો. આ સમયે અવધમાં મુઘલ બાદશાહ શાહઆલમ આવ્યો હતો. આથી, ત્રણેં સંયુક્ત રીતે કંપનીનો સામનો કરવાનો નિર્ણય કરી કંપની સામે યુદ્ધ જહેર કર્યું.

બકસર મુકમે સંયુક્ત સેનાની સામે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ યુદ્ધ કર્યું (22 ઓક્ટોબર, 1764). જેમાં સંયુક્ત સેનાનો પરાજ્ય થતાં કંપનીને બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સાની દીવાની સત્તા મળી.

કંપની શાસનનો વિકાસ

અંગ્રેજ સરકારે નિયામક ધારો પસાર કર્યો (ઈ.સ. 1773). જે કાયદા પ્રમાણે બંગાળના ગવર્નરને ગવર્નર જનરલ બનાવી કંપનીના વ્યાપારી અને રાજકીય હિતો તથા પ્રવૃત્તિઓને તેના સીધા અંકુશ નીચે મૂક્યા અને તેના નીચે મુંબઈ-મદ્રાસના ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલને મૂકવામાં આવી. આ રીતે વોરન હેસ્ટિંગ્સ ભારતનો પ્રથમ ગવર્નર જનરલ બન્યો. તેના સમયમાં મરાઠાઓ સાથે

ગવર્નર જનરલ વોરન હેસ્ટિંગ્સ

'પ્રથમ મરાઠા વિગ્રહ' અને મૈસુરના હૈદરઅલી સાથે 'દ્વિતીય મૈસુર વિગ્રહ' થયો. આ બંને સત્તાઓનો એક સાથે સામનો કરતાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની મુશ્કેલીઓ વધી.

વોરન હેસ્ટિંગ્સ બાદ ગવર્નર જનરલ તરીકે કોર્નવોલિસ આવ્યો. તેના સમયમાં 'મૈસુરના વાધ' તરીકે જાણીતા ટીપુ સુલતાન સાથે ત્રીજો મૈસુર વિગ્રહ થયો. ટીપુ સુલતાનને હરાવવા કંપનીએ મરાઠા અને નિઝામની મદદ લીધી. ત્રણેં સંયુક્ત સેના સામે ટીપુ સુલતાનની હાર થઈ. તેને સંધિ સ્વીકારવાની ફરજ પડી.

ટીપુ સુલતાન

કોર્નવોલિસ બાદ સર જહોન શોર ગવર્નર જનરલ બન્યો. તેણે અપનાવેલી તટસ્થતાની નીતિના કારણે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની પ્રતિષ્ઠા એક બાજુ ઘટી તો બીજી બાજુ ભરાઈઓ વધુ શક્તિશાળી બન્યા. આથી, જહોન શોર પછી આવેલ ગવર્નર જનરલ વેલેસ્લીને માથે કંપનીને ભારતમાં સર્વોપરી બનાવવાની જવાબદારી આવી. આ માટે વેલેસ્લીએ સહાયકારી સૈન્યની યોજના દાખલ કરી. સહાયકારી યોજનાની શરતો અને અપનાવેલ રાજ્ય નીચે મુજબ છે :

સહાયકારી સૈન્ય યોજનાની શરતો

- કંપની સરકાર તાલીમ પામેલું સૈન્ય યોજના સ્વીકારનાર રાજ્યને આપશે. આ સૈન્ય રાજ્યના આંતરિક અને બાહ્ય આકમણથી રાજ્યનું રક્ષણ કરશે.
- તેના બદલામાં યોજના સ્વીકારનાર રાજ્યઓએ લશકરી ખર્ચ અથવા તેટલી આવક ધરાવતો પ્રદેશ અંગ્રેજોને આપવો.
- કંપનીની પરવાનગી વિના રાજ્ય અન્ય રાજ્ય સાથે યુદ્ધ કે સંધિ નહિ કરી શકે.
- રાજ્યના દરબારમાં એક અંગ્રેજ પ્રતિનિધિ રાખવો.
- અન્ય વિદેશીને પોતાના રાજ્યમાં નોકરીએ રાખવો નહિ.

યોજના અપનાવેલ રાજ્યો—શાસકો

- નિજામ ● મૈસુર ● અવધ ● ગાયકવાડ ● સિંધિયા ● ભોંસલે ● હોલકર

1.5 વેલેસ્લી અને સહાયકારી સૈન્યની યોજના

આ યોજના એક ‘મીઠા ઝેર સમાન’ હતી. આ યોજનાનો અમલ કરી વેલેસ્લીએ ઘણા પ્રદેશો ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીમાં જોડી દીધા. ગવર્નર જનરલ વેલેસ્લીએ ટીપુને સહાયકારી યોજના સ્વીકારવા જણાવ્યું, જેનો તેણે ઈનકાર કર્યો. યોજનાના સ્વીકારનો ઈનકાર થતાં કંપની (અંગ્રેજો)એ નિજામનો સાથ મેળવી મૈસુર ઉપર (1799) આકમણ કર્યું. આ ચોથા મૈસુર વિગ્રહ દરમિયાન ટીપુ અંગ્રેજો સામે લડતાં લડતાં મૃત્યુ પામ્યો.

વેલેસ્લી બાદ ભારતમાં ગવર્નર જનરલ તરીકે હેસ્ટિંગ્સ આવ્યો. તેણે નેપાળ સાથે યુદ્ધ કરી ગુરખાઓને લશકરમાં સામેલ

કર્યા. પીઠારાઓ સાથે યુદ્ધ કરી તેમને અંકુશમાં લીધા. ત્રીજો મરાઠા વિગ્રહ કરી કંપનીની સર્વોપરિતા સ્થપાઈ.

વિલિયમ બેન્ટિક ભારતમાં અગાઉના ગવર્નર જનરલોની સરખામણીમાં ‘ઉદાર ગવર્નર જનરલ’ તરીકે ઓળખાય છે. અગાઉના ગવર્નર જનરલોએ અપનાવેલી સામ્રાજ્યવાદી નીતિથી રાજ્યોમાં જે અસંતોષ ઊભો થયો હતો તે અસંતોષમાંથી એકતા ઊભી ન થાય તે માટે તેણે ઉદારમતવાદી કર્યા કર્યા.

ભારતના ગવર્નર જનરલ તરીકે ડેલહાઉસી આવ્યો (1848). તે ઉગ્ર સામ્રાજ્યવાદી માનસ ધરાવતો હતો. તેણે સામ્રાજ્યવાદી નીતિને પોખવા અને કંપનીનો રાજ્યવિસ્તાર વધારવા ‘જીત, જીતી અને ખાલસાનીતિ’ અપનાવી.

ડેલહાઉસીની ખાલસાનીતિ

યુદ્ધ દ્વારા ખાલસા	રાજી અપુત્ર અવસાન પામતાં રાજ્ય ખાલસા	ગેરવહીવટના બહાના નીચે ખાલસા	કરજની ઉઘરાણી તળે ખાલસા	નામમાત્રની સત્તાનો અંત લાવી ખાલસા
● પંજાબ	● સતારા	● અવધ	● નિઝામનો વરાડ પ્રાંત	● કશ્માટક
● પેગુ (નીચલું બર્મા)	● જૈતપુર			● તાંજોર
	● સંબલપુર			
	● ઉદ્દેપુર (મ.પ્ર.)			
	● જાંસી			
	● બધાત			
	● નાગપુર			

ડેલહાઉસી સામ્રાજ્યવાદીની સાથે સુધારાવાદી પણ હતો. તેના સમયમાં ભારતમાં પ્રથમ રેલવે (ઈ.સ. 1853 મુંબઈ-થાણા), ભારત-ઇંગ્લેન્ડ તાર વ્યવહાર, ઝાહેર બાંધકામ ખાતાની સ્થાપના, અંગ્રેજ કેળવણીની વ્યવસ્થા વગેરેની શરૂઆત થઈ. વિધવા પુનર્વિવાહ અને બાળલગ્ન પ્રતિબંધક ધારા તેના સમયમાં પસાર થયા.

1757ના પ્લાસીના યુદ્ધથી શરૂ કરીને 100 વર્ષના સમયમાં કંપનીની સત્તા અને સામ્રાજ્ય બંને વધ્યા; પરંતુ તેમ કરતા ભારતનાં રાજ્યોના અસંતોષનો સામનો તેને કરવો પડ્યો અને આ અસંતોષ અંતે 1857ના ભારતના પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રહ સ્વરૂપે બહાર આવ્યો.

કંપની શાસનની આર્થિક અસરો

જ્યારે આપણે કંપની શાસનનું સરવૈયું તૈયાર કરીએ છીએ ત્યારે ખ્યાલ આવે છે કે ભારત દેશ જે છેલ્લી સદીઓથી દુનિયાના દેશોમાં આર્થિક રીતે ગૌરવભર્યું સ્થાન ભોગવતો હતો તે કંપની શાસનનાં 100 વર્ષના શાસનકાળમાં ઇંગ્લેન્ડ માટે કાચો માલ પેદા કરનાર અને કારખાનામાં તૈયાર થયેલ માલ માટે બજારની ગરજ સારનારો દેશ બનાવી દીધો. બંગાળ સુતરાઉ કાપડ, કાચું રેશમ, ખાંડ, શાણ, મલમલની નિકાસ કરતું (1708થી 1756); પરંતુ દિમુખી શાસનપદ્ધતિ બાદ બંગાળની આર્થિક ચમક ઝાંખી પડી ગઈ.

કંપનીની અન્યાયી મહેસૂલી નીતિથી ભારતનો ખેડૂત પાયમાલ અને દેવાદાર બન્યો. અંગ્રેજ સરકારે ઇંગ્લેન્ડના ઉદ્યોગોને વિકસાવવા ભારતના કાપડ ઉદ્યોગ પર અન્યાયી જકાત નાખી. ભારતના હુન્નર ઉદ્યોગોને કચડી નાખવા વિવિધ અયોગ્ય રીતરસમ અપનાવી. જેથી ભારતના ઉદ્યોગ-ધંધા પડી ભાંગ્યા. ભારતનો કારીગર ગરીબ અને બેરોજગાર બન્યો. કંપનીના વાપારીઓ ખાનગી

વ्यापार कરી બંગાળાના કારીગરો પાસે ટૂંકી મુદ્દતમાં ઓક્કસ જથ્થામાં કાપડ વણીને પૂરું પાડવાનો કોન્ટ્રાક્ટ લખાવી લેતા અને કારીગર જો ઈન્કાર કરે તો તેને ફટક મારવાની કે જેલની સજા થતી.

કંપનીના આગમન પહેલાં ભારતનાં ગામડાં સ્વાવલંબી અને સમૃદ્ધ હતાં જે અંગ્રેજોના શાસનની અસરથી ગરીબ અને પરાધીન બન્યાં.

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના શાસનકાળમાં ભારતમાં મુંબઈ-થાણા વચ્ચે પ્રથમ રેલવે, ઇંગ્લેન્ડ-ભારત વચ્ચે આગાબોટની સેવાની શરૂઆત અને મુંબઈ, મદ્રાસ (ચેનાઈ), કોલકાતા જેવાં મહાબંદરોનો વિકાસ પડા થયો.

કુંપની શાસનની સામાજિક અસરો

બ્રિટિશ વહીવટ દરમિયાન વર્તમાનપત્રોના વિકાસથી ભારતીય પ્રજામાં વિચાર, વાણીસ્વાતંત્ર્યની ભાવના વિકસી. એ સમય દરમિયાન ભારતીય સમાજમાં કેટલાક પ્રદેશોમાં કુરિવાજો જોવા મળતા હતા જેમાં સતીપ્રથા, દૂધ પીતી કરવાનો રિવાજ, બાળલગ્ન વગેરે. અંગ્રેજોના સંપર્કથી રાજ રામ મોહનરાય, દુર્ગારામ મહેતા, બહેરામજી મલબારી વગેરેએ કુરિવાજો દૂર કરવા કાયદા કરાવ્યા. ભારતમાં વહીવટી માળખાનું અંગ્રેજકરણ થતાં અંગ્રેજ જાણનાર લોકોની જરૂર ઊભી થઈ પરિણામે મેકોલેના પ્રયત્નોથી ભારતમાં અંગ્રેજ શિક્ષણ આપવાનો પ્રારંભ થયો. ચાર્લ્સવુડની ભલામણથી મુંબઈ, મદ્રાસ (ચેન્નાઈ), કોલકાતામાં યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ.

અંગેજ શિક્ષણના કારણે ભારતમાં અંગેજ જીવનારો વર્ગ ઊભો થયો. સમય જતાં તેણે સુધારાવાદી માગણીઓ કરી સુધારાની પ્રક્રિયાને વેગ આપ્યો.

ੴ ਪ੍ਰਸਾਦਿ

આમ, ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ભારતની સમૃદ્ધિ અને વેપારથી આકર્ષાઈને ભારત આવ્યા. ભારતમાં કંપની શાસનને પરિણામે રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે સારી-નરસી અસરો ઉભી થઈ. કંપનીએ ભારતના ભોગે ઈંગ્લેન્ડને સમૃદ્ધ કરવાની નીતિ અપનાવી અને ભારતમાં આવી પોતાના લાભ માટે જે વ્યવસ્થામાં સંસ્થાનગત સુધારા કર્યા તેનાથી ભારતને પરોક્ષ રીતે લાભ પણ થયો.

स्वाध्याय

1. નીચેના પ્રશ્નોના ટંકમાં જવાબ લખો :

- (1) યુરોપિયન પ્રજાને ભારત આવવાનો જળમાર્ગ શોધવાની ફરજ પડી. - વિધાન સમજાવો.
 - (2) તેલખાઉસીએ ક્યા ક્યા સુધારવાદી કાર્યો કર્યા ?
 - (3) વેલેસ્લીની સહાયકારી યોજનાની મુખ્ય શરતો કઈ કઈ હતી ?
 - (4) તેલખાઉસીએ ખાલસાનીતિ અંતર્ગત ક્યાં ક્યાં રાજ્યો ખાલસા કર્યો ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ મદ્દાસર લખો :

- (1) પ્લાસ્ટિના યુદ્ધની ટૂંકમાં માહિતી આપો.
 - (2) કંપની શાસનની ભારત પર થયેલી આર્થિક અસરો જણાવો.
 - (3) કંપની શાસનની ભારત પર થયેલી સામાજિક અસરો જણાવો.

3. નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો :

- (2) ભારતમાં જહેર બાંધકામ ખાતાની સ્થાપના કોના સમયમાં થઈ ?
(A) વેલેસ્લી (B) ટેલહાઉસી
(C) વોરન હેસ્ટિંગ્સ (D) વિલિયમ બેન્ટિક
- (3) નીચેનામાંથી ક્યું વિધાન ખોટું છે ?
(A) 1757માં પ્લાસીનું યુદ્ધ થયું.
(B) પ્લાસીના યુદ્ધથી કંપનીને બંગાળાના ચોવીસ પરગણાની જગીર મળી.
(C) પ્લાસીના યુદ્ધથી કંપનીને બંગાળા, બિહાર, ઓરિસ્સાની દીવાની સત્તા મળી.
(D) બંગાળાના નવાબ સિરાજ-ઉદ્-ડાલાએ પ્લાસીના યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો.
- (4) ભારતમાં પ્રથમ ગવર્નર જનરલ તરીકે કોણ આવ્યો ?
(A) વોરન હેસ્ટિંગ (B) વેલેસ્લી
(C) ટેલહાઉસી (D) કેનિંગ
- (5) અંગ્રેજોએ ત્રીજો મૈસુર વિગ્રહ કોની સાથે કર્યો ?
(A) ટીપુ સુલતાન (B) મરાಠા
(C) નિઝામ (D) હૈદરાબાદી

પ્રવાના

- મધ્યયુગીન સામાજિક, ધાર્મિક સુધારકોની માહિતી એકત્ર કરી તેમને લગતો એક હસ્તાક્ષિપ્ત અંક તૈયાર કરો.
- ભારતમાં કંપની શાસન દરમિયાન શાસન કરતાં દેશી રાજ્યોની યાદી તૈયાર કરવી.
- ભौગોલિક સંશોધનોના સમય દરમિયાન શોધાયેલ વિવિધ પ્રદેશો અને સંશોધકોને લગતી માહિતી એકત્ર કરવી.
- પ્રાચીન અને મધ્યયુગ દરમિયાન ભારતની આર્થિક સમૃદ્ધિ વિશે માહિતી એકત્ર કરો.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ અને રશિયન કાંતિ

પણ્યિમ યુરોપનાં રાષ્ટ્રોની સામ્રાજ્યવાદની ભૂખ અને પ્રદેશલાલસાને લીધે તેમણે એશિયા અને આફિકાના દેશોમાં જઈને સંસ્થાનો સ્થાપ્યા અને તેમની સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો. પરિણામે યુરોપના દેશો વચ્ચે સંસ્થાનો સ્થાપવાની સ્પર્ધાઓ શરૂ થઈ હતી.

પણ્યિમ યુરોપના આ સંસ્થાનભૂખ્યા દેશોએ એશિયા-આફિકાના દેશોને આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક નુકસાન પહોંચાડ્યું હતું. વિશ્વરાજકારણમાં તેના એવાં પરિણામો આવ્યા કે જેને લીધે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ, રશિયાની બોલ્શોવિક કાંતિ વગેરે જેવા અનેક બનાવોનું સર્જન થયું હતું.

તો વિદ્યાર્થીમિત્રો ચાલો આપણો તેનો વિગતે અભ્યાસ કરીએ.

પણ્યિમ યુરોપ અને એશિયા-આફિકામાં સંસ્થાનવાદ

એશિયા-આફિકામાં સંસ્થાનો સ્થાપવામાં પણ્યિમ યુરોપના રાષ્ટ્રો મુખ્ય હતાં. તેમની આ સામ્રાજ્યવાદી લાલસાએ તેમનાં પડોશી રાષ્ટ્રોને પણ છોડ્યાં નહોતાં. નેધરલેન્ડ, બેલ્જિયમ અને લક્ઝમબર્ગ પર સ્પેનનો કબજો હતો. પાછળથી તેના કેટલાક પ્રાંતો ફાન્સે પડાવી લીધા હતા. પોર્ટુગિઝ શાસક બિનવારસ મૃત્યુ પામતાં, લોહીના સંબંધે સ્પેનના રાજા હસ્તક પોર્ટુગલ પણ આવી ગયું. જેને કારણે છ દાયકા સુધી બિન્યુરોપીય દેશોમાં સંસ્થાનો સ્થાપવાનો ઈજારો એકમાત્ર સ્પેન પાસે રહ્યો હતો.

એ જ રીતે ફાન્સ અને ઓસ્ટ્રીયાની પ્રદેશભૂખનો શિકાર ઈટાલી તથા જર્મન રાજ્યો પણ બન્યાં હતાં. જોકે જ્યારે એશિયા, આફિકાના દેશો પર સ્વતંત્ર યુરોપીય સત્તાઓની પક્કડ મજબૂત બની રહી હતી, ત્યારે આ બધા દેશો સ્વતંત્ર થઈ ગયા અને તેમણે પણ પોતાના અગાઉના માલિકોના માર્ગ ચાલી એશિયા-આફિકાનાં કેટલાક રાજ્યોને પોતાની સત્તા હસ્તક લીધાં હતાં.

એશિયામાં સંસ્થાનવાદ : ઈંગ્લેન્ડે ભારતમાં પગદંડો જમાવ્યા પછી ભારતના પડોશી દેશો શ્રીલંકા, ભ્યાનમાર (બર્મા), સિંગાપુર અને મલાયામાં પણ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. ઈંગ્લેન્ડે આગળ વધી ચીનમાં પ્રવેશ કર્યો; પરંતુ અફીઝાના વેપારના કારણે ઈંગ્લેન્ડ અને ચીન વચ્ચે યુદ્ધો થયાં (1839-42) જે ઈતિહાસમાં ‘અફીઝ વિશ્રાંહો’ તરીકે જાણીતાં થયાં. આ યુદ્ધમાં ચીનનો પરાજય થવાથી બીજાં 5 બંદરો વેપાર માટે મળતાં ઈંગ્લેન્ડની સત્તામાં વધારો થયો. ચીનની નબળાઈનો લાલ લઈ જાપાન, રશિયા, જર્મની, ફાંસ, બેલ્જિયમ અને અમેરિકાએ પણ વેપારી અને રાજકીય અધિકારો મેળવ્યા હતા.

પણ્યિમ એશિયાના રાજ વિસ્તારમાં વિપુલ પ્રમાણમાં નીકળતા ખનીજ તેલે યુરોપીય પ્રજાઓને સંસ્થાનો સ્થાપવા આકાર્યો હતા. ઈંગ્લેન્ડ, જર્મની, રશિયા અને અમેરિકાએ ઈરાન, ઈરાક, કુવૈત, સાઉદી અરેબિયા અને બેહરિનમાં તેલ કંપનીઓ સ્થાપી પોતાનાં હિતો જળવવાના પ્રયાસો કર્યા હતા.

આફિકામાં સંસ્થાનવાદ : પંદરમી સદ્દીના અંત ભાગમાં આફિકાના દક્ષિણ ભાગમાં સૌપ્રથમ ડય પ્રજાએ સંસ્થાન સ્થાપ્યું. ત્યાર બાદ ઈંગ્લેન્ડ કંપમાં અને ફાન્સે ઉત્તર આફિકાના અલ્જિરિયામાં વેપારી મથકો સ્થાપ્યાં હતાં. ઔદ્યોગિક કાંતિને કારણે કાચા માલની પ્રાપ્તિ અને તૈયાર માલના વેચાણ માટે આફિકાનો વિશાળ વિસ્તાર વધુ અનુકૂળ જણાતાં યુરોપિયન દેશોએ સંસ્થાનો સ્થાપવા સ્પર્ધા કરી. બેલ્જિયમના રાજા લિયોપોલ્ડ કોંગોનો વિશાળ પ્રદેશ કબજે કરી, પોતાની સત્તા સ્થાપી. ઈંગ્લેન્ડ ઈજિપ્ત, પૂર્વ આફિકાના કેટલાક વિસ્તારો તેમજ દક્ષિણ આફિકાના દેશો, પ્રદેશોમાં પોતાનાં મથકો સ્થાપ્યાં. ફાંસે ટ્યુનિસિયા, મોરોક્કો અને પણ્યિમ આફિકાના પ્રદેશોમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. જર્મનીએ પૂર્વ તથા પણ્યિમ આફિકાના કેટલાક પ્રદેશોમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય વિકસાયું. ઈટાલીએ રાતા સમુદ્રની આજુભાજુના આફિકન પ્રદેશો કબજે કર્યા. સ્પેન અને પોર્ટુગલ પણ આફિકાના કેટલાક પ્રદેશો કબજે કર્યા. આ પ્રાદેશિક વિસ્તારો મેળવવાની સ્પર્ધા વચ્ચે બર્લિન ખાતે યુરોપિયન રાજ્યોની એક પરિષદ મળી (1884-85). જેમાં આફિકાના જુદા જુદા પ્રદેશો વહેંચી લેવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે સમગ્ર આફિકામાં યુરોપના વિવિધ દેશોનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું હતું.

એક તરફ યુરોપનાં સંસ્થાનભૂખ્યા રાષ્ટ્રો એશિયા-આફિકાના પ્રદેશો પર પોતાનાં સંસ્થાન સ્વહસ્તક કરવા માંગતાં હતાં, ત્યારે બીજી બાજુ જર્મની અને ઈટાલીમાં એકીકરણ થયું હતું. તેથી જર્મનીએ ઔદ્યોગિકરણ, વ્યાપારીકરણ અને સંસ્થાનીકરણની હરીફાઈમાં જંપલાયું હતું. આમ, આ જડપી બદલાતા જતા પ્રવાહોએ આ દેશોનું રાજકીય અને આર્થિક તેમજ સામાજિક શોષણ કર્યું હતું. તેનાથી તેમનો વિકાસ અટકી ગયો હતો. જેણે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની ભૂમિકાનું સર્જન કર્યું હતું.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ (1914-1918)નાં પરિબળો

આધુનિક વિશ્વની કેટલીક હૃદયપ્રાવક અને અવિસમરણીય ઘટનાઓમાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનો સમાવેશ થાય છે. વિશ્વયુદ્ધ કોઈ એકાદ-બે પ્રસંગો કે પરિબળોને કારણો થયું ન હતું. તેની પાછળ અનેક પ્રકારનાં કારણો જવાબદાર હતાં. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનો પ્રારંભ 1 ઓગસ્ટ, 1914ના રોજ થયો. જર્મનીએ સેડાનની લડાઈમાં ફાંસને પરાજ્ય આપ્યો. તેથી ફાંસને ફેન્કફિટની સંધિ કરવી પડી (ઈ.સ. 1871). તે અનુસાર યુદ્ધને અને પોતાના બે પ્રદેશો આલ્સેસ અને લોરેન્સ જર્મનીને આપવા પડ્યા હતા. ફાંસ આ અપમાન ક્યારેય ભૂલી શક્યું ન હતું. આમ, ફેન્કફિટની સંધિ જ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનું મુખ્ય કારણ બન્યું હતું. આમ, એક યુદ્ધના અંતમાં જ બીજા ભાવિ યુદ્ધનાં બીજ રોપાઈ ગયાં હતાં.

(1) આર્થિક પરિબળ : 19મી સદીમાં ઈંગ્લેન્ડ એશિયા તથા આફિકમાં વિશાળ સામ્રાજ્ય જમાવ્યું હતું. તે પોતાનાં સંસ્થાનોનું આર્થિક શોખણ કરીને ધનવાન બન્યું. ઔદ્યોગિક કાંતિ તથા સંસ્થાનવાદના ઝડપી ફેલાવાને લીધે યુરોપને પુષ્ટળ કાચા માલની જરૂર પડતી. 19મી સદીની છેલ્લી પચીસીમાં જર્મનીએ એશિયા અને આફિકમાં બજારો મેળવવા હરીફાઈ કરવા માંડી. જર્મનીએ ઈંગ્લેન્ડ તથા ફાંસની તુલનામાં સત્તો માલ આપવા માંડ્યો. તેણે એશિયા તથા આફિકના ઈંગ્લેન્ડ તથા ફાંસનાં બજારો આ રીતે તોડવા માંડ્યાં. પરિણામે એક બાજુ જર્મની તથા બીજી બાજુ ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે તીવ્ર આર્થિક સ્પર્ધાઓ થઈ હતી.

(2) લશ્કરવાદ : યુરોપનાં રાખ્રોમાં પ્રાદેશિક વિસ્તાર માટે જે હરીફાઈ થઈ તેને માટે લશ્કરી બળ આવશ્યક અને મહત્વનું હતું. ઈંગ્લેન્ડ, ફાંસ, ઓસ્ટ્રીયા, રશીયા વગેરે રાખ્રોએ પોતાની સૈન્ય તાકાત વધારવા માંડી હતી. જાપાન, ઈટાલી, જર્મની જેવાં કેટલાંક રાખ્રોમાં ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ શરૂ થઈ હતી. સ્વરક્ષણાનાં બહાનાં નીચે શસ્ત્રોનું ઉત્પાદન વધાર્યું હતું. આમ, લશ્કરવાદને ઉત્તેજન મળ્યું અને આર્થિક સ્પર્ધાઓમાં લશ્કરી સ્પર્ધા ઉમેરાતાં યુદ્ધનું વાતાવરણ વધારે ઉગ્ર બન્યું હતું.

(3) જૂથબંધી-ગુપ્ત સંધિઓ : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ સર્જવામાં જૂથબંધીઓ અને ગુપ્ત કરારોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં વિશ્વ બે જૂથોમાં વહેચાયેલું હતું : એક બાજુ જર્મની, ઓસ્ટ્રીયા, હંગેરી, બહોરિયા તથા તુર્કસ્તાનનું જૂથ; બીજું બાજુએ ઈંગ્લેન્ડ, ફાંસ, રશીયા તથા જાપાનનું જૂથ હતું. આ બંને જૂથો વચ્ચે ઈર્ષા, દુશ્મનાવટ, શંકા, કુશંકા, ભય અને તિરસ્કારની ભાવના પેદા થઈ જે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનું મહત્વનું પરિબળ બન્યું હતું.

(4) ઉગ્રરાખ્રવાદની ભાવના : બેલિયમ અને ગ્રીસની સ્વતંત્રતા તેમજ ઈટાલી અને જર્મનીનું એકીકરણ રાખ્રવાદનાં પરિણામો હતાં; પરંતુ ત્યાર બાદ યુરોપમાં રાખ્રવાદની ભાવનાએ ઉગ્ર અને સંકુચિત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. યુરોપમાં આર્થિક ઈર્ષાઓ, બેંચતાણો, પ્રતિસ્પથાઓ અને સામ્રાજ્યવાદ એટલો બધો વધી ગયો કે એકબીજાનાં રાખ્રોનાં હિતો ટકરાવા લાગ્યાં. યુરોપનાં અગ્રાજ્ય રાખ્રોએ પોતાના પ્રજાજનોને ઉગ્ર આક્રમક દેશભક્તિના પાઠો ભાગાવ્યા. પોતાના દેશ પ્રત્યે પ્રેમ અને અન્ય રાખ્રો પ્રત્યેની ધૃણાને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું. જર્મન સપ્રાટ કેસર વિલિયમ બીજો ઉગ્રરાખ્રવાદ અને સામ્રાજ્યવાદનો પ્રાણોત્તા હતો. તે મહત્વાકંશી અને ‘વિશ્વ પ્રભુત્વ’ની નીતિમાં માનતો હતો. તે પોતાની પ્રચંડ લશ્કરી તાકાતથી પોતાનું ધાર્યું કરાવવા માંગતો હતો. જર્મનીની જેમ અન્ય રાખ્રોમાં પણ યુદ્ધની ભાવના ફેલાઈ અને આ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં પરિણામી હતી.

(5) વર્તમાનપત્રોનો ફાળો : યુરોપનાં રાખ્રોનાં વર્તમાનપત્રોના પરસ્પર આકરા, ઉશ્કેરણીજનક, અતિશયોક્તિભર્યા અને જૂઠાં લખાણોએ પરસ્પર હરીફ દેશોની વિરુદ્ધ એર ઓકી પ્રજામાં દુશ્મનાવટની લાગણી એટલી હદે ભડકાવી કે સત્તાસ્થાને બેઠેલા લોકો શાંતિ સ્થાપવા કે સમાધાન કરવાના પ્રયત્ન પણ ન કરી શકે.

(6) યુદ્ધ અંગેનું તત્ત્વજ્ઞાન : યુરોપમાં હવે “યુદ્ધ એ જ કલ્યાણ” નીતિએ જોર પકડ્યું. ટ્રિટસ્કે જેવા જર્મન લેખકોએ સિદ્ધાંત પ્રચાલિત કર્યા કે, “શક્તિમાનને જ જીવવાનો હક છે.” તથા “યુદ્ધ એ જ રાખ્રીય જરૂરિયાત છે.” નીતે નામના જર્મન લેખકે યુદ્ધને “પવિત્ર કાર્ય” ગણાવ્યું હતું.

ઓસ્ટ્રીયાના રાજકુમાર અને તેની પત્નીની ‘બ્લેક હેન્ડ’ નામની સર્બિયાની ઉગ્રવાદી સંસ્થાના સભ્યે ગોળી મારી હત્યા કરી. આ ઘટના પાછળ સર્બિયાનો હાથ હોવાનો ઓસ્ટ્રીયાએ આક્રેપ મૂક્યો અને 48 કલાકમાં તેના ગુનેગારને પકડીને ઓસ્ટ્રીયા સમક્ષ હાજર કરવાનું સર્બિયાને આખરીનામું આપ્યુ. સર્બિયાએ પોતે આ બાબતથી અજાણ હોવાનું જાહેર કર્યું. ઓસ્ટ્રીયાએ સર્બિયાનું કશું નહિ સાંભળતાં સર્બિયા સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. આ સાથે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનો પ્રારંભ થયો હતો.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની ઘટના

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન મિત્રરાષ્ટ્રોને પક્ષે 24 અને ધરી રાષ્ટ્રોએ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો. જર્મનીએ શરૂઆતમાં યુરોપમાં નોંધપાત્ર વિજયો મેળવ્યા. ફાન્સની સેનાને તેણે નષ્ટ કરી નાંખી. તેણે ભયાનક સબમરીન યુદ્ધ કરીને મિત્રરાષ્ટ્રોનાં અનેક જહાજો દુબાડી દીધો. ટેન્કો, રેરી ગેસ વગેરે દ્વારા લાખો સૈનિકો તथા નાગરિકોની જાનહાનિ થઈ. રણિયામાં કાંતિ થઈ (1917) તેથી રણિયા યુદ્ધમાંથી ખસી ગયું. જર્મની આ સમયે ખૂબ શક્તિશાળી હતું. તેણે એક અમેરિકન સ્ટિમર લ્યુસિટાનિયાને દુબાડી દીધી હતી. તેમાં 147 અમેરિકન સૈનિકો તેનો ભોગ બન્યા. પરિણામે અમેરિકા મિત્રરાષ્ટ્રોના પક્ષે યુદ્ધમાં જોડાયું (એપ્રિલ, 1917). તેની સાથે પનામા, ગ્રીસ, ક્રયબા, ચીન અને સિયામ જેવાં રાષ્ટ્રો મિત્રરાષ્ટ્રોના પક્ષે જોડાયા. તેનાથી મિત્રરાષ્ટ્રોની તાકાતમાં વધારો થયો. અમેરિકાના લશકર સામે જર્મન સેના ટકી શકી નહિ. સમગ્રે યુદ્ધનું પાસનું બદલાઈ ગયું. બલોરિયા (સપ્ટેમ્બર, 1918), તુર્કી તથા ઓસ્ટ્રીયા મિત્ર રાષ્ટ્રોને શરણે આવ્યાં (ઓક્ટોબર, 1918). જર્મન સમ્રાટ કેસર રાજસત્તા છોડી ભાગી ગયો. જર્મન પ્રજાસત્તાકે 11 નવેમ્બર, 1918ના રોજ મિત્રરાષ્ટ્રોની શરણાગતિ સ્વીકારી યુદ્ધવિરામ કરાર ઉપર હસ્તાક્ષર કર્યા અને વિશ્વયુદ્ધનો અંત આવ્યો હતો.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનાં પરિણામો – તાત્કાલિક પરિણામો

(1) જાનમાલની હાનિ : લગભગ 6.5 કરોડ લોકોએ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો. અંદાજે 1 કરોડ મૃત્યુ પામ્યા, 2 કરોડ ઘવાયા અને 70 લાખ લોકો કાયમ માટે અપંગ બન્યા. યુદ્ધ બાદ રોગચાળો, ભૂખમરો, હત્યાકંડને લીધે મરનારાઓની સંખ્યા વધારે હતી. યુદ્ધમાં કુલ ખર્ચનો આંકડો તો ઘણો વધુ હતો.

(2) સામાજિક પરિવર્તન : વિશ્વનાં દરેક રાષ્ટ્રોમાં યુદ્ધ દરમિયાન પુરુષો યુદ્ધ મોરચે હોવાથી કૌદુર્યિક અને વ્યવસાયિક જવાબદારીઓ સ્ત્રીઓને માથે આવી પડી. ઘરની ચાર દીવાલમાંથી સ્ત્રીઓએ બહાર આવી વ્યવસાયિક ક્ષેત્રે સફળતાપૂર્વક જવાબદારી સંભાળી. તેનાથી તેમના પુરુષ સમોવડી હોવાના આત્મવિશ્વાસમાં વધારો થયો. તેમનામાં સમાનતાની લાગણી જન્મી. પરિણામે સ્ત્રી-મતાધિકારની માંગ ઊઠી. યુદ્ધ દરમિયાન જીવન-જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન ઘટ્યું હતું. તેથી અછત, બેકારી, ભૂખમરો, હડતાલો, તાળાબંધી વગેરે જેવી સમસ્યાઓ ઊભી થઈ. લોકો અપાર મુશ્કલીઓ વેઠતા હતા. બાળકોની સ્થિતિ વધુ દયનીય બની હતી.

(3) વર્સેલ્સની સંધિ (જૂન 1919) : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંતિમ ચરણમાં જર્મની દ્વારા મિત્રરાષ્ટ્રોની બિનશરતી શરણાગતિનો સ્વીકાર થતા યુદ્ધનો અંત આવ્યો. ત્યાર બાદ મિત્રરાષ્ટ્રોએ રાજ્યાની પેરિસ ખાતે ‘શાંતિ પ્રક્રિયા’ હાથ ધરી તેમાં 58 જેટલાં કમિશનો રચાયા હતા અને 145 જેટલી બેઠકો યોજવામાં આવી હતી. પેરિસ શાંતિ સંમેલનમાં જર્મની સાથે જે સમજૂતી કરવામાં આવી તે વર્સેલ્સના શીશમહેલ (મિરર પેલેસ)માં કરવામાં આવી હોવાથી વર્સેલ્સની સંધિ તરીકે ઓળખાઈ. વર્સેલ્સની આ સંધિમાં ચાર પ્રકારની જોગવાઈઓ હતી : (1) પ્રાદેશિક વ્યવસ્થા (2) લશકરોમાં ઘટાડો અને નિઃશસ્ત્રીકરણ (3) યુદ્ધમાં વળતરના હપતાની ગોઈવણી અને યુદ્ધદંડ (4) અન્ય જોગવાઈઓ. આ સંધિમાં અમેરિકન પ્રમુખ વુડ્ઝ વિલ્સન, બિટિશ વડાપ્રધાન લોર્ડ જ્યોર્જ, ફાન્સના વડા કલેમેન્સોએ અને ઇટાલીના ઓરલેન્ડોએ મહત્વની કામગીરી કરી. આ યુદ્ધમાં જર્મનીને જવાબદાર ગણવામાં આવ્યું. જર્મની પર 6.5 અબજ પાઉન્ડનો યુદ્ધદંડ લાદવામાં આવ્યો. તેના રૂહર પ્રાંત જેવા પ્રદેશો ફાન્સને આપવા પડ્યાં. તેની રહ્યાઈન નદી આંતરરાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ માટે ખુલ્લી મૂકવામાં આવી. ફાન્સની સરહદે આવેલા રહ્યાઈનલેન્ડ પ્રદેશમાં કિલ્લેબંધી કરવાની મનાઈ ફરમાવવામાં આવી તેમજ ખનીજ સમૃદ્ધ પ્રદેશ 15 વર્ષ માટે ફાન્સને આપવામાં આવ્યો. તેના મોટા ભાગનાં સંસ્થાનો પડાવી લેવામાં આવ્યા. આલ્સેસ અને લોરેન્સ પ્રાંત ફાન્સને પરત કરવામાં આવ્યા. આ ઉપરાંત દરવર્ષ મોટી માત્રામાં તેણે કોલસો અને લોખંડ ફાન્સ અને મિત્ર રાષ્ટ્રોને યુદ્ધ વળતર તરીકે આપવાના હતા. આ તમામ શરતો ઉપર જર્મની પાસે બંદુકની અડીએ બળજબરીથી સહી કરાવવામાં આવી. તેનાથી જર્મન પ્રજામાં હતાશા અને નિરાશા જન્મી. પરિણામે જર્મનીનું અર્થતંત્ર છિન્નાભિન્ન થઈ ગયું.

(4) દૂરગામી પરિણામ : યુદ્ધમાં પરાજિત રાષ્ટ્રો સાથે સંધિ કરવામાં આવી તેમાં વેરની ભાવના હતી. તેનાથી જગતમાં શાંતિ સ્થાપી શકાઈ નહિ. સામ્યવાદી રણિયાને રાષ્ટ્રસંઘમાં સ્થાન ન આપ્યું. અમેરિકા રાષ્ટ્રસંઘમાં જોડાયું નહિ. તેથી જ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનું કારણ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની શાંતિ પ્રક્રિયામાં જ સર્જન પામ્યું તેમ કહી શકાય.

રશિયાની બોલ્ષેવિક કાંતિ 1917

ઈ.સ. 1917માં રશિયામાં કાંતિ થઈ તે વિશ્વના ઈતિહાસની એક અગત્યની ઘટના ગણાય છે. રાજકીય પરિબળોમાં રશિયાની પ્રજા આરશાહીના દમન નીચે કયડાતી હતી. રશિયામાં વંશપરંપરાગત આવનાર બધા જ જાર રાજાઓ આપખુદ અને નિરંકુશ શાસન ભોગવતા હતા. જારના શાસનમાં પ્રજાને કોઈ અધિકાર ન હતા. પ્રજા ઉપર આ રાજાઓની આપખુદ જારશાહી એટલી બધી કઠોર હતી કે જો કોઈ વ્યક્તિ અધિકારની માગણી કરે તો તેની ઉપર અત્યાચાર, દમન અને જુલ્મ ગુજારવામાં આવતો અથવા તો સાઈબિરિયાની હાડ થીજવી હે તેવી કાતિલ ઠંડીમાં મોકલવાની સજા કરવામાં આવતી. આ અનિયંત્રિત અને અત્યાચારી રાજશાહી પ્રજા માટે દુઃખ, ગરીબાઈ અને યાતનાઓનું કારણ બની ગઈ. રશિયાના ખેડૂતો, ખેતદાસો, મજૂરો પુજળ કામ કરવા છતાં પણ તેમને પૂરતું વળતર મળતું ન હતું. તેમની સ્થિતિ કંગાળ બની હતી.

ફાધર ગેપોન નામના પાદરીના નેતૃત્વ નીચે એક વિશાળ સરઘસ આકારે લોકો જારના નિવાસસ્થાન વિન્ટરપેલેસ ગયા (22મી જાન્યુઆરી, 1905 રવિવાર). આ તમામ લોકો નિઃશસ્ત્ર હતા. કેટલાકના હાથમાં જારની છબી હતી અને તેમાં ‘રશિયાનો ગોરો નાનો પ્રભુ ધર્મં જીવો’ જેવાં સૂત્રો લખેલા હતા. આ નિર્દોષ લોકો પર જારના લશ્કર દ્વારા અંધાધૂંધ ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો. તેમાં હજારો નિર્દોષ લોકો મૃત્યુ પામ્યા અને જ્યાં જારનો મહેલ હતો તે સેન્ટ પિટ્સબર્ગનો બરફ લોહીથી લાલ થઈ ગયો, આ દિવસને ઈતિહાસમાં ‘લોહિયાળ રવિવાર’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ અરસામાં રશિયા-જપાન યુદ્ધ (1904-05)માં રશિયાને નાનકડા રાઝ્ય જપાને વિશાળકાય યુરોપિયન રાઝ્ય રશિયાને આપેલી હારથી જારશાહીની નબળાઈઓ છતી થતાં રશિયાની મોટાભાગની પ્રજા ઉશ્કેરાઈ. રશિયન પ્રજાનો રોષ પારખી તેને શાંત કરવા વર્ષોથી નહિ બોલાવેલી દુમા (DUMA ધારાસભા) બોલાવવાની જહેરાત કરી. સમયાંતરે ચાર દુમા બોલાવવામાં આવી; પરંતુ તે પ્રજાને સંતોષ પમાડે તેવાં પગલાં ભરે તે પહેલાં બરખાસ્ત કરવામાં આવી.

8મી માર્ચ, 1917ના દિવસે પેટ્રોગાર્ડના કયડાયેલા કામદારોએ હડતાળ પાડી ત્યારે આ ઘટનાને દબાવી દેવા માટે જારે લશ્કર મોકલ્યું; પરંતુ લશ્કરે ગોળીબાર કરવાની ના પાડી. પરિણામે કાંતિનો આરંભ થયો. જારશાહીના પતન બાદ કેરેન્સ્કીના નેતૃત્વ મેન્શેવિક પક્ષ (લઘુમતી)ના હાથમાં સત્તા આવી. જારશાહીનું પતન થતાં એક માત્ર લેનિન સિવાય રશિયાના તમામ લોકો ખુશ હતા; પરંતુ લેનિન કાર્લમાર્ક્સની વિચારસરણી પ્રમાણે શ્રમજીવીઓના વર્યસ્વમાં માનતો હતો. જ્યારે મેન્શેવિક પક્ષમાં મધ્યમવર્ગના લોકો વર્યસ્વ ધરાવતા હતા. પરિણામે તેણે બોલ્ષેવિકોને મેન્શેવિકોના વિરુદ્ધ ઉશ્કેરી નવેમ્બર 1917માં આખરી કાંતિ કરી સત્તા હસ્તગત કરી જે સમાજવાદી બોલ્ષેવિક કાંતિ તરીકે ઓળખાઈ.

આમ, જારશાહીનો 300 વર્ષ જૂનો તખ્તો હવે ઉખડી ગયો. 300 વર્ષના ઈતિહાસમાં રશિયા પ્રથમ વખત જાર વિનાનું બન્યું.

વિશ્વાંતિ માટેના પ્રયાસો

રાઝ્યસંઘ

વિશ્વયુદ્ધની ભયાનકતાએ વિશ્વના દેશોને વિશ્વશાંતિની અનિવાર્યતા સમજાવી અને તે માટે આંતરરાઝ્યીય સંગઠનની આવશ્યકતા સમજાતાં વિશ્વશાંતિની દિશામાં સત્તવરે અને સક્રિયપણે વિચારવાની ફરજ પડી. અમેરિકાના રાઝ્યપતિ વુડ્રો વિલ્સને રાઝ્યસંઘની સ્થાપનામાં વિશેષ યોગદાન આપ્યું હતું. વુડ્રો વિલ્સનના 14 મુદ્દાઓને આગળ ધરીને ‘પેરિસ શાંતિ’ પ્રક્રિયામાં 10 જાન્યુઆરી, 1920ના દિવસે રાઝ્યસંઘની રચના કરવામાં આવી (The League of Nations).

રાઝ્યસંઘના ઉદ્દેશો

- (1) આંતરરાઝ્યીય શાંતિ અને સલામતીની જાળવણી.
- (2) દરેક રાઝ્ય અન્ય રાઝ્યની અખંતિતતા જાળવવી.
- (3) યુદ્ધનીતિનો ત્યાગ કરવો.
- (4) આંતરરાઝ્યીય સંબંધો વિકસાવવા.
- (5) આંતરરાઝ્યીય જઘાઓનો શાંતિમય રીતે કે મધ્યસ્થી દ્વારા ઉકેલ લાવવો.
- (6) જો કોઈ રાઝ્ય રાઝ્યસંઘ કે મધ્યસ્થીની અવગાણના કરે તો ‘બળવાખોર’ રાઝ્ય જહેર કરવું.

વિશ્વશાંતિની સ્થાપના કરવા માટે સ્થપાયેલ રાઝ્યસંઘ મહાસત્તાઓની સામ્રાજ્યવાદી નીતિને અંકુશમાં રાખી શક્યું નહિ અને 1939માં બીજા વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆત થઈ.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ મુદ્દાસર લખો :

- (1) પણ્ણમ યુરોપ, એશિયા અને આફ્રિકામાં સંસ્થાનો સ્થાપવાની પ્રક્રિયા વર્ણવો.
- (2) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ માટે જવાબદાર પરિબળો જણાવો.
- (3) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનાં પરિજ્ઞામો લખો.

2. ટૂંક નોંધ લખો :

- (1) રશિયન કાંતિ
- (2) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની ઘટનાઓ
- (3) રાજ્યસંઘના ઉદ્દેશો

3. કારણો આપો :

- (1) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી રાજ્યસંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી.
- (2) 22મી જાન્યુઆરી, 1905ના દિવસને રશિયાનો 'લોહિયાળ રવિવાર' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

4. નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો :

- (1) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનાં બીજ કઈ સંધિમાં રોપાયાં હતાં ?

(A) વર્સેલ્સ	(B) ફેન્કફટ
(C) ફાન્સ અને બ્રિટનની સંધિ	(D) જર્મની અને હંગેરીની સંધિ
- (2) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને અંતે કઈ સંધિ કરવામાં આવી ?

(A) વર્સેલ્સની સંધિ	(B) ગુપ્તસંધિ
(C) લટેન્નની સંધિ	(D) ફેન્કફટની સંધિ
- (3) ફેન્કફટની સંધિમાં ફાન્સે ક્યા પ્રદેશો ગુમાવ્યા હતા ?

(A) ડેન્યિંગ પ્રદેશો	(B) આલ્સેસ અને લોરેન્સના પ્રદેશો
(C) પણ્ણમ રશિયાના પ્રદેશો	(D) ઈંગ્લેન્ડના પ્રદેશો

બે વિશ્વયુદ્ધો વચ્ચેના વૈશ્વિક પ્રવાહો

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ લોકોની આર્થિક અવદશા થઈ, તેને સુધારવામાં તત્કાલીન સરકારો નિષ્ફળ ગઈ. તેથી લોકોને લોકશાહીમાંથી વિશ્વાસ ઉડી ગયો. કેટલાંક રાખ્યોમાં સરમુખત્યારશાહીનો ઉદય થયો. જેનાં પરિણામે દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનું તે સર્જનાત્મક પરિબળ બન્યું હતું. આ સંદર્ભે અત્રે નીચેના ઘટનાક્રમનો અભ્યાસ કરીએ.

(1) ઈટાલીમાં - ફાસીવાદ (2) જર્મનીમાં - નાઝીવાદ (3) જાપાનમાં - લશ્કરવાદ (4) વૈશ્વિક મહામંદી - 1929-32

(1) ઈટાલીમાં ફાસીવાદ : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં ઈટાલી વિજેતા રાખ્યોના પક્ષે હતું અને તેમના જ પક્ષે રહી યુદ્ધ લડ્યું. તેમાં ઈટાલીને 12 અબજ ડોલરનો જંગી ખર્ચ થયો, 6 લાખ સૈનિકોની જાનહાનિ થઈ છતાં વિજેતા મિત્ર રાખ્યોએ મનગમતા પ્રદેશો લઈ લીધા અને ઈટાલીની ઉપેક્ષા થઈ તેથી ઈટાલી રોષે ભરાયું. ઈટાલીનો રાખ્યીય સ્વમાનભંગ થયો તે માટે ઈટાલીની સરકાર જ જવાબદાર છે તેમ માની ઈટાલીની જનતા રાખ્યીય અપમાનનો બદલો લેવા માંગતી હતી. ઈટાલીને આવા કપરા સંજોગોમાંથી ઉગારવા માટે બેનિટો મુસોલિનીએ ઈટાલીમાં 'ફાસિસ્ટ' પક્ષની સ્થાપના કરી. તેનું પ્રતીક 'લાકડાની ભારી અને કુહાડી' જે રોમન સપ્રાટની સર્વોપરિતાનું પ્રતિક છે તે અપનાયું હતું. ફાસીવાદ ઈટાલીના 'ફાસેજે' શાબ્દમાંથી ઊતરી આવ્યો છે. ફાસેજેનો અર્થ બધી વસ્તુઓ પર રાજ્યોનો અધિકાર થાય છે. મુસોલિનીનો મુદ્રાલેખ હતો 'એક પક્ષ અને એક નેતા'. તેણે પોતાના પક્ષના સ્વયંસેવકોને લશ્કરી તાલીમ આપી. તેમનો ગણવેશ કાળા રંગનો હતો. મુસોલિનીએ સત્તા પર આવ્યા પછી ભૂમધ્ય સમુદ્રના રહ્યોઉં અને ડેઓલિનિઝ ટાપુઓ તુર્કી પાસેથી પડાવી લીધા. 1924માં અલ્બેનિયા, એબિસિનિયા અને ફ્ર્યુમ બંદર જીતી લીધાં. આટલી સફળતા મેળવ્યા બાદ મુસોલિનીએ રાખ્યસંધમાંથી છેડો ફાડી નાંખ્યો અને 'રોમ-બર્લિન-ટોકિયો' ધરીમાં તે જોડાયું. આમ, ઈટાલી દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ માટેનું જવાબદાર પરિબળ બન્યું.

(2) જર્મનીમાં નાઝીવાદ : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં જર્મનીની હાર થઈ. તે આર્થિક રીતે પડી ભાંગ્યું. પેરિસની શાંતિ પરિષ્ઠદે વર્સેલ્સની સંધિ પર જર્મનીને સહી કરવાની ફરજ પાડી. આ અન્યાયી સંધિથી જર્મન પ્રજા અત્યંત કોષ્ઠિત હતી. એડોલ્ફ હિટલર 'રાખ્યીય સમાજવાદી જર્મન કામદાર પક્ષ'માં (1919) જોડાયો. આ પક્ષ 'નાઝી પક્ષ' તરીકે જાહીતો છે. નાઝીપક્ષની વિચારસરણીમાં રાખ્યવાદ અને સમાજવાદનો સમન્વય હતો. જર્મનીના રાખ્યપતિ હિન્દેનબર્ગનું અવસાન થતાં, હિટલરે રાખ્યપતિ પદ ધારણ કરી જર્મનીમાં સરમુખત્યારશાહી સ્થાપી. હિટલરે ઉગ્ર અને આકમક નીતિ અપનાવી જર્મન પ્રજાને સંકુચિત રાખ્યવાદ તરફ દોરી. જર્મન પ્રજા હિટલરને ફ્ર્યુહરર (તારણહાર) માનતી હતી.

નાઝીવાદના સૈનિકો ભૂરા રંગનો લશ્કરી પોશાક પહેરતા અને ખભા પર લાલ રંગની પઢી ચોટાડતા અને સ્વસ્તિક જીવું પ્રતીક લગાવતા હતા. સત્તા પર આવ્યા પછી હિટલરનો એકહથ્યુ સત્તાવાદી અને યુદ્ધપ્રિય સ્વભાવ સ્પષ્ટપણે જોવા મળ્યો. તેનું મુખ્ય ધ્યેય જર્મનીના એક મહત્વની સત્તા તરીકેના ઉદયનું હતું; પરંતુ તેની નીતિઓનું લક્ષ જર્મન જાતિના શુદ્ધીકરણના નામે યહૂદીઓ, જિસ્પીઓ અને માનસિક રીતે વિકાસ (અસ્થિર) વ્યક્તિઓનો નાશ કરવાનું હતું, બીજા વિશ્વયુદ્ધના અંત સુધીમાં અસંખ્ય યુરોપિયન યહૂદીઓએ જીવ ખોયા, જે હોલોકાસ્ટ (નરસંહાર) તરીકે ઓળખાય છે. હિટલરનો વિસ્તારવાદ, પડેશી દેશો સાથેનાં લશ્કરી પગલાં અને ચોક્કસ જૂથનો નાશ કરવાની નીતિ બીજા વિશ્વયુદ્ધ તરફ દોરી જતાં ખૂબ મહત્વનાં કારણો બન્યાં.

(3) જાપાનમાં લશ્કરવાદ : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ 1919ની વર્સેલ્સની સંધિમાં જાપાનને પોતાની ધારણા મુજબના ચીનના પ્રદેશનો લાભ મળ્યો નહિ. જર્મનીનાં ધાણાં સંસ્થાનો ઈંગ્લેન્ડ અને ફાન્સે વહેંચી લીધાં. આનાથી જાપાનને ધણો અસંતોષ થયો. 1921-22ની વોશિંગ્ટન પરિષ્ઠદમાં ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાના નૌકાદળના ફક્ત 35 % નૌકાદળ રાખવાની દરખાસ્ત જાપાનને સ્વીકારવી પડી. તેને સખાલીન અને સાઈબીરિયાના ટાપુ ખાલી કરવા પડ્યા. તેથી જાપાનનો યુવાવર્ગ નારાજ થયો. આ સમય દરમિયાન જાપાનમાં ચૂંટણી થઈ તેમાં લશ્કરી ટબના શાસનની તરફેણ કરનારા પક્ષોને ચૂંટણીમાં બહુમતી મળી. જાપાનના લશ્કરી રાખ્યવાદ વિસ્તારવાદની નીતિ વ્યાપક બનાવી. જાપાનને રાખ્યસંધની સમિતિમાં કાયમી સભ્યપદ ન મળ્યું. જાપાનની સાઓજયવાદી પ્રવૃત્તિઓને પાશ્વમના દેશો રોકી શક્યા નહિ. જાપાને મંચુરિયા કબજે કરીને ત્યાં પોતાની મંચુકો સરકાર સ્થાપી (1932), તે ઉપરાંત જાપાને કોરિયા, મંગોલિયા, સાન્દુંગ અને ચીનના કેટલાક પ્રદેશો કબજે કર્યા અને જર્મની તેમજ ઈટાલી સાથે સંબંધો

સુધારી પોતાનો સામ્રાજ્યવાદનો દોર છૂટો મૂક્યો. સમાટ મેઈજ પછી 1936માં ગાદીએ આવેલ શહેનશાહ હીરોઈટોએ પણ જાપાનની આ પ્રવૃત્તિઓને ઉતેજન આપ્યું. આમ, જાપાને રાખ્રસંઘનો ત્યાગ કર્યો (1933).

(4) વૈશ્વિક મહામંદી - 1929 : યુરોપના મોટા ભાગનાં રાખ્રોના વડાઓને એવી ધારણા હતી કે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંતે વિશ્વની યુદ્ધેતર સમસ્યાઓનો પણ અંત આવી જશે; પરંતુ આ ધારણા ખોટી પડી. એકાએક અમેરિકાના ‘વોલ સ્ટ્રીટ’ શેરબજારમાં ધારણા મોટા પ્રમાણમાં શેર વેચાવા આવતાં શેરની કિંમત અત્યંત ભયજનક રીતે ઘટવા માંડી તેથી વિવેચકોએ તેને ‘વોલસ્ટ્રીટ સંકટ’ના નામથી ઓળખાવી હતી (24 ઓક્ટોબર, 1929). આ સંકટે વિશ્વભરની આર્થિક સ્થિતિને ડામાડોળ કરી મૂકી હતી. જેમાંથી વૈશ્વિક મહામંદીનું સર્જન થયું હતું. વિશ્વનાં મોટા ભાગનાં રાખ્રો આ મહામંદીના પ્રભાવ નીચે આવી ગયા હતા. ગ્રેટ બ્રિટન જેવી મહાસત્તાને પણ પોતાના ચલણ પાઉન્ડ સામે અનામતરુપે રખાતા સુવર્ણના જથ્થાની નીતિ ત્યજવી પડી. તેનો પ્રભાવ વિશ્વનાં અન્ય રાખ્રો અને આંતરરાખ્રીય વ્યાપાર-ઉદ્યોગ પર પડ્યો. અમેરિકા જેવાં સમૃદ્ધ રાખ્રોએ આર્થિક સ્થિતિની અવગણના કરીને પણ કડક નિયંત્રણો લાદવા પડ્યા. વિશ્વ વ્યાપાર ઘટીને અડધો થઈ જવા પામ્યો. આમ, દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધની રૂપરેખાનું સર્જન થયું.

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ (1939-1945) — પરિબળો

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંતે થયેલ વર્સેલ્સની સંધિમાં જ બીજા વિશ્વયુદ્ધ માટેનાં બીજ વવાઈ ગયાં હતાં. પેરિસની શાંતિ પ્રક્રિયાએ અનેક રાખ્રોને અસંતુષ્ટ કર્યા હતાં. ત્યાર બાદ બનેલી ઘટનાઓ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ તરફ દોરી ગઈ.

તો વિદ્યાર્થીમિત્રો, ચાલો આપણો દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ માટેનાં જવાબદાર પરિબળોનો અભ્યાસ કરીએ.

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનાં પરિબળો

(1) ઉગ્ર રાખ્રવાદ : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી જર્મન, જાપાન અને ઈટાલીમાં ઉગ્ર રાખ્રવાદનો વિકાસ થયો. વર્સેલ્સની સંધિ જર્મની અને તેની પ્રજા ક્યારેય ભૂલી શકી ન હતી. પરિણામે જર્મનીમાં નાઝીવાદ વિચારસરણીને લીધે જ્યાં જ્યાં જર્મન પ્રજા વસતી હોય તે પ્રદેશ જર્મનીને મળવો જોઈએ તેમ કહી ઓસ્ટ્રીયા અને જેકોસ્લોવેકિયાના કેટલાક પ્રદેશો હિટલરે હડપ કરી લીધા હતા. વર્સેલ્સની સંધિમાં ઈટાલીની અવગણના થઈ હતી, તે તેની પ્રજા ભૂલી શકી ન હતી. ઈટાલીમાં મુસોલિનીએ ‘ફાસિસ્ટ’ પક્ષના નેતૃત્વ તળે ઉગ્ર રાખ્રવાદ શરૂ કરી સામ્રાજ્યવાદી નીતિ અપનાવી. બીજ બાજુ એશિયામાંથી જાપાને પણ સામ્રાજ્યવાદની દોડમાં જંપલાવ્યું હતું. આમ, વિશ્વશાંતિ જોખમરૂપ બની હતી.

(2) જૂથબંધીઓ : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ ફાન્સને હંમેશાં જર્મનીનો ભય રહેતો હોવાથી બેલિયમ, પોલેન્ડ, રૂમાનિયા તેમજ જેકોસ્લોવેકિયા સાથે મૈત્રી કરારો કર્યા.

- ઈટાલીએ જેકોસ્લોવેકિયા, યુગોસ્લાવિયા, રૂમાનિયા, હંગેરી, ગ્રીસ, તુર્કી અને ઓસ્ટ્રીયા સાથે કરાર કર્યા.
- રશીયાએ જર્મની, તુર્કી, લિથુઅનીયા અને ઈરાન સાથે કરાર કર્યા.
- ઈટાલીએ જર્મની અને જાપાનના સહયોગથી ‘રોમ-બર્લિન-ટોકિયો’ ધરીની રચના કરી.
- હંગેરેને અને ફાન્સે લોકશાહી મૂલ્યોવાળું બીજું જૂથ રચ્યું. જર્મનીએ રશીયા સાથે બિનઆકમક સંધિ કરી. આથી, વિશ્વમાં ભયનું સામ્રાજ્ય ઊભું થયું હતું. આ પરિબળે વિશ્વયુદ્ધને વેગ આપ્યો હતો.

(3) લશ્કરવાદ : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી શાંતિની જાળવણી કરવા માટે પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા હતાં તેનાથી ઊભું યુરોપનાં રાખ્રો શસ્ત્રીકરણની હરીફાઈ કરી રહ્યાં હતાં. યુરોપમાં દરેક રાખ્રોમાં માત્ર ને માત્ર શસ્ત્રોનું ઉત્પાદન વધ્યું. એકબીજાથી ચરિયાતાં યુદ્ધશસ્ત્રો બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. રશીયા, જર્મની જેવા કેટલાંક રાખ્રોએ તો લશ્કરમાં ફરજિયાત તાલીમ શરૂ કરી. દરેક રાખ્રોએ નૌકાદળ, હવાઈદળ અને ભૂમિદળમાં વધારો કર્યો. પૂર્વમાં જાપાને લશ્કરી તાકાત વધારી. આખરે હંગેરેને અને ફાન્સ પણ પોતાની શસ્ત્ર સજ્જતામાં વધારો કરતાં દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનાં નગારાં વાગવાં લાગ્યાં હતાં.

(4) રાખ્રસંઘની નિષ્ફળતા : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ વિશ્વમાં શાંતિ માટે રાખ્રસંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી; પરંતુ રાખ્રસંઘ પાસે વિશ્વનાં રાખ્રો ઉપર સાર્વભૌમત્વ ધરાવતી સર્વોપરી સંસ્થા બની શકી ન હતી, કે તેની પાસે પોતાના આદર્શોનું પાલન કરાવવા માટે પોતાનું લશ્કર ન હતું. સભ્યરાખ્રો રાખ્રસંઘ પાસે પોતાનો જઘડો લાવવા કે તેનો ચુકાદો માન્ય રાખવા બધાયેલા ન હતાં. કેટલાંક રાખ્રો તો રાખ્રસંઘમાંથી બહાર નીકળી ગયાં હતાં. શરૂઆતમાં રશીયા અને જર્મનીએ રાખ્રસંઘનો સાથ છોડી

દીધો તાર પછી હિટાલી અને જાપાન તેની બહાર નીકળી ગયા હતા, કારણ કે હિટાલીએ એબિસિનિયાની આજાદી ઝૂંટવી લીધી, જાપાને મંચુરિયા પર આકમણ કર્યું, જર્મનીએ એકોસ્લોવેક્ઝિયાના કેટલાક પ્રદેશો હડપ કરી લીધા છતાંથી રાષ્ટ્રસંઘ તેને અટકાવી શક્યો નહિએ. જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોની સત્તાલાલસા અથવા સત્તાભક્તિ રાષ્ટ્રસંઘમાં બળવાન બની. રાષ્ટ્રસંઘ જૂથબંધી અટકાવી શક્યો નહિએ. રાષ્ટ્રસંઘની આ સૌથી મોટી નિષ્ફળતા હતી.

(5) વર્સેલ્સની સંધિ : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને અંતે પેરિસ શાંતિ પ્રક્રિયામાં વર્સેલ્સની સંધિ કરવામાં આવી. તેમાં જર્મનીને જવાબદાર ગણવામાં આવ્યું. તેથી યુદ્ધાંડ પેટે 6.5 અબજ પાઉન્ડની મોટી રકમ આપવી પડી. તેના રુહુપ્રાંત જેવા પ્રદેશો પડાવી લેવામાં આવ્યા. જર્મનની રહ્યાઈન નઢી આંતરરાષ્ટ્રીય જગમાર્ગ માટે ખુલ્લી મૂકવામાં આવી. આમ, અપમાનજનક અને અન્યાયી સંધિ જર્મની પર ઠોકી બેસાડવામાં આવી. જર્મનીના સરમુખત્વાર એડોલ્ફ હિટલરે વર્સેલ્સની સંધિને ‘કાગળનું ચીથરું’ કહીને ફગાવી દેવાની હાકલ કરી. તેથી જર્મનીની પ્રજાને યુદ્ધનું પ્રોત્સાહન મળ્યું. બીજી બાજુ જાપાનને પણ આ સંધિથી અસંતોષ હતો. આમ, વર્સેલ્સની સંધિથી કોઈ ને કોઈ પ્રકારે કેટલાંક રાષ્ટ્રોને અન્યાય થયો માટે વર્સેલ્સની સંધિમાં જ બીજા વિશ્વયુદ્ધનાં બીજ રોપાયાં હતાં.

(6) એડોલ્ફ હિટલરની સામાજયવાદી મહત્વાકંસ્થા : હિટલર બીજા વિશ્વયુદ્ધના પાયામાં હતો. તે ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદી અને સૈનિકવાદી માનસ ધરાવતો હતો, માટે તે કોઈ પણ હિસાબે જર્મનીની એકતા, સ્થિરતા અને સમૃદ્ધિ ચાહતો હતો. હિટલરના સામાજયવાદનો સૌ પહેલો શિક્ષાર ઓસ્ટ્રીયા બન્યું.

હિટલરે જર્મન સેના સાથે ઓસ્ટ્રીયામાં પ્રવેશ કર્યો હતો (12 માર્ચ, 1938).

મ્યુનિચ સંમેલન પછી બીજા જ દિવસે એકોસ્લોવેક્ઝિયા પર કબજો કર્યો હતો (1 ઓક્ટોબર, 1938). ત્યાર બાદ માર્ચ, 1939 લિથુઆનિયાના મેમેલ (Mamal) બંદર પર કબજો લીધો હતો (માર્ચ, 1939). આમ, વિશાળ જર્મન રાષ્ટ્રનું તેણે સર્જન કર્યું. હિટલરની સામાજયવાદી નીતિ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ માટે મુખ્ય જવાબદાર હતી.

(7) જર્મનીનું પોલેન્ડ પર આકમણ તાત્કાલિક પરિબળ : ઉપર્યુક્ત તમામ પરિબળોએ સમગ્ર વિશ્વને દારૂગોળાના મોટા ફ્રેન્ચ પર લાવીને બેસાડી દીધું હતું. એક નાનકડી ચિનગારી વિશ્વમાં ભયાનક વિસ્ફોટ કરી શકે તેમ હતી અને આ ચિનગારી ચાંપવાનું કામ જર્મનીએ શાંત પોલેન્ડ પર આકમણ કર્યું (1 સપ્ટેમ્બર, 1939ની વહેલી પરોઢે). તેથી દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનો પ્રારંભ થયો હતો. ક્રિટન અને ફાન્સે જર્મનીને આ યુદ્ધ તાત્કાલિક બંધ કરી દેવા ચેતવણી આપી પણ જર્મનીએ તેની ઉપેક્ષા કરી તેથી ક્રિટન અને ફાન્સે આ યુદ્ધમાં જંપલાવ્યું. પરિણામે સમગ્ર વિશ્વમાં દ્વિતીય મહાયુદ્ધની જવાણાઓ ફેલાઈ.

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધની રૂપરેખા

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થતાં. ફરીથી વિશ્વ બે જૂથોમાં વહેંચાઈ ગયું. એક તરફ હિટલરની અને ફાન્સની આગેવાનીવાળું ‘મિત્રરાષ્ટ્રો’નું જૂથ હતું. બીજી બાજુ જર્મની, હિટાલી અને જાપાન જેવાં ‘ધરીરાષ્ટ્રો’નું જૂથ હતું. આ ઉપરાંત યુદ્ધખોર માનસ ધરાવતા બીજાં કેટલાંક પરિબળો તેમાં પ્રવેશ્યા હતાં. જાપાને હાવાઈ ટાપુઓમાં પર્લિયાર્બર ખાતે આવેલા અમેરિકન નૌકાદળ પર આકમણ કર્યું. પરિણામે તટસ્થનીતિ છોડી અમેરિકાએ વળતો હુમલો કર્યો. તે મિત્રરાષ્ટ્રોના પક્ષે જોડાયું. તેથી મિત્રરાષ્ટ્રોની તાકાતમાં વધારો થયો. જ્યારે વિશ્વયુદ્ધ ઘમસાણ ચાલતું હતું તેમાં જાપાનની તાકાતને રોકવા અમેરિકાએ જાપાનના હિરોશિમા અને નાગાસાકી એમ બે નગરો પર અણુભોખ ફેંકતાં જાપાનના એક લાખ ચોવીસ હજારથી વધુ નાગરિકોનો ભોગ લેવાયો અને મહાવિનાશ સર્જયો. પરિણામે જાપાને શરણાગતિ સ્વીકારી (11 ઓગસ્ટ, 1945) અને દ્વિતીય મહાવિશ્વયુદ્ધનો અંત આવ્યો હતો.

3.1 હિરોશિમા પર અણુભોખનો પ્રહાર

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનાં પરિણામો – તાત્કાલિક પરિણામો

(1) આર્થિક પરિણામો : આ મહાયુદ્ધથી વિશ્વમાં ભયકર વિનાશ સર્જયો હતો. દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધમાં ભાગ લેનાર તમામ રાષ્ટ્રોને પુષ્ટ ખર્ચ થયો હતો. અમેરિકાએ 350 અબજ ડોલર અને બીજાં રાષ્ટ્રોએ 1 હજાર ડોલર કરતાં વધારે ખર્ચ કર્યો. એટલી જ કીમતી સંપત્તિનો નાશ થયો હતો. હંગણે બે હજાર કરોડની મિલકત ગુમાવી અને જર્મનીની તો કલ્યના જ કરવી રહી ! દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ માટે વિશ્વનાં રાષ્ટ્રોએ યુદ્ધમાં ઉપયોગી શસ્ત્રસરંજામના ઉત્પાદનને વધારે મહત્ત્વ આપ્યું હતું. તેથી જીવન-જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓની અધિત ઊભી થઈ, ઉત્પાદન ઘટ્યું, કુગાવો વધ્યો, લોકોને રોજરોટીની મુશ્કેલી પડવા લાગી. બજારોમાં જરૂરી માલની તંગી પડવા લાગી. લોકોનું આર્થિક જીવન અસ્ત-વ્યસ્ત થયું હતું. પરિણામે વિશ્વનાં રાષ્ટ્રો મહામંદીમાં ધકેલાયા અને વિશ્વના રાજકારણમાં અને અર્થકારણમાં યુગપ્રવર્તક ફેરફારો થયા હતા.

(2) ચીનમાં સામ્યવાદની સ્થાપના : રણિયામાં થયેલ બોલ્શોવિક કાંતિ (1917) એ સામ્યવાદી ધોરણે ભાવિ વિકાસ પથ ઝડપથી કંડારી જે પ્રગતિ હાંસલ કરી તેનાથી વિશ્વભરમાં ઘણાં રાષ્ટ્રો પ્રભાવિત થયા હતાં. ચીન પણ પ્રભાવિત થયેલ. દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ પછી જાપાનની શક્તિ ક્ષીણ થઈ હતી. આ સંજોગોમાં ચીન પરનો તેનો પ્રભાવ ઓસરી ગયો. તેનો લાભ લઈ ત્યાં માઓ-ત્સે-તુંગના નેતૃત્વ તળે ચીનમાં થયેલ કાંતિને અંતે સામ્યવાદી શાસનની સ્થાપના થઈ. (1949).

(3) ઠંકું યુદ્ધ (Cold War)નો જન્મ-દૂરગામી પરિણામો : દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ બાદ વિશ્વ અમેરિકા અને રણિયા એમ બે મહાસત્તાઓમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. યુદ્ધ દરમિયાન બંને રાષ્ટ્રો મિત્રો હતાં. યુદ્ધ પછી બંને વચ્ચે મતભેદો વધતા ગયા. આમ, લોકશાહી દેશ અમેરિકા અને સામ્યવાદી દેશ રણિયા પરસ્પર વિરોધી જૂથો ઊભા થયા હતા. આ બંને જૂથોમાં વિશ્વનાં અન્ય નાનાં રાષ્ટ્રો પોતાની અનુકૂળતા મુજબ જોડાયાં. બંને જૂથોએ એકબીજાના મતનું ખંડન અને પોતાના મતના સમર્થન માટે જે વાક્ય યુદ્ધો અને વિચાર યુદ્ધો આદર્યો, તેણે શસ્ત્ર વગરના ઠંકાયુદ્ધની સ્થિતિનું સર્જન કર્યું. તેથી ઘણીવાર ગ્રીજું વિશ્વયુદ્ધ થવાની સ્થિતિ સર્જાતાં રહી ગઈ હતી.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રો

3.2 સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું પ્રતીક

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને અંતે વિશ્વમાં આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ સ્થાપવાના હેતુથી રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી; પરંતુ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ થયું. અર્થાત્, રાષ્ટ્રસંઘ નિષ્ફળ ગયો. દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થતાં વિશ્વમાં ફરી એકવાર શાંતિ, સલામતી અને

સહઅસ્તિત્વના હેતુથી સંયુક્ત સંઘ (સંયુક્ત રાષ્ટ્રો U.N.)ની સ્થાપના કરવામાં આવી (24 ઓક્ટોબર, 1945) તેનું કાર્યાલય ન્યૂયૉર્કમાં રાખવામાં આવ્યું હતું.

3.3 સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું વહુ મથક, ન્યૂયૉર્ક

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સ્થાપના માટે બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં અમેરિકા જોડાયું ત્યારથી જ તેના આ દિશામાં પ્રયત્નો ચાલુ હતા. માનવ સ્વાતંત્ર્ય, શાંતિ અને સલામતી હેતુસર અમેરિકાના પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટે અમેરિકન કોંગ્રેસ (સંસદ)ને સંદેશો આપતાં મહત્વની ચાર સ્વતંત્રતાઓની ઘોષણા કરી :

(1) વિચાર અને વાણી સ્વાતંત્ર્ય (2) ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય (3) આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય અને (4) ભયમાંથી મુક્તિના અધિકારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.

આ પછી પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટ અને બ્રિટનના વડાપ્રધાન ચર્ચિલે એટલેન્ટિક મહાસાગરના એક જહાજ પર આઠ મુદ્દાઓનું ખતપત્ર તૈયાર કર્યું, જે પાછળથી ‘એટલેન્ટિક ખતપત્ર’ તરીકે ઓળખાયું. ખતપત્રમાં દરેક રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય અને સાર્વભૌમત્વની જાળવકી કરવી, શાંતિ, સલામતી, સામાજિક અને આર્થિક કલ્યાણ અને

3.4 સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનો ધજ

નિઃશસ્ત્રીકરણની બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર બાદ બ્રિટન, અમેરિકા, રષિયા અને ચીનના વિદેશ પ્રધાનો, વિશ્વશાંતિ માટે મોસ્કો ખાતે ભેગા મળ્યા (1943ના ઓક્ટોબર). જે મોસ્કો જહેરાત તરીકે જાણીતી થઈ હતી. 1943 નવેમ્બરમાં તહેરાનમાં ત્રણ માંધાતાઓની પરિષદ મળી. વોશિંગ્ટન ખાતે 50 રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિઓએ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું ખતપત્ર તૈયાર કર્યું (1944 સપ્ટેમ્બર). 24 ઓક્ટોબર, 1945ના રોજ 51 સભ્યરાષ્ટ્રો દ્વારા સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સ્થાપનાની જહેરાત થઈ. તેમાં ભારતનો પણ સમાવેશ થાય છે. ત્યારથી શરૂ કરીને આજ પર્યંત 24 ઓક્ટોબરનો દિવસ યુ.એન. દિવસ (United Nations Day) તરીકે વિશ્વભરમાં ઊજવવામાં આવે છે. હાલ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોમાં 193 રાષ્ટ્રો સભ્ય તરીકે છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનાં અંગો

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોએ તેના ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવા જે તંત્ર ગોઠવ્યું છે તેનાં મુખ્ય 6 અંગો છે જે નીચે મુજબ છે :

1. સામાન્યસભા
2. સલામતી સમિતિ
3. આર્થિક અને સામાજિક સમિતિ
4. વાલી સમિતિ
5. આંતરરાષ્ટ્રીય અદાલત
6. સચિવાલય.

આ અંગો પૈકી આંતરરાષ્ટ્રીય અદાલત નેધરલેન્ડના હેગ શહેરમાં આવેલી છે. તે સિવાયની અન્ય સમિતિઓની મુખ્ય કચેરીઓ અમેરિકાના ન્યૂયૉર્ક શહેરમાં છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનાં અંગોનાં કાર્યો

(1) સામાન્ય સભા : સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું સૌથી મોટું અંગ છે સામાન્ય સભા તે બધાં સભ્ય રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિઓની બનેલી છે. તેમાં દરેક રાષ્ટ્ર વધુમાં વધુ પાંચ પ્રતિનિધિઓ મોકલી શકે છે; પરંતુ મતદાન વખતે દરેક રાષ્ટ્રનો એક જ મત ગણવામાં આવે છે. તે (1) આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોને લગતી કોઈ પણ બાબત પર ચર્ચા, સલાહ, સૂચનો કે ભલામણો કરી શકે છે.

3.5 સામાન્ય સભાનો સભાખંડ

(2) મહામંત્રી દર વર્ષ જે અંદાજપત્ર રજૂ કરે તે મંજૂર કરવું તથા તેના ખર્ચની રકમની ફાળવણી કરવી (3) રાષ્ટ્રોના આર્થિક વિકાસ, માનવ અધિકાર, નિશસ્ત્રીકરણ કે સાંપ્રત આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોનું નિરાકરણ લાવવા પ્રયાસ કરે છે. (4) સામાન્ય બાબતોમાં નિર્જય $\frac{2}{3}$ સભ્યોની બહુમતીથી લેવાય છે.

(2) સલામતી સમિતિ : સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું સૌથી મહત્વનું અંગ છે. તેમાં અમેરિકા, બ્રિટન, ફાન્સ, રશ્યા અને ચીન આ પાંચ કાયમી સભ્યો છે. બાકી 10 બિનકાયમી સભ્યો છે. આ સમિતિને આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતી જાળવવા માટે અત્યંત વિશાળ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે.

રાષ્ટ્રોના કોઈ પણ જધવાના ઉકેલ માટે વાટાઘાટો, તપાસ અને મધ્યસ્થી દ્વારા શાંતિપ્રય રીતે પ્રશ્નો હલ કરે છે. કોઈ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય અગત્યની બાબતમાં નિર્જય લેવા માટે પાંચ કાયમી સભ્યોમાંથી કોઈ પણ એક મત હકારાત્મક ન હોય તો તે બાબત પર નિર્જય લઈ શકતો નથી. પાંચ કાયમી સભ્ય રાષ્ટ્રોની આ સત્તાને 'વીટો' (Veto) નિષેધાધિકાર કરે છે. રશ્યાએ વીટોનો સૌથી વધુ વખત ઉપયોગ કર્યો છે.

3.6 ઇ.સ. 2006 સુધી કાયમી સભ્ય રાષ્ટ્રો દ્વારા 'વીટો પાવર'નો કરેલા ઉપયોગનો ચાર્ટ

(3) આર્થિક અને સામાજિક સમિતિ : આ સમિતિને ઈકોસોક (Ecosoc) પણ કહે છે. તેમાં 54 સભ્યો છે. સામાન્ય સભા તેના નિવૃત્ત થતાં $\frac{2}{3}$ સભ્યોને ત્રણ વર્ષ માટે ચૂંટે છે. આ સમિતિ ધર્મ, જાતિ, પ્રદેશ કે ભેદભાવ વગર વિશ્વનાં રાષ્ટ્રની પ્રજાઓનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ સમિતિ અને તેની પેટા સમિતિઓ વિશ્વભરમાં કાર્ય કરે છે.

- WHO વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા : વિશ્વના માનવીઓનું સ્વાસ્થ્ય સુધારણાનું કાર્ય કરે છે.
- IMF આંતરરાષ્ટ્રીય બેંક તથા નાણાં ભંડોળ : નાણાકીય સ્થિરતા સ્થાપવાનું કાર્ય કરે છે.

3.7 FAO

3.8 ILO

3.9 UNICEF

3.10 UNESCO

- FAO આંતરરાષ્ટ્રીય ખાદ્ય અને કૃષિ સંસ્થા : તે ખેતપેદાશ, જંગલો અને માધ્યલીઓનું ઉત્પાદન વધારવા, પોષણનું ધોરણ ઊંચું લાવવા સહાય કરે છે.
- ILO આંતરરાષ્ટ્રીય મજદૂર સંસ્થા : વિશ્વના મજદૂરના હકો અને ન્યાય આપવાનું કાર્ય કરે છે.
- (UNICEF) બાળકી માટેનું આકસ્મિક મદદ ભંડોળ : વિશ્વનાં બાળકોનું સ્વાસ્થ સુધારવા પૌષ્ટિક ખોરાક, શિક્ષણ અને બાળકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.
- UNESCO શૈક્ષણિક-નૈત્યાનિક અને સાંસ્કૃતિક સંસ્થા : આ સંસ્થા નિરક્ષરતા નિવારણ, શિક્ષણ દ્વારા માનવીનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવું, શિક્ષણ, વિજ્ઞાન અને સાંસ્કૃતિક સાધનો દ્વારા રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રો વચ્ચે સહકાર વધારવાનું કાર્ય કરે છે.

આ ઉપરાંત તેની પેટા સંસ્થાઓ અને પ્રાદેશિક સમિતિઓ પણ છે, જે વિવિધ કાર્યો કરે છે.

(4) વાલી સમિતિ : આ સમિતિમાં પાંચ કાયમી સભ્યરાષ્ટ્રો હોય છે. તેમને સામાન્ય સભા પસંદ કરે તે દેશોના પ્રતિનિધિઓ હોય છે. અગાઉ વાલીપણ (મેનેટ) હેઠળ જે પ્રદેશો હતા, તેમજ જે પ્રદેશોને સ્વતંત્રતા મળી ન હતી તેવા અને દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધમાં પરાજિત થયેલ પ્રદેશોની દેખરેખ માટે તેમજ તેમના સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય જેવી તમામ બાબતોનો વિકાસ થાય તે જોવાની ફરજ વાલી સમિતિની છે.

(5) આંતરરાષ્ટ્રીય અદાલત : તેનું મુખ્ય મથક નેધરલેન્ડના હેગ શહેરમાં છે. તેમાં 15 ન્યાયમૂર્તિઓ હોય છે. 9 વર્ષ માટે તેઓ નિયુક્ત થાય છે. કોઈ પણ બે રાષ્ટ્રો વચ્ચેના વિભવાદોનો નિકાલ કરે છે. રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રો વચ્ચેનો જઘડો અદાલત સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે તો તેને ચુકાદો આપે છે અને કાયદાવિષયક સલાહ આપવાનું કાર્ય કરે છે.

(6) સચિવાલય : સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના મહામંત્રીની કચેરીને સચિવાલય કહે છે. સામાન્ય સભા તેના મહામંત્રીની નિમણૂક પાંચ વર્ષ માટે કરે છે. મહામંત્રીને કાર્યોમાં મદદ કરવા માટે મંત્રીઓ, વ્યવસ્થાપકો, મદદનીશો, ભાષાંતરકારો અને નિષ્ણાતોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું સચિવાલય ન્યૂયોર્કમાં છે. વિશ્વમાં શાંતિ સ્થપાય, વિશ્વ એકત્તા અને વિશ્વબંધુત્વનું સ્વભાવ સાકાર બને તે માટે સંયુક્ત રાષ્ટ્રો પ્રયત્નશીલ છે.

स्वाध्याय

शिक्षक-विद्यार्थी प्रवृत्ति

- વિશ્વના રેખાંકિત નકશામાં દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધમાં જોડાયેલા તમામ દેશો દર્શાવવા અને તે દેશોનાં નામની યાદી બનાવવી.
 - વિશ્વ સંસ્થાઓના દેશો અને તેમનાં પ્રતીકોનો ચાર્ટ બનાવો.
 - સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના મહામંત્રીઓની યાદી બનાવવી.

પ્રસ્તાવના

ભારતના વસવાટ દરમિયાન બ્રિટિશરો ભારતની રાજકીય પરિસ્થિતિથી પરિચિત થયા. ભારતની રાજકીય ખટપટો અને આંતરિક નબળાઈનો લાભ ઉધાવી, બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ઈ.સ. 1757માં બંગાળમાં પગપેસારો કરી, ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામ સુધીનાં 100 વર્ષના શાસનકાળ દરમિયાન ભારત પર પોતાનું આધિપત્ય જમાવી દીધું. અંગ્રેજોએ પોતાનું આધિપત્ય જળવાઈ રહે તે માટે દેશમાં મજબૂત વહીવટી માળખાનો ધીરે-ધીરે વિકાસ કર્યો. અંગ્રેજોએ સ્થાપેલા વહીવટી માળખા દ્વારા દેશમાં સમાન કાયદા, સમાન વહીવટ અને બ્રિટિશ પ્રણાલિક અનુસારનું ન્યાયતંત્ર અમલમાં આવ્યું. આમ છતાં ભારતમાં રહેનારા અંગ્રેજોએ ઈંગ્લેન્ડને વધુ લાભ થાય તેવા કાયદા અને વહીવટની સ્થાપના કરી. અંગ્રેજોએ ભારતના ભોગે ઈંગ્લેન્ડને સમૃદ્ધ બનાવી ભારતનું સૌથી વધુ આર્થિક શોષણ કર્યું.

1857નો સંગ્રામ

ભારતમાં 1857નો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ થવા માટે રાજકીય અસંતોષ, આર્થિક શોષણ, સામાજિક અને ધાર્મિક પરિબળો, લશકરી પરિબળ તેમજ તાત્કાલિક પરિબળ જેમાં એન્ફિલ્ડ રાઈફલને લશકરમાં દાખલ કરવાની નીતિ જવાબદાર હતી. સંગ્રામનો પ્રથમ શહીદ મંગળ પાડે હતો. આ સંગ્રામમાં નાનાસાહેબ, તાત્યા ટોપે, રાજ કુવરસિંહ, રાણી લક્ષ્મીભાઈ, બહાદુરશાહ ઝફર વગેરે સંગ્રામકારીઓ સામેલ થયા હતા, 1857ના સંગ્રામનાં ઘણાં પરિણામો અને અસરો ઊભી થઈ જેમાં ભારતમાં કંપની શાસનનો અંત અને બ્રિટિશ તાજના શાસનની શરૂઆત (રાણી વિકટોરિયાનો ઢંઢેરો) વહીવટી, લશકરી, સામાજિક, ધાર્મિક નીતિમાં બદલાવ વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય. 1857નો સંગ્રામ નિષ્ફળ જવા માટે નિર્ધારિત સમય કરતા વહેલી શરૂઆત, કેન્દ્રીય નેતાગીરીની ઊંઘાપ, અપૂરતા અને પછાત શસ્ત્રો, સંગ્રામકારીઓમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના કરતાં પોતાના અંગત સ્વાર્થને પ્રાધાન્ય, યોગ્ય અને સંગઠિત નેતૃત્વનો અભાવ જેવાં કારણો જવાબદાર હતાં. જેનો વિસ્તૃત અભ્યાસ તમે અગાઉના ધોરણમાં કરી ગયાં છો.

બહિઝાર અને સ્વદેશી ચળવળ

ભારતની રાષ્ટ્રીય ચળવળોમાં એ એક મહત્વનો બનાવ હતો, બંગભંગના આંદોલન (1905)ની સાથે સાથે બહિઝાર અને સ્વદેશી ચળવળનો. અંગ્રેજોની કૂટનીતિના પરિણામરૂપ ‘ભાગલા પાડો અને રાજ કરો’ની નીતિને લીધે. બહિઝાર અને સ્વદેશી ચળવળને વેગ મળ્યો.

બ્રિટિશ શાસન સમયે બંગાળ એ સૌથી મોટો પ્રાંત હતો. જેમાં આજના બંગાળ, બિહાર અને ઓડિશાનો સમાવેશ થતો હતો. ભારતના બીજા પ્રદેશો કરતાં બંગાળ રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું કેન્દ્રબિંદુ હતું. રાષ્ટ્રીય ચળવળનો વેગ અને વિચાર બંગાળમાંથી મળતો. વળી, 1857ના સંગ્રામમાં હિંદુ અને મુસ્લિમ એક સાથે અંગ્રેજો સામે લડવા હતા. તેથી ‘ભાગલા પાડો અને રાજ કરો’ની અંગ્રેજોની કૂટનીતિ દ્વારા કોમવાદને ઉત્તેજન આપવા માટે ભાગલા પાડવામાં આવ્યા હતા.

વાઈસરોય કર્ઝન (1899-1905) દ્વારા વિશાળ બંગાળ પ્રાંતના વહીવટી કાર્યક્રમતા લાવવાનાં બહાના ડેઠન પૂર્વ બંગાળ અને પદ્ધિત બંગાળ એમ બે ભાગલા પાડ્યા.

બંગાળના ભાગલાનો ઉગ્ર વિરોધ શરૂ થયો. 16 ઓક્ટોબર, 1905ના રોજ બંગાળ પ્રાંતના ભાગલાનો અમલ કરાયો, તે દિવસ સમગ્ર બંગાળ પ્રાંતમાં ‘રાષ્ટ્રીય શોક દિન’ તરીકે મનાવાયો. તે દિવસે તમામ વિદેશી માલના બહિઝારનું આંદોલન અને સ્વદેશી માલના ઉપયોગને ઉત્તેજન આપવાનું એલાન પણ અપાયું. બંગાળી પ્રજા જ માત્ર નહિ; પરંતુ ભારતના અન્ય લોકો પણ માનવા લાગ્યા કે, હિંમાં રાષ્ટ્રવાદનો જુવાળ જે જોરશોરથી શરૂ થયો છે, તેને રોકવા આ વિભાજન કરાયું છે. તે દિવસે સમગ્ર બંગાળમાં હિંદુઓ-મુસ્લિમોએ એકબીજાને હાથે રાખડી બાંધીને, સંગઠન શક્તિનાં દર્શન કરાવ્યાં. આ આંદોલનના મહત્વનાં ગ્રાન્લાન્ડ્સ હતાં જેમાં (1) સ્વદેશી અપનાવવું (2) વિદેશી માલનો બહિઝાર કરવો (3) રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અપનાવવું.

સ્વદેશી આંદોલનથી ભારતને ખૂબ લાભ થયો, જ્યારે વિદેશી માલના બહિઝારને ઈંગ્લેન્ડના વેપારને મોટો ફટકો પડ્યો. માન્યેસ્ટરથી આવતું કાપડ બંધ થઈ ગયું. ઈંગ્લેન્ડથી આપ્યાત થતાં ખાંડ, બૂટ, સિગારેટ, તમાકુ વગેરેની આપ્યાતો પણ ઘટી અને ભારતમાં બનેલા કાપડનું વેચાણ વધ્યું. સ્વદેશી માલ બનાવવાનાં કારખાનાં શરૂ થયાં. બંગાળ ઉપરાંત હિંદના અન્ય

પ્રદેશો પંજાਬ, ઉત્તરપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, મુંબઈ, મદ્રાસ વગેરે પ્રાંતોમાં પણ લડતના પ્રત્યાધાતો પડ્યા. ગુજરાતમાં પણ સ્વદેશીની લડતનો પડ્યો પડ્યો. આનો પડ્યો છ્રિટિશ પાર્લ્યુમેન્ટમાં જબરદસ્ત પડ્યો અને પાર્લ્યુમેન્ટે પુનઃવિચારણા કરીને માત્ર છ વર્ષ બાદ (ઈ.સ. 1911) બંગાળના ભાગલા રદ કરવા પડ્યા. હિન્દુવાસીઓનો આ એક યાદગાર વિજય હતો. સંગઠન શક્તિનો વિજય હતો. અંગ્રેજ શાસન વિરુદ્ધ જાગ્રત થયેલી નવી ચેતનાનો આ નોંધપાત્ર વિજય હતો.

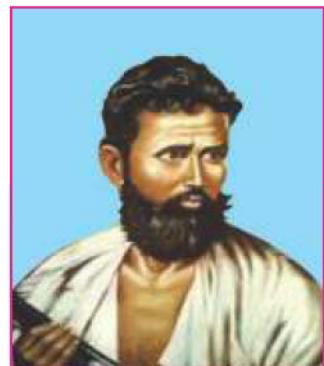
મુસ્લિમ લીગ (1906)

અંગ્રેજો 'ભાગલા પાડો અને રાજ કરો'ની નીતિ અપનાવી હિન્દુ અને મુસ્લિમ વચ્ચે વૈમનસ્ય ઊભું કરવા માંગતા હતા. તે સમયના વાઈસરોય મિન્ટો અને હિન્દી વજ્ઞર-મોર્ટેને સાથે મળીને હિન્દના રાખ્રવાદને કચડી નાખવા યોજના કરી. રાખ્રીય લડતની તાકાત વધી ગઈ ત્યારે અંગ્રેજોએ ઉપલા વર્ગના મુસ્લિમોની તરફદારી કરવાની શરૂઆત કરી. અલગ મતાધિકાર અને અલગ મતદાર મંડળોની માગણી કરવા એક મુસ્લિમ સંગઠનની રચના કરવા મુસ્લિમોના એક જૂથને સમજાવવામાં અંગ્રેજો સફળ રહ્યા. પરિણામે મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના થઈ (ઈ.સ. 1906). આ સંસ્થાની સ્થાપનામાં મુસ્લિમોના ધાર્મિક વડા આગામાન, ઢાકાના નવાબ સલીમઉલ્લાખાં, વાઈસરોય મિન્ટો અને તેના ખાનગી મંત્રી ઇન્દોપ સિંહે મહત્વની ભૂમિકા બજવી હતી. મુસ્લિમો કોંગ્રેસના વાર્ષિક અધિવેશનમાં હાજર ન રહે તે માટે કોંગ્રેસના અધિવેશનના દિવસોએ જ મુસ્લિમ લીગનું વાર્ષિક અધિવેશન ગોઈવવામાં આવતું. આમ, અલગ પ્રતિનિધિત્વની માગણી મુસ્લિમોની નહિ; પરંતુ અંગ્રેજોની નીતિની જ નીપજ હતી. મિન્ટોએ જ મુસ્લિમોને સહયોગી બનાવવાની નીતિની શરૂઆત કરી, તેથી મિન્ટોને કેટલાક લેખકો 'મુસ્લિમ કોમવાદના પિતા' કહે છે. એક ઇતિહાસકાર તો ત્યાં સુધી લખે છે, 'પાકિસ્તાનના સાચા સર્જક મહંમદઅલી જીણા કે રહિમતુલ્લા નહિ; પરંતુ મિન્ટો જ હતા.' ત્યારથી જ હિન્દુ-મુસ્લિમ સંઘર્ષ વધ્યો અને છેવટે હિન્દના ભાગલામાં પરિણામ્યો !

ઉગ્ર કાંતિકારી ચળવળનો ઉદ્ભબ અને વિકાસ

ભારતમાં કાંતિકારી પ્રવૃત્તિની શરૂઆત વાસુદેવ બળવંત ફડકેએ કરી. દામોદર ચાઙેકર તથા બાલકૃષ્ણ ચાઙેકર બંધુઓ, વીર સાવરકર, બારીન્દ્રનાથ ધોષ, ખુદીરામ બોજ, પ્રકુલ્લ ચાકી, રામપ્રસાદ 'બિસ્મિલ', અશફાક ઉલ્લાખાં, ચંદ્રશેખર 'આજાદ', ભગતસિંહ, શિવરામ રાજગુરુ, સુખદેવ, બટુકેશ્વર દંત, રૌશનસિંહ જેવા અનેક કાંતિવીરોએ રાખ્રવાદની જ્યોત જલતી રાખી. શસ્ત્રો બનાવવાથી માંડીને તેના ઉપયોગ સુધીની તાલીમ પામેલા યુવાનોએ અંગ્રેજ સરકારની ઊંઘ હરામ કરી નાખી.

ઉગ્ર કાંતિકારી ચળવળો હિન્દમાં ઉદ્ભબી અને દેશ-વિદેશમાં પ્રસરી. તેની પૂર્વભૂમિકામાં બંગાળના ભાગલા રદ કરાવવા ચાલેલું આંદોલન, સુરતના કોંગ્રેસ અધિવેશન (1907)માં પડેલા 'જહાલ' અને 'મવાળ' જૂથ એમ બે ભાગલા અને કોંગ્રેસની માત્ર ઠરાવો, વિનંતીઓ અને આજ્ઞા કરવાની પદ્ધતિનો પ્રબળ વિરોધ જેવા સંજોગો પડેલા છે. લાલ-બાલ-પાલની ત્રિપુટીએ જહાલવાદી નીતિ અપનાવી, હિન્દ યુવા કાર્યકરોમાં નવું ચેતન્ય રેઝન્યુ ! હિન્દી રાખ્રીય કોંગ્રેસની ઢીલીપોચી નીતિને એક જબરદસ્ત નવો જ વળાંક આપ્યો.

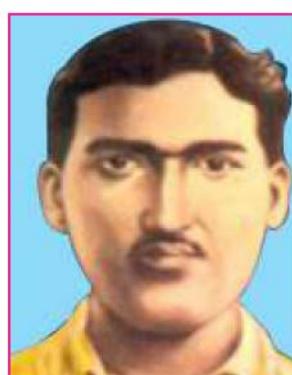
વાસુદેવ બળવંત ફડકે

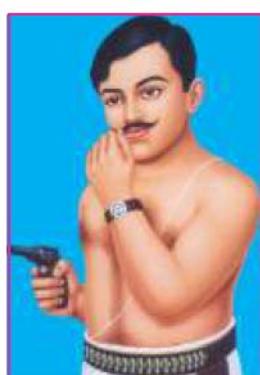
ખુદીરામ બોજ

રામપ્રસાદ 'બિસ્મિલ'

અશફાક ઉલ્લાખાં

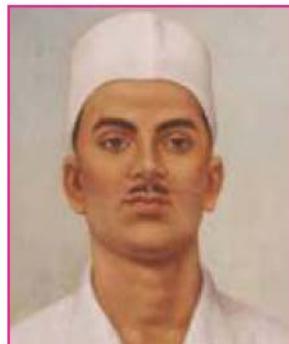
ચંદ્રશેખર 'આજાદ'

સરદાર ભગતસિંહ

શિવરામ રાજગુરુ

સુખદેવ થાપર

રૈણનસિંહ

લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર ટિણકે તો ઉગ્ર ભાષામાં જાહેર કર્યું, ‘સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિદ્ધ હક છે અને તેને લઈને જ હું જંપીશ.’ જે આજાદીના કાંતિકારી લડવૈયાઓનો મંત્ર બની ગયો.

ત્યારે ભારતના નવયુવાનોના એક વર્ગ વિદેશી શાસનની ગુલામીમાંથી આજાદી મેળવવા પ્રયાસો હાથ ધર્યા. ઉગ્ર કાંતિકારી લડતના લડવૈયા માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા માટે હસતે મુખે બલિદાનો આપવા તત્પર હતા. તેઓ પ્રાણ આપી શકતા અને આજાદીની પ્રાપ્તિ માટે બીજાનો પ્રાણ લઈ શકતા હતા.

બાળગંગાધર ટિણક

ભારતમાં મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ, પંજાબ, બિહાર, ઓરિસા, ગુજરાત, રાજસ્થાન, મદ્રાસ પ્રાંત, ઉત્તરપ્રદેશ અને મધ્ય ભારતમાં કાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ પ્રસરી હતી. આ પ્રવૃત્તિઓમાં ‘મિત્રમેળા સોસાયટી’, ‘અમિનવ ભારત સમાજ’, ‘અનુશીલન સમિતિ’, ‘અંજુમન-એ-મુહિલલાને વતન’, ‘ઇન્ડિયન પેટ્રિઓટ્સ એસોસિયેશન (પાછળથી ‘ભારતમાતા’) વગેરે સંસ્થાઓ સ્થાપિને, કાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓને ભારે વેગ આપ્યો.

પ્રથમ તબક્કામાં ‘સંધ્યા’, ‘યુગાંતર’, ‘નવશક્તિ’ અને ‘વંદેમાતરમ્ભ’, ‘કેસરી’, ‘મરાઠા’ જેવાં વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોએ સતત બણ પડું પાડ્યું. અલીપુર હત્યાકાંડમાં 34 જેટલા કાંતિકારીઓ પર કેસ ચલાવાયો; ‘હાવડા હત્યાકાંડ’ તથા ‘ઢાકા હત્યાકાંડ’ના અનેક કાંતિકારીઓની ધરપકડ કરાયેલી, દિલ્હીમાં વાઈસરોય હાઈજ પર બોંબ ફેંકી હત્યા કરવાનો પ્રયાસ; 13 નવેમ્બર, 1909ના રોજ અમદાવાદમાં રાયપુર દરવાજા બહાર વાઈસરોય મિન્ટો ઉપર નંખાયેલ બોંબ વગેરે બનાવો દઢ્યાંતો રૂપે આપી શકાય.

બીજા તબક્કામાં (1920-42) ‘કાકીરી લૂંટ કેસ’, ‘લાહોર હત્યાકાંડ’ અને કેન્દ્રિય ધારાસલા (દિલ્હી)માં બોંબ નાખવાના બનાવો બનેલા.આ સઘણી પ્રવૃત્તિઓમાં સહભાગી બનનાર કાંતિવીરો વિશે તમે અગાઉના ધોરણમાં શીખી ગયાં છો.

ગુજરાતમાં ઉગ્ર કાંતિકારી ચળવળ

ગુજરાતમાં સશસ્ત્ર કાંતિની ભૂમિકા તૈયાર કરનાર સર્વ પ્રથમ નેતા શ્રી અરવિંદ ધોખ હતા; પરંતુ તેઓ પડદા પાછળ હતા. અરવિંદ ધોખના ભાઈ બારીન્દ્રકુમાર ધોખ હંમેશાં આગળ રહેતા (ઇ.સ. 1902). બારીન્દ્રકુમાર ગુજરાત આવ્યા અને દક્ષિણ ભાગને ખૂંદી વળ્યા. અહીં તેમને શ્રી છોટુભાઈ અને શ્રી અંબુભાઈ પુરાણી જેવા સશક્ત સાથીઓ મળી ગયા. નર્મદાકાંઠે સાકરિયા સ્વામી પણ મળ્યા. આ સ્વામી 1857માં સંગ્રામ સમયે ઝાંસીની રાણી સાથે હતા. બારીન્દ્રકુમારે વડોદરા, ચરોતરનો પ્રદેશ (ખેડા), અમદાવાદ, મહેસાણા એમ દરેક સ્થળે મધ્યમ વર્ગના યુવાનોને કાંતિનો રંગ લગાડ્યો. એ સંદર્ભ અમદાવાદમાં રાયપુર દરવાજા બહાર વાઈસરોય મિન્ટોની બગી પર બોંબ નાખવાનો કાંતિકારી બનાવ બન્યો હતો.

અરવિંદ ધોખે ‘ભવાની મંદિર’ નામના પુસ્તકમાં કાંતિની યોજના આલેખી. તેનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ પણ કરાયો. ઉપરાંત ‘દક્ષિણા’ સામયિકિમાં તે છપાયેલું. ઉપરાંત કાંતિની યોજનાનો વિચાર ફેલાવવા માટે ‘દેશી વનસ્પતિ દવાઓ’, ‘નહાવના સાબુ બનાવવાની રીત’, ‘કસરત’, ‘ગુલાબનો ડિસ્પો’, ‘કાયદાનો સંગ્રહ’ વગેરે શીર્ષકોવાળી પુસ્તિકાઓ પ્રગટ કરાયેલી, જેથી અંગ્રેજોને ખબર જ ન પડે ! આ પુસ્તિકાઓમાં બોંબ બનાવવાની રીતો પણ હતી. ચાંદોદ-કરનાળી પાસે ‘ગંગનાથ વિદ્યાલય’ની સ્થાપના

કરાઈ, જેમાં અંદરખાને કાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી. ગુજરાતના ઘણા યુવાનો આ કાંતિકારી પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા. સરકારે તેમની સામે સખત પગલાં ભર્યા; પરંતુ લડત ન અટકી. છેવટે સરકારને પણ લાગ્યું કે, માત્ર દમનચક્થી શાસન નહિ ચાલે.

વિદેશોમાં કાંતિકારી ચળવળ

ભારતને અંગ્રેજોના શાસનમાંથી મુક્તિ અપાવવા માટે વિદેશોમાં પણ કાંતિકારી ચળવળની શરૂઆત થઈ હતી.

ભારતમાં ઉદ્ભવેલી ઉગ્ર કાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ ભારતની બહાર છેક ઈંગ્લેન્ડ, કેનેડા, અમેરિકા, જર્મની, ફાન્સ, ખ્યાનમાર (બર્મા), મલાયા, સિંગાપુર, અફ્ઘાનિસ્તાન, રશીયા વગેરે દેશોમાં પ્રસાર પામી.

વિદેશોમાં કાંતિકારી પ્રવૃત્તિમાં સંક્રિય કાંતિકારીઓ

શ્યામજીકૃષ્ણ વર્મા, મદનલાલ ધીંગરા, વીર સાવરકર, લાલા હરદયાલ, ઉધમસિંહ, રાજ મહેન્દ્ર પ્રતાપ, મેડમ બિખાઈજી કામા, સરદારસિંહ રાણા, મૌલાના અબ્દુલા, મૌલાના બશીર, ચંપક રમણ પિલ્લાઈ, ડૉ. મથુરસિંહ ‘ખુદાબાન્શ’ જેવા કાંતિકારીઓ સંકળાયેલા હતા.

વિદેશોમાં કાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ

વિદેશોમાં થતી કાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ભારતની કાંતિકારી પ્રવૃત્તિને વેગ મળતો હતો. ઈંગ્લેન્ડથી છૂપી રીતે રસોઈયાના બિસ્તરામાં પિસ્તોલો (શસ્ત્રો) ભારત મોકલતા. કાંતિકારીઓની ટીકા કરનાર અંગ્રેજ વિલિયમ વાયલીની મદનલાલ ધીંગરાએ હત્યા કરી. 1907માં અમેરિકાના કેલિફોર્નિયામાં ‘ઇન્દ્રિયન ઇન્ડિપેન્ડન્સ લીગ’ની સંસ્થા સ્થપાઈ, જેનું પાછળથી લાલા હરદયાલે ‘ગાદર પાર્ટી’ નામ આપ્યું. ચાર ભાષાઓમાં ‘ગાદર’ સાપ્તાહિક શરૂ કરાયું. આ પ્રવૃત્તિમાં તારકનાથ દાસ અને કરતારસિંહ પણ જોડાયેલા. જર્મનીમાં ચંપક રમણ પિલ્લાઈએ ‘હિન્દ રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક દળ’ની રચના કરી. ઈરાકને વુંમથક બનાવી, ત્યાંથી ભારત ઉપર આકમણ કરવાની યોજના ઘડવામાં આવી (ઇ.સ. 1907). જર્મનીના સ્ટુઅર્ટ ગાર્ડ શહેરમાં યોજાયેલી ‘આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજવાદી પરિષદ’માં સૌપ્રથમવાર મેડમ કામાએ તૈયાર કરેલો રાષ્ટ્રીય ફરકાબ્દો. અફ્ઘાનિસ્તાનમાં તો રાજા મહેન્દ્ર પ્રતાપના ‘રાષ્ટ્રીય પ્રમુખ’ પદે કામચલાઉ સ્વતંત્ર સરકારની રચના કરાઈ, જેમાં બરકૃતુલ્લા, આબિદુલ્લા, મૌલાના બશીર, શમશેરસિંહ, ડૉ. મથુરસિંહ વગેરે હતા. આ સરકારે રશીયા, ઈરાન, તુર્કી વગેરેમાંથી મદદ મેળવવા પ્રયાસ કર્યો. તુર્કિના વડા અનવર પાશા અને ગવર્નરને પણ મળેલા. રેશમી રૂમાલ ઉપર લખેલું ‘ગાલીબનામા’ ખડ્યંત્ર તમામ મુલિભોએ એકત્રિત-સંગઠિત થઈ પ્રિસ્તીઓની સામે જંગ માંડ્યો એ પકડાઈ ગયું ! રાજા મહેન્દ્ર પ્રતાપે પોતાની સહીવાળી સોનાની પણી રશીયાના જારને મોકલાવી, જેમાં ‘જારને ઈંગ્લેન્ડ સાથેના સંબંધો તોડી નાખવા’ જણાવેલું. રશીયાના કાંતિવીર ટ્રોટસ્કીએ તો ભારતના કાંતિકારીઓને બધી જ મદદ કરવા વચ્ચે આપેલું. બર્મામાં સોહનલાલ પાઠકે અને સિંગાપુરમાં પરમાનંદે કાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ કરી. ઉપરાંત કામાગાટામારુ અને તોશામારુ સ્ટીમરોની ઘટનાએ કાંતિકારીઓને વિદેશોમાં અંગ્રેજો વિરુદ્ધ લાગણી જાગ્રત કરવામાં પ્રેરકબળ પૂરું પાડ્યું.

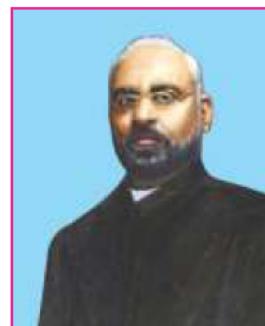
ભારતની રાષ્ટ્રીય અને ઉગ્ર કાંતિકારી ચળવળના ઈતિહાસમાં દેશદાખથી ભરેલા 18થી 24 વર્ષની વય ધરાવતા યુવાનો જ હતા. મોતાને મુઢીમાં લઈ, ગમે તેવાં સાહસ અને રોમાંચક કાર્યો તેઓ પાર પાડતા અને પકડાઈ જાય તો હસતે મુખે ફંસીને માંચેડે ‘ઇન્કિલાબ જિંડાબાદ’ અને ‘વંદે માતરમ્’ના ગગનભેદી નારા સાથે ચડી જતા અને એ રીતે માલોમની આગાદીના ઉમદા ધ્યેયને માટે વીરગતિ પામતા. તેમણે જે ઊંચી દેશભક્તિ, ત્યાગ અને બલિદાન આપ્યાં છે, તે યુવાપેઢીને સદીઓ સુધી પ્રેરણ આપ્યા કરશે.

વીર સાવરકર

મદનલાલ ધીંગરા અને
ઉધમસિંહ

શ્યામજીકૃષ્ણ વર્મા

મેડમ કામા

મોર્દે-મિન્ટો સુધારા (1909)

'ત્થાગલા પાડો અને રાજ કરો'ની નીતિ અપનાવી અંગ્રેજોએ હિન્દુ અને મુસલમાન વચ્ચે કોમી વૈમનસ્ય ઊભું કરવા માટે યોજના ઘડી (ઈ.સ. 1906). આગામાના નેતૃત્વ નીચે મુસ્લિમોનું પ્રતિનિધિ મંડળ વાઈસરોય મિન્ટોને મખ્યું. તે વખતે હિન્દી વજર મોર્દે હતા (ઈ.સ. 1909). આ સુધારાને મોર્દે-મિન્ટો સુધારા કહે છે.

ગાંધીજીનું ભારતમાં આગમન

ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં રંગલેદ વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહની લડત સફળ રીતે લડીને પાછા ફર્યા (1915). તેમના રાજકીય ગુરુ ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે અને આધ્યાત્મિક ગુરુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પાસેથી પ્રેરણા મેળવી. ગાંધીજીએ ઘણાખરા ભાગોનો પ્રવાસ કરી હિન્દના જીવનને ઓળખવાનો પ્રયાસ કર્યો. હિન્દુસ્તાનની ગરીબીનું મૂળ અંગ્રેજો દ્વારા થતા શોષણને કારણભૂત ગણી, હિન્દમાંથી બ્રિટિશ શાસનને નાખૂં કરવાના ઉપાયો વિચાર્યા.

રોલેટ ઓક્ટ (ઈ.સ. 1919)

બ્રિટિશ સરકારે ઠંગલેન્ડના કાયદાખાતાના પ્રધાન રોલેટના અધ્યક્ષ પદે 'રોલેટ ઓક્ટ' ઘડી કાઢવો (ઈ.સ. 1919).

આ કાયદો કાંતિકારીઓ અને રાખ્રવાદીઓનું દમન કરવાના ઉદ્દેશથી ઘડાયેલો હતો. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને વાણી સ્વતંત્રને હણી નાખતો આ કાયદો કાણા કાયદા તરીકે ઓળખાયો.

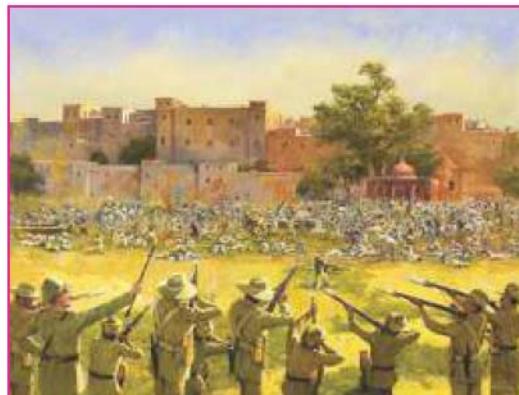
આ કાયદા મુજબ કોઈ પણ શંકાસ્પદ વ્યક્તિની ધરપકડ કરી શકતી અને તેના પર મુકદ્દમો ચલાવ્યા સિવાય દિવસો સુધી જેલમાં પૂરી રાખી શકતી. જેથી ગાંધીજીએ આને 'કાળો કાયદો' કહ્યો. મોતીલાલ નેહરુના મતે 'દલીલ, અપીલ અને વકીલાતનો અધિકાર' લઈ લેવામાં આવ્યો.

આ કાયદાથી બ્રિટિશ સરકારને વિરોધીઓનું દમન કરવાની વિશાળ સત્તા મળી ગઈ; તેથી તેનો નેતાઓ અને પ્રજાએ ઠેર-ઠેર વિરોધ કર્યો. સભાઓ, સરધસો, દેખાવો અને હડતાળોનું તેના વિરોધમાં આયોજન થયું. ગાંધીજીની દિલ્હીમાં સરકારે ધરપકડ કરી પંજાબમાં ડૉ. સત્યપાલ અને ડૉ. કિયલૂની ધરપકડ કરતાં આંદોલન ઉગ્ર થયું. સરકારે દમનનો દોર છૂટો મૂક્યો !

જલિયાંવાલા બાગનો હત્યાકાંડ (13 એપ્રિલ, 1919)

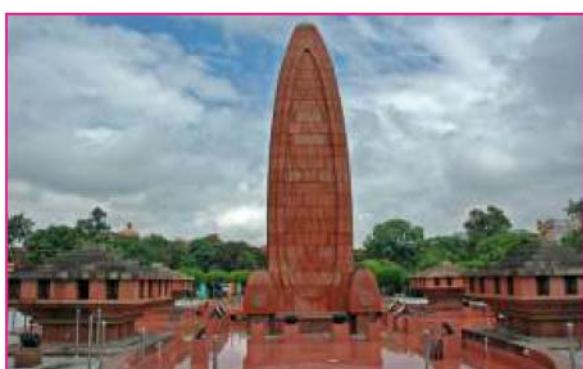
પંજાબમાં અમૃતસરમાંથી લોકપ્રિય નેતાઓ ડૉ. સત્યપાલ અને ડૉ. કિયલૂની ધરપકડ થઈ. તેના વિરોધમાં વૈશાખીના તહેવારના દિવસે પંજાબના અમૃતસરમાં આવેલા જલિયાંવાલા બાગમાં એક સભાનું આયોજન થયું.

લશકરના સૈનિકોને લઈને જનરલ ઓડોનીલ ડાયર ત્યાં પહોંચી ગયો. કશી જ પૂર્વચેતવણી આખ્યા વગર મશીનગનમાંથી ગોળીઓનો વરસાદ નિર્દ્દેશ પ્રજા પર વરસાવ્યો ! બાગની ચારે બાજુએ ઊંચી દીવાલો, વચ્ચે અવાવરૂ કૂવો અને બહાર નીકળવાનો સાંકડો એક જ માર્ગ હોવાથી સંખ્યાબંધ લોકો ગોળીબારનો ભોગ બન્યા. સરકારી

4.1 અંગ્રેજોનો અમાનુષી અત્યાચાર

હેવાલ મુજબ 379 લોકો માર્યા ગયા અને 1200 ઘવાયા; જ્યારે કોંગ્રેસે નીમેલી તપાસ સમિતિના મતે 1000 માણસો માર્યા ગયેલા. બ્રિટિશ સરકાર વતી તપાસ કરનાર 'હંટર કમિશને' જનરલ ડાયરનો બચાવ કર્યો અને 'અજાણતાં થઈ ગયેલી પ્રામાણિક ભૂલ' તરીકે કષ્ય ગણી. બીજી તરફ ડાયર જ્યારે ઠંગલેન્ડ પાછો ફર્યો ત્યારે તેનું 2000 પાઉન્ડ તથા તલવાર આપીને સન્માન કરાયું !

4.2 જલિયાંવાલા બાગ શહીદ સ્મારક

આથી, હિન્દની પ્રજાને જબરજસ્ત આધાત લાગ્યો. આ અમાનવીય હત્યાકંડ પછી ગાંધીજીની અંગ્રેજો પરત્વેની રહીસહી શ્રદ્ધા પણ ડગી ગઈ ! આ બનાવે સમગ્ર દેશમાં રાષ્ટ્રીય એકત્રા સ્થાપવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. અસહકારના ભાવિ આંદોલનની ભૂમિકા પણ આ હત્યાકંડે પૂરી પાડી.

ખિલાફત ચળવળ

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન તુર્કી જર્મનીના પક્ષે જોડાયું. તેથી ઈંગ્લેન્ડના વિજય પછી તેની સાથે જે સંધિ કરવામાં આવી હતી તેની શરતો અત્યંત કડક અને અન્યાયી હતી. તુર્કનો સુલતાન એ વખતે ઈસ્લામ ધર્મના ખલીઝા (ધાર્મિક વડા) હતા. તેણે જે કડક શરતો લદાયેલી તેનો વિરોધ કરીને તેને હળવી કરવા માટે ભારતમાં જે ચળવળ થઈ તેને ‘ખિલાફત ચળવળ’ કહેવાય છે. અલી ભાઈઓ - મૌલાના સૌકતઅલી અને મૌલાના મોહમ્મદ અલી - આ આંદોલનના મુખ્ય નેતાઓ હતાં. હિન્દુ-મુસ્લિમ એકત્રાનાં જ્યાલથી ગાંધીજીએ કોંગ્રેસને આ આંદોલનને ટેકો આપવાનો અનુરોધ કર્યો. કોંગ્રેસના ટેકાથી આ આંદોલન વ્યાપક બન્યું.

અસહકારનું આંદોલન (1920-22)

અસહકારના આંદોલનને (ડિસેમ્બર, 1920) નાગપુર અધિવેશનમાં બહાલી મળી. કોંગ્રેસે હવે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના નેજા હેઠળ ‘સ્વશાસન’ને બદલો ‘સ્વરાજ્ય’ જ જોઈએ, એવી બુલંદ માગણી કરી.

રચનાત્મક પાસું

આંદોલનના હકારાત્મક પાસામાં હિન્દુ-મુસ્લિમ એકત્રા દેઢ બનાવવી, ‘સ્વદેશી’ ચીજવસ્તુઓનો આશ્રા રાખવો, ઘેર ઘેર રેંટિયા ફરતા કરવા, ‘ટિલક સ્વરાજ્ય ફંડ’માં એક કરોડ રૂપિયા એકઠા કરવા, ખાદી, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, દારુબંધી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો સમાવેશ થતો હતો.

4.3 સામાન્ય પ્રજા અસહકારના આંદોલનમાં

જ્યારે બીજી તરફ સરકારી નોકરીઓ, ધારાસભાઓ, સરકારી શાળા-કોલેજોનો ત્યાગ કરવો, સરકારી અદાલતો, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં નિમાયેલા સભ્યોએ રાજ્યનામાં આપવાં, વિદેશી કાપડ અને માલનો બહિષ્કાર, સરકારી સમારંભો, ઈલકાબો (ખિતાબો) વગેરેનો ત્યાગ કરવો જેવા અનેક કાર્યક્રમોનો સમાવેશ થતો હતો.

અસહકાર આંદોલનના કાર્યક્રમો

આંદોલનની શરૂઆતમાં મહાત્મા ગાંધીએ પોતાની ‘કેસરે હિંદ’અને રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે ‘નાઈટ હુડ સન્માન’ વગેરેનો ત્યાગ કર્યો. દેશના અન્ય નેતાઓએ પણ પોતાની ઉપાધિ કે પદવીનો ત્યાગ કર્યો. વિદ્યાર્થીઓએ અંગ્રેજ શાળા અને કોલેજે છીડી દીધી, ઠેર-ઠેર વિદેશી કાપડની હોળીઓ પ્રગટી. ઊંઘ ઓંફ કેનાટ ભારત આવ્યા ત્યારે તેમનો બહિષ્કાર કરાયો (નવેમ્બર 1921), પ્રિન્સ ઓંફ વેલ્સના સન્માનનો પણ બહિષ્કાર કરાયો. આવા પગલાંએ દેશભરમાં સારી એવી રાષ્ટ્રીય ઉતેજના પ્રગટાવી. બીજી તરફ રાષ્ટ્રીય શાળા-કોલેજોની સ્થાપના થઈ, જેમાં કાશી, બિહાર, જામિયા-મિલિયા, ગૂજરાત વગેરે નામની રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠો સ્થપાઈ. સ્વદેશીનો પ્રચાર જોરશોરથી થતાં ઈંગ્લેન્ડથી આધાત થતા કાપડ, પગરખા, મોજશોખની ચીજવસ્તુઓમાં ભારે ઘટાડો થતાં તેનો પડવો બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટમાં પડ્યો. ઈંગ્લેન્ડને થયેલા ભારે આર્થિક નુકસાનથી સરકાર ચોકી ઉડી !

ટિલક ફંડમાં 1 કરોડ રૂપિયાથી વધારે નાણાં એકઠાં થયાં તેમજ આંદોલન દરમિયાન હિન્દુ-મુસ્લિમ એકત્રા અનેક પ્રસંગોએ પ્રગટ થઈ. હિન્દુ જમીનદારો અને મુસ્લિમ ખેડૂતો વચ્ચે થયેલા ‘મોપલા બળવો’ (મલબાર) ટીકાપાત્ર કહી શકાય અને તેને બ્રિટિશ સરકારે સખત હાથે દબાવી દીધો.

આ આંદોલનને નિષ્ફળ બનાવવા સરકારે દમનનીતિનો સહારો લીધો. બેફામ લાઠીમાર, આડેઘડ ગોળીમાર, સામુદ્દરિક ધરપકડો અને અમાનુષી અત્યાચાર કરવામાં આવ્યો. હિન્દુ-મુસ્લિમ એકત્રાને તોડવાનો નિષ્ફળ પ્રયાસ થયો.

ચૌરી-ચૌરાનો બનાવ અને આંદોલન મોકૂફ

ઉત્તરપ્રદેશના ગોરખપુર જિલ્લામાં આવેલા ચૌરીચૌરા ગામે (5 ફેબ્રુઆરી, 1922) નીકળેલા સરઘસના લોકો પર પોલીસે ગોળીબાર કર્યો. પોલીસની ગોળીઓ ખૂટી ગઈ ત્યારે તેઓ પોલીસ ચોકીમાં ભરાઈ ગયા. ઉશ્કેરાયેલા ટોળામે પોલીસ ચોકીને આગ લગાવી. જેમાં 21 પોલીસો મૃત્યુ પામ્યા. આ હિંસક બનાવના સમાચાર મળતાં જ ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, ‘અહિસાનું મૂલ્ય નહિ સમજનારા લોકોના હાથમાં સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર મૂકીને મેં હિમાલય જેવડી મોટી ભૂલ કરી છે.’ એમ કહીને અસહકારનું આંદોલન તત્કાળ પાછું ખેંચી લેવાની જાહેરાત કરી.

અસહકારના આંદોલનનું મહત્વ અને તેની અસરો

આ આંદોલનને પોતાના હેતુઓ પ્રાપ્ત કરવામાં ભારે સફળતા મળી ન હતી; પરંતુ તેના નકારાત્મક અને રચનાત્મક કાર્યક્રમો દ્વારા તેમણે લોકોને તેમના અધિકારો પ્રત્યે સભાન કર્યા. સરકાર તરફ એક વિરોધી વાતાવરણ સર્જાયું. લોકોમાં અન્યાયની વિરુદ્ધ સંઘર્ષની ભાવના પ્રબળ બની. ભારતના બધા જ વર્ગોમાં રાજકીય જાગૃતિ આવી. સ્વરાજ્ય માટેની તેમની શ્રદ્ધા અડગ બની. લોકોમાંથી લાઠી, દંડ અને જેલનો ભય દૂર થયો. યુવાનો અને સ્ત્રીઓ પણ રાષ્ટ્રસેવામાં આગળ આવ્યાં અને કોંગ્રેસ લોકોની સંસ્થા બની. દેશમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપતી શાળાઓ શરૂ થઈ. અંગ્રેજના સ્થાને હિન્દીભાષાને મહત્વ મળ્યું. જે રાષ્ટ્રીય આંદોલન અત્યાર સુધી શહેરો-નગરો તેમજ બુદ્ધિજીવીઓ પૂર્તું સામિત હતું, તે ગામડે ગામડે અને સામાન્ય જનતા સુધી વિસ્તર્યું.

સ્વરાજ્ય પક્ષ

લોકોમાં આવેલી રાજકીય જાગૃતિને ટકાવી રાખવાના હેતુથી અસહકારની લડત - મોકૂફી બાદ ચિત્તરંજનદાસ મુનશી અને મોતીલાલ નેહરુએ સ્વરાજ્ય પક્ષની રચના કરી. તેમનો હેતુ ધારાસભાઓમાં પ્રવેશી સરકારની અયોગ્ય નીતિઓનો વિરોધ કરવાનો હતો. સ્વરાજ્ય પક્ષના સ્થાપકોએ પણ ગાંધીજીના અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા, રેંટિયાને ધૂમતા કરવા, નશાબધી વગેરે રચનાત્મક કાર્યક્રમોનો સ્વીકાર કર્યો.

(નવેમ્બર, 1923) એ સમયે યોજાયેલી ધારાસભાઓની ચુંટણીમાં સ્વરાજ્ય પક્ષે જુકાવ્યું અને કેન્દ્રીય ધારાસભા અને કેટલાક પ્રાંતોની ધારાસભાઓમાં સ્વરાજ્ય પક્ષના ઉમેદવારો ચુંટાઈ આવતાં સ્પષ્ટ બહુમતી મળી. બંગાળ પ્રાંતમાં જોકે બહુમતી ન મળી, છતાં એક મોટા અને મજબૂત પક્ષ તરીકે સ્થાન મેળવી શક્યો. કેન્દ્રીય ધારાસભામાં પક્ષના નેતા તરીકે મોતીલાલ નહેરુ અને બંગાળ પ્રાંતમાં નેતા તરીકે ચિત્તરંજન દાસની વરણી થઈ.

સ્વરાજ્ય પક્ષે સરકારી અંદાજપત્રો અને ખરડાઓને નામંજૂર કરી સરકારી અન્યાયી નીતિરીતિનો વિરોધ કર્યો તેમજ પ્રજાના પ્રશ્નો તરફ સરકારને ધ્યાન આપવાની ફરજ પાડી. સ્વરાજ્ય પક્ષની કામગીરીને કારણો જ સરકારને ‘સાયમન કમિશન’ બે વર્ષ વહેલું નીમવું પડ્યું.

ધારાસભામાં સ્વરાજ્ય પક્ષે શિસ્તબદ્ધ કામગીરી બજાવી, ઊંચી સંસદીય પ્રણાલીઓ સ્થાપી. ભારતના લોકોમાં લોકશાહી પદ્ધતિએ અને બંધારણીય રીતે શાસન ચલાવવાની ક્ષમતા છે, એમ બ્રિટિશ સરકાર સમક્ષ સામિત કરી બતાવ્યું. આવી સુંદર કામગીરીને પરિણામે હિન્દનો શિક્ષિત વર્ગ સ્વરાજ્ય પક્ષ તરફ આકર્ષાયો. લોકોમાં પણ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો પુનઃ સંચાર થયો. ‘સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ’ને વધુ નજીક લાવવામાં આ પક્ષે ખૂબ અગત્યનો ભાગ બજાવ્યો, એ સંઘળી બાબતોમાં તેનું મહત્વ રહેલું છે.

જૂન, 1925માં ચિત્તરંજનદાસનું અવસાન થતાં ‘સ્વરાજ્ય પક્ષ’ નબળો પડ્યો. કેટલાક સભ્યો સરકારને સહયોગ આપતા તો કેટલાકે ‘નેશનલ પાર્ટી’ નામનો નવો પક્ષ સ્થાપતાં સ્વરાજ્ય પક્ષની પ્રતિષ્ઠા ઓસરી ગઈ ! તે પછી ચુંટણીમાં તો મદ્રાસ પ્રાંત સિવાય સર્વત્ર તેના ઉમેદવારોને ભારે પરાજ્ય સાંપડ્યો (ઈ.સ. 1926). જોકે બિપિનચંદ્ર પાલ અને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ તો તેની કામગીરીની આકરી ટીકા પણ કરી.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) બહિષ્કાર આંદોલન અને સ્વદેશી ચળવળનાં સ્વરૂપ અને પરિણામોની ચર્ચા કરો.
- (2) ઉગ્ર કાંતિકારી ચળવળનો ઉદ્ભબ અને વિકાસ વર્ણવો.
- (3) અસહકાર આંદોલનના કાર્યક્રમો, બનાવ જણાવી તેની અસરો તપાસો.

2. ટૂંક નોંધ લખો :

- (1) વિદેશોમાં કાંતિકારી ચળવળ
 - (2) રોલેટ એક્ટ
 - (3) જલિયાંવાલા બાગનો હત્યાકાંડ
 - (4) સ્વરાજ્ય પક્ષ

3. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો :

- (1) બંગાળના ભાગલા ક્યારે અને કોણો પાડ્યા ? શા માટે ?
 - (2) ગુજરાતમાં થયેલી ઉગ્ર કાંતિકારી ચખવળો જણાવો.
 - (3) રોલેટ એકટને ગાંધીજીએ ‘કાળો કાયદો’ શા માટે કહ્યો ?
 - (4) અસહકારનું આંદોલન (1920-22) શા માટે મોહુક રાખવામાં આવ્યું ?
 - (5) ‘સ્વરાજ્ય પક્ષ’ની પ્રતિષ્ઠા ક્યાં કારણોથી ઓછી થઈ હતી ?

4. નીચેના દરેક પ્રશ્નના ઉત્તર માટે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધીને લખો :

प्रवृत्ति

- આ પ્રકરણમાં આપેલ વિભૂતિઓના ફોટોગ્રાફ્સ મળે તેટલા એકત્રિત કરવા.
 - 1857ના સંગ્રહમના મુખ્ય નેતાઓ તથા કાંતિકારીઓનાં જીવનચરિત્રની પુસ્તિકાઓ મેળવીને વાંચો.
 - 1857ના સંગ્રહમનાં મુખ્ય કેન્દ્રો દર્શાવતો નકશો તૈયાર કરો.
 - તમારા જિલ્લાની સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓની યાદી બનાવો.

1920થી 1947ના ગાળાને ગાંધીયુગ અને ગાંધીયુગનાં આંદોલનોનો યુગ ગણવામાં આવે છે. ભારતીય રાષ્ટ્રીય ચળવળનો આ બીજો તબક્કો બંધારણીય હકોની પ્રાપ્તિની લડતનો તો છે જ સાથોસાથ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિની લડતનો પણ છે. આ આંદોલનો જે પ્રવાહોમાંથી પસાર થયા અને તેની જે એક સંકુલ અસર ઊભી થઈ તેનું અહીં અવલોકન કરીશું.

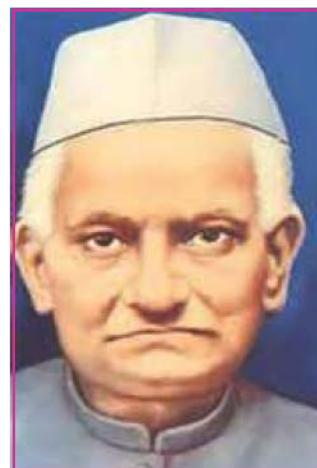
સાયમન કમિશન (1927)

મોન્ટફર્ડ (મોન્ટેગ્યુ - ચેમ્સફર્ડ 1919)ના સુધારામાં એક જોગવાઈ એ હતી કે સુધારાનો અમલ કઈ રીતે થયો છે અને સુધારાની જરૂરિયાત અંગે અભ્યાસ કરવા 10 વર્ષ બાદ એક કમિશન નીમંવું; પરંતુ બે વર્ષ પહેલાં સાયમન કમિશનની નિમણૂક કરવામાં આવી. જહોન સાયમનના અધ્યક્ષપણા નીચે રચાયેલ સાયમન કમિશનમાં સાત સભ્યો હતા અને બધા જ સભ્યો અંગ્રેજ હતા. હિન્દીઓનાં દુઃખ-દર્દ હિન્દી સમજ શકે એ વિચારથી કમિશનમાં હિન્દી સભ્યોને સામેલ કરવાની ભારતીયોએ ભલામણ કરી; પરંતુ અંગ્રેજોએ એ ભલામણ સ્વીકારી નહિ, તેથી ભારતીયોએ સાયમન કમિશનનો બહિજ્ઞાર કરવાનું નક્કી કર્યું. સાયમન કમિશનના ભારત આગમન સમયે લોકોએ હડતાળ, સભા, સરઘસ, સાયમન ગો બેકના નારાઓ અને કાળા વાવટાઓ ફરકવી વિરોધ કર્યો. જેની સામે સરકારે દમનનીતિ વાપરી. સરકારી દમનનીતિનો ભોગ લાલા લજ્પતરાય, ગોવિંદવલ્લભ પંત અને જવાહરલાલ નેહરુ પણ બન્યા. લાહોરમાં સરઘસની આગેવાની લેતા લાલા લજ્પતરાય ગંભીર રીતે ઘાયલ થયા. થોડા સમય બાદ તેમનું અવસાન થયું.

લાલાજીના મૃત્યુના સમાચારથી ભગતસિંહ, સુખદેવ, રાજગુરુ વગેરે કાતિકારીઓ ઉશ્કેરાયા અને લાઠીચાર્જનો આદેશ આપનાર અંગ્રેજ પોલીસ અધિકારી સાંડર્સની હત્યા કરવામાં આવી.

નેહરુ કમિટી

સાયમન કમિશનનો બહિજ્ઞાર થતાં હિન્દી વર્જીર બર્કનહેડે સાયમન કમિશનનો ખરડો રજૂ કરતાં જણાવેલ કે, હિંદના નેતાઓ બધા પક્ષોને અનુકૂળ બંધારણ ઘડી આપે તો બ્રિટિશ સરકાર તેનો વિચાર કરશે. આ આહુવાનને પડકાર સમજ હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ મોતીલાલ નેહરુના પ્રમુખપદ નેહરુ કમિટીની રચના કરી. જે અહેવાલ આપ્યો તે નેહરુ અહેવાલ તરીકે ઓળખાય છે, જેમાં સાંસ્થાનિક સ્વરાજ(ડોમિનિયન સ્ટેટ્સ), સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્ર, મૂળભૂત અધિકારો, પુખ્તવયે મતાધિકાર વગેરે બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો; પરંતુ અંગ્રેજ સરકારે આ અહેવાલની ભલામણો સ્વીકારી નહિ.

પૂર્વી સ્વરાજ્યની માગણી, 1929

મોતીલાલ નેહરુ

આ સમયે હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં જવાહરલાલ નેહરુ, સુભાષચંદ્ર બોઝ જેવા યુવા નેતાઓ સક્રિય થયા. જે પૂર્વી સ્વરાજ્યના હિમાયતી હતા. સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યથી યુવાવર્ગને સંતોષ ન હતો. પરિણામે રાવી નદીના તટે લાહોર ખાતે જવાહરલાલ નેહરુના અધ્યક્ષપણા નીચે હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં પૂર્વસ્વરાજ્યનો ઠરાવ પસાર કર્યો. ત્યાર બાદ 26 જાન્યુઆરી, 1930ના દિવસે સ્વતંત્રતાના શપથ લઈ પ્રથમવાર સ્વતંત્રતા દિન ઉજવવામાં આવ્યો. આ પછી સ્વતંત્રતા મળી ત્યાં સુધી પ્રતિવર્ષ 26 જાન્યુઆરીને સ્વતંત્રતા દિવસ તરીકે ઉજવવાનું નક્કી થયું અને એ દિવસનું મહત્વ જાળવવા આપણું બંધારણ એ દિવસે અમલમાં આવ્યું.

જવાહરલાલ નેહરુ

દાંડીયાત્રા: 12 માર્ચથી 6 એપ્રિલ, 1930

સવિનય કાનૂન ભંગના આંદોલનના ભાગરૂપે ગાંધીજીએ દાંડી ગામના દરિયાકિનારે જઈ મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરવાનું નક્કી કર્યું. 11 મીની સાંજે આશ્રમમાં હજારો લોકોની જનસભાને સત્યાગ્રહનો સંદેશો આપ્યો. લોકોને ધરપકડ થાય તો પણ મક્કમતાપૂર્વક અહિસક રીતે સરકાર સામે લડત આગળ વધારવાનો અનુરોધ કર્યો. અમદાવાદના સાબરમતી હરિજન આશ્રમ (હવે ગાંધી આશ્રમ)થી 12 મી માર્ચ, 1930ના રોજ “વૈષ્ણવ જન તો તેને રે કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણો રે” ગવાયું અને ભાડે નરસૈયો તેનું દર્શાનું કરતાં કુણ ઈકોતેર તાર્યા રે, “શૂર સંગ્રામ કો દેખ ભાગે નહિ, દેખ ભાગે સોઈ શૂર નહિ” એ પૂરું થતા મહાપ્રયાણ શરૂ થયું.

દાંડીકૂચ

ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે સરોજિની નાયડુ, મહાદેવભાઈ દેસાઈ સહિત દાંડીકૂચની શરૂઆત કરી. અમદાવાદથી દાંડીનું અંતર આશરે 370 કિમી છે. દાંડીયાત્રામાં અસલાલી, બારેજા, નડિયાદ, આણંદ, બોરીઆવી, રાસ, જંબુસર, ભરુચ, સુરત, નવસારી જેવાં નાનાં-મોટાં નગરોમાં સભાઓ ભરી લોકોને સવિનય કાનૂન ભંગ અને મીઠાના કાયદાનો ભંગ શા માટે તેની સમજ આપી. ગાંધીજીએ ભાટ મુકામે (29 માર્ચ, 1930) કહ્યું “કાગડા-કૂતરાના મોતે મરીશ પરંતુ સ્વરાજ્ય મળે નહિ ત્યાં સુધી આશ્રમમાં પાછો નહિ ફરું” આ કૂચ જે ગામોમાંથી પસાર થતી ત્યાં લોકો રસ્તાની સફાઈ કરતા, પાણી છાંટી તોરણો બાંધી શાશગારતા. આ યાત્રાએ ભારતના લોકોમાં અપૂર્વ જગ્રતિ, અજબની શ્રદ્ધા, ચેતના અને એકતા જગાવવાનું અદ્ભુત કાર્ય કર્યું. દેશભરમાં સત્યાગ્રહનું મોજું ફરી વધ્યું. ગાંધીજી તેમના સાથીદારો સાથે 24 દિવસની પદ્યાત્રા બાદ દાંડી પહોંચ્યા (5 મી એપ્રિલ 1930).

દાંડીકૂચનો માર્ગ

6 એપ્રિલ, 1930 સવારે બારાબર 6:30 કલાકે દરિયાકિનારે જામેલા મીઠામાંથી મુઢી મીઠું લઈ મીઠાનો અન્યાયી કાયદો તોડ્યો. ગાંધીજીએ કહ્યું, “મૈને નમક કા કાનૂન તોડ દિયા.” અને આ સમેત ત્યાં ઉપસ્થિત લોકોને સંબોધતાં કહ્યું “હું બ્રિટિશ સામ્રાજ્યરૂપી ઈમારતના પાયામાં લૂણો લગાડું છું.” તેવા શબ્દોથી સંબોધન કર્યું. શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈ આ દાંડીકૂચને “મહાભિનિક્ષમણ” સાથે સરખાવે છે. દુનિયાભરના પત્રકારો, ફોટોગ્રાફર્સ પણ આ સ્થળની મુલાકાત લઈ આંખે દેખ્યો અહેવાલ, સમાચાર પત્ર અને પુસ્તકાઓમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો. આમ, 12 મી માર્ચ સાબરમતી આશ્રમથી શરૂ થયેલી જગપ્રસિદ્ધ દાંડીકૂચની ભૌતિક સમાપ્તિ હતી; પરંતુ બ્રિટિશ સર્વત્તરની ઈમારતના પાયામાં લૂણો લાગવાની શરૂઆત થઈ હતી.

આખા દેશમાં સવિનય કાનૂન ભંગની ચળવળ શરૂ થઈ. સરકારે દમનનો કોરડો વીજયો. લાઠીમાર, ધરપકડો, ગોળીબાર, સ્થીઓ અને બાળકો પર જુલ્ભો આચર્યા છતાં લડતનું જોર ઘટ્યું નહિ.

મીઠાનો કાયદો તોડતા ગાંધીજી

દાંડીકૂચ દરમિયાન વિદેશી કાપડનો બહિઝાર, દારુબંધી, હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ વગેરે અનેક રચનાત્મક કાર્યક્રમોનું આયોજન કરાયું.

દાંડીયાત્રા અને નમક સત્યાગ્રહથી આવેલી જાગ્રત્તિના લીધે અસહકારનાં આંદોલનો અને સત્યાગ્રહના કાર્યક્રમો દેશભરમાં શરૂ થયા. આ કાર્યક્રમમાં સ્વદેશી આંદોલન અને વિદેશી વસ્તુઓનો બહિઝાર, દારુબંધી અને દારુનાં પીઠાં ઉપર પિકેટિંગ, મહેસૂલી સહિતના કરવેરા ન ભરવાનું ના-કર આંદોલન, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ કાર્યક્રમો સંબંધી સત્યાગ્રહ, સભાઓ અને સરઘસોના કાર્યક્રમો થયા. આ જાગ્રત્તિ તથા આંદોલનને નબળાં પાડવા તથા કચડી નાખવા સરકાર દ્વારા લાઈચાર્જ, કારાવાસ સહિતનાં દમનકારી પગલાં લેવાયાં. આની પ્રતિક્રિયા રૂપે દેશમાંની રેલવે, પોલીસ સ્ટેશન, પોસ્ટ ઓફિસો તથા અન્ય સરકારી ઈમારતો ઉપર તોડફોડ, હુમલા જેવા કેટલાક હિસ્ક બનાવો પણ બન્યા. આ ઘટનાઓમાં અભૂલ ગફાર ખાન ‘સરહદના ગાંધી’ના નેતૃત્વ હેઠળનું આંદોલન, મુંબઈ પાસે વડાલાના પીઠા ઉપર નાગરિકોનો હુમલો, હિલ્લીમાં કસ્તુરબા ગાંધીના નેતૃત્વ હેઠળ દારુબંધી માટે પિકેટિંગ, સુરતના ઘરસણા તથા વિરમગામ વિસ્તારમાં થયેલા મીઠાના સત્યાગ્રહો ઉપરાંત સરકારી નોકરીઓનો ત્યાગ, સરકારી શાળાઓમાંથી અભ્યાસ છોડી દેવાના કાર્યક્રમો મુખ્ય ગણાય.

ગાંધી-ઇરવિન સમજૂતી, ગોળમેજ પરિષદો અને સત્યાગ્રહની મોકૂફી

બ્રિટિશ સરકારે ભારતને કેવા પ્રકારનું બંધારણ તથા સુધારા આપવા તે માટે ગોળમેજ (Round table conference) પરિષદો બોલાવી. પહેલી પરિષદ લંડનમાં મળી (નવેમ્બર, 1930), પણ તે કોંગ્રેસની ગેરહાજરીને લીધે નિષ્ફળ ગઈ. આથી, કોંગ્રેસને મનાવવા ગાંધીજી અને ઇરવિન વચ્ચે ગાંધી-ઇરવિન સમજૂતી થઈ (માર્ચ 1931), જેમાં સત્યાગ્રહની નીતિ જેમાં મીઠું પકવવાની સ્વતંત્રતા અને શાંત પિકેટિંગની સંમતિ મુખ્ય મુદ્દા રહ્યા. તે પછી બીજી ગોળમેજ પરિષદમાં કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિ તરીકે માત્ર ગાંધીજી હાજર રહ્યા, પણ બ્રિટિશ પક્ષે બંધારણ ઘડતરની ચર્ચા માટે અલગ અલગ અલગ મતદાર મંડળનો વિભાજનકારી મુદ્દો ઉકાવતાં ગાંધીજી નિરાશ થયા અને અંતે આ પરિષદ નિષ્ફળ બની.

‘હિંદ છોડો ચળવળ’ (1942-43)

વિશ્વયુદ્ધમાં બદલાયેલા સંજોગોને ધ્યાનમાં રાખીને કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ બંધ કરવાનો નિર્ણય લીધો (જાન્યુઆરી, 1942).

કિંસ દરખાસ્તો દ્વારા સિદ્ધ થયું કે બ્રિટિશ સરકાર સત્તા છોડવા માંગતી ન હતી તથા હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય આપવાનો તેનો હિરાદો ન હતો. તે હિંદની પ્રજાને છેતરવાનો પ્રયાસ કરે છે તેવું લાગતાં ભારતીયો હતાશ બની રોજે ભરાયા. ગાંધીજીએ પ્રજાની નિરાશા દૂર કરી એક નવી આખરી લડત લડવા માટે તેઓને તૈયાર કર્યા.

મુંબઈમાં મળેલી કોંગ્રેસ મહાસમિતિની બેઠકમાં ગાંધીજીની આગેવાની હેઠળ 8મી ઓગસ્ટ, 1942ની રાત્રે ‘હિંદ છોડો’નો હરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. હરાવના બીજા દિવસે વહેલી સવારે ગાંધીજી, વલ્લભભાઈ પટેલ, જવાહરલાલ નેહરુ, મૌલાના આજાદ ઉપરાંત દેશના અગ્રગણ્ય કોંગ્રેસના નેતાઓની ધરપકડ કરવામાં આવી. વર્તમાનપત્રો ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યા. પ્રાંતિક અને જિલ્લા કક્ષાના કોંગ્રેસી નેતાઓને પણ પકડી લેવામાં આવ્યા. ગાંધીજી સહિત બધા દેશનેતાઓની ધરપકડને પરિણામે દેશના શહેરો તથા ગામોમાં એકાએક સખત હડતાળો પડી અને ગાંધીજીએ કહેલું કે ‘આજાદી માટે મારી આ અંતિમ લડત છે’ અને તેના માટે લોકો બધું જ બાલિદાન કરવા તૈયાર હતા. તેમનું સૂત્ર હતું કે, ‘કરેંગે યા મરેંગે’.

‘હિંદ છોડો’ આંદોલન દરમિયાન હડતાલો

દેશનાં ગામો તથા શહેરોમાં મજૂરો, ખેડૂતો, યુવાનો, વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વેપારીઓ, સ્ત્રીઓ વગેરે આ કાર્યક્રમમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો. મજૂરોએ કારખાનામાં હડતાલો પાડી. જમદારેશપુરના લોંબંડના કારખાનામાં તથા મુંબઈ અને મદ્રાસની કાપડની મિલોમાં હડતાલો પડી. અમદાવાદમાં કાપડની 75 મિલોના એક લાખ ચાલીસ હજાર મજૂરોએ 105 દિવસની શાંત અને અપૂર્વ હડતાલ પાડી. શાળા-કોલેજોમાં હડતાલો પડી. અમદાવાદમાં સાડા ત્રણ માસ સુધી બજારો બંધ રહ્યા.

‘હિંદ છોડો’ આંદોલન દરમિયાન બાંગફોડની પ્રવૃત્તિઓ

દેશમાં ચારેતરફ લોકોનો કોથ બ્રિટિશ સરકાર સામે ભલ્લૂકી ઉઠ્યો. શાંત દેખાવની સામે સરકારે દમન નીતિ અપનાવતાં શહેરો તથા ગામડાંઓનાં લોકોનાં ટોળાંએ તાર, ટેલિફોન, રેલવે લાઈનો, સરકારી મકાનો, પોસ્ટ ઓફિસો, પોલીસ સ્ટેશન, સરકારી કચેરીઓ, પુલો, રસ્તાઓ, શાળા-કોલેજોનાં મકાનો, રેલવે સ્ટેશનો વગેરે તોડી નાંખવાના, મિલકતને લૂંટવાના અને આગ લગાડવાના બનાવો મોટા પ્રમાણમાં બન્યા. રેલવેને વધુ નુકસાન થયું. કેટલાક વિસ્તારોમાં લોકોએ બોખનો પણ ઉપયોગ કર્યો.

લડતને કચડી નાંખવામાં સરકારની નિષ્ફળતા

આ લડતની ઉગ્રતા અને મોટા વ્યાપને કારણે સામુદ્રાયિક ધરપકડો અને ભારે દમન નીતિથી ટૂંકા સમયમાં સરકારની કચડી નાંખવાની નીતિ પાર ન પડી. આખા દેશમાં ઠેર ઠેર ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં લડતનો ફેલાવો, ભાંગફોડ દ્વારા સરકારી તંત્રને ખોરવી નાંખવાના પ્રયાસો થયા. 70,000 કરતાં વધારે લોકોને જેલમાં પૂર્યા, આ ચણવળ દરમિયાન 538 વાર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યા. 1028 માણસોએ જાન ગુમાવ્યા. 3200 માણસોને ઈજા થઈ. અમદાવાદ અને પટણામાં ગોળીબાર કરતાં વિદ્યાર્થીઓ મૃત્યુ પામ્યા. આ લડતમાં લોકોએ જે વ્યક્તિગત તથા સામુદ્રાયિક વીરતા બતાવી તેથી વિશ્વની સાથે બ્રિટિશ સરકાર પર પડ્યા એવી છાપ પડી કે હવે વધુ સમય ભારતમાં તે પોતાનું શાસન ટકવી શકશે નહિ. ચણવળમાં લોકોએ સ્વયંસ્ફુરિત ઘોષણા દ્વારા અપનાવેલો હતો. આ સૂત્રથી ડુમિનિયન સેટેક્સ (સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય)નો ખ્યાલ અદશ્ય થઈ ગયો. હવે તો પૂર્ણ સ્વરાજ્ય જ જોઈએ તે માટે કટિબદ્ધ થયા. ત્યાર બાદ પાંચ વર્ષ ભારતને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળી.

આજાદ હિંદ ફોજ અને સુભાષચંદ્ર બોઝ

સુભાષચંદ્ર બોઝનો જન્મ ઓરિસસા રાજ્યના કટક શહેરમાં થયો હતો (23 જાન્યુઆરી, 1897). તેમના પિતા રાયબલાદુર જાનકીનાથ બોઝ કાનૂન ક્ષેત્રે સરકારી વકીલ હતા. માતા શ્રીમતી પાર્વતીદેવી ધાર્મિકવૃત્તિવાળાં હતાં. આ બંગાળી છોકરો બ્રિટિશ સરકારમાં વફાદાર સેવક બનશે તેવી ભવિષ્યવાણી વિચારી હતી. જેણે ભારતની બ્રિટિશ હકૂમત સામે સ્વાતંત્ર્યસેનાની તરીકે કામ કર્યું. કોલકાતાની પ્રેસિન્સી કોલેજમાંથી ખૂબ સારા ગુણથી પરીક્ષા પાસ કરી વધુ અત્યાસ અર્થે ઈંગ્લેન્ડ ગયેલા. ત્યાંથી ખૂબ અધરી ગણાતી ICS (ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ)ની પરીક્ષા ચોથા નંબરે ઉતીર્ણ કરીને તેઓ કોલકાતા પાછા ફર્યા. કોલકાતાની પ્રેસિન્સી કોલેજમાં અંગ્રેજ અધ્યાપક ઓટ દ્વારા રંગબેદની નીતિઓ અને ભારતીય વિદ્યાર્થીઓનાં અપમાનજનક વર્તન અને અભિમાનના કડવા અનુભવોએ તેમના માનસમાં કાંતિનાં બીજ રોચા. તેમને ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રહમાં ખૂબ રસ હતો. તેઓ હિંદી મહાસભાના સક્રિય કાર્યકર્તા બની ગયા. તેઓ “રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ પક્ષ”માં જોડાઈ (1923) ટૂંક સમયમાં જ યુવાનોના અતિપ્રિય નેતા બની ગયા. સવિનય કાનૂન ભંગની લડતમાં તેઓ મોખરે રહ્યા હતા અને જેલવાસ વેઠચો હતો. ઈ.સ. 1938માં માત્ર 41 વર્ષની યુવાન વયે હરિપુરા (સુરત) કુંગ્રેસ અધિવેશનના પ્રમુખસ્થાને નિમણૂક પામવા જેટલી લોકપ્રિયતા અને યોગ્યતા એમણે દર્શાવી હતી.

સુભાષબાબુના વિચારોને ગાંધીજીના વિચારો સાથે ખાસ મેળ બેસતો ન હોવાથી તેમણે ગાંધીજી સાથે મતબેદ થતાં કુંગ્રેસ છોડી અને “ફોરવર્ડ બ્લોક” નામના નવા રાજકીય પક્ષની સ્થાપના કરી અને અવિરત સભાઓ સંબોધવી, દેશમાં પ્રવાસ કરવા, બ્રિટિશરો વિરુદ્ધ જનમત જાગ્રત કરવાના આશયથી ઠેર ઠેર પ્રવાસો ખેડ્યા. અંતે હિંદ સંરક્ષણ ધારાને આગળ ધરી તેમની ધરપકડ કરી તેઓને કારાવાસમાં પૂરવામાં

સુભાષચંદ્ર બોઝ અને ગાંધીજી

આવ્યા (ઈ.સ. 1940). કારાવાસમાં એક રાજકીય કેદી તરીકે તેમની સાથે અયોગ્ય વ્યવહાર થતાં તેમણે આમરણાંત ઉપવાસ આદર્યા. તેમની તબિયત લથડતાં તેમને પોતાના નિવાસસ્થાને જ નજરકેદ રાખવામાં આવ્યા; પરંતુ તેઓ પદાણના છૂપાવેશે કોલકાતાથી પેશાવર, કાબૂલ, ઈરાન, રશીયા થઈ બર્લિન (જર્મની) પહોંચ્યા (28 માર્ચ, 1942). જર્મનીમાં તેમનું ભારતીયોએ ઉખાભર્યું સ્વાગત કર્યું. બર્લિન રેઝિયો પરથી તેમણે પોતાના દેશ બાંધવોને બ્રિટન સામે જેહાદ જગ્ગાવવા અનુરોધ કર્યો. જર્મનીમાં હિટલર સાથે ભારતની આજાદી વિશે ચર્ચા કરી. તેઓએ પહેલાં રોમ અને પેરિસમાં સ્વતંત્ર ભારતને લગતા લશકરી એકમે સ્થાપી તેમાં 3000 ભારતીયોની ભરતી કરી. ભારતમાંથી છટકિને જાપાનમાં વસેલા હિંદી કાંતિકારી નેતા રાસબિહારી બોઝે બધા મંડળોને સાંકળતી એક સંસ્થા ઇન્ડિયન ઇન્ડિપેન્ડન્સ લીગ નામે મધ્યસ્થ સંસ્થા સ્થાપી. તેણે ભારતની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવા

માટે આજાદ હિંદ ફોજ ઉભી કરવાનો નિર્ણય લીધો. તેમાં વિશ્વમાં જુદા જુદા દેશોમાં વસતા હિન્દીઓ જેવા કે મલાયા, જાપાન, ચીન, સુમાત્રા, જાવા, હોંગકોંગ, બોર્નિયો, અંદમાન, બ્રાહ્મદેશ (ખાનમાર) વગેરે જગ્યાએથી 100 જેટલા પ્રતિનિધિઓએ હાજરી આપી. જેમાં જાપાનના હાથમાં યુદ્ધકેદી તરીકે પકડાયેલા મોહનસિંગે આ પરિષદમાં હાજરી આપી. જેમાં રાસબિહારી બોજ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા.

આજાદ હિંદ ફોજ અને ઇન્ડિયન ઇન્ડિપેન્ન્સ લીગ

અંગ્રેજોની કડક સુરક્ષા બેદીને સુભાષચંદ્ર બોજ એક સબમરીન દ્વારા બાર્લિનથી સિઝિતપૂર્વક જાપાન પહોંચ્યા (1943). આ એક જબ્બર સાહસ હતું. ત્યાં રાસબિહારી બોજે હિન્દમુક્તિની આ ફોજ ઇન્ડિયન ઇન્ડિપેન્ન્સ લીગની સર્વોચ્ચ નેતાગીરી સુભાષચંદ્ર બોજને સંભાળી લેવાનું આમંત્રણ આપ્યું. આ ફોજ માત્ર હિંદી સૈનિકોની અને હિંદી અધિકારીઓની જ અને ભારતની મુક્તિ માટે જ લડશે તેમ નક્કી થયેલ જેમાં જાપાન અને અભિનેત્રીશાયાના હિંદીઓની મદદ મળી. જાપાનના વડાપ્રધાન ટોઝો સાથે મુલાકાત થઈ. તેમણે હિંદના પૂર્ણ સ્વરાજ્ય માટે તમામ પ્રકારની સહાય જાપાન કરશે તેવું નક્કી થયું. જાપાનીજ લશ્કર હિંદમાં આગળ વધે તેમ તેમ કામચલાઉ સરકાર ત્યાં રચીને ત્યાંનો વહીવટ તેમને સોંપશે અને જાપાન તેને માન્યતા પણ આપશે.

સુભાષચંદ્ર જાપાનથી સિંગાપુર ગયા (ઇ.સ. 1943ની બીજી જુલાઈએ) અને ત્યાં સર્વસંમતિથી (4 જુલાઈ, 1943) ‘ઇન્ડિયન ઇન્ડિપેન્ન્સ લીગ’ ના પ્રમુખ તરીકે તેમની વરણી થઈ. સાથોસાથ રાસબિહારી બોજે ‘ઇન્ડિયન નેશનલ આર્મી’ (INA) ‘આજાદ હિંદ ફોજ’ ના વડા તરીકે સ્વેચ્છાએ નિવૃત્તિ લઈ સુભાષચંદ્ર બોજની આજાદ હિંદ ફોજના વડા તરીકે નિમણૂક કરી. ત્યાં વસતા હિન્દીઓને પોતાની માતૃભૂમિને મુક્ત કરાવવા માટે યોગ્ય અને સમર્થ નેતા મળ્યો. ત્યારથી સુભાષચંદ્ર બોજને તેમણે ‘નેતાજી’ નું હુલામણું નામ આપ્યું. નેતાજીએ સૈનિકોને “ચલો દિલ્હી”, “તુમ મુઝે ખૂન દો, મૈં તુમું આજાદી દુંગા” અને ‘જ્ય હિંદ’ નાં સૂત્રો આપ્યા. પોતાના કુશળ માર્ગદર્શન દ્વારા આરજી હક્કમત (સમાંતર સરકાર)ની રચના કરી. દક્ષિણપૂર્વ એશિયાના દેશોનો પ્રવાસ કરીને ત્યાંના ભારતીયો પાસે માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા કાજે તેમણે સર્વસ્વનું બલિદાન આપવાની માગણી કરી.

સુભાષચંદ્ર બોજ દ્વારા કામચલાઉ સરકારની સ્થાપના

આજાદ હિન્દ ફોજનું નેતૃત્વ સંભાળતાની સાથે સુભાષચંદ્ર બોજે કામચલાઉ સરકારની રચના કરી, જેમાં તેઓ વડાપ્રધાન અને લશ્કરના સર્વોચ્ચ વડા બન્યા. હિન્દની આ કામચલાઉ સરકારને જાપાન, જર્મની, ચીન, ઈટાલી, બર્મા વગેરે દેશોએ માન્યતા આપી. આ સરકારે હિંદી ભાષાને રાષ્ટ્રીય ભાષા, રાષ્ટ્રવિજ તરીકે નિરંગો વિજ સ્વીકાર્યો. આવક માટે જાપાનની સહાય, સ્વૈચ્છિક ફાળો, મિલકત વેરો રાખવાનું નક્કી થયું. નેતાજીએ 1943માં અંદમાન-નિકોબાર ટાપુઓની મુલાકાત લઈ આ ટાપુઓને અનુકૂમે ‘શહીદ’ અને ‘સ્વરાજ્ય’ નામ આપ્યા.

અંતિમ તબક્કો અને સુભાષબાબુની શહીદી

નેતાજીના નેતૃત્વ હેઠળના સૈન્યની ટુકડીઓએ રંગૂન, પ્રોમ, કોહીમા (હાલના નાગાલેન્ડની રાજ્યાની વગેરે) પ્રદેશો કબજે કર્યા (મે, 1944). તદ્વારાંત ઈમ્ફાલ (હાલના મણિપુરની રાજ્યાની) પણ જીતી લીધી; પરંતુ બીજા વિશ્વયુદ્ધના આ સમયગાળા દરમિયાન અમેરિકાએ બ્રિટન તરફે યુદ્ધમાં જુકાવ્યું અને જાપાનના નાગાસાકી અને હીરોશિમા શહેરો ઉપર બોમ્બવર્ષા કરતાં જાપાને શરણાગતિ સ્વીકારી જેથી નેતાજીની આજાદ હિંદ ફોજને મળતી જાપાનની સહાય બંધ થઈ. તદ્વારાંત બ્રિટનના હવાઈ જહાજોની આજાદહિંદ ફોજ ઉપરના બોમ્બમારાને લીધે સ્થિતિ વધુ વણસી હતી. નેતાજી સુભાષચંદ્ર આ કપરી પરિસ્થિતમાં વિમાન મારફતે બેંગકોક - સાયંગોન - ફોર્માસા ટાપુના તાઈપાઈ વિમાન મથકે પહોંચ્યા પણ વિમાનમાં અક્રમાત્મથી આગ લાગતાં હોસ્પિટલમાં સારવાર દરમિયાન અવસાન પામ્યા (18 ઓગસ્ટ, 1945). અલબત્ત સુભાષબાબુનું આ વિમાન અક્રમાત્મથી અવસાન થયું તે બાબત આજે પણ એક વણ-ઉક્લયું રહેસ્ય છે.

સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ અને હિંદના ભાગલા

આજાદ હિંદ ફોજના પકડાયેલા સેનાપતિઓ ઉપર રાજદ્રોહનો કેસ ચલાવાયો. ભુલાભાઈ દેસાઈ અને જવાહરલાલ નેહરુ ફોજ વતી કેસ લડ્યા પણ બ્રિટિશ સરકારે આ સેનાપતિઓને સજા કરી., જે પ્રચંડ લોક વિરોધ થતાં પાછી ખેંચવી પડી અને આ બનાવથી અને મુંબઈના નૌકાવિગ્રહ (1946) ના લીધે અંગ્રેજોએ ભારતને સ્વરાજ્ય આપવાની વાટાઘાટો શરૂ કરી અને બ્રિટનના

વડાપ્રધાન એટલીએ જાહેરાત કરી કે બ્રિટિશ સરકાર કેબિનેટ મિશન યોજના મુજબ રચાનાર હિંદ સરકારને હિંદની તમામ સત્તાઓ સોંપી, જૂન 1948 સુધીમાં વિદાય લેશે.

દરમિયાનમાં હિંદના વાઈસરોય તરીકે વેવેલની જગ્યાએ માઉન્ટ બેટનની નિમણૂક થઈ. તે વખતે હિંદમાં ફાટી નીકળેલાં રમભાણોને લીધે દેશની સ્થિતિ વધુ કરુણ હતી. બંધારણ સભાની રચના માટે જુલાઈ, 1946ની ચૂંટણીઓમાં કોંગ્રેસને 210 માંથી 201 અને મુસ્લિમ લીગને 78 માંથી 73 બેઠકો મળેલી. પરિણામે લીગે પાકિસ્તાન માટે પ્રબળ માગણી કરી અને સરકાર ઉપર દબાણ લાવવા 16 ઓગસ્ટ, 1946 ને સીધા પગલા હિન તરીકે પાળવાનો આદેશ કરતા સમગ્ર હિંદમાં કોમી હુલ્લડો અને તોફાનો ફાટી નીકળ્યા. આ જોતાં સરદાર પટેલ, નેહરુ સહિતના કોંગ્રેસના નેતાઓને લાગ્યું કે, પાકિસ્તાનની માગણી સ્વીકાર્ય સિવાય અન્ય કોઈ વિકલ્પ નથી. મુસ્લિમ લીગ અને જિનહાના હઠાત્રાથી બંધારણ સભાનો મુસ્લિમ લીગ દ્વારા બહિષ્કાર થયો. લીગે, 31 જાન્યુઆરી, 1947માં પાકિસ્તાન પ્રાપ્તિ માટે જલદ કાર્યક્રમના આગ્રહના લીધે હિંદ વિભાજન સ્વીકારવાની પરિસ્થિતિ પેદા થઈ. આ સંજોગોમાં માઉન્ટ બેટને નેહરુ અને સરદારને સમજાવ્યું કે, “અનેક સ્વાયત્ત અને વિરોધી એકમોવાળી નિર્બંધ કેન્દ્ર સરકાર કરતાં, કેન્દ્રને આધીન એવા વહીવટી એકમો સાથેની સુદ્રઢ કેન્દ્ર સરકાર ધરાવતું હિંદ વધારે શાંતિ ભોગવી શકશે.” નેતાઓને આ દલીલ યોગ્ય લાગ્યી. તેઓએ (નેહરુ અને સરદારે) ગાંધીજી સાથે પરામર્શ કર્યો. ગાંધીજીએ નાદ્ધૂટે હિંદના ભાગલાની વ્યવસ્થાનો ભારે હૈયે સ્વીકાર કર્યો.

માઉન્ટ બેટન યોજના (જૂન 1947) અને હિંદના ભાગલા

વાઈસરોય માઉન્ટ બેટને પોતાનું સ્થાન સંભાળી લીધું (24 માર્ચ, 1947). તેમના મતે હિંદના ભાગલા કરવા સિવાય હવે કોઈ ઉપાય બાકી બચતો ન હતો. સરદાર પટેલ જેવા કેટલાક વાસ્તવદર્શી નેતાઓએ પણ આ વાત સ્વીકારી લેવા આગ્રહ કર્યો હતો. આમ, આ સંજોગોમાં લાંબી ચર્ચા-વિચારણાના અંતે વાઈસરોય માઉન્ટ બેટને અખંડ હિંદના બે ભાગલા કરવાની આખરી યોજના રજૂ કરી (3 જૂન, 1947). જેને ‘માઉન્ટ બેટન યોજના’ કહે છે.

આજાહી અને ભારતના ભાગલાની સ્વીકૃતિ થઈ તે મિટિંગ (માઉન્ટ બેટન યોજના અને હિંદના ભાગલા અંગેનો ફોટો)

આંદોલનની આખરી યોજના રજૂ કરી (3 જૂન, 1947). જેને ‘માઉન્ટ બેટન યોજના’ કહે છે.

કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગે આ યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો. જોકે વાઈસરોય માઉન્ટ બેટને પંજાબ, બંગાળની હિંદુ બહુમતી વિસ્તારોને હિંદ સાથે અને મુસ્લિમ બહુમતીવાળા વિસ્તારોને પાકિસ્તાન સાથે તથા વાયવ્ય સરહદ પ્રાંત બલૂચિસ્તાન અને સિલહટ વિસ્તારોને પણ પાકિસ્તાનની સાથે જોડવાના નિર્ણયને બહાલી આપી.

હિંદ સ્વાતંત્ર્યધારો (જુલાઈ 1947)

વાઈસરોય માઉન્ટ બેટનની યોજના અનુસાર બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટે હિંદ સ્વાતંત્ર્યધારો (જુલાઈ 1947) પસાર કર્યો.

આ ધારા મુજબ ભારતીય સંઘે પ્રથમ ગવર્નર જનરલ તરીકે માઉન્ટ બેટનને અને પાકિસ્તાને જનાબ જિનહાને પસંદ કર્યા. આ ધારાથી હિંદની પરાધીનતાનો અંત આવ્યો માટે જ ગાંધીજી આ ધારાને ‘બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા હિંદને આપવામાં આવેલો એક માત્ર શ્રેષ્ઠ અને શ્રેયસ્કર ધારો’ કહે છે.

બ્રિટિશ શાસનના અંતિમ વાઈસરોય માઉન્ટ બેટન દ્વારા સત્તા સૌંપવાની કાર્યવાહીની શરૂઆત નવી હિંલીમાં એક સમારંભ

યોજી શરૂ કરાઈ (14 મી ઓગસ્ટ, 1947 ની મધ્યરાત્રિ). ધ્વજસ્તંભ ઉપથી ઈંગ્લેન્ડનો રાખ્રોધ્વજ-યુનિયન ઝેક નીચે ઉતારાયો અને ભારતનો ત્રિરંગી રાખ્રોધ્વજ ફરકાવાયો. માઉન્ટ બેટને ભારતને સ્વતંત્રતા આપતા દસ્તાવેજો ભારતના પ્રથમ હિંદી ગર્વનર જનરલ તરીકે નિયુક્ત થયેલ ચક્કવર્તી સી. રાજગોપાલાચારીને સોંપ્યા. સત્તા હસ્તાંતરની સઘળી કાર્યવાહી પૂરી થઈ. સમગ્ર વાતાવરણ આનંદની લહેરોથી ગુજુ ઊક્વાં. 15મી ઓગસ્ટ 1947નું સુંદર પ્રભાત ઊગ્યું. સમગ્ર ભારત દેશની જનતાએ આનંદ અને ઉલ્લાસથી પ્રથમ સ્વતંત્ર દિનની ઉજવણી કરી. ઠેર ઠેર તોરણો બંધાયાં, શાળાઓમાં મીઠાઈ વહેંચાઈ, અનેકોએ પ્રતિશા પૂરી થવાથી રાહત અનુભવી, પણ મહાત્મા ગાંધીજી હિંદ વિભાજનની વેદનાથી દુઃખી હોઈ તેઓ ઊડા શોક અને ચિંતનમાં ડુબેલા હતા.

સ્વતંત્ર બનેલ ભારત અને તેની સમક્ષની તત્કાલીન સમસ્યાઓ

માઉન્ટ બેટન યોજના અને હિંદ સ્વતંત્ર ધારો (India Independence Act, 1947)ના પરિણામે હિંદુસ્તાનની વિભાજિત સ્વતંત્રતા ભારત અને પાકિસ્તાન એ બે દેશોના સ્વરૂપમાં જોવા મળી. આ તબક્કે જ સ્વતંત્ર ભારત માટે (1) લશકરોની વ્યવસ્થા (2) મિલકતોને લગતા પ્રશ્નો (3) લેણાં અને દેવાના હિસાબ (4) નિરાશ્રિતોની સમસ્યા (5) જાહેર સેવાઓ તથા તે માટે અધિકારીઓ અને વહીવટી તંત્રની વ્યવસ્થા ઉપરાંત (6) ભારતની પાંચીમે આવેલા પાકિસ્તાન અને પૂર્વ તરફના પૂર્વ પાકિસ્તાનની આંતરરાખ્રીય સરહદો નક્કી કરવી વગેરે મુખ્ય સમસ્યાઓનું નિરાકરણ લાવવાનું હતું.

આ પ્રશ્નના નિરાકરણ માટે માઉન્ટ બેટનના અધ્યક્ષ પદે ભારત-પાકિસ્તાનના બે-બે મળી પાંચ પ્રતિનિધિઓની સમિતિ નીમી. આ સમિતિએ આવા પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે સંબંધિત પ્રશ્નોના જાણકાર તજ્જ્ઞોનાં જુદાં જુદાં પંચો નિયુક્ત કર્યા અને મતભેદ પ્રસંગે ભારતના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય ન્યાયાધીશના અધ્યક્ષપદે ભારતના અને પાકિસ્તાનના એક એક પ્રતિનિધિઓનું બનેલું લવાદી પંચ જે ચુકાદો આપે તેને આખરી માનવાનું બંને રાખ્રોએ સ્વીકાર્યું. ભારતીય લશકરના સર સેનાપતિએ લશકર અને લશકરી સરસરંજામનું વિભાજન પૂર્ણ કરતાં બ્રિટિશ લશકરે ભારતમાંથી વિદ્યાય લીધી (ફેબ્રુઆરી, 1948). લશકરી, ન્યાયિક અને વહીવટી વગેરે સેવા આપનાર અધિકારીઓને ભારત-પાકિસ્તાન વિકલ્પ સ્વીકારવાની તથા તે સંબંધી પગાર-ભથ્થાં, નોકરીની સલામતીની ખાતરી અપાઈ. ભારત અને પાકિસ્તાન છોડી આવનારા નિર્વાસિત નાગરિકો, તેમની તથા બંને દેશોની મિલકતો, રોજગાર, વ્યવસાય વગેરે સમસ્યાઓને ધૈર્ય અને કુનેહપૂર્વક ઉકેલવામાં આવી. ભારતના 562 જેટલાં દેશી રજવાડાંઓને સ્વતંત્ર ભારત સંધમાં જોડવાનો ભગીરથ પ્રશ્ન સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે તેમના દઢ નિશ્ચય, લોખંડી મનોભળ અને મુત્સદીપૂર્ણ વાટાધારો વડે ઉકેલ્યો.

આમ છતાં, વિભાજનને લીધે થયેલ કોમી રમભાણોની અસરો, મહાત્મા ગાંધીજીની હત્યાનો આધાત, સ્વતંત્ર ભારતને સુશાસન આપી પગભર બનાવવું, કૃષિ ક્ષેત્રની નબળી સ્થિતિ, દેશમાં શાંતિ અને સુલેહનું વાતાવરણ ઊભું કરવું, દેશની આંતર-ભાવ સુરક્ષા જોવા પ્રશ્નોના નિરાકરણ વગેરે બાબતો માટે લાંબાગાળાનાં આયોજન આવશ્યક બની રહ્યાં.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) ‘હિન્દ છોડો’ ચળવળ અને એ ચળવળના વિવિધ બનાવો જણાવો.
- (2) આજાદ હિન્દ ફોજે ભારતને આજાદી અપાવવા બજાવેલી કામગીરીની વિગત દર્શાવો.

2. ટૂંક નોંધ લખો :

- (1) સાયમન કમિશન
- (2) પૂર્ણ સ્વરાજ્યની માગણી
- (3) દાંડીકૂચ
- (4) સુભાષયંત્ર બોજ

3. નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ભારતના લોકોએ સાયમન કમિશનનો શા માટે વિરોધ કર્યો ?
 - (2) ‘આગાં હિંદ ફોજ’નાં સૂત્રો જણાવો.
 - (3) માઉન્ટ બેટન યોજના ક્યારે રજૂ થઈ ?
 - (4) અંગ્રેજોએ ભારતને સત્તા સૌંધી ત્યારે હિંદના પ્રથમ હિંદી ગવર્નર જનરલ કોને નીમવામાં આવેલા ?

4. નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો :

- (1) સાયમન કમિશન કેટલા સર્વોનું બનેલું હતું ?
(A) 5 (B) 6
(C) 7 (D) 8

(2) દાંડીકૂચ ક્યારે કરવામાં આવી.
(A) 12 એપ્રિલ 1930 (B) 12 માર્ચ 1931
(C) 12 માર્ચ 1930 (D) 12 માર્ચ 1929

(3) કઈ વ્યક્તિ દાંડીકૂચને 'મહાભિનિષ્ઠમણ સાથે સરખાવે છે ?
(A) મહાદેવભાઈ દેસાઈ (B) સરદાર વલ્લભભાઈ
(C) મૌલાના આજાદ (D) સુભાષચંદ્ર બોઝ

(4) ડોમિનિયન સ્ટેટ્સ એટલે શું ?
(A) સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય (B) સાંપ્રદાયિકતા
(C) પૂર્ણ સ્વરાજ્ય (D) સરમુખત્યારશાહી

(5) મોન્ટફર્ડના સુધારામાં સુધારાની જરૂરિયાત માટે કેટલા વર્ષે કમિશન નીમાફ
(A) 20 વર્ષ (B) 10 વર્ષ
(C) 7 વર્ષ (D) 5 વર્ષ

(6) સાયમન કમિશનનો વિરોધ કરતાં લાઈચાર્જથી કોણું મૃત્યુ થયું હતું ?
(A) પંડિત જવાહરલાલ (B) લાલા લજ્જપત્રાય
(C) ગોવિંદવલ્લભ પંત (D) મોતીલાલ નેહરુ

(7) 'નેતાજી'નું હૃલામણું નામ કોણે મળ્યું હતું ?
(A) સુભાષચંદ્ર બોઝ (B) વલ્લભભાઈ પટેલ
(C) રાસબિહારી બોઝ (D) જવાહરલાલ નેહરુ

(8) હિન્દુસ્તાનના વિભાજન સમયે ભારતમાં ક્યા અંગ્રેજ ગવર્નર જનરલ હતા
(A) મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફોર્ડ (B) વેલેસ્લી
(C) માઉન્ટ બેટન (D) તેલહાઉસી

प्रवृत्ति

- દાંડીકૂચનો માર્ગ ગુજરાતના રેખાંકિત નકશામાં દોરો.
 - દાંડીકૂચમાં ભાગ લેનાર વ્યક્તિઓની યાદી તૈયાર કરો.
 - સુભાષચંદ્ર બોઝની પુસ્તિકા મેળવી વાંચો.

પ્રાચીન કાળમાં ભારત અને વિશ્વભરમાં અસંખ્ય યુદ્ધો લડાયાની વિગતોથી ઈતિહાસનાં પૃષ્ઠ ભરાયેલાં છે તેમ છતાં આ યુદ્ધોમાં હંમેશાં યાદ રહે તેવાં વैશ્વિક પ્રભાવ ધરાવતાં યુદ્ધોમાં મોટે ભાગે આધુનિક યુગનાં બે મહાયુદ્ધો (પ્રથમ અને દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ)નો સમાવેશ કરી શકાય. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને અંતે વિશ્વમાં કાયમી શાંતિ સ્થાપવાના હેતુથી રાખ્રસંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી; પરંતુ તેની કેટલીક મર્યાદાઓના કારણે તે નિષ્ફળ નીવડ્યો અને ઇ.સ. 1939માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. બીજા વિશ્વયુદ્ધની યુદ્ધ સમયની ઘેરી મનોદશ અને ભયંકરતાએ માનવ જતને શાંતિ અને સ્વતંત્ર રક્ષણ માટેના પ્રયાસોની પુનઃ એકવાર જરૂર સમજાઈ પરિણામે સંયુક્ત રાખ્રોની સ્થાપના થઈ (24 ઓક્ટોબર 1945).

સંયુક્ત રાખ્રોનું ખતપત્ર

સંયુક્ત રાખ્રોના ખતપત્રનો આરંભ આમુખથી થાય છે અને તેમાં સંયુક્ત રાખ્રસંઘના હેતુઓ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આ હેતુઓ નીચે પ્રમાણે છે :

- (1) આંતરરાખ્રીય શાંતિ અને સલામતીની સ્થાપના કરવી. એ માટે શાંતિને અવરોધરૂપ હોય તેવી બાબતોને અટકાવવા કે દૂર કરવા તેમજ આકમણનાં કે શાંતિબંગનાં કૃત્યોને દબાવી દેવા અસરકારક સામૂહિક પગલાં ભરવાં. દરેક આંતરરાખ્રીય જગતાઓનો શાંતિમય સાધન દ્વારા ઉકેલ લાવવો.
- (2) આત્મનિર્ઝય તથા સમાન હક્કના પાયા ઉપર રાખ્ર-રાખ્ર વચ્ચેના મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો વિકસાવવા તથા વિશ્વશાંતિ જાળવવા તમામ યોગ્ય પગલાં ભરવાં.
- (3) આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક કે માનવતાવાદી સમસ્યાઓનું નિરાકરણ લાવવામાં આંતરરાખ્રીય સહયોગ પ્રાપ્ત કરવો તથા જાતિ, ભાષા, લિંગ કે ધર્મના ભેદભાવ વિના તમામ વ્યક્તિઓ માટેની મૂળભૂત સ્વતંત્રતાઓ કે માનવ અધિકારો પ્રત્યે આદરભાવ ઉત્પન્ન કરવો.
- (4) આ સમાન ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા માટે કામ કરી રહેલા જુદાં જુદાં રાખ્રોનાં કાર્યો વચ્ચે સંવાદિતા લાવનાર કેન્દ્રિય સંસ્થા તરીકેનું કાર્ય કરવું.

આમ, ખતપત્રમાંથી ફિલિત થાય છે કે યુદ્ધને તિલાંજલી અને ચિરશાંતિની જંખના એ સંયુક્ત રાખ્રોનું મુખ્ય ધ્યેય છે તેમ કહી શકાય.

‘ઠુંઠું યુદ્ધ’ (1945-1962) – કારણો અને પરિણામો

બીજા વિશ્વયુદ્ધનું મહાત્વનું પરિણામ એ આવ્યું કે ઇંગ્લેન્ડ અને ફાન્સ જેવી મહાસત્તાઓની વિશ્વની નેતાગીરી અમેરિકા અને રશિયાએ લીધી. યુદ્ધમાં ઇંગ્લેન્ડ, ફાન્સ, રશિયા, અમેરિકા એક સાથે રહ્યા; પરંતુ યુદ્ધ પૂરું થયા પછી રશિયાની શાસન પદ્ધતિની વિચારસરણી તિન્ન હોવાને કારણે અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડ રશિયાથી અલગ પડ્યા. યુદ્ધ પછીના સમયમાં આ બંને મહાસત્તાઓ વિશ્વરાજકારણમાં કેન્દ્ર સ્થાને રહી બંનેએ વિશ્વમાં પોતાનું વર્યસ્વ વધારવા સક્રિય પ્રયાસો કર્યા. આ ગાળા દરમિયાન વિશ્વ બે સત્તા જૂથો અને લશકરી જૂથોમાં વહેચાઈ ગયું. સત્તાનું બે ધૂવો (અમેરિકા અને રશિયા)માં કેન્દ્રીકરણ થયું એટલે આ સમયગાળાને દ્વિધૂવી વિશ્વવ્યવસ્થા ગાળા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વિશ્વયુદ્ધ પછી આ બે મહાસત્તાઓ વચ્ચેના સંબંધો સુમેળખર્યાન રહ્યા. બંને જૂથ વચ્ચે અસંતોષનું વાતાવરણ સર્જયું. સત્તા માટે ખેંચતાણ અને અત્યંત તંગ પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થવાને કારણે આ તબક્કાને ઠંડા યુદ્ધના તબક્કા તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી વિશ્વનાં મુખ્ય શક્તિશાળી રાખ્રો વચ્ચેના સત્તા સંબંધોમાં પરિવર્તનો થયા. નાજીવાદી જર્મની અને ફાસીવાદી ઈટાલી સામે મિત્રદેશો તરીકે સાથે લડેલા અને વિજયી બનેલા અમેરિકા અને રશિયા બંને વિરોધી સત્તા-જૂથો લશકરી જૂથો બન્યા. બંને શક્તિશાળી રાખ્રો બન્યા અને તેમની વચ્ચે ઠંડું યુદ્ધ શરૂ થયું. બ્રિટન અને ફાન્સનો વિજય તો થયો પણ યુદ્ધમાં થયેલી થયંકર તારાળ્ણને લીધી બંને મહાસત્તા તરીકેનો દરજા ગુમાવી બેઠા. યુદ્ધમાં હારેલા જર્મની, ઈટાલી અને જાપાન આર્થિક, રાજકીય અને લશકરી એમ બધી રીતે નાખ થયા. યુદ્ધના પાછળના તબક્કા દરમિયાન સોવિયેટ યુનિયન (રશિયાએ) જર્મનીના પૂર્વ ભાગ ઉપરાંત અન્ય પૂર્વ યુરોપના દેશો જેવા કે ઓસ્ટ્રેલિયા, આલ્બેનિયા, હંગેરી, યુગોસ્લાવિયા, જેકોસ્લોવેકિયા, પોલેન્ડ, રૂમાનિયા,

બળોરિયા અને બાલ્ટિક રાજ્યો પર લશકરી કબજો મેળવ્યો. આ દેશોમાં સામ્યવાદી પક્ષોને સત્તા સૌંપી, જેથી તેમના પર રશિયાનું વર્ચ્યસ્વ રહ્યું. આ ગાળા દરમિયાન રશિયાએ અણુઅખતરો (1949) કરીને એક માત્ર અણુબોભ ધરાવતી અમેરિકાની પ્રભુત્વવાળી સત્તાને પડકારી. પશ્ચિમ યુરોપના જે દેશોને બ્રિટિશ અમેરિકી દળોએ મુક્ત કર્યા હતા ત્યાં ધીરે ધીરે લોકશાહી શાસનપ્રથા સ્થપાઈ.

લશકરી જૂથોમાં વહેંચાયેલું વિશ્વ

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી યુરોપ અને વિશ્વના દેશો એક યા બીજા સત્તા જૂથો સાથે જોડાતા બે દિશામાં ધ્રુવીકરણની પ્રક્રિયા ઉદ્ભવી અને વેગવાન બની. બંને સત્તા જૂથો વચ્ચે અવિશ્વાસનું વાતાવરણ સર્જયું આથી કેટલાંક લશકરી જૂથો રચાયાં. સોવિયતસંધ અને સામ્યવાદથી બચવા અમેરિકાની પ્રેરણાથી ઉત્તર એટલેન્ટિક મહાસાગરના ડિનારે આવેલા 'નાટો' નામે એક સંગઠન NATO (North Atlantic Treaty Organization) રચાયું (એપ્રિલ 1949). દક્ષિણ અને પૂર્વ એશિયાના દેશોના રક્ષણ માટે બીજા લશકરી જૂથની રચના કરી. આ જૂથ સીઆટો (SEATO - South East Asia Treaty Organization - તરીકે ઓળખાયું (ઈ.સ. 1945).

આ સૈનિક સંગઠનની સામે રશિયાએ 'વોર્સો કરાર' નામે સૈનિક સંગઠનની રચના કરી. આ સંગઠનના આલ્બેનિયા, બળોરીયા, એકોસ્લોવેકીયા, પૂર્વ જર્મની, હંગેરી, પોલેન્ડ, રુમાનિયા અને રશિયા સત્યો હતાં. મધ્યપૂર્વના દેશોમાં ઈંગ્લેન્ડની પ્રેરણાથી 'સેન્ટો' (CENTO - Central East North Treaty Organization) (બગદાદ-કરાર) નામે એક જૂથ રચાયું; પરંતુ ઈરાકમાં કાંતિ થતા તે જૂથથી અલગ થયું. પાછળાથી આ જૂથની નેતાગીરી અમેરિકાએ લીધી.

શસ્ત્રીકરણ, નિઃશસ્ત્રીકરણ, પરમાણુ શસ્ત્રોનું સર્જન અને તેનો ઉપયોગ

હંડાયુદ્ધ દરમિયાન સમગ્ર વિશ્વ પર પ્રભુત્વ જમાવવા માટે બંને મહાસત્તાઓ વચ્ચે ઉગ્ર સ્પર્ધ થઈ અને શસ્ત્રસ્પર્ધા તથા શસ્ત્રોના ઉત્પાદન વધારવાની હરીફાઈ થઈ. અમેરિકાએ હિરોશિમા અને નાગાસાકી ઉપર અણુબોભ ફેંકી પોતાની સર્વોપરિતા સિદ્ધ કરી (1945). એ પછીનાં ચાર વર્ષમાં સોવિયેત યુનિયન (રશિયા)એ અણુઅખતરો કરી પોતાની સર્વોપરિતા સિદ્ધ કરી.

અમેરિકાની દક્ષિણ પશ્ચિમે આવેલ સામ્યવાદી શાસનપ્રથા ધરાવતા ક્યુબાની નાકાબંધી અમેરિકાએ ઈ.સ. 1961-62 દરમિયાન જાહેર કરી. અમેરિકાના આકમણના ભયથી ક્યુબાનું રક્ષણ કરવા માટે સોવિયત યુનિયને પરમાણુ શસ્ત્રોથી સર્જજ મિસાઈલવાળાં વહાણ કેરેબિયન સમુદ્રમાં મોકલ્યા. બંને મહાસત્તાઓએ એકબીજાને પરમાણુ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવાની ધમકી આપી. છેવટે અમેરિકા અને સોવિયત યુનિયનના વડાઓ વચ્ચે પહેલીવાર 'હોટ લાઈન' પર વાત થઈ. જેથી સોવિયત યુનિયને પોતાનાં વહાણ પાછાં વાળવાનો વિચાર કરી વહાણ પાછાં વાબ્ધાં અને બંને વચ્ચે યુદ્ધની ઘટના ટળી ગઈ. આ ઘટનાને 'ક્યુબાની કટોકટી' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આથી બંને મહાસત્તાઓ વચ્ચે પરસ્પર સંદેશાની આપ-દે શરૂ થઈ. બંને મહાસત્તાઓ વચ્ચે ગેરસમજજા દૂર થવાનો માર્ગ મોકળો બન્યો. બંને મહાસત્તાઓએ પરમાણુશસ્ત્રોનો ઉપયોગ ન કરી માનવ કલ્યાણનું કાર્ય કર્યું. આથી જ ક્યુબાની કટોકટીને હંડા યુદ્ધના અંતના આરંભ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

અમેરિકા, સોવિયત યુનિયન અને બ્રિટન પરમાણુ શસ્ત્રોનું નિઃશસ્ત્રીકરણ અને પરમાણુ શસ્ત્રોના પરીક્ષણ અને ઉત્પાદન અને ઉપયોગ કરવા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવા સહમત થયા. આને આંશિક પરમાણુ અખતરાબંધ સંધિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સંધિ પર ફાન્સે હસ્તાક્ષર કર્યા નહિ અને પરમાણુ અખતરા કરવાનું ચાલુ રાખ્યું તેમજ ચીને પણ આ સંધિ પર હસ્તાક્ષર કર્યા નહિ અને 1964માં અણુ અખતરો કર્યો. આ સંધિ એક બીજા દેશ પર અણુઅખતરા કરવા પર પ્રતિબંધ મૂકતી હતી. છતાં વિશ્વનાં પાંચ રાષ્ટ્રો શસ્ત્રો ધરાવતાં રાષ્ટ્રો બની ચૂક્યાં હતાં. ચીન સિવાયનાં ચાર સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સલામતી સમિતિના કાયમી (વિટો સત્તા ધરાવતાં) સત્ય રાષ્ટ્રો હતાં.

પરમાણુ શસ્ત્રો વિધાતક, રાસાયણિક જૈવિક શસ્ત્રો તેમજ દૂરના અંતર સુધી પહોંચાડી શકાય તેવાં પ્રક્રેપાસ્ત્ર (મિસાઈલ)ના ઉત્પાદનની અધતન ટેકનોલોજી આ પાંચ રાષ્ટ્ર પાસે હતી. મનુષ્ય જાતિનો જ નહિ સમગ્ર જીવસુષ્ટિ સાથે આખા જગતનો અનેકવાર વિનાશ કરી શકે તેવાં રાષ્ટ્રોના ભય નીચે વિશ્વ દબાયેલું હતું.

બે મહાસત્તાઓ વચ્ચે હંડા યુદ્ધની તીવ્રતા ઘટતાં તેમની વચ્ચે સંબંધ સુધાર પ્રક્રિયા શરૂ થતાં મહાસત્તાઓએ પરમાણુ શસ્ત્રો પર મર્યાદા મૂકતી અને તેમાં ઘટાડો કરતી સંધિઓ પર હસ્તાક્ષર કર્યા છે. ભારતે આ સંધિઓ આવકારી છે પણ તે હંમેશાં નિઃશસ્ત્રીકરણની હિમાયત કરે છે. જ્યાં સુધી પરમાણુ શસ્ત્રોનું સંપૂર્ણ નિઃશસ્ત્રીકરણ થાય નહિ ત્યાં સુધી વિશ્વ પરમાણુ શસ્ત્રોના જોખમાંથી મુક્ત બની શકશે નહિ.

એશિયામાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોનો ઉદ્ય

બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન ૪ એશિયાના પરાધીન દેશોમાં સ્વતંત્રની ચળવળો શરૂ થઈ ચૂકી હતી. ભારતમાં બ્રિટિશરોની ભેદભાવભરી નીતિને કારણે આજાદીની સાથે ૪ ભારતના બે ભાગલા પડ્યા અને ભારત અને પાકિસ્તાન અને બે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આજાદીની લાંબી લડત પછી ભારત દેશ આજાદ થયો (1947). એ જ રીતે બ્રિટન સાથે કેટલાંક રાષ્ટ્રોએ સંઘર્ષ કરીને સ્વતંત્ર બન્યા તેમાં ભ્યાનમાર અને શ્રીલંકા (1948), ઇન્ડોનેશિયા (1949) સ્વતંત્ર થયા તેમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનો ફાળો મહત્વનો હતો. એશિયાઈ દેશો લાઓસ, કંબોડિયા પણ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો બન્યાં.

આફિકામાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોનો ઉદ્ય

બીજા વિશ્વયુદ્ધનું આફિકાના પરાધીન દેશો માટે સુખદ પરિણામ આવ્યું. મહાયુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારે ફક્ત એબિસિનિયા (ઇથોપિયા) દક્ષિણ આફિકા સંધી, ઈજિપ્ત સ્વતંત્ર હતા. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન અને પછી એશિયાના દેશોમાં ચાલી રહેલી સ્વતંત્ર ચળવળો વેગીલી બની અને સ્વતંત્રની માગણી કરવા લાગી. પરિણામ એ આવ્યું કે 1951થી 1966 સુધીનાં સોણેક વર્ષના ગાળામાં આફિકાના 40 જેટલા નાના-મોટા દેશોએ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી લીધી. સામ્રાજ્યવાદી સત્તાઓ વિશ્વમાં પોતાનું પ્રભુત્વ જતું કરે તેમ ન હતી તેથી તેમણે સત્તા ટકાવી રાખવાના પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા પરંતુ કેટલાક દેશો આ બે મહાસત્તા જૂથ કે લશકરી જૂથ સાથે ન જોડાઈ પોતે સ્વતંત્ર રહી પોતાના રાષ્ટ્રોનો સ્વતંત્ર વિકાસ ઈચ્છિતા હતા.

બિનજોડાણવાદી ચળવળ

વિશ્વની બે મહાસત્તાઓમાં વિશ્વ વહેંચાઈ ગયું. બે વિરોધી મહાસત્તાઓ અને લશકરી જૂથો (અમેરિકા અને રશિયા) સાથે કેટલાંક રાષ્ટ્રો જોડાયાં અને કેટલાંક રાષ્ટ્રો ન જોડાયાં એટલે કે વિશ્વમાં કોઈ પણ સત્તાજૂથ કે લશકરી જૂથમાં નહિ જોડાયેલ રાષ્ટ્રો બિનજોડાયેલા અને તેમણે અપનાવેલી વિદેશનીતિ ‘બિનજોડાણવાદી’ નીતિ તરીકે ઓળખાય છે.

વિશ્વની બે મહાસત્તાઓની કોઈ એક વિચારસરણીમાં જોડાયા વિના તટસ્થ રાષ્ટ્રો એકબીજાના સહકારથી; પરંતુ પોતાના આગવા અસ્તિત્વ સાથે સર્વાગી વિકાસ કરવા ઈચ્છિતા હતા. આ સમયે ભારતના વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નેહરુ, ઇન્ડોનેશિયાના રાષ્ટ્રપતિ સુકર્મા, ઈજિપ્તના રાષ્ટ્રપતિ કર્નાલ નાસર અને યુગોસ્લાવિયાના રાષ્ટ્રપતિ માર્શલ ટીટોનું બિનજોડાણવાદની નીતિને પ્રબળ સમર્થન પ્રાપ્ત થયું. વિચાર-વિમર્શને અંતે ઇન્ડોનેશિયાના બાન્ડુંગ ખાતે તટસ્થ રાષ્ટ્રોની એક પરિષદ યોજાઈ (1955). આ પરિષદમાં એશિયાના 23 અને આફિકાના 6 દેશોના પ્રતિનિધિઓએ હાજરી આપી હતી. પરિષદે વિશ્વના ગરીબ દેશોની વચ્ચે સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક સહકાર વધારવાનું તથા સામ્રાજ્યવાદનો વિરોધ કરવાનું ધ્યેય જાહેર કર્યું. આ પરિષદમાં તટસ્થ દેશોના સંગઠન માટેનું માળખું અને ભવિષ્યની કામગીરી નક્કી થઈ. 1961માં બેલગ્રેડ ખાતે યોજાયેલ પરિષદમાં વિધિસર રીતે બિનજોડાણવાદી આંદોલન (NAM - નોનએલાઈન મુવમેન્ટ) સંસ્થાની સ્થાપના થઈ. પ્રથમ વડાપ્રધાન પંડિત જવાહરલાલ નેહરુના નેતૃત્વ હેઠળ ભારતે બિનજોડાણની વિદેશનીતિ અપનાવી. બિનજોડાણવાદી ચળવળને મૂલ્યવાન નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું. નેહરુ માનતા હતા કે કોઈ પણ સત્તા જૂથ કે લશકરી જૂથમાં જોડાવાના બદલે તટસ્થ રહેવાથી રાષ્ટ્રીય હિતોનું વધારે સારી રીતે રક્ષણ થઈ શકશે. ભારતની એ માન્યતા રહી છે કે વિશ્વના બે હરીફ સત્તા જૂથો લશકરી જોડાણોમાં વિલાજન વિશ્વશાંતિ માટે ખતરારૂપ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર માટે હાનિકારક છે.

તટસ્થ રાષ્ટ્રો બિનજોડાણવાદનો નવો અભિગમ અપનાવી વિશ્વના રાજકારણમાં યોગ્ય પ્રદાન આપવા સફળ રહ્યો છે. વિશ્વમાં સર્વત્ર શાંતિ જળવાઈ રહે, યુદ્ધકીય ઘટનાઓ ન બને, માનવ સમાજ અને રાષ્ટ્રની ભાવના જળવાય તથા મહાસત્તા નિઃશસ્ત્રીકરણ અપનાવવાનું વલાણ કેળવે તે માટેનો નૈતિક પ્રભાવ જમાવવામાં બિનજોડાણવાદને સફળતા મળી છે.

જર્મનીના ભાગલા અને એકીકરણ

પ્રથમ અને દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ જેના થકી શરૂ થયેલ મનાય છે તે જર્મનીનો દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધમાં પણ ધ્વંસ થયો આથી તેની

આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય કરોડરજી તૂટી પડી. જર્મનીને પુનઃ બેહું કરી શકે તેવો નેતા ન હતો. યુદ્ધ પૂરું થતાં વિજેતા રાજ્યોએ જર્મનીને ચાર વહીવટી વિભાગમાં વહેંચી નાખ્યું. તેની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે કરવામાં આવી. સોવિયત યુનિયનની લાલ સેના (રેડ આર્મી)એ પૂર્વ ભાગ પર લશકરી કબજો જમાવ્યો હતો, જેથી પૂર્વ જર્મનીનો વહીવટ સોવિયેત યુનિયનને સોંપવામાં આવ્યો. જર્મનીના નૈત્રકત્ય ભાગનો વહીવટ અમેરિકાને, ફાન્સની નજીક આવેલા પ્રદેશોનો વહીવટ ફાન્સને, બેલ્ઝિયમને અડીને આવેલા જર્મન વિસ્તારનો વહીવટ બ્રિટનને સોંપવામાં આવ્યો. જર્મનીની રાજ્યાની બર્લિન પણ રણિયા અને સંકલન સમિતિ વચ્ચે વિભાજન કરવામાં આવી હતી. તેમની વચ્ચે વહીવટી એકતા માટે સંકલન સમિતિની રચના પણ કરવામાં આવી હતી. આ રીતે જર્મની પર ચાર દેશોનો વહીવટ સ્થાપવામાં આવ્યો. સત્તાજીથો વચ્ચે અવિશ્વાસનું વાતાવરણ ઉભું થતાં પૂર્વ જર્મની ઉપરથી પોતાની સત્તા ચાલી જશે તેવો સોવિયત યુનિયનને ભય લાગ્યો તેથી પૂર્વ જર્મનીમાં પોતાના કથ્યામાં રહે તેવી પૂતળા સરકાર સ્થાપી દીધી.

અમેરિકા, ફાન્સ અને બ્રિટને પોતાના વહીવટ હેઠળના પણ્ણમ જર્મનીના પ્રદેશોનું એકીકરણ કરી ‘ફેડરલ રિપલિક ઓફ ઇસ્ટ જર્મની’, તરીકે નિર્માણ કર્યું. પણ્ણમ જર્મનીના ત્રણ વિભાગોનું એકીકરણ કરવામાં આવ્યું તેમ બર્લિનના પણ ત્રણ વિભાગોને એક કરવામાં આવ્યા. આ પ્રક્રિયાના વિરોધરૂપે સોવિયેત યુનિયને બર્લિનની નાકાબંધી જાહેર કરી (એપ્રિલ 1948). પરિણામે પણ્ણમી દેશો અને સોવિયત યુનિયન વચ્ચે ભારે તણાવ ઉભો થયો. આ સમય દરમિયાન પણ્ણમ બર્લિન અને પૂર્વ બર્લિનને જુદી પાંતી 42 કિમી લાંબી દીવાલ બનાવવામાં આવી. પૂર્વ બર્લિનમાં રહેતા જર્મનો જુલભી અને કડકાઈબર્યા વાતાવરણમાંથી પણ્ણમ બર્લિનના મુક્ત અને મોકળાશબર્યા વાતાવરણમાં નાસી જવા ઉતાવળા બન્યા તથા એ વિભાગમાં પોતાના કુટુંબીજનો, સ્નેહીઓ અને મિત્રો પાસે પહોંચી જવાના અસંખ્ય બનાવો બનવા લાગ્યા. લોકો દીવાલ ઠેકીને કે જળમાર્ગ તરીને પણ્ણમ બર્લિનમાં જવા મરણિયા પ્રયાસો કરતા. પૂર્વ જર્મનીની સામ્યવાદી સરકાર નાસી જવાના પ્રયાસ કરતા લોકોને ગોળીથી ઠાર કરવા જેવાં કૂરતાબર્યા પગલાં લેતી. આમાં ઘણા લોકોએ જાન ગુમાવ્યા. ત્યાર પછીના સાડા-ચાર દસ્કાના સમયમાં પણ્ણમ જર્મનીએ ખૂબ જ વિકાસ કર્યો. તેણે આર્થિક અને અન્યક્ષેત્રોમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી, જે ‘જર્મન ચ્યામ્પટકાર’ તરીકે ઓળખાય છે.

1990 સુધીના સમયમાં આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં મહત્વનાં અને દૂરગામી પરિવર્તનો આવ્યા જેના કારણે ઠંડા યુદ્ધના પ્રવાહો મંદ પડતા ગયા. સામ્યવાદી યુરોપના પૂર્વ દેશો અને પણ્ણમ યુરોપનાં લોકશાહી તંત્રો ધરાવતા દેશો વચ્ચેનું અંતર ઘટવા લાગ્યું. તેમની વચ્ચેના અવરોધ સમું લોખંડી આવરણ અદશ્ય થવા લાગ્યું. પરિણામે સોવિયત સંઘનું વિઘટન થયું (તેની ચર્ચા હવે પછી કરીશું). પૂર્વ જર્મની અને પણ્ણમ જર્મની વચ્ચે કડવાશ ઉભી થાય તેવા કોઈ મુદ્દાઓ રહ્યા જ ન હતા આથી બંને દેશો વચ્ચે વાટાઘાટો થઈ પરિણામે બંને જર્મનીનું એકીકરણ થયું (3 ઓક્ટોબર 1990). બર્લિનની દીવાલ જે જર્મન પ્રજાના દુઃખ, વિયોગ, સંતાપ અને કરુણા અને કૂરતાબર્યા જોરજુલમના પ્રતીકરૂપે હતી તેને હર્ષ અને ઉત્સાહી લોકોએ તોડી નાખી અને જર્મન લોકોએ ટિલથી પોતાનો આનંદ વક્ત કર્યો. સંયુક્ત બનેલા જર્મનીએ 1990 પછીના દસ્કાના ખૂબ જરૂરી પ્રગતિ સાધી. રાજકીય, આર્થિક, વેપાર વાણિજ્ય, સામાજિક વગેરે ક્ષેત્રે પ્રગતિ સાધી તે યુરોપનું સંપન્ન રાખ્ય બન્યું છે.

સોવિયત રણિયાનું વિઘટન

વીસમી સદીના છેલ્લા દાયકા દરમિયાન સોવિયત યુનિયનના પ્રમુખ ગોર્બોચોવની ઉદારમતવાદી નીતિને કારણે સોવિયત યુનિયનની વિચારસરણીમાં આવેલા પરિવર્તનથી સોવિયત યુનિયન (રણિયા)નું વિભાજન થયું. સોવિયત યુનિયનનું શાંતિપૂર્વ વિઘટન એ વિશ્વરાજકારણની શક્વતી ઘટના ગણાવી શકાય. મિખાઈલ ગોર્બોચોવ સામ્યવાદી પક્ષના નવા મહામંત્રી તરીકે સત્તા સ્થાને આવ્યા (11 માર્ચ 1985માં). તે ઉદારમતવાદી વલણ ધરાવતા હતા. રણિયાએ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી ક્ષેત્રે ખૂબ સારી પ્રગતિ કરેલી. તે અમેરિકા જેવી મહાસત્તાઓ સામે શક્તિ ધરાવતું હતું.

ગોર્બોચોવની ‘ગ્લાસ્નોસ્ત’ (ખુલ્લાપણું) અને ‘પેરેસ્ટ્રોઇકા’ (આર્થિક અને સામાજિક સુધારણાની નીતિ) નીતિઓને કારણે સોવિયત સમાજવાદી પ્રજાસત્તાક સંઘની સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાની ઉત્કંઠા જાગતાં સોવિયેત સંઘનાં ઘટકરાજ્યો એક પછી એક સ્વતંત્ર બન્યાની ઘોષણા કરવા લાગ્યાં તે માટેની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ. ધીરે ધીરે સોવિયત યુનિયનના વહીવટીતંત્ર પર સામ્યવાદી પક્ષ, અમલદારણાં અને લાલ સેના (રેડ આર્મી)ની પકડ ઢીલી પડવા લાગી.

સોવિયત યુનિયનના વિભાજનની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ (ઈ.સ. 1990). છેવટે દેશનાં કુલ 15 રાજ્યોમાંથી 14 રાજ્યો સ્વતંત્ર થતાં વિઘટનની પ્રક્રિયા પૂરી થઈ (ડિસેમ્બર 1991).

આંતરરાષ્ટ્રીય કેતે ભારતનું પ્રદાન

આજાદી પછી ભારતે આંતરરાષ્ટ્રીય કેતે મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. વિશ્વમાં સામ્રાજ્યવાદ, સંસ્થાનવાદ, કણા-ગોરા વચ્ચેનો રંગબેદ વગેરે દૂધજો નાબૂદ કરવા તેમજ તેની સામે ચાલતી ચણવળોને ભારતે હંમેશાં ટેકો આપ્યો છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના આદેશથી ભારતે કોરીયાના યુદ્ધમાં ઘવામેલા સૈનિકોની તબીબી સારવાર માટે દવાઓ અને તબીબી ટુકડીઓ મોકલી હતી. ગાઝા, સાયપ્રસ, કોંગો, શ્રીલંકા વગેરેમાં સર્જેયેલી કટોકટી વખતે સંયુક્તરાષ્ટ્રોના શાંતિ સ્થાપક દળોમાં ભારતે પોતાના સૈનિકોને મોકલીને એ દેશોમાં શાંતિ સ્થાપવામાં સક્રિય કામગીરી બજાવી હતી. આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતી જાળવવાના તેમજ વિશ્વભરના લોકોના સ્વાતંત્ર્ય અને સુખસમૃદ્ધિ માટેના તમામ પ્રયત્નોને ભારતે સક્રિય સહકાર આપ્યો છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની મહાસભામાં પરમાણુ શસ્ત્રોના સંપૂર્ણ નિઃશસ્ત્રીકરણનો ઠરાવ રજૂ કરીને ભારતે શાંતિની ઈચ્છાને વાચા આપી છે. ઘાતક શસ્ત્રોનું ઉત્પાદન બંધ કરી તેમજ સૈન્ય સંખ્યા ઘટાડીને એ નાણાં વિશ્વની ગરીબ તથા ભૂખમરાથી પીડાતી પ્રજાના આર્થિક-સામાજિક વિકાસ માટે કરવો જોઈએ એવી માગાડી હંમેશાં ભારતે સંયુક્તરાષ્ટ્રો સમક્ષ કરી છે. આમ, વિશ્વશાંતિ એ ભારતની વિદેશનીતિનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. વિશ્વશાંતિ માટે રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચે સહકાર, વિશ્વાસ અને સમજણાનું વાતાવરણ સ્થાપવા માટે ભારતે સતત પ્રયાસ કર્યો છે.

ભારતના અન્ય દેશો સાથે સંબંધો

ભારતના અમેરિકા સાથેના સંબંધો

ભારત અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (યુએસ) બંને પ્રજાસત્તાક દેશો છે. ભારત અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વચ્ચે અનેક સમાનતાઓ હોવા છતાં ભારત અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વચ્ચે સંબંધોમાં ચઢાવ-ઉતાર આવ્યા છે.

આજાદી મેળવ્યા પછી ભારતે કોઈ સત્તાજૂથમાં ન જોડાઈ બિનજોડાણવાદી નીતિ સ્વીકારી તે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને ગમ્યું નહિ. તેને આશા હતી કે ભારત લોકશાહી જૂથમાં જોડાશે પણ ભારતે બિનજોડાણવાદી નીતિ અપનાવી કારણ કે આથી તેણે પોતાની આર્થિક સ્થિતિ વિકસાવવાની હતી.

જમ્બુ-કશ્મીરની બાબતમાં પણ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે પાકિસ્તાનની તરફેણ કરી હતી. પાકિસ્તાન યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના સત્તાજૂથ સાથે અને લશકરી સંગઠન સાથે જોડાયું હતું જ્યારે ભારતે બિનજોડાણવાદી નીતિ સ્વીકારી હતી. આ કારણે પણ ભારત અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વચ્ચે સારા સંબંધો ન વિકસ્યા તેમજ ભારતે પરમાણુ શસ્ત્રો સંબંધી સંધિઓ પર હસ્તાક્ષર કર્યા નથી. કારણ કે ‘સર્વગ્રાહી પરમાણુ પરીક્ષણ સંધિ’ અને સર્વગ્રાહી ‘પરમાણુ પરીક્ષણ પ્રતિબંધ સંધિ’ પર ભારત હસ્તાક્ષર કરે એવો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે આગ્રહ રાખ્યો છે; પરંતુ આ બંને સંધિઓ બેદભાવયુક્ત અને રાષ્ટ્રીય હિતોને નુકસાનકર્તા હોવાથી ભારતે તેના પર હસ્તાક્ષર કર્યા નહિ. પોતાના ઈરાદાઓ અને આગ્રહની અવગણના થતાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ભારત પર નારાજ થયું જ્યારે ભારતે પોખરાણ (રાજસ્થાન) ખાતે સફળ પરમાણુ આખતરો કર્યો (1998) ત્યારે તેણે ગંભીર નોંધ લીધી. તેણે ભારત સામે કેટલાક પ્રતિબંધો મૂક્યા જે સમય જતાં હળવા થયા. આર્થિક અને ટેકનિકલ કેત્રમાં ભારતને અમેરિકાની મદદ મળતી રહી છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના ન્યૂયોર્કના વર્લ્ડ ટ્રેડ સેન્ટર પર 11 સપ્ટેમ્બર 2001ના રોજ થયેલા આતંકવાદી હુમલા પછી બંને દેશો વચ્ચેના સંબંધોમાં સુધાર આપ્યો છે. ભારતે પણ આર્થિક કેતે પ્રગતિ સાધી છે તે બાબતનો હવે તે સ્વીકાર કરે છે અને બંને દેશો વચ્ચે ગાઢ સંબંધો બંધાય તેવી ઈચ્છા ધરાવતા થયા છે.

સાપ્તેમ્બર 2014 અને 2015માં ભારતના વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદી અમેરિકાની મુલાકાતે ગયા હતા અને સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની મહાસભાને પણ સંબોધી હતી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકાના પ્રમુખ બરાક ઓબામાએ 26 જાન્યુઆરી 2015ના રોજ ભારતના 66મા પ્રજાસત્તાકંઈન (ગણતંત્ર દિવસ) સમારોહમાં મુખ્ય મહેમાન બની ભારતની મુલાકાત લીધી હતી. ભારતીય ગણતંત્ર દિવસમાં ભાગ લેનારા તેઓ અમેરિકાના પ્રથમ પ્રમુખ હતા. આમ, ભારત અને અમેરિકાના સંબંધો સુમેળખર્યા થઈ રહ્યા છે. આતંકવાદના પ્રશ્ને બંને રાષ્ટ્રોના વડાઓ ચિંતિત છે.

ભારત અને સોવિયત યુનિયન (રશિયા) વચ્ચેના સંબંધો

ભારતમાં ભારે ઉદ્યોગો સ્થાપવામાં, સંરક્ષણકેતે સજ્જ થવામાં સોવિયત રશિયાએ આર્થિક અને તકનિકી મદદ કરી છે. કશ્મીરના પ્રશ્નમાં સોવિયત યુનિયને ભારતનો પક્ષ લીધો છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સલામતી સમિતિમાં કશ્મીરના મુદ્દે ભારત વિરુદ્ધ

દ્રાવ ન થાય એ માટે ઘણીવાર 'વિટો' સત્તાનો ઉપયોગ કર્યો છે. કશ્મીર પ્રશ્ને વૈશ્વિક સત્તર પર ભારતના મતનું સમર્થન કર્યું છે. આમ, રશિયા અને ભારત વચ્ચે ગાઢ મૈત્રીભર્યા સંબંધો રહ્યા છે.

ભારત-પાકિસ્તાન દેશ સાથેના સંબંધો

ભારત-પાકિસ્તાન : ભારતે આજાદી મેળવ્યા પછી તુરત જ ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચેના સંબંધો તણપાવલબ્યા રહ્યા છે. ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે ઈ.સ. 1948, 1965 અને 1971 એમ ત્રણ વાર યુદ્ધો થયાં જેમાં દરેક વખતે પાકિસ્તાનનો પરાજ્ય થયો. બંને દેશો વચ્ચે તાશકંદ કરાર અને સિમલા કરાર થયા છતાં પાકિસ્તાન એ કરારોને નિષ્ઠાપૂર્વક અનુસરતું નથી. 1999 (કારગિલ)માં ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે યુદ્ધ થયું છે. બંને દેશોના વડાઓ પોતાની સમસ્યાઓનો શાંતિમય સમાધાન દ્વારા ઉકેલ લાવવા પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે.

ભારત-ચીન : ભારત અને ચીન વચ્ચેના સંબંધોની શરૂઆત ઈ.સ. 1954માં થઈ એમ કહી શકાય. ચીને જ્યારે પોતાની સરહદોના નકશા પ્રકાશિત કર્યા ત્યારે ભારત અને ચીન વચ્ચેના સંબંધોમાં ભંગાણ પડ્યું. આ નકશામાં ચીને ભારતનો ઘણો મોટો વિસ્તાર પોતાનો છે એમ દર્શાવ્યું જેથી ભારતે તેનો સખત વિરોધ કર્યો. ભારત અને ચીન વચ્ચેની સરહદ દર્શાવતી મેકમોહન રેખાનો ચીને અસ્વીકાર કર્યો આથી બંને દેશો વચ્ચે મતબેદ ઊભા થયા. ચીને ભારત પર આકમાણ કર્યું (1962) અને જે પ્રદેશો એણે પોતાના પ્રદેશો તરીકે દર્શાવેલા એના ઉપર કબજો મેળવ્યો. ભારતે સરહદોનું રક્ષણ કરવા લશ્કર મોકલ્યું. ચીને એક તરફી યુદ્ધવિરામ જાહેર કર્યો અને એ રીતે યુદ્ધનો અંત આવ્યો. આ પ્રશ્નને ઉકેલવા માટે મંત્રજાઓ યોજાય છે પરંતુ કોઈ સમાધાન થઈ શક્યું નથી છતાં પણ છેલ્લા દાયકા દરમિયાન ભારત અને ચીન વચ્ચે પરસ્પર સહકાર અને મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો વિકસતા રહ્યા છે. ભારતના વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદી અને ચીનના વડાપ્રધાન જીન પંગ વચ્ચે રિવરફન્ટ, અમદાવાદ ખાતે સૌજન્યપૂર્ણ મુલાકાત થઈ (2014).

ભારત-બાંગલાદેશ : બાંગલાદેશો ઘણો સંઘર્ષ કરી સ્વતંત્રતા મેળવી. ઈ.સ. 1971માં એક સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ રાઝ્ય તરીકે બાંગલાદેશનો ઉદ્ભબ થયો એ પહેલાં એ પાકિસ્તાનનો ભાગ હતો. એક નવોદિત રાઝ્ય તરીકે ભારતે બાંગલાદેશને નાણાકીય, ટેક્નિકલ અને ભૌતિક સાધનોની ઘણી મદદ કરી, પણ કેટલીક બાબતોમાં ભારત અને બાંગલાદેશ વચ્ચે મતબેદો ઊભા થયા છે. ગંગા નદીના પાણીનો ઉપયોગ અને વહેંચણી સંબંધે થયેલી ચર્ચાઓ દ્વારા સમાધાન કરવામાં આવ્યું. અતિવૃષ્ટિ, વાવાઝોડા જેવી કુદરતી આપત્તિ વખતે ભારતે બાંગલાદેશને પૂરતા પ્રમાણમાં મદદ કરી છે. બંને રાઝ્યો વચ્ચે 2015માં વિવાદિત જમીન વિસ્તાર અને તે કેતના લોકોની નાગરિકતાના પ્રશ્નનોનું નિરાકરણ વાતાવાટોથી થયેલ છે.

ભારત-ભૂતાન : ભારતે ભૂતાન સાથે કાયમી શાંતિ અને ભિત્તાની સંધિ કરી (1949). ભૂતાને પણ સંરક્ષણ અને વિદેશનીતિમાં ભારતને વિશ્વાસમાં લેવાનું સ્વીકાર્ય. ભારતે ભૂતાનને સંદેશાવ્યવહાર અને વાહન-વ્યવહારના વિકાસ માટે મદદ આપવાનું સ્વીકારી સંબંધો મજબૂત બનાવ્યા. વડાપ્રધાન નેહરુએ ભૂતાનની મુલાકાત લીધી હતી (1958). ભારતના રાઝ્યપતિએ ભૂતાનની મુલાકાત લીધી (1970). ભૂતાનને યુ. એન.નું સત્ય બનાવવામાં ભારતે મદદ કરી (1971). ભારતના ભૂતાન સાથેના સંબંધોમાં ક્યારેય તંગદિલી ઊભી થઈ નથી. ભારતના વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીએ ભૂતાનની મુલાકાત લીધી હતી (જૂન 2014) તે દરમિયાન પ્રધાન મંત્રીએ ચર્ચાઓ દરમિયાન કંઈ હતું કે ભારત પ્રગતિ કરશે તો તેની સીધી અસર પાડોશી દેશો પર પડશે. બંને દેશો પર પરસ્પર સુરક્ષા સંબંધિત સહયોગ પર સંતોષ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો હતો.

ભારત-શ્રીલંકા : શ્રીલંકા સાથે ભારતના સંબંધો ઘણા જૂના છે. ઘણા ભારતીયો ખાસ કરીને તમિણ લોકો શ્રીલંકામાં ઘણા સમયથી વસવાટ કરે છે અને ત્યાં સ્થાયી થયા છે. તે લોકોના નાગરિકત્વનો પ્રશ્ન બંને વચ્ચે મતબેદનો મુદ્દો બનેલો, પણ બંને દેશોએ વાટાધારો દ્વારા ઉકેલવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. શ્રીલંકાના તમિણ લોકોને થતો અન્યાય દૂર થાય અને તમિણ સંગઠનો અને શ્રીલંકાની સરકાર તમિણ સમસ્યાનું શાંતિમય સમાધાન કરે એવી ભારતની ઈચ્છા છે. ભારતના વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીએ શ્રીલંકાની મુલાકાત વખતે તમિણ પ્રભાવિત વિસ્તાર જાફનાની મુલાકાત લીધી (13 માર્ચ 2015). શ્રીલંકન તમિણ અસરગ્રસ્તોના પુનવસન માટે 27,000 જેટલાં મકાનો ભારતની આર્થિક સહાયથી બનાવાયાં છે. આજે શ્રીલંકા સાથે ભારતના મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો છે.

ભારત-નેપાળ : નેપાળ અને ભારત વચ્ચેના સંબંધોનો આરંભ બંને દેશો વચ્ચે કરવામાં આવેલી સમજૂતીથી થયો

(ઈ.સ. 1950). એ સમજૂતી મુજબ બંને દેશોએ એકબીજાના સાર્વભૌમ અને પ્રાદેશિક અખંડિતતાનું જતન સ્વીકાર્યું છે તથા બંને દેશના નાગરિકોની એકબીજાના દેશમાં મુક્ત અવરજવરને માન્ય રાખેલ છે. નેપાળના સામાજિક-આર્થિક વિકાસમાં ભારતે ઘણી મદદ કરી છે. નેપાળના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે ભારત આવે છે. હિમાલયમાંથી નીકળતી કેટલીક નદીઓ નેપાળમાંથી પસાર થઈને ભારતમાં આવે છે. ચોમાસામાં તેમાં ભારે પૂર આવે છે અને તેથી ભારતને ઘણું નુકસાન થાય છે. નદીઓનાં પૂર રોકવા માટે ભારત અને નેપાળ વચ્ચે સમજૂતી થાય એ માટે ભારત પ્રયત્ન કરે છે. 25 એપ્રિલ 2015ના રોજ નેપાળમાં 5.8 ની તીવ્રતાનો, ભૂકુંપ આવ્યો હતો તેમાં આશરે 8000ની આસપાસ લોકો મૃત્યુ પામ્યા. આ કુદરતી હોનારતમાં ભારતે બચાવ કર્મગીરીમાં નેપાળને મદદ કરી. તથા રાહત અને પુનઃવસનમાં સહાય કરી.

ભારત-અફધાનિસ્તાન : ભારત અફધાનિસ્તાન સાથે મૈત્રીભર્યા સંબંધો ધરાવે છે. અફધાનિસ્તાનના નવસર્જનમાં ભારતનો સિંહફાળો રહ્યો છે બાંધકામ ક્ષેત્રે, આરોગ્યક્ષેત્રે અને કેળવણીક્ષેત્રે ભારતનો મોટો ફાળો છે. તેના આર્થિક-સામાજિક ઉત્કર્ષ માટે ભારતે આર્થિક મદદ કરી છે. કુદરતી આપત્તિ વખતે ભારતે આર્થિક મદદ કરી છે. અફધાનિસ્તાનના પાર્લિમેન્ટ હાઉસનું બાંધકામ ભારત કરે છે.

ભારત-ભ્યાનમાર : ભારતના ભ્યાનમાર (બર્મા) સાથે પણ સુમેળભર્યા સંબંધો રહ્યા છે. ભારતની આજાદી પછી ભ્યાનમારને સ્વતંત્રતા મળી (1948). ત્યારથી બંને દેશો વચ્ચે મૈત્રીસંબંધો જળવાયા છે. આજાદી પછી ભ્યાનમારે ભારત પાસે વિકાસ માટે આર્થિક સહાયની માગણી કરી. ભારતે તાત્કાલિક સહાય મોકલી આપી કારણ કે ભારત ભ્યાનમારને આર્થિક રીતે મજબૂત કરવા માગતું હતું.

ભારતની વિદેશનીતિનું ધ્યેય વિશ્વમાં શાંતિ અને સલામતી જાળવવાનું છે. જોકે પ્રસંગોપાત ભારતને પાડોશી દેશો સાથેના સંબંધોમાં ચઢાવ-ઉતાર આવતા રહ્યા છે છતાં સહઅસ્તિત્વની પ્રાચીન ભારતીય પરંપરા અનુસાર સબળ હોવા છતાં પોતાનાથી નાના પાડોશી રાષ્ટ્રોની આર્થિકનીતિને પ્રભાવિત કર્યા વિના પાડોશી દેશો સાથે શાંતિપૂર્ણ અને મૈત્રીભર્યા સંબંધો જાળવી રાખ્યા છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો :

- (1) સંયુક્ત રાખ્રસંઘના હેતુઓ જણાવો.
- (2) બિનજોડાણની નીતિનો અર્થ સમજાવો.
- (3) ‘હંડા યુદ્ધ’નાં પરિણામોની સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરો.
- (4) જર્મનીના ભાગલા અને એકીકરણ વિશે ટૂંકમાં જણાવો.
- (5) ભારત અને રશિયા વચ્ચેના સંબંધોની સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરો.
- (6) ‘લશકરી જૂથો’, ‘નાટો’, ‘સિઆટો’ અને ‘વોર્સો’ વિશે માહિતી આપો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી મહાસત્તાઓ વચ્ચેના સંબંધો શાથી તણાવપૂર્ણ બન્યા ?
- (2) પંડિત જવાહરલાલ નેહારુ બિનજોડાણની નીતિ વિશે શું માનતા હતા ?
- (3) પરમાણુ બિનપ્રસાર સંધિ એટલે શું ? ભારતે તેના પર કેમ હસ્તાક્ષર કર્યા નથી ?

3. નીચેના પર ટૂંક નોંધ લખો :

- (1) શસ્ત્રીકરણ અને નિઃશસ્ત્રીકરણ
- (2) ક્યુબાની કટોકટી
- (3) સોવિયત યુનિયનનું વિઘટન
- (4) બર્લિનની નાકાબંધી

4. નીચેનાં વિધાનોનાં કારણો આપો :

- (1) સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સ્થાપનાએ નવા વિશ્વનો પાયો નાખ્યો છે.
 - (2) કૃયાબાની કટોકટીને ઠંડા યુદ્ધના અંતના આરંભ તરીકે ગણવામાં આવે છે.

5. દરેક પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો :

शिक्षक-प्रवृत्ति

- જર્મનીના એકીકરણ વિશે માહિતી આપવી અને તે અંગેનું ચિત્ર દર્શાવવું.
 - સર્વનાશ અને વિશ્વશાંતિ વચ્ચે મનુષ્યજીતિએ પસંદગી કરવાની છે—આ વિષય પર ચર્ચાસભાનું આયોજન કરવું.
 - સંયુક્તરાષ્ટ્રોના ભાવિ વિશે વક્તવ્યસ્પર્ધાનું આયોજન કરવું.

विद्यार्थी-प्रवृत्ति

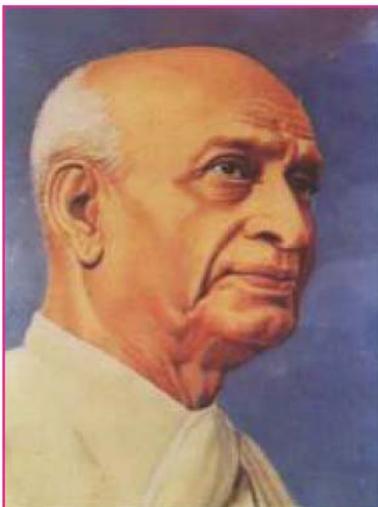
- દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ પછી સ્વતંત્ર થયેલા દેશોની યાદી તૈયાર કરવી.
 - જૂના સોવિયત યુનિયનનો અને રશિયાના છૂટા પડેલાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનો નકશો તૈયાર કરવો.
 - સોવિયત રશિયા, સંયુક્ત રાષ્ટ્રો અને દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ વિશે ઇન્ટરનેટ પરથી માહિતી એકઠી કરો.
 - સંયુક્તરાષ્ટ્રો વિશે આવતા સમાચારોનાં કટિંગ્સ, સમાચારપત્રોમાંથી એકઠાં કરો.

બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે હિંદુ સ્વાતંખ્રી ધારો જુલાઈ 1947માં પસાર કર્યો. આ ધારાની જોગવાઈ અન્વયે હિંદનું ભારતીય સંઘ અને પાકિસ્તાન સંઘ એમ બે રાષ્ટ્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. દેશ સમક્ષ મુખ્ય બે પણો ઉદ્ભવ્યા :

(1) ભારતને અનુરૂપ એવું બંધારણ ઘડવું.

(2) હિંદની રિયાસતો પરથી બ્રિટિશ તાજની સાર્વભૌમ સત્તાનો અંત આવતાં તેમને ભારત સંઘમાં જોડી અખંડ ભારતની રચના કરવી.

એ વખતે દેશી રાજ્યો - રિયાસતોની સંખ્યા 562 હતી. સ્વતંત્ર ભારતના કુલ ક્ષેત્રફળ પૈકી 48 % દેશી રાજ્યોના ક્ષેત્રફળનું

સરદાર વહ્લેભભાઈ પટેલ

હતું. તે જ રીતે ભારતની કુલ જનસંખ્યાના 20 % જનસંખ્યા દેશી રાજ્યોની હતી. કશ્મીર, હેદરાબાદ અને મૈસૂર મોટાં રાજ્યો હતાં. અન્ય નાનાં રાજ્યો પણ હતાં. એવાં રાજ્યો પણ હતાં કે જેનું કદ એક નાના ગામ કરતાં પણ નાનું હતું. આ રાજ્યોના રાજીઓ, નવાબોને ભારતીય સંઘમાં જોડાવા માટે સમજાવવા એ ભગીરથ કાર્ય હતું. આ કાર્ય જડપથી પાર પાડવાનું હતું.

આજાદી પ્રાપ્ત થતા સૌપ્રથમ ભાવનગરના મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહે ભાવનગરમાં 'જવાબદાર સરકાર'નો શુભારંભ કર્યો (15 જાન્યુઆરી, 1948). સરદાર પટેલના પ્રયત્નથી સંયુક્ત સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની રચના થતા ભાવનગર રાજ્ય તેમાં વિલીન થઈ ગયું (15 ફેબ્રુઆરી, 1948). સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની આ ઘટનાને જવાહરલાલ નેહરુએ "સમકાલીન ઠીતિહાસનું સૌથી વિશેષ નોંધપાત્ર એકીકરણ ગણાયું."

સ્વતંત્રતા મેળવ્યા બાદ તત્કાલીન નાયબ વડાપ્રધાન અને ગૃહપ્રધાન સરદાર વહ્લેભભાઈ પટેલે દેશી રાજીઓને અપીલ કરી કે તેમના શાસન હેઠળની પ્રજા

અને ભારતીય સંઘના હિતમાં તેઓ પોતાનાં રાજ્યોને સ્વેચ્છાએ ભારતીય સંઘમાં જોડાવા સંમતિ આપે. તેમણે રાજીઓમાં દેશભક્તિ જાગ્રત કરી. વ્યવહારું બુદ્ધિથી તેમણે લગભગ બધાં દેશી રાજ્યોનું ભારતમાં વિલીનીકરણ પ્રક્રિયા આરંભી. રાજા રજવાડાં એક મજબૂત, અખંડ અને સમૃદ્ધ ભારતનો પાયો નાંખવામાં પોતાનો સહકાર આપે તેમ જણાવ્યું. તેમના હકો અને હિતોના રક્ષણની પણ સરદાર પટેલે ખાતરી આપી. સરદાર પટેલ અને તેમના સચિવ વી. પી. મેનનની સહાયથી 'જોડાયાખત' અને 'જૈસે થે કરાર'નો મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેને સંબંધિત પ્રધાનો અને રાજીઓની સંયુક્ત સમિતિએ તેને આખરી સ્વરૂપ આપ્યું. રાજીઓને આ મુસદ્દાથી સંતોષ થયો. હેદરાબાદ, જૂનાગઢ અને કશ્મીર સિવાય તમામ (559) રાજ્યોએ તેનો સ્વીકાર કરી ભારતીય સંઘમાં પોતાના રાજ્યને વિલીન કરી દીધાં.

હેદરાબાદ, જૂનાગઢ અને કશ્મીરનું જોડાણ

હેદરાબાદ : દક્ષિણ ભારતમાં આવેલ હેદરાબાદ રાજ્યના નિઝામે પોતાના રાજ્યને 15 ઓગસ્ટના રોજ સ્વતંત્ર જાહેર કર્યું. તેની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને ધ્યાને લેતાં તેણે ભારત સાથે જોડાવું જોઈએ. તે ચારે બાજુથી ભારતીય સંઘના પ્રદેશોથી ધેરાયેલ હોવાથી તે એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે ટકી શક્ષે નહિ તેમ તેનું ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું, પણ નિઝામે સ્પષ્ટતા આપી કે, જો દેશના ભાગલા પડશો તો ભૌગોલિક કારણસર તે પાકિસ્તાનમાં અને વૈચારિક કારણસર ભારતમાં નહિ જોડાઈ શકે. આના કારણે તે સ્વતંત્ર રહેવાનું પસંદ કરશે. નિઝામને સમજાવવા વાટાધારો શરૂ કરી, નિઝામવતી વાટાધારો કરનારને સરદાર પટેલે સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે હેદરાબાદની જનતા ભારતીય સંઘમાં ભણે તેમાં જ સૌનું હિત છે. નિઝામના અધિકારી અને સેનાએ પ્રજા પર અત્યાચાર ગુજરાવાનું ચાલુ કર્યું. સ્થિતિ અસહ્ય બનતાં પરિસ્થિતિથી તંગ આવીને ભારત સરકારે પોલીસ પગલું ભરીને હેદરાબાદને ભારતીય સંઘમાં લેળવી દીધું (18 સપ્ટેમ્બર, 1948). નિઝામે શરણાગતિ સ્વીકારી. નિઝામને તેમનાં હિતોનાં રક્ષણની બાંધધરી આપી, આમાં કનૈયાલાલ મુનશીએ અગત્યની લૂભિકા ભજવી. ત્યાર બાદ રાજ્યોની પુનરચના (1956) થતાં હેદરાબાદ રાજ્યને આંધ્રપ્રદેશમાં સમાવી લેવામાં આવ્યું.

જૂનાગઢ : જૂનાગઢ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ છે. તેના નવાબે પોતાના રાજ્યને પાકિસ્તાન સાથે જોડાણ ખત લખી આપ્યું. પાકિસ્તાને મંજૂરી પણ આપી દીધી. મુંબઈમાં જૂનાગઢને ભારતીય સંઘમાં જોડાવા માટે "આરજી હકૂમત" ની સ્થાપના કરી. સૌરાષ્ટ્રનાં લગભગ તમામ રાજ્યોએ અને લોકોએ નવાબના પાકિસ્તાન સાથેના જોડાણનો વિરોધ કર્યો. નવાબના શાસકોએ

જૂનાગઢ રાજ્યની રૈયતને ત્રાસ આપવા માંડ્યો. માંગરોળ અને માણાવદરે ભારતમાં જોડાવાની ઈચ્છા જાહેર કરતાં તેના રક્ષણ માટે ગોઠવાયેલા ભારતીય સૈન્યો અને નૌકાદળે જૂનાગઢ ફરતે ધેરો ઘાલ્યો. જૂનાગઢના નવાબ પાકિસ્તાન ચાલ્યા ગયા અને ભારતે જૂનાગઢનો કબજો લીધો (9 નવેમ્બર, 1947). પણી લોકમત લેવાયો જેમાં પ્રચંડ બહુમતીએ ભારતમાં ભળવાની તરફેણ કરતો પોતાનો મત આપ્યો. આમ, સરદાર પટેલની કુનેહ અને જૂનાગઢના નાગરિકોની પ્રચંડ ઈચ્છાશક્તિ થકી જૂનાગઢનું ભારતીય સંઘમાં જોડાણ થયું.

કશ્મીર : કશ્મીરના મહારાજા હરિસિંહ ડોગરાએ ભારત સાથેના જોડાણખત પર સહી કરેલ ન હતી. આ દરમિયાન કશ્મીર પોતાની સાથે જોડાઈ જાય તે માટે પાકિસ્તાને કશ્મીર પર આકમણ કર્યું. આકમણ, અત્યાચાર, લૂંટફાટ થતાં રાજા હરિસિંહે ભારતની લશકરી મદદ માંગી પણ તેણે જોડાણખત પર સહી કરી ન હતી. આથી તેને સહી કરવા ભારત તરફથી જણાવવામાં આવ્યું. હરિસિંહે તાબડતોડ જોડાણખત પર સહી કરી. ભારતીય લશકરે તાત્કાલિક કશ્મીર જઈને તેનું રક્ષણ કર્યું પણ તે સમય દરમિયાન કશ્મીરના ત્રીજા ભાગ પર પાકિસ્તાને કબજો જમાવ્યો હતો. ભારતે પાકિસ્તાન વિરુદ્ધ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સલામતી સમિતિમાં ફરિયાદ કરી. સલામતી સમિતિએ યુદ્ધવિરામ કરવાનું જણાવ્યું. હજુ આજે પણ જમ્મુ-કશ્મીર અને લદાખ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશનાં કેટલાક ભાગ ઉપર પાકિસ્તાનનો અંકુશ છે, પરંતુ તે પ્રદેશ કાયદેસર રીતે ભારતનો ભાગ છે. તે હકીકિત નિર્વિવાદ છે અને ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચેના સંબંધોમાં આજે પણ એ સળગતો પ્રશ્ન છે. આમ, 1948ના અંત પહેલાં ભારતમાં રાજકીય એકતા સિદ્ધ થઈ તથા ઐતિહાસિક એવી અહિસક કાંતિ સર્જઈ.

ફેન્ચ અને પોર્ટુગીઝ હસ્તકનાં સંસ્થાનોનું ભારતસંઘમાં જોડાણ

26 જાન્યુઆરી, 1950 સુધીમાં ભારતનાં દેશી રાજ્યો-રિયાસતોનું ભારતીય સંઘમાં જોડાણ થઈ ચૂક્યું હતું; પરંતુ યુરોપીય સામ્રાજ્યવાદના કરાણે રદ્યાસહ્યા એવા પ્રદેશો ફેન્ચો અને પોર્ટુગીઝોના તાબા હેઠળ હતા. ભારતે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થતાં ફાન્સ અને પોર્ટુગાલ સરકારોને તેમના તાબામાં રહેલા ભારતીય પ્રદેશો ભારતને સુપરત કરવા અનુરોધ કર્યો.

ભારતને સ્વતંત્રતા મળી તે સમેત ફેન્ચોના તાબા હેઠળના પ્રદેશોના લોકોની તીવ્ર ઈચ્છા ભારતીય સંઘ સાથે ભળી જવાની હતી. માટે તેમણે સ્વતંત્ર થવા લડતો ચલાવી. ફેન્ચ, પોર્ટુગીઝ સત્તાવાળાઓએ લડતને કચડી નાખવાના પ્રયાસો કર્યા. ફેન્ચોનું આવું વલણ જોઈ પુડુચેરી (પોર્ટુગેરી)માં લોકોએ વિશાળ સભા યોજ ફેન્ચ સરકારને 'ભારત છોડો'નું એવાન આવ્યું (1948). ઈ.સ. 1950 સુધી ફાન્સ અને ભારત વચ્ચે શાંતિમય સમાધાન માટે વાટાધાટો ચાલતી રહી. યનમાં લોકોએ 1954ના રોજ મુક્તિસેના રચી તેનો વહીવટ પોતાના હસ્તક લઈ લીધો. ફાન્સે લોકોનો મિજાજ અને ભારતીયસંઘ સાથે જોડાવાની (13 ઓક્ટોબર, 1954) તીવ્ર ઈચ્છા તથા સમયને પારખી લઈ પોતાના સંસ્થાનો ભારતને સુપરત કરવા વાટાધાટોને અર્થપૂર્ણ બનાવવા સંસ્થાનોનો કબજો ભારતને સોંપવાનું સ્વીકાર્યું. ફેન્ચ સરકારે તેનાં પાંચ સંસ્થાનો પુડુચેરી (પોર્ટુગેરી), કરાઈકલ, ચંદ્રનગર, માહે અને યનમ ભારતને સોંપી દીધાં. ભારત સરકારે આ પ્રદેશોનો વહીવટ પોતાના હસ્તક લઈ લીધો અને તેને કેન્દ્રશાસિત સંઘીયપ્રદેશ તરીકે દરજજો આપી દીધો જે હાલ ચાલુ છે.

ભારતના રાજ્યોની પુનઃરચના થતા પુડુચેરી (પોર્ટુગેરી) અને કરાઈકલ તમીલનાડુમાં, માહે કેરળમાં, યનમ આંગ્રે પ્રદેશમાં અને ચંદ્રનગર પ. બંગાળમાં છે આ બધા પ્રદેશોનું વહીવટી મથક પુડુચેરી છે.

ગોવા, દીવ, દમણનું જોડાણ : 15મી ઓગસ્ટ 1947થી અનેક રાજકીય પક્ષો અને સત્યાગ્રહી જૂથોએ ગોવા, દીવ અને દમણમાં પ્રવેશ કર્યો. જેમાં ત્યાંની સરકાર દ્વારા અત્યાચાર થતાં 'ગોવામુક્તિ આંદોલન'માં સત્યાગ્રહીઓ શહીદ બન્યા. પોર્ટુગીઝ સત્તાવાળાઓની અત્યાચાર નીતિ વધી ગઈ આથી ગોવામાં પરિસ્થિતિ સ્ફોટક બની. છેવટે ભારત સરકારે જનરલ ચૌધરીની આગેવાની હેઠળ 'ઓપરેશન વિજય' શરૂ કરતાં ભારતીય લશકરી દળોએ ગોવા, દીવ અને દમણમાં પ્રવેશ કર્યો (18 ડિસેમ્બર, 1961). પોર્ટુગીઝોની લશકરી ટુકડીઓ પીઠેહઠ કરતી ગઈ. સ્થાનિક પ્રજાએ ભારતીય સેનાને સહકાર આપી, સ્વાગત કર્યું અને ગોવાના પોર્ટુગીઝ ગવર્નર જનરલ ડિ-સિલ્વાને 19મી ડિસેમ્બરે રાતે શરદાગાત્ર સ્વીકારી. આમ, ગોવા, દીવ, દમણમાંથી પોર્ટુગીઝ શાસનનો અંત આવ્યો. ભારતના બંધારણમાં 12માં સુધારા મુજબ ગોવા, દીવ, દમણ, દાદરા, નગર-હવેલીને ભારતીય સંઘમાં જોડી દેવામાં આવ્યાં (12 માર્ચ 1962). આ પ્રદેશોને 'ભારતીય સંઘપ્રદેશ' (યુનિયન ટેરિટરી)નો દરજજો અપાયો. (1987માં 30મી મે) ગોવામાંથી દમણ અને દીવ છૂટા પાડવામાં આવ્યાં અને ગોવાને રાજ્યનો દરજજો આપવામાં આવ્યો. દાદરાનગર-હવેલીનું મુખ્ય મથક સિલ્વાસા અને દમણ અને દીવનું મુખ્ય મથક પણજ છે. ગોવાનું મુખ્ય મથક પણજ છે.

નવાં રાજ્યોની રચના

ભારત સ્વતંત્ર થયું, દેશી રાજ્યો-રિયાસતોનાં એકીકરણ અંગે માહિતી મેળવી. ભારતે સંધીય વ્યવસ્થા સ્વીકારી એટલે સંઘના ઘટકો એવાં રાજ્યોની રચના, પુનઃરચના કરવાની જરૂરિયાત ઉદ્ભવી. અગાઉના બ્રિટિશ પ્રાંતો અને રિયાસતોના એકીકરણ થવાથી રાજ્યોનું ચાર વર્ગોમાં વિભાજન કર્યું જે નીચે પ્રમાણે છે :

(અ) વર્ગનાં રાજ્યોમાં – મુંબઈ, આસામ, આંધ્ર, પંજાબ, ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર, મદ્રાસ, ઓરિસસા અને પશ્ચિમ બંગાળનો સમાવેશ થતો હતો.

(બ) વર્ગનાં રાજ્યોમાં – જમ્મુ-કશ્મીર, હૈદરાબાદ, મૈસુર, મધ્યભારત, રાજસ્થાન, સૌરાષ્ટ્ર, ગ્રાવાઝોર-કોચીન અને પેસ્ઝુ (પતિયાલા એન્ડ ઇસ્ટ પંજાબ સ્ટેટ્સ યુનિયન) એમ આઠ રાજ્યોનો સમાવેશ થયો હતો.

(ક) વર્ગનાં રાજ્યોમાં – અજમેર, ભોપાલ, ફૂર્ગ, દિલ્હી, બિલાસપુર, કર્ણાચાર, હિમાચલ પ્રદેશ, ત્રિપુરા, મણિપુર અને વિંધ્ય પ્રદેશ એમ કુલ દસ રાજ્યોનો સમાવેશ થતો હતો.

(દ) વર્ગનાં રાજ્ય તરીકે – અંદમાન અને નિકોબાર ટાપુઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

આ બધાં રાજ્યો ભારતીય સંઘના અભિનન્ન ભાગ હતા. આ ચાર પ્રકારનાં રાજ્યોનો દરજાનો એક સરખો ન હતો.

ભારતના રાજ્ય બંધારણનો અમલ 1950માં થયો તે વખતે આગળ દર્શાવ્યા પ્રમાણે ચાર પ્રકારનાં રાજ્યો હતાં; પરંતુ આ વ્યવસ્થા કાયમી ન હતી. ભાષાનાં ધોરણે રાજ્યની રચના કરવાની માગણી સમગ્ર દેશમાં ઉદ્ભવી. આથી, 1953માં જવાહરલાલ નેહરુએ સંસદમાં “રાજ્ય પુનર્સ્થાન પંચ” નીમવાની જહેરાત કરી જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના પૂર્વ ન્યાયમૂર્તિ ફંજલઅલી (ચેરમેન) અને બીજા બે સભ્યોમાં હૃદયનાથ કુંજરુ અને કે. એમ. પનિકર નીમ્યા. રાજ્ય પુનઃરચના પંચે સમગ્ર દેશમાં વિવિધ પ્રજાકીય અભિપ્રાયો, મંત્ર્યો, રજૂઆતો, મુલાકાતો પત્રવહાર દ્વારા પ્રજાનાં સૂચનો પ્રાપ્ત કરી પંચે ભલામણો કરી. ઉપરાંત મુંબઈનું દ્વિભાગી રાજ્ય રચાય, જેમાં મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ હોય અને તેની રાજ્યાની મુંબઈ હોય તેવો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો. આ બધી ભલામણો સાથેનો ખરડો લોકસભા અને રાજ્યસભામાં મંજૂર થતાં તેને રાજ્યપતિની સંમતિ લઈ 1956માં ધારો બનાવાયો.

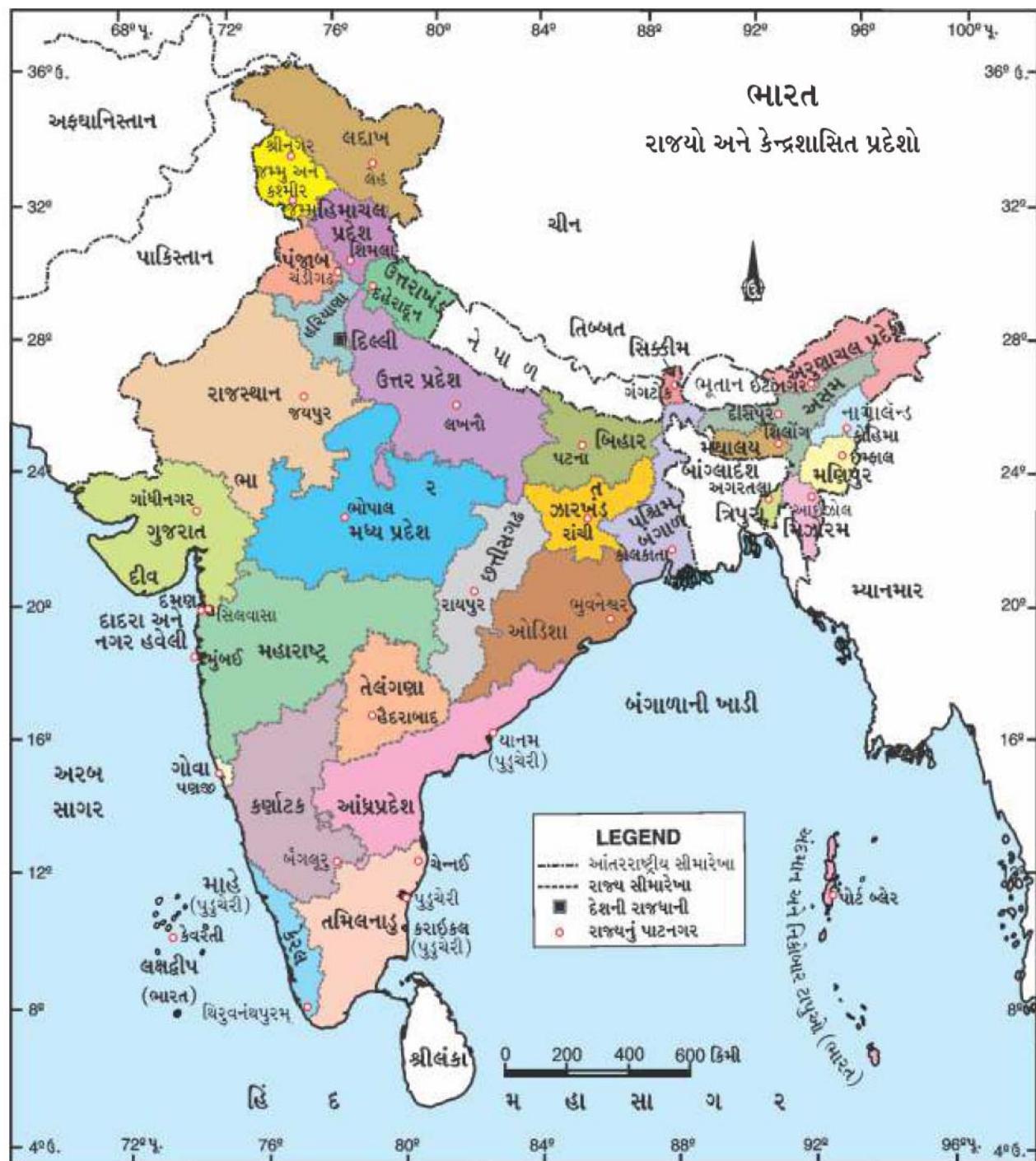
આમ, જૂનાં અ, બ, ક અને ડ પ્રકારનાં રાજ્યો નાબૂદ કરી ભારતના બંધારણના પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં સુધારા કરવામાં આવ્યા અને એને સ્થાને ઘટકરાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો એવા બે વર્ગો પાડ્યા. જે નવાં 14 ઘટક રાજ્યો રચાયાં તે આંધ્ર, આસામ, ઓરિસસા, કાર્બોટક, કેરળ, ઉત્તરપ્રદેશ, જમ્મુ-કશ્મીર, પશ્ચિમબંગાળ, પંજાબ, મદ્રાસ, બિહાર, મધ્યપ્રદેશ, મુંબઈ અને રાજસ્થાન હતાં. જે પાંચ સંઘપ્રદેશો રચાયા તે દિલ્હી, હિમાચલપ્રદેશ, મણિપુર, ત્રિપુરા, લક્ષ્ણીપ ટાપુઓ હતા.

છેવટે કેન્દ્ર સરકારને મુંબઈ પુનઃરચના ધારો ઈ.સ. 1960માં પસાર કરવાની ફરજ પડી. 1960ના એપ્રિલની 25મી તારીખે તેને માન્યતા મળી અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યની રાજ્યાની મુંબઈ નક્કી કરાઈ. ગુજરાતનું સૌરાષ્ટ્ર અને કર્ણ સહિતનું નવું રાજ્ય 1 મે, 1960 બન્યુ આ દિનને ગુજરાતના સ્થાપનાદિન તરીકે ઊજવીએ છીએ.

આસામ, મેઘાલય, મણિપુર, ત્રિપુરા, અરુણાચલપ્રદેશ, મિઝોરમ, નાગાલેંડ જેવાં સાત રાજ્યોને સાત બહેન (સેવન સિસ્ટર્સ) તરીકે ઓળખાતાં રાજ્યોની રચના થઈ.

મોટાં રાજ્યોમાંથી નાનાં અલગ રાજ્યો રચાવાની માગણી સતત ચાલુ રહી. છેવટે ઈ.સ. 2000માં બિહારમાંથી ઝારખંડ (રાજ્યાની-રાંચી), મધ્યપ્રદેશમાંથી છતીસગઢ (રાજ્યાની-રાયપુર), ઉત્તરપ્રદેશમાંથી ઉત્તરખંડ (રાજ્યાની-દહેરાદૂન) એવાં ત્રણ રાજ્યોની રચના કરવામાં આવી. 2014માં આંધ્રપ્રદેશમાંથી તેલંગાણાની અલગ રાજ્ય તરીકેની રચના થઈ. હજુ પણ રાજ્યોની પુનઃરચનાની માગણી ચાલુ જ છે. જેમાં મહારાષ્ટ્રમાંથી અલગ વિદર્ભ રાજ્યની માગણીનો સમાવેશ થાય છે.

હાલ, ભારતીય સંઘમાં આંધ્રપ્રદેશ, અરુણાચલપ્રદેશ, અસમ, બિહાર, ગોવા, ગુજરાત, હિમાચલપ્રદેશ, હરિયાણા, કાર્બોટક, કેરળ, જમ્મુ-કશ્મીર, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, મણિપુર, મેઘાલય, મિઝોરમ, નાગાલેંડ, રાજસ્થાન, ઓડિશા, પંજાબ, તમિલનાડુ, તેલંગાણા, ઉત્તરપ્રદેશ, સિક્કિમ, ત્રિપુરા, પશ્ચિમબંગાળ, છતીસગઢ, ઉત્તરખંડ, ઝારખંડ, આરખંડ. આ ઉપરાંત કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ ચંડીગઢ, પુડુચેરી, લક્ષ્ણીપ, અંદમાન-નિકોબાર, દમણ, દીવ, દાદરા અને નગરહવેલી છે. આમ, ભારતીય સંઘમાં 28 રાજ્યો, દિલ્હીનું રાજ્ય 1 રાજ્યીય રાજ્યાની વિસ્તાર, 7 સંઘ શાસિત વિસ્તાર છે.

7.1 भारत - राज्यो अने केन्द्रशासित प्रदेशो

प्रदेशवाद

भारत विविधतामां एकता धरावतो देश छे, जेमां विविध भाषा बोलनारा, विविध धर्म, विविध जाति-जाति अने संस्कृति धरावता लोको रहे छे. देशमां रहेली विविधताओ भाग्ये ज बीज कोई देशमां जोवा मणती हशे. कोई एक चोक्कस लौगोलिक विस्तारमां लांबा समयथी लोको रहेता होय त्यारे तेओमां पोतानापणानी एक भावात्मक लागाणी उद्भवे छे. भाषा, धर्म, रीतरिवाजे, ज्ञवनशैली, ऐतिहासिक परंपराओ वगेरे एकबीज साथे मणतां आवतां होवाथी एक ज विस्तारमां रहेता लोकोनी आत्मीयता, एकबीज प्रत्येनी लागाणी वधु मजबूत बने छे. सांस्कृतिक विकास ए कोई चोक्कस जातिना के प्रजाना प्रयत्नोनुं परिणाम नथी पण ए त्यांनी प्रजाना सामूहिक प्रयत्नो अने सिद्धिओनुं संयुक्त परिणाम छे.

પ્રદેશવાદને ઉત્તેજન આપવા કે તેનો વ્યાપ વધારવા અમુક નેતા, આગેવાનો, કેટલાંક તોફાની તત્ત્વો લોકોની લાગણીઓને બહેકાવવાની કામગીરી કરતા હોય છે. આમ, પ્રદેશવાદની વૃત્તિઓને જગાડનારા અને તેને ઉત્તેજિત કરનારાં તથા બહેકાવનારાં પરિબળો દેશની રાષ્ટ્રીય એકત્તા માટે નુકસાનકારક છે. વ્યક્તિનો વિકાસ સાધવા માટે મહત્વાકંશા હોય તે સારી વાત છે; તેને સિદ્ધ કરવા પ્રેરણા પૂરી પાડવી જરૂરી છે. અન્ય વ્યક્તિને નુકસાન પહોંચાડી ન શકાય. આવી ભાવનાથી પ્રદેશનો વિકાસ સર્વાંગી બની શકતો નથી. વળી, જો તે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે તો અનિષ્ટતા નોતરે છે. પોતાના પ્રદેશ અને રાષ્ટ્રને નુકસાન પહોંચે તેવાં કાર્યો ન કરવાં જોઈએ. સમગ્ર દેશનું હિત જોવું જરૂરી છે. દેશમાં સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થયા પછી પ્રદેશ કરતાં રાષ્ટ્રનું સ્થાન ઊંચું રહેવું જોઈએ.

ભારતીય સમાજમાં વિદેશી પ્રજાઓનું અને તેમનાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું એક પ્રકારનું સમન્વયીકરણ થયું, પણ સાથે સાથે તે બધી પ્રજા જે-જે પ્રદેશોમાં વસવાટ કરીને કાયમ રહેવાથી ત્યાંની ભૂમિ માટે એક પ્રકારનો લગાવ-લાગણી જન્મ્યાં, જેને પ્રદેશવાદની ભાવના કહીએ છીએ. આવી લાગણી કે ભાવના થવી તે લાંબાગાળાની પ્રક્રિયામાં હતું. સમય જતાં પ્રદેશવાદની લાગણીમાં સંકુચિતતા પેદા થવા લાગી. પ્રદેશવાદના ઉદ્ભબ અને વિકાસ માટે ભાષા, જીત અને ધર્મ એ ત્રણ પરિબળોને મહત્વનાં ગણાવી શકાય.

ભાષા : ભાષાવાદે પ્રાદેશિકવાદને ઉત્તેજન આપ્યું છે. ઉત્તર ભારતમાં હિન્દીભાષા અને દક્ષિણભારત બિનાહિન્દીભાષીથી પ્રદેશવાદની માગણી તીવ્ર બને છે. ભારતમાં પ્રદેશવાદની ઉગ્રતા તો દેશમાં ભાષાવાર રાજ્યોની પુનઃરચના કરવા રચાયેલા પંચની (સ્ટેટ્સ રિ-ઓર્ગનાઇઝેશન કમિશન) ભલામણો મુજબ કેટલાક ફેરફાર સાથે ઘડાયેલા ધારા અને તેનો અમલ કરાયા પછીના સમયમાં જોવા મળી.

ધર્મ અને જીત : ભારતમાં વિવિધ ધર્મ પાળતા લોકો વસવાટ કરે છે. કેટલાંક રાજ્યોમાં કોઈ એક જ કોમની બહુમતીવાળી પ્રજા પોતાનો ધર્મ પાળીને રહે છે. દા.ત., નાગાલેન્ડ, મિઝોરમ, મણિપુર, મેઘાલય, અરુણાચલ વગેરે તેમના રીતરિવાજો, પરંપરા, જીવનશૈલી, વ્યવસાયમાં વિવિધતા રહેલી છે. આસામમાં બોડો જીતિના લોકો પોતાના અલગ પ્રેરણ માટે ઉગ્ર આંદોલન ચલાવી રહ્યા છે. ત્યાં ઉલ્લા ઉગ્રવાદીઓ પણ સંકિય છે. પ્રદેશવાદને લીધે પંજાબ અને હરિયાણાનું વિબાજન થયું. આ રીતે બિહાર રાજ્યમાંથી જારખંડ, મધ્યપ્રદેશમાંથી છતીસગઢ અને ઉત્તરપ્રદેશમાંથી ઉત્તરાખંડ જેવાં નાનાં રાજ્યોની રચના થઈ છે. હાલ મહારાષ્ટ્રમાંથી અલગ વિદર્ભ રાજ્ય રચવાની પણ માગણી ચાલે છે. આમ, એક જ પ્રદેશમાં બહુમતી ધરાવતી અને એક જ ભાષા બોલતી પ્રજા પોતાના માટે અલગ રાજ્યની માગણી કરે, પોતાના પ્રદેશોનો વિકાસ કરે અને લાભ મેળવવા આંદોલનો કરે તે છેવટે તો દેશના જ હિતમાં નથી.

ભારતના બંધારણમાં ભારતને સાર્વભૌમ, સમાજવાદી, ધર્મનિરપેક્ષ લોકશાહી પ્રજાસત્તાક તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો છે. રાજ્યોની પુનઃરચના વખતે પ્રાદેશિક ભાવના કરતાં સમગ્રદેશની રાષ્ટ્રીય એકતાને વિચારી નિર્ણય લેવા જોઈએ.

પ્રાદેશિક અસમાનતા

વિદેશી શાસકોએ જ્યાં આર્થિક લાભ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં આવાં વિકાસાત્મક કાર્યો કર્યા નહિ. પરિણામે આવા વિસ્તારોમાં પ્રાદેશિક અસમાનતા વિકસી.

ભારત સ્વતંત્ર બન્યા પછી સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ માટે આયોજનપંચની રચના કરી. તેનો મુખ્ય હેતુ જુદા જુદા પ્રદેશોનો આર્થિક સહિત અન્ય ક્ષેત્રોમાં સમતોલ વિકાસ સાધવાનો હતો. પ્રદેશવાદનાં દબાણો, રાજકીય કારણોથી વિકાસ યોજનાઓ પોતાના પ્રદેશમાં લઈ જવાની ખેંચતાણ, વિકાસ માટેના સોતો, વગેરે અનેક પરિબળો તેમાં ભાગ ભજવતાં રહ્યાં. આથી, સમતોલ વિકાસની બાબતોમાં અસમાનતા પ્રવર્તતતી જોવા મળે છે.

આમ, દેશમાં વિકસિત, મધ્યમવિકસિત અને અલ્યુવિકસિત રાજ્યો જોવા મળે છે. કેટલાંક રાજ્યોના આંતરિક-પ્રાદેશિકવિકાસમાં પણ અસમાનતા જોવા મળે છે. દા.ત., મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય વિકસિત કક્ષામાં આવે; પરંતુ વિદર્ભ અને મરાઠવાડા જેવા વિસ્તારો પછીત છે. આંધ્રપ્રદેશ રાજ્યમાં રાયલસીમા તેમજ તેલંગાણા રાજ્યના કેટલાક વિસ્તારો અલ્યુવિકસિત છે. કેટલાંક રાજ્યો કૃષી વિકાસમાં તો કેટલાંક ઔદ્યોગિક વિકાસમાં વિશેષ આગળ છે. આમ, રાજ્યો-રાજ્યો વચ્ચેની અસમાનતા માટે ઘણાં કારણો જોવા મળે છે. તેમાંથી પ્રદેશવાદ જન્મે છે. બે પડોશી રાજ્યો ભારતનાં જ હોય તો પણ સરહદી-જમીન સંબંધમાં વિવાદ ચાલી રહ્યા છે. દા.ત., મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટક રાજ્ય વચ્ચે અને પંજાબ અને હરિયાણા રાજ્યોની સરહદ માટેની જમીનના વિવાદ ચાલી રહ્યા છે.

કોઈ પ્રદેશની ભૂમિ ઉપર જળની વહેંચણી અને ખનિજ, જળ, ઔદ્યોગિક કાચોમાલ અને કૃષિકેતની અનુકૂળતા પ્રમાણે લાભ પોતાને મળે તેવી સંકુચિત મનોવૃત્તિ કેટલીક જગ્યાએ જોવા મળે છે. આ પ્રદેશવાદ કે પ્રાદેશિકતાની સંકુચિત ભાવનાના નજીવા સ્વાર્થ કે મહત્વાકંક્ષાને લીધે રાખ્યી એકતાને નુકસાન પહોંચે છે. દેશ સ્વતંત્ર બન્યા પછી પ્રદેશ કરતાં રાખ્યાનું સ્થાન ઊંચું છે તે સ્વીકારી રાખ્યીયભાવનાનો વિકાસ વધારી રાખ્યાની ગરિમા, સ્થાન ઊંચું રહે અને જળવાઈ રહે તેવા ઉપાયો કરવા જોઈએ.

વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજી ક્ષેત્રે વિકાસ

વિશ્વના અન્ય વિકાસશીલ દેશોની તુલનામાં ભારતે છેલ્લી અડધી સદીમાં ટેક્નોલોજીના વિકાસના ક્ષેત્રે જે સિદ્ધિઓ મેળવી છે તે અતિવિકસિત દેશોની બરોબરી કરી શકે તેમ છે તેવું કહી શકાય. મર્યાદિત અને અલ્ય સાધનો, સાક્ષરતાનું ઓછું પ્રમાણ આ બાબતોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભારતનો વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજી ક્ષેત્રનો વિકાસ નોંધપાત્ર ગણાય. સ્વતંત્રતા પછી ભારતનું નેતૃત્વ કરનારા મહાનુભાવો અને વિવિધ વિદ્વાન વૈજ્ઞાનિકો જેવા કે, ડૉ. હોમીભાભા, ડૉ. રાજા રામના, ડૉ. વિકમ સારાભાઈ, ડૉ. સી. વી. રામન તથા ઈજનેરી ક્ષેત્રના સર એમ. વિશ્વેશરીયા, સામ પિત્રોડા, ડૉ. એ. પી. જે. અભુલક્ષમ (ભારતના પૂર્વ રાખ્યપતિ) તથા મેટ્રો રેલવે પ્રોજેક્ટને સફળ બનાવનાર ઈ. શ્રીધરન તથા આવા અન્ય વૈજ્ઞાનિકો, ઈજનેરો, ટેક્નોકેટો વગેરેનું પ્રદાન નોંધપાત્ર ગણાય. આવી પ્રવૃત્તિઓ માટેની સંસ્થાઓ જેવી કે ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સીઝ અને ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ટેક્નોલોજી, ઈન્ડિયન સ્પેસ રિસર્ચ ઓર્ગનાઇઝેશન (ઈસરો) તથા ફિઝિકલ રિસર્ચ લેબોરેટરી સહિતની ઘણી સંસ્થાઓ ગણી શકાય. ભારતીય મહિલાઓનું પણ આ ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન રહ્યું છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજી ક્ષેત્રે મહિલાઓનું પ્રદાન :

ક્રમ	નામ	ક્ષેત્ર
1.	જાનકી અમ્મા	વનસ્પતિ
2.	અસીમા ચેટરજી	રસાયણશાસ્ત્ર
3.	ડૉ. ઈન્દ્રિચા આહુજા	તબીબી
4.	શકુન્તલાદેવી	ગણિતશાસ્ત્રમાં માનવ સંગક્ષણ (Human computer)
5.	કલ્યાણ ચાવલા	અવકાશક્ષેત્રે
6.	સુનિતા વિલિયમ	અવકાશક્ષેત્રે

આ ઉપરાંત વિવિધ ક્ષેત્રોમાં મહિલાઓનું પ્રદાન અભૂતપૂર્વ રહ્યું છે અને તેમણે રાખ્યી વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે.

સ્વતંત્રતા વખતે અનાજ માટે પરાવલંબી રહેતા આપણા દેશમાં આજાદી પછી નોંધપાત્ર વસ્તીવધારો થવા છતાં કૃષિ ક્ષેત્રે ભારતમાં થયેલ હરિયાળી કાંતિના પરિણામે અનાજ ઉત્પાદન ક્ષેત્રે ભારતનું સ્વાવલંબન મહત્વની સિદ્ધિ ગણી શકાય. બહુહેતેક બંધો બાંધવા, જળાશયો, નેહરૂ, જળસંચય ઉપરાંત કૃષિ વૈજ્ઞાનિકો અને કૃષિ ક્ષેત્રે કાર્યરત ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ તથા કૃષિ યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના થવાથી સતત થઈ રહેલાં સંશોધનોનો પણ ભારતના વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો રહેલ છે.

પરમાણુ વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીનો શાંતિમય ઉપયોગ કરવો અને તે માટેની સંશોધન સંસ્થાઓ અને પ્રયોગશાળાઓની પણ નોંધ લેવી ધટે. ભાબા પરમાણુ ક્ષેત્ર સંશોધન, ઉપરાંત વૈજ્ઞાનિકો, એન્જિનિયરો અને ટેક્નોકેટોના સંયુક્ત પુરુષાર્થ વડે બાંધવામાં આવેલાં પરમાણુ મથકો દ્વારા ઊર્જાની માંગને પહોંચી વળવા આપણે સફળ રહ્યા છીએ એટલું જ નાહિ, સંરક્ષણ માટે રાજ્યસ્થાનના પોખરણમાં બે વખત કરવામાં આવેલા અણુ ધડકાની નોંધ સમગ્ર વિશ્વાસે લેવી પડી છે.

અવકાશ સંશોધન ક્ષેત્રે ભારતે ભાગ્ય અવકાશમાં ઉપગ્રહો છોડવા માટે વિશિષ્ટ પ્રકારના GSLV (જિયોસિંકોનસ સેટેલાઈટ લોચ વ્હીકલ) ઉપરાંત આપણો છોડેલા ઉપગ્રહો : આર્થ્યબહુ (1975), ભાસ્કર (1979), રોહિણી (1979) તથા PSLV (પોલર સેટેલાઈટ લોચ વ્હીકલ) અને છેલ્લે મંગળગ્રહ ઉપર પહોંચવા સુધીનું અભિયાન તથા કમશા: ઉપગ્રહો છોડવામાં સંપૂર્ણ સ્વાવલંબન એ એક અનેરી સિદ્ધિ ગણાય. આ સિદ્ધિ માટે ભારતની સંસ્થા ઈસરોની ભૂમિકા નોંધપાત્ર રહી છે એટલું જ નહિ, વૈશ્વિક કક્ષાની તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરની સંસ્થાઓમાં ભારતીય વૈજ્ઞાનિકો વગેરેનું પ્રદાન નોંધપાત્ર જોવા મળે છે. સંદેશાબ્દવહાર ક્ષેત્રે ટેલિફોન, કમ્પ્યુટર, ઈન્ટરનેટ, મોબાઇલ ફોન, સ્માર્ટફોન, ટેબલેટ, ફેક્સ, ઈ-મેઇલ, ટ્વીટર અને કમ્પ્યુટર વોટ્સએપ દ્વારા ભારત વિશ્વના અન્ય પ્રગતિશીલ દેશોની હરોળમાં આવી ગયું છે. (વહીવટી તંત્રમાં કમ્પ્યુટરનો વધતો જતો ઉપયોગ પરોક્ષ રીતે પર્યાવરણ રક્ષણ માટે તથા કાર્બન ક્રેટ આપવામાં સંઝ્ણ રહેલ છે.)

ઉદ્યોગો, ઉર્જા, કૃષિ અને આરોગ્ય વગેરે ક્ષેત્રોમાં બાયોટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ અને તેમાં સતત થઈ રહેલાં સંશોધનો અને વિકાસ (રિસર્ચ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ)ના લીધે ડિજિટલ ઇન્ડિયા અને મેઈક ઇન ઇન્ડિયાનાં સૂત્રો વિશ્વપ્રાસિદ્ધ બની રહ્યાં છે. હરિયાઠ સંશોધન ક્ષેત્રે વિકાસના પ્રયાસો, માનવ સંસાધનોના શ્રેષ્ઠતમ ઉપયોગના પ્રયાસો, રસ્તાઓ અને બંદરોનો વિકાસ તથા શિક્ષણ અને આરોગ્ય ક્ષેત્રે માનવ જીવનના સર્વાંગી વિકાસ માટે થઈ રહેલા પ્રયાસો સીમાચિન્હન્દુપ છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રો (UN) દ્વારા 21 જૂનનો દિવસ ‘વિશ્વયોગ દિન’ તરીકે ઉજવવાનો નિર્ણય એ ભારતના ઉજ્જવળ ભવિષ્યનું દર્શન કરાવે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો :

- (1) દેશી રાજ્યોના વિલીનીકરણ અંગે સંક્ષેપમાં માહિતી આપો.
- (2) હૈદરાબાદ અને જૂનાગઢનાં રાજ્યો ભારતીય સંઘમાં કેવી રીતે ભજ્યા તેની સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરો.
- (3) દીવ, દમણ અને ગોવાના ભારતીય સંઘમાં જોડાણની માહિતી આપો.

2. નીચેના પ્રશ્નો વિશે ટૂંકમાં જણાવો :

- (1) દેશી રાજ્યોને ભારતીય સંઘમાં જોડાવા સરદાર પટેલે કઈ અપીલ કરી હતી ?
- (2) હૈદરાબાદમાં શા માટે પોલીસ પગલું ભરવામાં આવ્યું હતું ?
- (3) ફેન્ચ સરકાર તેની ભારતમાંની વસાહતો ભારતને સોંપી દેવા શા માટે તૈયાર થઈ ?
- (4) ‘ઓપરેશન વિજય’ એટલે શું ? તે શા માટે કરવામાં આવ્યું ?

3. નીચેના પર ટૂંક નોંધ લખો :

- (1) દેશી રાજ્યો-રિયાસતોનાં એકીકરણમાં સરદાર પટેલનો ફાળો
- (2) ભારતનો ટેક્નોલોજી ક્ષેત્રે વિકાસ
- (3) હરિયાણી કાંતિ
- (4) પ્રદેશવાદ
- (5) પ્રાદેશિક અસમાનતા

4. દરેક પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો :

प्रवृत्ति

- ઉત્તર-પૂર્વનાં રાજ્યો (સેવન સિસ્ટર્સ) વિશે માહિતી એકત્ર કરો.
 - જુનાગઢની આરજી હક્કમત વિશે માહિતી એકત્ર કરો.

એકમ 2 : આધુનિક રાષ્ટ્રનું નિર્માણ

અત્યાર સુધીમાં તમે ભારતમાં બ્રિટિશ શાસનનો ઉદ્ય, ભારતનાં ધાર્મિક, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય આંદોલનો, વીસમી સદીમાં વિશ્વના રાજકીય પ્રવાહો, બે વિશ્વયુદ્ધો, રશયનકાંતિ, એશિયા અને આફ્રિકાના દેશોમાં પ્રવર્તતા રાષ્ટ્રવાદ ઉપરાંત સ્વતંત્રોત્તર ભારત વિશે વિગતે અભ્યાસ કર્યો.

હવે, આ એકમમાં આપણો ભારતના આધુનિક રાષ્ટ્ર તરીકેના નિર્માણનો અભ્યાસ કરીશું. સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ બાદ ભારતને સૌપ્રથમ શાસન-વ્યવસ્થા માટે બંધારણ ઘડવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ. બંધારણસભાએ વિશાળ ભારતના વૈવિધ્યપૂર્ણ લોકોની અપેક્ષાઓ, આકાંક્ષાઓની પૂર્તિ કરવા માટે વિશ્વના શ્રેષ્ઠ લોકશાહી દેશોના બંધારણનાં સારરૂપ તત્ત્વોને લઈને વિશાદ, વિગતપૂર્ણ, લેખિત સ્વરૂપે બંધારણ ઘડયું, જેનો અમલ 26 જાન્યુઆરી, 1950થી શરૂ થયો અને ત્યારથી ભારત એ લોકશાહી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય બન્યું.

અનેક ભાષાઓ, ધર્મ, જાતિઓ અને સંસ્કૃતિઓ ધરાવતા ભારત જેવા દેશનું શાસન લોકશાહી ઢબે સંચાલન ઉત્તમ રીતે થાય તે થકી ભારતમાં લોકશાહી, સાર્વભૌમ, સમાજવાદ, બિનસાંપ્રદાયિકતા અને રાષ્ટ્રીય એકતા અને બંધુતા અને સમાનતાના સિદ્ધાંતોના આધારે દેશમાં કલ્યાણરાજ સ્થાપવાનો મૂળભૂત હેતુ સ્પષ્ટ હતો.

મનુષ્યનું મનુષ્ય તરીકેનું ગૌરવ બક્ષવા માટે વ્યક્તિ-સ્વતંત્ર્યના રક્ષણ અર્થે, રાષ્ટ્રની સ્થિરતા તથા રાજ્યની આપખુદશાહી સામેના રક્ષણ આપવા માટે દરેક વ્યક્તિને મૂળભૂત અધિકારો મળવા જરૂરી છે.

રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોના આધારે રાજ્યે પોતાના અનુકૂળ સંજોગોને આધીન રહીને નીતિ-ઘડતરમાં અને તેના અમલ થકી તમામ લોકોને સામાજિક, રાજકીય તેમજ આર્થિક ન્યાય મળી રહે એવી સમાજરચના સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરવાનો રાજ્યોને આદેશ આપતી જોગવાઈઓ બંધારણમાં કરવામાં આવી છે.

સરકારનાં મુખ્ય ત્રણ અંગો ધારાસભા, કારોબારી અને ન્યાયતંત્ર છે. આ ત્રણોએ અંગોની રચના, તેમનાં કાર્યો અને સત્તાઓની વિશાદ છાણાવટ બંધારણના ઘડવૈયાઓએ બંધારણમાં કરી છે. લોકશાહીને વરેલા દેશનું સંચાલન કેવી રીતે કરવું, સ્થાનિક સ્વશાસનની સંસ્થાઓથી પંચાયતરાજ સુધી લોકશાહીની પ્રક્રિયા પહોંચે અને લોકશાહીનાં મીઠાં ફળ લોકો ભોગવે તેથી બંધારણમાં વખતોવખત જોગવાઈઓને આધીન જરૂરી સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા છે.

દેશમાં કાયદાઓના અમલ અને હકો/અધિકારોના રક્ષણ અને મૂળભૂત ફરજો માટે સ્વતંત્ર, નિર્ણયક, એકસૂત્રી ન્યાયતંત્ર હોવું એ લોકશાહીનો આધારસ્તંભ છે, જ્યારે નિર્ણયક, પારદર્શી અને ન્યાયી ચૂંટણીઓ યોજવી એ લોકશાહીની પારાશીશી છે. લોકશાહી શાસન-વ્યવસ્થામાં ભાગ લેવામાં દરેક નાગરિક સ્વતંત્ર અને સમાન છે. તે માટે સાર્વત્રિક પુખ્તવય મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. લોકોને શાસન-વ્યવસ્થા સામે પોતાનો અભિપ્રાય આપવાનો અધિકાર છે. લોકોની ચૂંટણીઓ, ચૂંટણીપંચ, રાજકીય પક્ષો અને લોકમત ઘડનારી સંસ્થાઓની કામગીરી પર, વિવિધ માધ્યમો પર રાજકીય રીતે જાગ્રત નાગરિકો સતત ચાંપતી નજર રાખે છે અને ચૂંટણી ટાણે મતદાન થકી પ્રામાણિક, નિર્જાવાન, જાગ્રત, વફાદાર, પ્રજાલક્ષી સેવાકાર્યોની ભાવનાવાળા લોકપ્રતિનિધિઓને ચૂંટણે મોકલે છે. આમ, લોકશાહી દેશમાં લોકો લોકશાહી ઢબે આધુનિક ભારતના નિર્માણમાં યથોચિત યોગદાન આપે છે.

બંધારણ (સંવિધાન)નો અર્થ

‘કોઈ પણ દેશનું શાસન ચલાવવા માટે ઘડવામાં આવેલા નિયમોના વ્યવસ્થિત સંગ્રહને દેશનું બંધારણ કહેવામાં આવે છે.’

મહત્વ

બંધારણ એ દેશનો પાયાનો અને મહત્વનો દસ્તાવેજ છે. બંધારણની જોગવાઈઓના આધારે દેશમાં કાયદાઓ ઘડવામાં આવે છે. દેશના કાયદાઓ બંધારણને સુસંગત અને બંધારણીય જોગવાઈઓ આધીન જ હોવા જોઈએ. બંધારણ કાયદાઓથી સર્વોપરી છે. બંધારણમાં સમયાંતરે બદલાતી જતી લોકોની જરૂરિયાતો, અપેક્ષાઓ, આકંશાઓ, ઈચ્છાઓ અને લોકોની ઉચ્ચ ભાવનાઓનો પડધો હોય છે, તેથી જ બંધારણને જીવંત અને મૂળભૂત દસ્તાવેજ કહેવાય છે.

બંધારણની ઘડતર પ્રક્રિયા

આજાદી પહેલાં બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા 25મી માર્ચ, 1946ના રોજ ત્રણ સભ્યોના કેબિનેટ મિશનને ભારતની આજાદીનો ઉકેલ શોધવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું. તેમણે બંધારણના ઘડતર અંગેનું માળખું ઘડવા માટે બંધારણ સભાની રચના કરી.

બંધારણ સભામાં કુલ 389 સભ્યો હતા જેમાં જુદી - જુદી કોમ, ધર્મ, જાતિ, લિંગ અને ભૌગોલિક પ્રદેશોની વ્યક્તિઓ, રાજકીય પક્ષોના પ્રતિનિધિઓ તેમજ વિવિધ ક્ષેત્રોની તજ્જ્ઞ વ્યક્તિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. તદ્દનુસાર મહત્વના સભ્યોમાં જવાહરલાલ નેહારુ, સરદાર વલલભભાઈ પટેલ, મૌલાના અબુલ કલામ આજાદ, શયામપ્રસાદ મુખરજી, એચ. પી. મોદી, એચ. વી. કામથ, ફેન્ક એન્થની, કનૈયાલાલ મુનશી, કૃષ્ણ સ્વામી આયંગર, બલદેવસિંહ તથા મહિલા પ્રતિનિધિઓમાં સરોજિની નાયદુ, વિજયાલક્ષ્મી પંડિત વગેરે વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થયો હતો. બંધારણ સભાના અધ્યક્ષ તરીકે ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ હતા, જ્યારે બંધારણની મુસદ્દા (ખરડા) સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે ડૉ. બીમરાવ આંબેડકર હતા.

આ બંધારણ સભાએ તેમની કામગીરી નવમી દિસેમ્બર 1946થી શરૂ કરી હતી. બંધારણ સભાએ બે વર્ષ, અગિયાર માસ અને અઢાર દિવસોમાં મળેલી કુલ 166 બેઠકોમાં કામગીરી પૂર્ણ કરી હતી. આ પ્રક્રિયામાં તેઓએ દુનિયાના જુદા જુદા દેશોના બંધારણનાં મહત્વનાં લક્ષણોનો અભ્યાસ કરીને અને વિગત-પૂર્ણ ચર્ચા-વિચારણ કરીને બંધારણને આખરી સ્વરૂપ આપ્યું હતું. બંધારણમાં પ્રથમ 295 અનુયોદ (આર્ટિકલ્સ) અને 8 પરિશિષ્ટ હતાં, ત્યાર બાદ સુધારા સાથે 395 અનુયોદો (આર્ટિકલ્સ) અને 9 પરિશિષ્ટ થયાં અને બંધારણનું સ્વરૂપ નિર્ણયિત થયું. 26મી નવેમ્બર 1949ના રોજ બંધારણ સભામાં બંધારણ સર્વાનુમતે પસાર થયું, અને કાયદાનું સ્વરૂપ અપાયું. 26મી જાન્યુઆરી 1950થી ભારતમાં બંધારણ અમલમાં આવ્યું અને ભારત ‘પ્રજાસત્તાક રાઝ્ય’ ઘોષિત થયું તેથી, આપણે 26મી જાન્યુઆરીને ‘પ્રજાસત્તાક દિન’ તરીકે શાનદાર રીતે ઊજવીએ છીએ. ભારતના બંધારણમાં રાઝ્યચી તરીકે ‘ચાર સિહોની મુખાકૃતિ’ને અને રાઝ્ય સૂત્ર તરીકે ‘સત્યમેવ જયતે’ ઘોષિત કરવામાં આવ્યાં છે. આપણા બંધારણમાં લોકોના મૂળભૂત હકો, ફરજો, રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો, સરકારનાં અંગો અને કાર્યો તથા વહીવટી કેટલીક સૂચનાઓ, ન્યાયાંત્રની વ્યવસ્થા જેવી અનેક મહત્વની બાબતોનો સમાવેશ થયો છે. આથી ભારતનું બંધારણ વિશ્વમાં સૌથી મોહું, વિસ્તૃત અને વિશાદ લેખિત દસ્તાવેજ ગણાય છે.

આમુખ શું છે ?

આમુખ બંધારણનું પ્રારંભિક હાર્દિક્ય અને વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવતું તત્ત્વ છે. બંધારણની શરૂઆત આમુખથી થાય છે. આમુખમાં દર્શાવેલા શબ્દો પરથી આમુખ બંધારણનો આત્મા હોવાની પ્રતીતિ થાય છે.

આમુખમાં દર્શાવેલ શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે :

ભારતનું સંવિધાન

આમુખ

અમે ભારતના લોકો, ભારતને એક
સાર્વભૌમ, સમાજવાદી
ભિનસાંપ્રદાયિક, લોકતંત્રાત્મક,
પ્રજાસત્તાક તરીકે સંસ્થાપિત કરવાનો
તથા તેના સર્વ નાગરિકોને :
સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય
વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા,
ધર્મ અને ઉપાસનાની સ્વતંત્રતા
દરજા અને તકની સમાનતા
પ્રાપ્ત થાય તેમ કરવાનો
અને તેઓ સર્વમાં
વ્યક્તિનું ગૌરવ અને રાષ્ટ્રની
એકતા અને અખંડતા સુદૃઢ કરે એવી બંધુતા
વિકસાવવાનો
ગંભીરતાપૂર્વક સંકલ્પ કરીને
અમારી સંવિધાનસભામાં
26 નવેમ્બર, 1949 (માગસર સુદ 7,
વિકમ સંવત બે હજાર ૪)ના રોજ
આથી આ સંવિધાન અપનાવી,
તેને અધિનિયમિત કરી
અમને, પોતાની જાતને
અર્પિત કરીએ છીએ.

1976ના 42મા બંધારણીય સુધારાથી આમુખમાં સાર્વભૌમ શબ્દ પછી “સમાજવાદી” “બિનસાંપ્રદાયિક” શબ્દો ઉમેરવામાં આવ્યા તેમજ ‘રાષ્ટ્રીય એકતા’ અને ‘રાષ્ટ્રની અખંડિતતા’નો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.

આમુખ બંધારણના મૂળભૂત હેતુઓ, ધ્યેયો, આદર્શો તેમજ સિદ્ધાંતોને વાચા આપે છે. આમુખ બંધારણના ઉદ્દેશો થકી ભારતમાં ‘કલ્યાણરાજ’ સ્થાપવાની ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને આદર્શોને સિદ્ધ કરવા ઈચ્છે છે એવું સ્પષ્ટ કરે છે. આમ, આમુખ દ્વારા બંધારણના ઘડવૈયાઓના માનસનો પરિચય થાય છે.

આમુખનું મહત્વ

આમુખને બંધારણનો આત્મા કહ્યો છે તે રીતે તેનું મહત્વ સવિશેષ છે. કોઈ પણ કાયદાના ઘડતરમાં તથા તેને પૂરી રીતે સમજવામાં કે અર્થઘટનમાં માર્ગદર્શન મળે છે. કાયદાના હેતુ તથા તેનો આદર્શ કાયદો ઘડવા પાછળ સંસદની નીતિ શું છે તે જાણવામાં આમુખ મદદરૂપ થાય છે. કયા પ્રકારની મુશ્કેલીઓના નિવારણ અર્થે કાયદાને ઘડવામાં આવે છે તેનો નિર્દ્દશ આપણને આમુખમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે. આમ, આમુખ બંધારણનો એક છે.

કાયદાની કોઈ કલમમાં કે વિગતોમાં કોઈ અસ્પષ્ટતા કે વિસંવાદિતા ઊભી થાય, કાયદાનો હેતુ સ્પષ્ટ થતો ન હોય ત્યારે આમુખ કાયદાની કલમને સમજવામાં, તેનું અર્થઘટન કરવામાં મદદરૂપ બને છે. આમ, આમુખ બંધારણની જોગવાઈઓને સમજવામાં હોકાયંત્રની ગરજ સારે છે.

આમુખ રાષ્ટ્રની એકતા, અખંડિતતા અને નાગરિકો વચ્ચેની બંધુત્વની ઉમદા ભાવનાઓનો અને આદર્શોનો પડધો છે. આમુખને ઉચ્ચ આદર્શો તથા ધ્યેયોનું પીઠબળ છે.

આમુખના આધારસંભો

ભારતીય બંધારણના આમુખમાં વ્યક્ત થયેલા આધારરૂપ શબ્દો જેવા કે, અમે ભારતના લોકો, સાર્વભૌમ, સમાજવાદી, બિનસાંપ્રદાયિક, લોકશાહી, પ્રજાસત્તાક, બંધુતા, ન્યાય, સમાનતા, સ્વતંત્ર્ય, રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતા વગેરે છે. જે પૈકી મુખ્યત્વે નીચે દર્શાવેલા ત્રણ આધારસંભો વિશે આપણે વિગતે અભ્યાસ કરીશું.

(1) લોકશાહી : ભારતના બંધારણમાં ભારતના લોકોને આખરી સાર્વભૌમ સત્તા આપવામાં આવી છે. કોઈ એક વ્યક્તિ કે વર્ગનું શાસન અહીં નથી; પરંતુ સત્તાની અંતિમ બાગડોર લોકો હસ્તક છે.

લોકશાહી (Democracy) શબ્દ મૂળ ગ્રીક શબ્દ ‘Demos’ (લોકો) અને ‘Kratos’ (સત્તા)માંથી ઉત્તરી આવ્યો છે. ‘રાજ્ય સત્તા અમુક વ્યક્તિઓના હાથમાં નિરંકુશ રીતે સ્થાપિત થયેલી નથી; પરંતુ લોકોના હાથમાં છે. લોકશાહી એવી રાજ્યવ્યવસ્થા છે કે જેમાં દેશમાં લોકો સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય મેળવી શકતાં હોય અને રાજ્યવ્યવસ્થામાં ભાગ લેવાનો અધિકાર ધરાવતા હોય.

ભારતના બંધારણમાં સાર્વનિક પુખ્તવય મતાધિકારના ધોરણો મતદારોએ ચૂંટેલ પોતાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા રચાતી સંસદ (લોકસભા)ને કારોબારી (પ્રધાનમંડળ અને વહીવટીતંત્ર)ને જવાબદાર હોય છે. કારોબારીને અભાવિત સત્તા નથી. તેને નિયત સમયમર્યાદા સુધી જ સત્તાનું સુકાન સોંપાય છે. તે જ પ્રમાણે રાજ્ય અને સ્થાનિક કક્ષાએ મતદારો સરકારને ચૂંટી કાઢે છે. આમ લોકશાહી રાજ્ય એટલે લોકોનું, લોકો વડે અને લોકો માટે ચાલતું રાજ્ય.’ સાચી સત્તા લોકોના પ્રતિનિધિઓમાંથી બનેલા પ્રધાનમંડળમાં જ સ્થાપિત થયેલી હોય છે, પ્રધાનમંડળની રચના સંસદમાંથી જ કરવામાં આવે છે. પ્રધાનમંડળ સંસદને જવાબદાર હોય છે. ભારત પ્રજાસત્તાક રાજ્ય એટલા માટે છે કે ભારતનો કોઈ પણ નાગરિક બંધારણમાં નિર્ધારિત કરેલી લાયકાતો ધરાવતો હોય અને તે વ્યક્તિ સાર્વનિક પુખ્તવય મતાધિકારથી ચૂંટાઈ આવે છે. તે કોઈ પણ વંશપરંપરાગત વારસાને આધીન આ પદ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. પાંચ વર્ષ સુધી જ તે સામાન્યતા: સત્તા ઉપર રહી શકે છે. સંસદીય સરકાર સંયુક્ત જવાબદારીના સિદ્ધાંત પર કામ કરે છે તેથી તેને ‘જવાબદાર સરકાર’ પણ કહેવાય છે. ભારતની લોકશાહી સરકાર સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વાની

ભાવનાને સ્વીકારે છે અને તે હેતુઓને પૂર્ણ કરવા માટે પ્રયત્નશીલ રહેશે એવી સ્પષ્ટતા આમુખમાં કરવામાં આવી છે. બંધારણના ઘડવૈયાઓએ ભારતના લોકોને સાર્વત્રિક પુષ્ટવય મતાધિકારનો હક આપીને હિમતપૂર્વકની શ્રદ્ધા મૂકી છે.

લોકશાહીમાં ભારતીય બંધારણમાં મૂળભૂત હકો, રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો, સંસદ, ધારાસભા, સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ ન્યાયતંત્ર અને ચૂંટણીપણી રચના અને કાર્યો વગેરે જોગવાઈઓ ભારતને લોકશાહી રાજ્ય તરીકે ઘોષિત કરે છે.

સાર્વત્રિક પુષ્ટવય મતાધિકાર એટલે કોઈ પણ જાતિ, જ્ઞાતિ, ધર્મ, ભાષા લિંગ, શિક્ષણ, આવક કે જન્મસ્થાનના લેદભાવ કર્યા વિના, 18 વર્ષ કે તેથી વધારે ઉમ્ભરના ભારતના કોઈ પણ નાગરિકને મત આપવાનો અધિકાર છે. જોકે મતદાર યાદીમાં નાગરિકના નામની નોંધણી આવશ્યક છે.

(2) સમાજવાદી : ભારતમાં 1976માં કટોકટી શાસન દરમિયાન બંધારણના 42માં સુધારા દ્વારા આમુખમાં ‘સમાજવાદી’ શબ્દ ઉમેરવામાં આવ્યો છે. ભારતીય બંધારણની મોટા ભાગની જોગવાઈઓ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રૂપે ‘સામાજિક કાંતિ’ દ્વારા સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા સાધીને ‘કલ્યાણ રાજ’ સ્થાપવાનો મૂળ ઉદ્દેશ છે.

આમુખમાં તમામ નાગરિકોને સામાજિક, રાજકીય તેમજ આર્થિક ન્યાય અને સમાનતા પ્રાપ્ત થાય તેવી સમાજવાદી વિચારસરણી ધરાવતી સમાજ-રચનાની સ્થાપનાનું ધ્યેય રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં રાખવામાં આવ્યું છે.

સમાજવાદી સમાજરચનામાં રાખ્યીય સંસાધનોની ન્યાયયુક્ત વહેંચણી, ઉત્પાદન અને વિતરણની વ્યવસ્થા રાજ્ય હસ્તક હોય, રાજ્યમાં વિવિધ વિસ્તારો અને વ્યવસાયોમાં કાર્ય કરતાં લોકો વચ્ચે આવકની અસમાનતા ઓછી કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો હોય, કોઈ વ્યક્તિ કે સમૂહોના હાથમાં સંપત્તિ કેન્દ્રિત થયેલી ન હોય, સૌને સ્વસ્થ અને ગૌરવપૂર્વક વિકાસની તક અને સગવડો પ્રાપ્ત થાય જે દ્વારા સામાજિક કલ્યાણ સાધવાનો અને ગરીબ-તવંગરના બેદોને નાખૂદ કરીને લોકોનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવીને તેઓમાં સામાજિક અને આર્થિક કલ્યાણ સાધવાનો પ્રયત્ન કરવા બંધારણમાં રાજ્યોને માર્ગદર્શન આપેલ છે. તેથી ભારતીય બંધારણ એક સામાજિક દસ્તાવેજ છે.

(3) બિનસાંપ્રદાયિકતા : 1976ના 42માં બંધારણીય સુધારાથી આમુખમાં ‘બિનસાંપ્રદાયિક’ શબ્દ ઉમેરવામાં આવ્યો છે. ભારત એક ધર્મનિરપેક્ષ કે બિનસાંપ્રદાયિક (સેક્યુલર) રાજ્ય છે. બંધારણીય જોગવાઈ મુજબ ભારત ધાર્મિક રાજ્ય બની શકે નહિ. ભારતના રાજ્યને પોતાનો કોઈ ધર્મ નથી. તેથી ધર્મની બાબતમાં રાજ્ય કોઈ દખલગીરી કરશે નહિ. તેથી રાજ્ય કોઈ પણ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને ટેકો આપી શકે નહિ. રાજ્ય કોઈ પણ બિનસાંપ્રદાયિક (ધર્મનિરપેક્ષ) પ્રવૃત્તિઓ સાથે ધર્મને જોડી શકશે નહિ. દેશના કોઈ પણ નાગરિકને પોતાની ઈચ્છા અનુસાર ગમે તે ધર્મ પાળવાની સ્વતંત્રતા છે. રાજ્ય ધર્મ કે સંપ્રદાયના નામે કોઈ પણ નાગરિક પ્રત્યે પક્ષપાત્ર કે ભેદભાવ રાખી શકશે નહિ. તેને જાહેર નોકરી તેમજ રાજકીય અધિકારો ભોગવવાની સમાન તક પૂરી પાડવામાં આવે છે. આમ, બિનસાંપ્રદાયિકતા એ બંધારણનું મૂળતાત્વ અને લોકશાહીનું અનિવાર્ય લક્ષણ ગણાય છે.

‘સર્વ ધર્મ સમદાચિ’ તથા ‘સર્વ ધર્મ સમભાવ’ના સિદ્ધાંતને વરેલ ભારતીય બંધારણમાં કોઈ ધર્મને રાજ્યમાં ઉત્તેજન આપવામાં નહિ આવે. વ્યક્તિને પોતાની ધાર્મિક માન્યતા, આસ્થા, શ્રદ્ધા રાખવા સાથે તેના પ્રચાર-પસાર કરવાના નાગરિકના અધિકારને રાજ્યનો કોઈ પ્રતિબંધ કે અવરોધ નથી.

બંધારણના મૂળભૂત લક્ષણો

26મી જાન્યુઆરી 1950થી અમલમાં આવેલ વિશ્વના સૌથી મોટાં, વિસ્તૃત અને વિગતપૂર્ણ ભારતના લેખિત બંધારણના કેટલાંક વિશેષ અને મૂળભૂત લક્ષણો નીચે મુજબ છે :

(1) લિખિત દસ્તાવેજ : બ્રિટન અને ઈઝરાયલના અપવાદ સિવાય ભારત સહિત દુનિયાના બધા જ લોકશાહી દેશોનાં બંધારણ લિખિત સ્વરૂપે છે. ભારતની સામાજિક, ભौગોલિક બહુવિધ પરિસ્થિતિ અને પૂર્વિતિહાસને ધ્યાનમાં લઈને બંધારણ સભાએ બંધારણ લિખિત સ્વરૂપે રાખવાનું મુનાસિબ માન્યું હતું.

(2) બંધારણનું કદ : ભારતનું બંધારણ 22 ભાગોમાં વહેંચાયેલું 395 અનુચ્છેદો (આર્ટિકલ્સ) અને 8 પરિશિષ્ટો (હાલમાં 12 પરિશિષ્ટો) સાથેનું છે. આ બંધારણમાં કેન્દ્ર અને રાજ્યોની શાસનવ્યવસ્થા અને તેમનાં આંતરસંબંધો, લોકોના મૂળભૂત હકો, ફરજો, રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો, ન્યાયતંત્ર, ચૂંઠકીપંચ, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ, લઘુમતીઓ, પદ્ધત અને વંચિત સમૂહો માટેની ખાસ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. અને તેથી આપણું બંધારણ દુનિયાનાં અન્ય બંધારણો કરતાં લાંબું, વિસ્તૃત અને વિશદ્દપૂર્ણ બન્યું છે.

(3) એક જ નાગરિકત્વ : અમેરિકા જેવા દેશમાં દરેક વ્યક્તિ બેવડું નાગરિકત્વ ધરાવે છે એટલે કે એક યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઔઝ અમેરિકાનું અને બીજું તે પોતે જે રાજ્યમાં વસવાટ કરતી હોય તે રાજ્યનું નાગરિકત્વ ધરાવે છે, જ્યારે ભારતના ગમે તે રાજ્યમાં આપણે રહેતા હોઈએ; પરંતુ આપણે એક જ નાગરિકત્વ એટલે કે ભારતીય જ નાગરિકત્વ ધરાવીએ છીએ. આપણે ત્યાં રાજ્યની અલગ નાગરિકતા જેવું કાંઈ નથી.

(4) મજબૂત કેન્દ્રવાળું સમવાયતંત્ર : ભારતના બંધારણમાં ક્યાંય સમવાય (ફેડરલ) શર્ધનો ઉપયોગ થયો નથી. બંધારણ ભારતને 'રાજ્યોનો સંધ' (યુનિયન ઔઝ સ્ટેટ્સ) તરીકે જ વર્ઝવે છે. આમ, ભારત સંધીય રાજ્ય છે. સંધ શર્ધ દ્વારા ભારતમાં સંધ (કેન્દ્ર) અને એકમ રાજ્યો વચ્ચે ક્યારેય પણ બદલી શકાય નહિ તેવા કાયમી સંબંધોની લેખિત સ્વરૂપે બંધારણમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. એકમ રાજ્યોને કેન્દ્રથી છૂટા પાડવાનો અધિકાર નથી. સંધ સરકારને કેટલીક વિશેષ અને ચિહ્યાતી સત્તાઓ આપવામાં આવી છે. કેન્દ્ર સરકાર અને પ્રાદેશિક રાજ્ય સરકારો વચ્ચે સત્તાની સ્પષ્ટ વહેંચણી કરવામાં આવી છે. જેથી રાજ્ય સરકાર પોતાના જ પ્રદેશ ઉપર પોતાના કાર્યક્ષેત્રોના અનુસંધાને પોતાના કાયદાઓ ઘડી શકે છે. કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે સત્તાના અને કાર્યોના વિભાજનના સંદર્ભે કોઈ મદાગાંઠ ઊભી થાય તો તે બંધારણનું અર્થધટન કરી તેનું નિરાકરણ લાવવાની કામગીરી કરે છે.

ભારતમાં કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે સત્તાનું સ્પષ્ટ અને વિશદ્દ વિભાજન કરવામાં આવ્યું છે. જે માટે ગ્રાન્ય યાદીઓ બંધારણમાં મૂકવામાં આવી છે :

(i) કેન્દ્ર (સંધ) યાદી : સંધ યાદીમાં કુલ 97 જેટલા વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં કાયદો ઘડવાની સંપૂર્ણ સત્તા સંસદ ધરાવે છે. સંરક્ષણ, વિદેશી બાબતો, અણુશક્તિ, નાણું, વીમો, બોન્કિંગ, તાર-ટપાલ, રેલવે જેવાં રાષ્ટ્રીય મહત્વ ધરાવતાં ક્ષેત્રોમાં કેન્દ્ર સર્વોપરી સત્તા ધરાવે છે.

(ii) રાજ્યોની યાદી : જેમાં 66 વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમના પર કાયદો ઘડવાની સંપૂર્ણ સત્તા રાજ્યોની ધારાસભાઓ (વિધાનસભા ગૃહો) ધરાવે છે. કાયદો અને વ્યવસ્થા, શિક્ષણ, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ, કૃષિ-સિંચાઈ, આરોગ્ય, ભૂમિ, રાજ્યોનો આંતરિક વેપાર-વાણિજ્ય વિષયક સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે. જો કેન્દ્રને લાગે કે રાજ્યમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા પડી ભાંગ્યા છે, તો રાજ્યની સંમતિ સાથે કે રાજ્યની મરજ વિરુદ્ધ જઈને કેન્દ્ર તે રાજ્યમાં કેન્દ્રીય અનામત પોલીસદળોને મોકલી શકે છે.

(iii) સંયુક્ત યાદી : સંયુક્ત યાદીમાં 47 જેટલા વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે જેમના પર કાયદો ઘડવાની સત્તા કેન્દ્ર અને રાજ્યો બંને ધરાવે છે; પરંતુ જ્યારે રાજ્યોના કાયદામાં વિવાદ કે સંધર્ષ ઊભી થાય ત્યારે ત્યાં કેન્દ્રનો કાયદો ચિહ્યાતો અને સર્વોપરી ગણાય છે. આમ, સમવાયતંત્રમાં કેન્દ્રને સંયુક્ત યાદીમાં પણ વિશેષ સત્તાઓ આપી છે. આ યાદીમાં દીવાની અને ફોજદારી બાબતો, લગ્ન, છૂટાછેડા અને ભરણપોખણ, શિક્ષણ, આર્થિક આપોજન, વ્યાપારી સંઘો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

શેષ સત્તાઓ

જે વિખ્યોમાં કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે સત્તાની સ્પષ્ટ વહેંચણી થઈ શકી ન હોય તે વિખ્યોનો સમાવેશ શેષ સત્તાઓમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ વધારાના વિખ્યો કે શેષ સત્તાઓમાં કાયદો ઘડવાની કે તેમાં ફેરફાર કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા કેન્દ્ર સરકારને (સંસદ) છે.

ભારતમાં કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે નાણાકીય સાધનોની પણ વહેંચણી કરવામાં આવી છે. આબકારી જકાત, આયાત-નિકાસ જકાત, આવકવેરો વગેરે વધુ આવકો આપત્તા કરવેરા કેન્દ્રને ફાળવવામાં આવ્યા છે જ્યારે વેચાણવેરો, મનોરંજન વેરો, મહેસૂલ, શિક્ષણવેરો જેવી ઓછી આવકો ધરાવતા સાધનો રાજ્યોને ફાળવવામાં આવ્યા છે. તેથી રાજ્યોએ કેન્દ્ર પાસેથી ગ્રાન્ટ સ્વરૂપે આર્થિક સહાયનો આધાર રાખવો પડે છે.

(5) કટોકટી વેળા એકત્રની વ્યવસ્થા : ભારતના બંધારણમાં ગ્રાન્ટ પ્રકારની કટોકટીની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે :

(i) યુદ્ધ, બાધ્ય આકભાન કે સશશ્રેષ્ઠ બળવો જેવાં સંજોગોમાં રાખ્યીય સલામતી જોખમાય એવી પરિસ્થિતિમાં દેશમાં સલામતી વિષયક કટોકટી જાહેર કરી શકાય છે.

(ii) રાજ્યમાં કાયદો અને વ્યવસ્થાની પરિસ્થિતિ પડી ભાંગી હોય અથવા બંધારણીય જોગવાઈઓ અનુસાર રાજ્યની સરકાર ચાલી શકે એમ ન હોય ત્યારે કેન્દ્ર સરકાર બંધારણીય કટોકટી જાહેર કરી શકે છે અને “રાખ્યપતિ શાસન” રાજ્યમાં લાગુ પડે છે.

(iii) સતત ભાવ વધારાના કારણે નાણાનાં મૂલ્યમાં ઝડપથી ધોવાણ થતું હોય ત્યારે નાણાકીય કટોકટી જાહેર કરી શકાય.

આમ કટોકટીની આ ગ્રાન્ટેય જોગવાઈઓ હેઠળ આપણું સમવાયતત્ત્વ એકંદરે એકત્રની વ્યવસ્થામાં ફેરવાઈ જાય છે. તેટલા સમયગાળા પૂરતું સમવાયતત્ત્વ સ્થાગિત થઈ જાય છે.

(6) દ્વિગૃહી પ્રથા : લોકો દ્વારા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓમાંથી બનેલી લોકસભા છે. લોકશાહીમાં લોકસભામાં જ સાચી સત્તા સ્થાપિત થયેલી છે. સંસદનાં બે ગૃહો છે : ઉપલું ગૃહ - રાજ્યસભા અને નીચલું ગૃહ - લોકસભા છે. પ્રધાનમંડળની રચના સંસદ સભ્યોમાંથી કરવામાં આવે છે. પ્રધાનમંડળ સંસદને જવાબદાર છે. પ્રધાનમંડળ લોકસભાનો વિશ્વાસ ધરાવે ત્યાં સુધી જ સત્તા ઉપર રહી શકે છે. સંસદીય સરકાર એ સંયુક્ત જવાબદારીના સિદ્ધાંત ઉપર કામ કરે છે. પ્રધાનમંડળમાં અત્યંત મહત્વના નિર્ણયો લેવાતા હોય છે. કેન્દ્રમાં રાખ્યપતિના નામે તથા રાજ્યમાં રાજ્યપાલના (ગવર્નર) નામે વહીવટ ચાલતો હોવા છીતાં ખરેખર સત્તા કેન્દ્રમાં વડાપ્રધાનની આગેવાની હેઠળનું પ્રધાનમંડળ અને રાજ્યોમાં મુખ્યપ્રધાનના વડપણ હેઠળનું પ્રધાનમંડળ જ વહીવટી અને કારોબારી સત્તા ભોગવે છે. રાજ્યનું પ્રધાનમંડળ રાજ્યની વિધાનસભાને જવાબદાર હોય છે. લોકસભા એ કાયમી ગૃહ નથી. તેની મુદ્દત પાંચ વર્ષની હોય છે. રાજ્યસભામાં સભ્યો રાજ્યોની વિધાનસભામાં ચૂંટાઈને આવેલા ધારાસભ્યો ચૂંટે છે તેઓ જે-તે રાજ્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. રાજ્યસભામાં વિવિધ ક્ષેત્રના નિર્ણયાત, અનુભવી એવી 12 વક્તિઓની સભ્ય તરીકેની પસંદગી રાખ્યપતિ કરે છે. રાજ્ય સભા એ કાયમી ગૃહ છે. તેના $\frac{1}{3}$ સભ્યો દર બે વર્ષ નિવૃત થાય છે. તેટલા જ સભ્યો ફરીથી ચૂંટાવાને પાત્ર છે. આમ, રાજ્યસભાનો સભ્ય 6 વર્ષ સુધી સભ્યપદ ધરાવે છે. રાજ્યસભાની સત્તા પ્રમાણમાં ઓછી છે જ્યારે લોકસભાની સત્તાઓ વિશેષ, ચિન્હિતી અને નિર્ણાયિક છે. રાજ્યસભાનું સંપૂર્ણપણે વિસર્જન થતું નથી.

(7) સ્વતંત્ર, નિર્ણય અને એકીકૃત ન્યાયતંત્ર : બંધારણીય જોગવાઈ અનુસાર ભારતમાં સણંગ, સ્વતંત્ર, નિર્ણય અને એક્સૂટ્રી ન્યાયતંત્રની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, જેની ટોચે સર્વોચ્ચ અદાલત પછી મધ્યમાં એટલે કે રાજ્યકક્ષાએ વડી અદાલતો અને નીચે જિલ્લાક્ષણાની અને તાબાની અદાલતો ઉપરાંત વિશેષ અદાલતો હોય છે. સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદા ભારતમાં આવેલ તમામ અદાલતો માટે બંધનકર્તા છે. સંઘ સરકાર અને રાજ્ય સરકાર વચ્ચે બંધારણીય બાબતો કે કાયદાનાં અર્થઘટનો અંગે વિવાદ થાય તો તેના ઉકેલની અંતિમ સત્તા સર્વોચ્ચ અદાલતની છે. ન્યાયતંત્ર કારોબારીથી સ્વતંત્ર છે. બંધારણા રક્ષક અને વાલી તરીકે ન્યાયતંત્ર નાગરિકોના અધિકારોનું રક્ષણ કરે છે.

(8) બંધારણમાં સુધારો : ભારતીય બંધારણ અન્ય દેશોના બંધારણ કરતાં પરિવર્તનશીલ છે. સમય અને સંજોગોને આધીન બંધારણમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર પડતી હોય છે. બંધારણમાં ફેરફારની કલમોને ગ્રાન્ટ ભાગમાં વહેંચવામાં આવી છે :

(i) અમુક જોગવાઈઓમાં સંસદના હાજર અને મત આપતા સભ્યોની સાદી બહુમતીથી સુધારો કરી શકાય છે.

(ii) અમુક જોગવાઈઓમાં સંસદના બંને ગૃહોની કુલ સત્ય સંખ્યાની બહુમતી અને હાજર તેમજ મત આપતા સભ્યોની

$\frac{2}{3}$ (બે તૃતીયાંશ) સ્પષ્ટ બહુમતીથી ફેરફાર થઈ શકે છે.

(iii) બંધારણના અમુક ભાગમાં સુધારો કરવા માટે સંસદના બંને ગૃહોની કુલ સત્ય સંખ્યાની બહુમતી તેમજ હાજર અને મત આપતા સભ્યોની $\frac{2}{3}$ (બે તૃતીયાંશ) બહુમતી ઉપરાંત અદ્યા કરતાં વધુ ઘટક રાજ્યોની વિધાનસભાગૃહોની મંજૂરી જરૂરી છે.

કેન્દ્ર અને રાજ્યોના આંતરસંબંધો કે ઉચ્ચ ન્યાયતંત્રના માળખામાં સુધારો કરવાનો હોય ત્યારે કુલ રાજ્યોના ઓછાંમાં ઓછાં અદ્યાં રાજ્યોની સંમતિથી કરી શકાય છે. ન્યાયિક ચુકાદાના આધારે પણ સંસદ દ્વારા બંધારણમાં સુધારો કરવામાં આવે છે. બંધારણના મૂળભૂત માળખામાં ફેરફાર કરી શકાય નહિ. બંધારણની ઘણી બાબતોમાં સંસદની સાદી બહુમતીથી સુધારો કરી શકતો હોવાથી બંધારણ સુપરિવર્તનશીલ અને લચીલું ગણાય. પરંતુ કેટલીક બાબતોમાં બંધારણમાં સાદી બહુમતીથી સુધારો થઈ શકતો નથી. રાજ્યોના અનુમોદન વગર સુધારો શક્ય ન હોવાથી તેટલા અંશે તે દુષ્કર છે. આમ, બંનેનું મિશ્રણ ભારતીય બંધારણનું આગવું લક્ષણ છે.

(9) સાર્વત્રિક પુખ્તવય મતાધિકાર : આ અંગે આપણે અગાઉ વિગતે ચર્ચા કરી છે. ભારતમાં બંધારણમાં 18 વર્ષની ઉંમરના તમામ નાગરિકોને કોઈ પણ જાતના ધર્મ, જાતિ, શિક્ષણ, વિંગ, આવક, કોમ, મિલકત કે જન્મસ્થાન જેવા કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ મુક્ત રીતે દરેક નાગરિકને સમાન મતાધિકાર આપવો એ ખરેખર પ્રગતિશીલ અને ડિમતભર્યું પગલું છે. મતાધિકારને કારણે લોકશાહીમાં પ્રત્યેક નાગરિકને ચૂંટણી સમયે પોતાની પસંદગીના ઉમેદવારને મત આપીને ચૂંટવાનો અધિકાર મળે છે. ચૂંટણીઓમાં યુવા મતદારોની ઉત્તરોત્તર વધતી સંખ્યા, સજાગતા, ઉમળકો, મતદાન જગ્યાતિના કારણે મતદાનનું વધેલું પ્રમાણ, આમ, રાજકીય ક્ષેત્રે યુવાઓની સક્રિયતા એ લોકશાહીની પરિપક્વતા અને સફળતાની નિશાની છે.

(10) ધર્મનિરપેક્ષતા (બિનસાંપ્રદાયિકતા) : આ અંગે પણ અગાઉ આપણે આમુખમાં અભ્યાસ કર્યો છે. ભારતીય બંધારણમાં સર્વધર્મ તરફ સમાન દસ્તિ અને સમાન આદરભાવનો સ્વીકાર થયો છે. રાજ્ય દ્વારા કોઈ પણ ધર્મને ઉત્તેજન કે ટેકો નહિ. રાજ્યને પોતાનો કોઈ ધર્મ કે સંપ્રદાય નથી. રાજ્ય તત્ત્વ છે. ભારતીય બંધારણ કોમી પક્ષપાત કે ધાર્મિક બાબતોથી પર છે. રાજ્ય કોઈ પણ નાગરિક પ્રત્યે ધર્મના આધારે ભેદભાવ રાખતું નથી. ધર્મના અનુયાયીઓને પોતાની પસંદગીની ધાર્મિક માન્યતા, શ્રદ્ધા અને આસ્થા અનુસારનું ધર્મનું પાલન કરવાની પ્રચાર-પ્રસારણ કરવાની સ્વતંત્રતા બંધારણમાં આપવામાં આવે છે. જોકે ભારતીય બંધારણમાં ધાર્મિક લઘુમતીઓને કેટલાક વિશેષ અધિકારો અને સવલતો આપવામાં આવી છે. સમાન નાગરિક ધારાની જોગવાઈ માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં સમાવી આમ આ બાબતો ધર્મનિરપેક્ષ રાજ્યને ધોષિત કરે છે.

(11) અદાલતી સમીક્ષા : અદાલતી સમીક્ષા બંધારણનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. સંધ અને રાજ્યો દરેક પોતાનાં કાર્યક્ષેત્રોમાં જ રહીને જે કામ કે વહીવટ કરે એ જોવાની સત્તા અદાલતને સૌંપવામાં આવી છે. સંસદની સત્તાઓને અવગણ્યા વગર અદાલતી સમીક્ષા વિશેના સિદ્ધાંતો વચ્ચે એક સુમેળ સ્થાપવાનો પ્રયાસ બંધારણમાં કર્યો છે. સંસદે કે ધારાસભાઓએ ઘડેલા કાયદાઓ અને બહાર પાડેલા આદેશો, વટહુકમો, અદાલતી ચુકાદાઓ અને બંધારણીય સુધારાઓની સમીક્ષા કરવાની સત્તા અદાલતને આપવામાં આવી છે. અદાલતને જો એમ ખાતરી થાય કે ઘડવામાં આવેલ કાયદાઓ, સુધારાઓ કે બહાર પાડેલા હુકમો બંધારણની મૂળ જોગવાઈઓ સાથે સુસંગત નથી તો તેને અદાલત ગેરબંધારણીય ઠેરવીને રદ્દાતલ જાહેર કરી શકે છે.

(12) મૂળભૂત હકો અને ફરજો : ભારતના લોકો એક સ્વતંત્ર રાઝ્યના નાગરિક તરીકે ગૌરવપૂર્વી જીવન જીવી શકે તે માટે બંધારણમાં મૂળભૂત હકો આપવામાં આવ્યા છે. સર્વાંગી વિકાસની સાથે રાઝ્યના વિકાસ માટે જરૂરી સ્વતંત્રતાની ખાતરી સાથે હકો અને ફરજો એ લોકશાહી સમાજની મહામૂલી મૂડી છે. બંધારણીય ઈલાજોનો હક તથા છથી ચૌદ વર્ષ સુધીના બાળકોને ફરજિયાત શિક્ષણનો હક પણ બંધારણમાં સમાવ્યો છે.

(13) રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો : લોકોનાં રક્ષણ, સલામતીની સાથે કલ્યાણ સાધવાનો પ્રયાસ રાજ્યે કરવાનો છે. રાજ્યોને નીતિ ઘડતરમાં અને રાજ્યશાસનમાં રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો માર્ગદર્શન આપે છે તેથી પણ તે સિદ્ધાંતો “માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો” કહેવાય છે.

(14) પદ્ધતવર્ગો અને આદિજાતિઓ માટેની જોગવાઈઓ : સમાજના પદ્ધત વર્ગો કે પદ્ધત જાતિઓ કે વંચિત સમુદાયોના ઉત્કર્ષ અને તેઓને સામાન્ય પ્રવાહમાં ભેળવવા માટે સક્ષમ બનાવવા માટે ભારતના બંધારણમાં વિશેષ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. ધારાગૃહોમાં, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ચૂંટણીઓમાં રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ પૂરું પાડે તે માટે અનામત બેઠકો ફાળવવામાં આવી છે. સરકારી નોકરીમાં અને શિક્ષણસંસ્થાઓમાં પ્રવેશ માટે અનામત કવોટાની બેઠકો તેઓની વસ્તીના પ્રમાણમાં ફાળવીને સમાન તક આપી છે. પદ્ધત જાતિનાં બાળકોને શિક્ષણ માટે શિષ્યવૃત્તિઓ, સવલતો, ફી માફીની સગવડોનો લાભ “હકારાત્મક ભેદભાવનો” કે ‘રક્ષણાત્મક ભેદભાવ’ની નીતિનો ખાસ પ્રબંધ બંધારણમાં કરવામાં આવ્યો છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) ભારતના આમુખમાં કયા આદર્શો જણાવવામાં આવ્યા છે ?
- (2) સાર્વત્રિક પુખ્તવય મતાધિકાર કોને કહેવાય ?
- (3) ભારતીય બંધારણ સમવાયી છે - ચર્ચો.
- (4) સંસદીય પદ્ધતિની સરકારનાં લક્ષ્ણો જણાવો.
- (5) એકીકૃત ન્યાયતંત્ર એટલે શું ?
- (6) બંધારણમાં સુધારાની જોગવાઈ સ્પષ્ટ કરો.
- (7) સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા વિના રાજકીય સમાનતા અધૂરી છે.

2. નીચેનાં વિધાનો સમજાવો :

- (1) આમુખ ભારતીય બંધારણનો અર્ક છે.
- (2) આમુખ એ બંધારણના ઘડવૈયાઓના માનસને સમજવાની ચાવી છે.
- (3) આમુખ એ હોકાયંત્રની ગરજ સારે છે.
- (4) ભારતના બંધારણમાં સમવાયી અને એકત્રાંત્રી બંનેનો સમન્વય છે.
- (5) ભારત એ બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્ય છે.
- (6) ભારત એ લોકશાહી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે.
- (7) ભારત એક અખંડ અને અવિભાજ્ય સંઘ રાજ્ય છે.
- (8) ભારતનું બંધારણ વિશ્વનું સૌથી વિગતવાર અને વિસ્તૃત લેખિત દસ્તાવેજ છે.

3. નીચેના પારિમાધિક શબ્દો સમજાવો :

(1) બેવું નાગરિકત્વ	(2) સંસદીય પદ્ધતિ	(3) જવાબદાર સરકાર	(4) કેન્દ્ર યાદી
(5) રાજ્ય યાદી	(6) સંયુક્ત યાદી	(7) શેખસત્તા	(8) સમાજવાદ
(9) લોકશાહી	(10) અદાલતી સમીક્ષા		

4. નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પની પસંદગી કરો :

- (1) બંધારણ ઘડતરનું કાર્ય ક્યારે પૂર્ણ થયું.
(A) ઈ.સ. 1948 (B) ઈ.સ. 1949 (C) ઈ.સ. 1950 (D) ઈ.સ. 1947
- (2) કેન્દ્ર યાદીમાં કેટલા વિષયો સમાવિષ્ટ છે.
(A) 66 (B) 47 (C) 97 (D) 87
- (3) ભારતીય બંધારણસભાના અધ્યક્ષનું નામ આપો.
(A) કનૈયાલાલ મુનશી (B) ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ (C) શ્યામા પ્રસાદ (D) સરદાર પટેલ
- (4) ભારતનું બંધારણ ક્યારે અમલમાં આવ્યું છે.
(A) 26 નવે. 1949 (B) 26 જાન્યુ. 1950 (C) 15 ઓગસ્ટ 1947 (D) 9 ડિસે. 1946
- (5) બંધારણ સભામાં કુલ કેટલા સભ્યો હતાં.
(A) 389 (B) 545 (C) 250 (D) 166
- (6) ભારત પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે કારણ કે...
(A) તે સાર્વભૌમ રાજ્ય છે. (B) તે લોકશાહી રાજ્ય છે.
(C) રાજ્યના વડાને નિશ્ચિત મુદ્દત માટે ચૂંટવામાં આવે છે. (D) પ્રજાને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા છે.
5. બંધારણનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો પૈકી દ્વિગૃહી સંસદીય પદ્ધતિ, સમવાયી અને એકત્રાંતીય વ્યવસ્થા, એકીકૃત અને સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્ર, બંધારણમાં સુધારો, અદાલતી સમીક્ષા પર સવિસ્તર લખો.

પ્રવૃત્તિ

- આધ્યાર પદ્ધતિથી પ્રકરણની સમજ માટે ભારતીય બંધારણની નકલનું પ્રત્યક્ષ નિર્દર્શન કરાવો. (જાણીતા વાંચનાલયમાંથી નકલ મેળવવી).
- અમેરિકા, ભારત, બ્રિટનના બંધારણનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરતો હસ્તલિભિત અંક તૈયાર કરાવવો.
- ભારતની સંસદ દ્વારા થયેલા અત્યાર સુધીના બંધારણીય સુધારાઓ પર પ્રોજેક્ટ તૈયાર કરાવવો.
- બંધારણ અને આપણા મૂળભૂત હકો અને ફરજો પર તજ્જ્ઞ વાલી કે પ્રખર ધારાશાસ્ત્રી અથવા કાયદાની કોલેજના વ્યાખ્યાતાનું પ્રવચન યોજો.
- બંધારણના ઘડવૈયાઓનું સચિત્ર અને વિગતસભર ભીતપત્ર તૈયાર કરાવવું.
- શાળા કક્ષાએ વર્ગ સમિતિઓ અને વર્ગપ્રતિનિધિઓ, સામાન્ય મંત્રીની ચૂંટણી લોકસભાની જેમ યોજવી. મતગાડાતરીની તાલીમ આપવી.

ભારતના બંધારણનું આમુખ, તેના મુખ્ય આધારસ્તંભો તથા વિશિષ્ટ લક્ષણોનો અભ્યાસ અગાઉના પ્રકરણમાં કર્યો. આ પ્રકરણમાં બંધારણના વિશે મહત્વનાં લક્ષણો જેવાં કે મૂળભૂત હકો, મૂળભૂત ફરજો અને રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો વિશે વિગતે માહિતી મેળવીશું.

માનવ હકો - માનવ અધિકારો (Human Rights)

વ્યક્તિ માત્રના અસ્તિત્વ અને તેના વ્યક્તિત્વના સર્વતોમુખી વિકાસ સાધવામાં મદદરૂપ એવી સામાજિક પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થવું અને તે ચાલુ રહે એ અત્યંત આવશ્યક છે, એને સામાન્ય રીતે માનવહકો કહેવાય છે. દરેક લોકશાહી દેશમાં તેના નાગરિકને કેટલાક પાયાના હકો આપવામાં આવ્યા છે. એ બધા હકો વ્યક્તિ કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના ભોગવી શકે એ માટે એ હકોના રક્ષણની ખાતરી આપવામાં આવી હોય છે અને સમાજ અને રાઝ્ય દ્વારા તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય છે. વ્યક્તિનો મનુષ્ય તરીકે જન્મ થતાંની સાથે જ તે કેટલાક પાયાના હકોનો હકદાર બને છે, તેને માનવ હકો કહેવામાં આવે છે.

સંયુક્ત રાઝ્યોની મહાસભાએ (UN) તા. 10 ડિસેમ્બર 1948ના રોજ માનવ અધિકારો જાહેર કર્યા તેથી 10 મી ડિસેમ્બરને ‘માનવ હક દિન’ તરીકે આપણે ઊજવીએ છીએ. માનવ હકોની વૈશ્વિક ઘોષણાને સ્વીકૃતિ આપી ત્યાર બાદ માનવ હકો પૈકી કેટલાક અત્યંત મહત્વના હકોનો આપણે ત્યાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો અને તેમના રક્ષણની ખાતરી આપવામાં આવી અને બંધારણસભાએ તેમને બંધારણમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન આપ્યું છે. આમ, જે માનવ હકોને કાયદાકીય પીઠબળ આપીને બંધારણમાં સમાવ્યા તેને મૂળભૂત હકો કહેવામાં આવે છે.

આ માનવ હકો મનુષ્યનું મનુષ્ય તરીકેનું ગૌરવ જાળવી રાખવાના હેતુથી ઘોષિત કરાયા છે. મનુષ્યનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે તેની ન્યૂનતમ જરૂરિયાતો (રોટી, કપડાં, મકાન, શિક્ષણ અને આરોગ્ય) તેને ગૌરવપૂર્વક અને સન્માનજનક સ્થિતિમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે. ઉપરાંત તે સર્વતોમુખી વિકાસ સાધી શકે, તે જાતનું રાજકીય અને સામાજિક વાતાવરણ મળી રહે એનો રાજ્યએ સ્વીકાર કરીને તેના રક્ષણની બાંધધરી આપવામાં આવી છે. આવા પાયાના મૂળભૂત માનવ અધિકારો એ લોકશાહી શાસનપ્રથાની પાયાની ઓળખ છે.

મૂળભૂત હકો (Fundamental Rights)

રાઝ્યની સ્થિરતા, વ્યક્તિ સ્વતંત્રયના રક્ષણ અર્થી તથા સરમુખત્યારશાહી સામેના રક્ષણ માટે મૂળભૂત હકો જરૂરી છે. તે નીચે મુજબ છે :

(1) સમાનતાનો હક (2) સ્વતંત્રતાનો હક (3) શોખણ સામેનો હક (4) ધાર્મિક સ્વતંત્રનો હક (5) સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક હકો (6) બંધારણીય ઈલાજોનો હક.

(1) સમાનતાનો હક : ‘કાયદા સમક્ષ સમાનતા’ અને ‘કાયદાનું સમાન રક્ષણ’ આ બે ખ્યાલોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કાયદા સમક્ષ સમાનતા એટલે કોઈ પણ વ્યક્તિ કે વર્ગની તરફે લક્ષણમાં વિશેખાધિકારોનો અભ્યાસ. એકસરખી પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલ વ્યક્તિઓને એકસરખો કાયદો લાગુ પડશે. આ હક મુજબ વ્યક્તિઓ વચ્ચે જ્ઞાતિ, જાતિ, લિંગ, જન્મસ્થાન, આવક કે શિક્ષણનાં કારણોસર ભેદભાવ રાખવામાં આવશે નહિ. તેમની સાથે કાયદાનો વ્યવહાર એકસરખો રહેશે, વડાપ્રધાનથી માંડીને પટાવાળા સુધીની કલાકારી વ્યક્તિએ પોતે કાયદા વિરુદ્ધનું કૃત્ય કરેલ હોય તો તે બદલ સામાન્ય નાગરિકની જેમ સમાન ધોરણે તે જવાબદાર રહેશે અને સામાન્ય અદાલતના ચુકાદાને આધીન રહેશે. જોકે રાઝ્યપ્રમુખ કે રાજ્યપાલ વગેરેને કેટલાક વિશેખાધિકારો અપાયા છે.

કાયદાના સમાન રક્ષણનો અર્થ થાય છે કે સમાન સંજોગોમાં કાયદાનો વ્યવહાર સમાન જ હોવો જોઈએ. કોઈ વ્યક્તિ કે વર્ગને અલગ રાખી તેમના પ્રત્યે ભેદભાવ દર્શાવતો કાયદો રાજ્ય ઘડી શકે નહિ. દરેક કાયદો તમામને માટે એકસરખી રીતે લાગુ પડવો જોઈએ. કોઈ પણ નાગરિકને દુકાનો, નાસ્તાગૃહો, હોટલો, જાહેર મનોરંજનનાં સ્થળોએ પ્રવેશ મેળવવાનો, જાહેરસ્થળોનો ઉપયોગ કરવાનો, જાહેર રસ્તા, તણાવો કે કૂવાઓનો વપરાશ કરવાની તમામને એકસરખી સમાન તક આપવામાં આવી છે.

સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે ખાસ કાયદાકીય જોગવાઈઓ લિંગના આધારે બેદભાવ ગણાશે નહિ. તે જ પ્રમાણે સમાજની અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ તેમજ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પદ્ધત વર્ગાની ઉન્નતિ માટે રાજ્યને ખાસ જોગવાઈ કરતાં રોકશે નહિ. સરકારી નોકરીઓમાં કે ઉચ્ચ અભ્યાસમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે અનામત બેઠકોની અલગ જોગવાઈ એ સમાનતાના હકનો બંગ ગણાશે નહિ. રાજ્યોની જાહેર નોકરીઓમાં નિમણૂક સંબંધી બાબતોમાં તમામ નાગરિકો માટે સમાન તક રહેશે. જોકે નોકરી સંબંધી જરૂરી લાયકાતો નક્કી કરવાની રાજ્યને છૂટ આપવામાં આવી છે. સામાજિક ન્યાય અને વ્યક્તિના ગૌરવની ખાતરી સ્વરૂપે અસ્પૃશ્યતાની નાબૂદી કરીને અસ્પૃશ્યતાનું કોઈ પણ સ્વરૂપમાં આચરણ પર પ્રતિબંધ છે અને શિક્ષાપાત્ર ગુનો બને છે.

સમાજમાં કૃતિમ બેદભાવો ઊભા કરતા ઈલકાબો અને ખિતાબો દૂર કરવામાં આવ્યા છે, જેમકે નામની આગળ સર, દીવાનજી, રાવબહાદુર જેવાં વિશેષણો લાગતાં હતાં તે દૂર થયાં છે. સ્વતંત્રતા પછી જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં તેમનાં વિશિષ્ટ પ્રદાનને અને સિદ્ધિઓને ધરાવતી વ્યક્તિઓને બિરદાવવા માટે સરકાર દ્વારા ભારતરળ, પચ્ચભૂષણ, પચ્ચવિભૂષણ, પચ્ચશ્રી જેવા વિશિષ્ટતાદર્શક એવોડું આપવામાં આવે છે. લશકરી સેવાઓમાં ‘પરમવીરચક’ અપાય છે. લશકરી સેવાઓમાં નામની આગળ જનરલ, મેજર, ચીફ માર્શિલ, ફિલ્ડમાર્શિલ જેવાં વિશેષણો લાગે છે તે સમાનતાના હકનો બંગ ગણવામાં આવતો નથી. આમ, આ હક થકી સમાનતાવાળા સમાજની સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ છે અને ભારતમાં ‘કાયદાનું શાસન’ છે, તે સ્થાપિત થાય છે.

અલગ પ્રકારના સમૂહો કે વર્ગો માટે તેમની અલગ વિશિષ્ટ સેવાઓના સંદર્ભમાં અલગ પ્રકારની કાયદાકીય જોગવાઈ હોઈ શકે છે. દા.ત., વકીલો, ડૉક્ટરો, શિક્ષકો, વીમાંકનીઓ, સ્ત્રીઓ, સગીરો માટે અલગ અલગ કાયદાઓ છે. સમાન કામ માટે સમાન વેતનનો સિદ્ધાંત પણ આ અનુચ્છેદનો જ ભાગ છે.

(2) સ્વતંત્રનો હક : બંધારણ દ્વારા ભારતીય નાગરિકોને છ પ્રકારની સ્વતંત્રતાઓ બદ્ધવામાં આવી છે જે નીચે પ્રમાણે છે : (1) વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા. (2) શાંતિથી અને શસ્ત્રો વિના બેગા થવાની અને સભા ભરવાની સ્વતંત્રતા. (3) મંડળો અથવા સંઘો રચવાની સ્વતંત્રતા. (4) ભારતના કોઈ પણ પ્રદેશમાં ગમે ત્યાં મુક્તપણે હરવા-ફરવાની સ્વતંત્રતા. (5) ભારતના કોઈ પણ પ્રદેશમાં કોઈ પણ ભાગમાં રહેવાની અને સ્થાયી થવાની સ્વતંત્રતા. (6) ગમે તે વ્યવસાય, કામકાજ, વેપાર કે ધંધો કરવાની સ્વતંત્રતા.

ભારતીય નાગરિકોના વ્યક્તિત્વના સર્વતોમુખી વિકાસ અને અભિવ્યક્તિ માટે, લોકશાહીના સુચારુ સંચાલન માટે, વ્યક્તિ તંદુરસ્ત અને સ્વસ્થ જીવન જીવી શકે એ માટે આ હકનું સવિશેષ મહત્વ છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ આ બધી સ્વતંત્રતાનો મનસ્વીપણો, બેફામપણો વત્તની, સ્વચ્છંદી બનીને ઉપયોગ કરી શકે નહિ. રાજ્ય સમાજના વ્યાપક હિતમાં, જાહેર સુલેહ-શાંતિ અને સલામતી અર્થે આ સ્વતંત્રતાઓ પર વાજબી નિયંત્રણો અને મર્યાદાઓ મૂકી શકે છે એવી બંધારણમાં સ્પષ્ટતા થઈ છે. કઈ સ્વતંત્રતા કઈ મર્યાદાઓમાં રહીને ભોગવવાની છે તેની જાહેરાત બંધારણમાં કરવામાં આવી છે.

ભારતીય નાગરિકને પોતાના વિચારોને વાણી અને વર્તન દ્વારા અભિવ્યક્ત કરવાની સ્વતંત્રતા બદ્ધવામાં આવી છે. લેખિત યા મૌખિક કે આંગિક અભિનય થકી એ વ્યક્ત કરી શકે છે; પરંતુ તે મુજબ અમર્યાદિત કે નિરંકુશ રીતે વર્તવાની કોઈને છૂટ નથી. કેટલાંક વાજબી નિયંત્રણો કે મર્યાદાઓ બંધારણે મૂક્યાં છે. જેવાં કે ભારતનું સાર્વલૌભાગ્ય અને અખંડિતતા, રાજ્યની સલામતી, વિદેશી રાજ્યો સાથે મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો, જાહેરબ્યવસ્થા એટલે જાહેર શાંતિ, સુલેહ અને સલામતી, નીતિમત્તા, શિષ્ટતાના હિતમાં, અદાલતી તિરસ્કાર, બદનક્ષી, ગુનાની હિંસાની ઉશ્કેરણી જીવી બાબતોને ધ્યાનમાં લઈને આ સ્વતંત્રતાઓના હકનો ઉપયોગ કરવા પર રાજ્ય કાયદા દ્વારા વાજબી નિયંત્રણો મૂકી શકે છે. આ ઘણી બધી મર્યાદાઓ વાજબી છે કે નાહિ તે નક્કી કરવાની સત્તા ન્યાયતંત્રની છે. અખબારી સ્વતંત્ર્યમાં વિચારો અને અભિપ્રાયો થકી જાહેર હિતને આગળ ધ્યાવાનો હેતુ છે; પરંતુ આ સ્વતંત્રનો અલગ ઉલ્લેખ થયો નથી. અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતામાં તેનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

તાજેતરમાં 2009માં થયેલાં બંધારણમાં સુધારા મુજબ 6થી 14 વર્ષ સુધીની ઉમરનાં તમામ બાળકોને નિઃશુલ્ક અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવવાનો મૂળભૂત અધિકાર છે. ગુનાના સમયે વ્યક્તિનું કૃત્ય ગુનો ન ગણાતું હોય તો તેને સજા કરી શકાય નહિ, તેમજ સજાની નિર્ધારિત જોગવાઈથી વધુ સજા કે એકના એક ગુના માટે એકથી વધુ વખત વ્યક્તિને સજા થઈ શકતી નથી. કાયદા દ્વારા સ્થાપિત જોગવાઈ મુજબ કોઈ પણ વ્યક્તિને એના જીવન અને અંગત સ્વતંત્ર્યથી વંચિત કરી શકાય નહિ. ધરપકડ કરાયેલ વ્યક્તિને ધરપકડ કરવાનાં કારણોની શક્ય તેટલી ત્વરાથી જાણ કર્યા સિવાય કસ્ટડીમાં રાખી શકાશે નહિ, તેને પસંદગીના ધારાશાસ્ત્રીની (વકીલ) સલાહ લેવાના અને બચાવ કરવાના તેના અધિકારનો ઈન્કાર કરી શકાશે નહિ. તેમજ ધરપકડ

કરાયેલ અને કસ્ટડીમાં રખાયેલ દરેક વ્યક્તિને તેની ધરપકડ કર્યાના ચોવીસ કલાકમાં સૌથી નજીકના મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે. મેજિસ્ટ્રેટની પરવાનગી વિના કોઈ પણ વ્યક્તિને કસ્ટડીમાં રાખી શકાશે નહિ.

પ્રતિબંધક અટકાયતી ધારા હેઠળ જે વ્યક્તિની ધરપકડ કરાયેલ હોય તેવી વ્યક્તિને ઉપર્યુક્ત બાબતો લાગુ પડશે નહિ.

નિવારક અટકાયત (પ્રતિબંધિત અટકાયત) : રાજ્યને એમ લાગે કે કોઈ વ્યક્તિ તરફથી કોઈ ગુનાહિત કૃત્ય કે પ્રવૃત્તિ થવાની સંભાવના છે તો સાવચેતીનાં પગલાં તરીકે તેને નિવારક અટકાયત ધારા હેઠળ ધરપકડ કરી શકાય. આ ધારાનો હેતુ અટકાયતીને તેણે કૃત્ય કર્યા બદલ તેને શિક્ષા કરવાનો નથી; પરંતુ રાજ્ય, સમાજ કે કોઈ વ્યક્તિ વિરુદ્ધ ગુનાહિત કૃત્ય કરતો તેને અટકાવવાનો છે. આ કાયદા હેઠળ અટકાયતીને ત્રણ માસ કરતાં વધુ સમય માટે અટકાયતમાં રાખવાની સત્તા મળતી નથી. વડી અદાલતના ન્યાયાધીશો કે સલાહકાર બોર્ડના અભિપ્રાયના આધારે અટકાયત હુકમ રદ કરી શકાય છે. કેટલો સમય અટકાયત ચાલુ રાખવી એ નિર્ણય રાજ્ય સરકાર કરી શકે.

(3) શોષણ વિરુદ્ધનો અધિકાર : કોઈ પણ વ્યક્તિનું બીજી વ્યક્તિ દ્વારા કોઈ પણ પ્રકારે શોષણ ન થાય એવા શોષણવિહીન સમાજની સ્થાપનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બંધારણનો છે જે આ હક દ્વારા સિદ્ધ થયો છે. મનુષ્યનો વેપાર, વેઠપ્રથા, દાસત્વ અને બળજબરીથી કરાવાતી કોઈ પણ પ્રકારની મજૂરી પ્રતિબંધિત છે. આ જોગવાઈનો બંગ શિક્ષાપાત્ર ગુનો ગણાય છે. અનૈતિક હેતુઓ માટે બાળકોના કે સ્વીઓના વેપાર, બળજબરીથી કરાવાતી મજૂરી કે મરજી વિરુદ્ધનું દાસત્વ, વેતન વિનાની મજૂરીનો અને સદીઓથી ચાલી આવેલ વેઠપ્રથાનો અંત લાવવાનો છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ પાસે વિના વેતનથી કે લઘુત્તમ વેતન કરતાં ઓછા વેતનથી બળજબરીથી કે ફરજિયાતપણે મજૂરી કે કામ કરાવવું એ શિક્ષાપાત્ર ગુનો બને છે.

ચૌદ વર્ષથી નીચેની ઉમરના કોઈ પણ બાળકને કોઈ કારખાના, ખાણમાં કે જોખમી વ્યવસાયમાં, બાંધકામ, ગોરેજ, હોટલ કે લારી-ગલ્લા કે ઘરનોકર તરીકે કોઈ પણ કામમાં કામે રાખી શકાશે નહિ. બાળમજૂરી નાબૂદી કાનૂન હેઠળ એ શિક્ષાપાત્ર ગુનો જાહેર કરાયો છે.

જોકે રાજ્યને જાહેરહેતુઓ માટે, લશકરી સેવાઓ કે રાષ્ટ્રીય ફરજો, સમાજસેવાના કોઈ ક્ષેત્રમાં ધર્મ, જાતિ, લિંગ, જ્ઞાતિ કે વર્ગના ભેદભાવ રાખ્યા વિના, ફરજિયાતપણે વ્યક્તિ પાસે સેવા લેવાનો અધિકાર છે. આ સેવા વેતન વિના કે સવેતન હોઈ શકે છે.

(4) ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો હક : ભારતના કોઈ પણ નાગરિકને અંત:કરણ અનુસાર પોતાને મનપસંદ ધર્મમાં માનવાનો, તેનું પાલન કરવાનો અને તેનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવાનો સમાન અધિકાર બંધારણો ઘડયો છે; પરંતુ આ સ્વતંત્રતા જાહેર વ્યવસ્થા, નીતિમત્તા અને સ્વાસ્થ્યને બાધ ન આવે તે રીતે વાજબી નિયંત્રણોને આધીન રહીને ધાર્મિક સ્વતંત્ર્યનો અધિકાર બોગવવાનો છે. ધાર્મિક ડિયાકાંડો, પ્રાર્થના કે પૂજા કરવાના સ્વતંત્ર્યનો સમાવેશ આમાં થાય છે.

ભારતમાં રાજ્યને પોતાનો કોઈ ધર્મ નથી કે ભારતનું રાજ્ય કોઈ ધર્મ કે સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો કે માન્યતાઓને આધારે ચાલતું નથી. રાજ્ય કોઈ પણ સમુદ્ધાયની ધાર્મિક બાબતોમાં અને ધાર્મિક માન્યતાઓમાં દખલગીરી કરી શકશે નહિ. ધાર્મિક અને સખાવતી હેતુઓ માટે સંસ્થાઓ સ્થાપવાનો અને તેમનું સંચાલન અને વહીવટ કરવાની સ્વતંત્રતા પણ ધાર્મિક સમૂહોને આપવામાં આવી છે. કોઈ પણ રાજ્ય જાહેર કરવેરા દ્વારા ઊભા કરાયેલા જાહેરફંડનો ઉપયોગ કોઈ ખાસ ધર્મ કે સંપ્રદાયના લાભ કે અભિવૃદ્ધિ માટે કરી શકાય નહિ. સરકારી ગ્રાન્ટમાંથી ચલાવાતી કોઈ પણ શૈક્ષણિક સંસ્થામાં ધાર્મિક શિક્ષણ આપી શકાશે નહિ કે ધાર્મિક શિક્ષણમાં ભાગ લેવાની કે ધાર્મિક ઉપાસનામાં હાજર રહેવાની ફરજ પાડી શકાશે નહિ.

(5) સંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક હકો : ભારતમાં વિવિધ ધર્મો, વિવિધ ભાષાઓ અને સંસ્કૃતિઓ ધરાવતા લોકો રહે છે. ભારતના પ્રદેશોમાં રહેતા લોકોને પોતાની આગવી ભાષા, લિપિ, સંસ્કૃતિની ઓળખ અને તેના આધારે રચાયેલા વર્ગસમૂહોને જાળવી રાખવાનો અધિકાર છે. કોઈ પણ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ કે જે રાજ્યની ગ્રાંટ પર નિર્ભર હોય તેમાં ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, ભાષા કે તેવા કોઈ એક કારણસર કોઈ નાગરિકને પ્રવેશ આપવાનો ઈન્કાર કરી શકાશે નહિ.

જો કોઈ ઉમેદવાર ચૂંટણીમાં ધર્મ કે જાતિ કે ભાષાના ધોરણો પોતાને મત આપવાની અપીલ કરે તો તે લોકપ્રતિનિધિત્વ ધારાની કલમ 123(3) હેઠળ ગેરરીતિ ગણાય છે. કોઈ પણ રાજ્ય કોઈ કાયદો ઘડીને નાગરિકો કે તેના કોઈ વિભાગ પર કોઈ સંસ્કૃતિ કે કોઈ ભાષાના પાયા પર રચાયેલી તમામ લઘુમતીઓને તેમની પસંદગીની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સ્થાપના અને વહીવટ કરવાનો અધિકાર આપશે. રાજ્ય પણ કોઈ ધર્મ કે ભાષા પર રચાયેલી લઘુમતી સંસ્થાઓને રાજ્યનિધિમાંથી અપાતી શૈક્ષણિક

સહાય કે શૈક્ષણિક શિષ્યવૃત્તિઓ જેવા લાભોમાં માત્ર એ કારણોસર બેદભાવ કરશે નહિ. આવી લઘુમતી સંસ્થાઓની મિલકતનું ફરજિયાત સંપાદન કે પોતાના હસ્તક લેવા ઈચ્છે તો રાજ્ય જરૂરી વળતર આપીને જ કરી શકે છે. આમ, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના સંદર્ભે મહત્વપૂર્ણ જોગવાઈઓ બંધારણમાં કરવામાં આવી છે.

(૬) બંધારણીય ઈલાજેનો હક : ગમે તેટલા સારા કાયદાઓ ઘડવામાં આવે, મૂળભૂત હકોની જોગવાઈ કરવામાં આવે; પરંતુ જો તેનો અમલ યોગ્ય રીતે ન થાય, તો આવી સ્વતંત્રતાનો કે અધિકારનો કોઈ અર્થ સરતો નથી. તેથી આ હકોના અમલ માટે બંધારણમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે જે અનુસાર મૂળભૂત હકોના ભંગ બદલ સીધા જ સર્વોચ્ચ અદાલતમાં કે વડી અદાલતમાં જઈને દાદ માંગવાના અધિકારને પણ મૂળભૂત હક તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. સર્વોચ્ચ અદાલત મૂળભૂત હકોના રક્ષણની અગત્યની ભૂમિકા બજાવે છે આ અંગે અદાલત જરૂરી લાગે તે પ્રકારના યોગ્ય આદેશો, સૂચના કે આજ્ઞાપત્રો, હુકમનામાં કાઢવાની વિશાળ સત્તા તેને બંધારણમાં બક્ષવામાં આવી છે. જે અંગે કોઈ વાંખો લઈ શકતું નથી. મૂળભૂત અધિકારોનો ભંગ થયાની કોઈ રાજ્યની ફરજિયાદ કરવામાં આવે તો તેનો યોગ્ય ઉપાય કરવાનું સર્વોચ્ચ અદાલત માટે જરૂરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે ‘આ હકને બંધારણના આત્મા સમાન’ કહ્યો છે. સંસદ કાયદા દ્વારા આવા હુકમો બહાર પાડવાની સત્તા અન્ય કોઈ અદાલતને સુપરત કરી શકે છે. મૂળભૂત અધિકારોનો ભંગ થતો હોય કે તે સાથે અસંગત હોય તેવો કાયદો ઘડતાં રાજ્ય વિધાનસભાને સર્વોચ્ચ અદાલત અટકાવી શકે છે. આમ, આ હક કોઈ પણ નાગરિકને મૂળભૂત હકોના ભંગ બદલ અદાલતોમાં જવાનો હક અને એ હકોનું રક્ષણ મેળવવાનો હક છે.

આમ, બંધારણમાં બક્ષવામાં આવેલા મૂળભૂત હકો ભારતીય નાગરિકો માટે ઉપલબ્ધ કરાયા છે. આ હકો સરકારો (કન્દ્ર અને રાજ્ય) સામે આપવામાં આવ્યા છે. મૂળભૂત હકો બધા સમય માટે બધા નાગરિકો માટે ઉપલબ્ધ છે; પરંતુ કટોકટીના સંજોગોમાં અમુક મૂળભૂત હકો સ્થગિત કરી શકાય છે. કોઈ પણ નાગરિકના મૂળભૂત હકો ધીનવાઈ જાય તેવા કોઈ પણ કાયદાઓ રાજ્યો ઘડી શકતું નથી.

મૂળભૂત ફરજો

ભારતમાં પ્રાચીન સમયથી જ લોકો હકો કરતાં ફરજો પ્રત્યે વધુ સભાન હતા. જેમ નાગરિકોને કેટલાક મૂળભૂત હકો આપવામાં આવ્યા છે તેમ નાગરિકોની કેટલીક મૂળભૂત ફરજોનો સમાવેશ 1976માં બંધારણમાં સુધારો કરીને કરવામાં આવ્યો છે. ફરજોનો સમાવેશ મૂળભૂત ફરજો દ્વારા દેશપ્રેમ, રાષ્ટ્રીય ભાવના, કેટલાક ઉચ્ચ આદર્શો અને મૂલ્ય પ્રત્યે નાગરિકોમાં જગ્યાતિ લાવીને રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ માટે નાગરિકોને પ્રતિબદ્ધ કરવાનો હેતુ હતો. રાષ્ટ્રની એકતા, અખંડિતતા અને સાર્વભૌમત્વના રક્ષણમાં પ્રત્યેક નાગરિક પોતાનું યથાશક્તિ યોગદાન આપે તે થકી સમાજમાં શાંતિ, સલામતી, સદ્ભાવના, સંવાદિતતા અને કોમી એખલાસની ભાવના જાળવી રાખવાનું કર્તવ્ય પ્રત્યેક નાગરિકનું દેશ અને સમાજ પ્રત્યે છે તેનું સ્મરણ કરવાનો છે. પાઠ્યપુસ્તકોના પ્રથમ પાના પર આ ફરજો દર્શાવવામાં આવી છે.

- (1) બંધારણનું પાલન કરવું તેમજ બંધારણમાં વ્યક્ત થયેલા આદર્શો અને સંસ્થાઓ તથા રાષ્ટ્રગીત, રાષ્ટ્રધ્વજનો આદર કરવો.
- (2) સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રહાના ઉદાત્ત વિચારો અને પ્રેરણાદાયી આદર્શોનો આદર કરવો અને તે અનુસાર વર્તવું.
- (3) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવું અને તેનું રક્ષણ કરવું.
- (4) જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે અને હાકલ કરવામાં આવે ત્યારે દેશનું રક્ષણ અને રાષ્ટ્રની સેવા કરવા માટે તત્પર રહેવું અને ઉત્સાહભેર જોડાવું.
- (5) ભારતના બધા લોકો વચ્ચે ભાઈચારાની ભાવનામાં વૃદ્ધિ કરવી, લોકો વચ્ચે સુસંવાદિતા સ્થાપવી અને સ્ત્રીઓના ગૌરવને હાનિ પહોંચાડનારા વ્યવહારોનો ત્યાગ કરવો.
- (6) રાષ્ટ્રના સમૃદ્ધ અને સમન્વિત સાંસ્કૃતિક વારસાનું જતન કરવું.
- (7) જંગલો, સરોવર, નદીઓ અને વન્યજીવો સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું રક્ષણ કરવું અને સમૃદ્ધ કરવું તથા સજ્જો પ્રત્યે અનુકૂળ રાખવી.
- (8) વૈજ્ઞાનિક અભિગમ, માનવવાદ અને શોધવૃત્તિનો વિકાસ કરવો.
- (9) જાહેર માલ-મિલકતનું રક્ષણ કરવું અને હિંસાનો ત્યાગ કરવો.

(10) વૈયક્તિક અને સામૂહિક પુરુષાર્થનાં ક્ષેત્રોમાં ઉત્કૃષ્ટતા સિદ્ધ કરવા સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જેથી રાખ્ર પ્રગતિ અને સિદ્ધિનાં સોપાનો ઉત્તરોત્તર સર કરતું રહે.

(11) મફત, ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક રીતે શિક્ષણ પોતાના પાલને આપવું એ તેના માતા-પિતાની ફરજ રહેશે. ભારતમાં 6 જાન્યુઆરીને 'મૂળભૂત ફરજિન' તરીકે ઉજવવાનું નક્કી થયું છે.

આ બધી ફરજો પૈકી કેટલીક ફરજોને કાનૂની પીઠબળ છે. એનું પાલન નહિ કરનારને સજ થાય છે. નાગરિકો ફરજોનું પાલન કરે એ માટે તેમનામાં સભાનતા અને જાગરુકતા ઊભી કરવાનો પ્રયાસ શિક્ષકોએ પ્રયત્નશીલ બનીને કરવો જોઈએ. સમાજમાં પ્રવર્તતા કેટલાંક સામાજિક દૂષણો કે અનિષ્ટો જેવાં કે અસ્પૃશ્યતા, વેઠપ્રથા, બાળમજૂરી, સ્ત્રીશોષણ, જાતીય સત્તામણી, દહેજપ્રથા, સ્ત્રીભૂષણ હત્યા, કુરિવાજો, અંધશ્રદ્ધા-વહેમ સંદર્ભ નાબૂદ થાય એ જોવાની જવાબદારી અને ફરજ નાગરિક તરીકે આપણી છે. સંવેદનશીલ અને જાગ્રત નાગરિક તરીકે આપણે શું કરવું જોઈએ તેનું સ્પષ્ટ દિશાસૂચન આ ફરજો આપણાને આપે છે. જો ભવિષ્યના નાગરિક એવાં બાળકો અને કિશોરોમાં આ ફરજોનો વ્યાપક પ્રચાર-પ્રસાર થાય અને તેના મહત્વ અને ઉપયોગિતાનું સતત અને સઘન શિક્ષણ આપવામાં આવે તો ભવિષ્યના નાગરિકોમાં સામાજિક અને રાખ્રીય ઉત્તરદાયિત્વની ભાવના, વિશ્વબંધુત્વ, ન્યાયી અને શોષણવિહીન સમાજની રચનાના ઉચ્ચ આદર્શો ફળીભૂત થઈ શકે.

રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો

રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ બંધારણના ચોથા ભાગમાં આવ્યો છે. આ માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો ઉદ્દેશ વર્તમાન અને ભાવિ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોને જુદાં જુદાં નીતિવિષયક ક્ષેત્રોમાં કઈ કઈ નીતિઓ ઘડવી એ સંબંધી માર્ગદર્શન આપવાનો છે. આ સિદ્ધાંતો માર્ગદર્શક છે. એનો અમલ કરવા રાજ્ય સરકારો બંધાયેલી નથી; પરંતુ નીતિઘડતરમાં આ સિદ્ધાંતોને કેન્દ્રમાં રાખીને નીતિઓ ઘડવાની અને તેનો અમલ કરવાની રાજ્યની નૈતિક ફરજ છે.

આ સિદ્ધાંતોનો સૌથી મહત્વનો ઉદ્દેશ તમામને રાજકીય, સામાજિક તેમજ આર્થિક ન્યાય મળી રહે તેવી સમાજરચનાની સ્થાપના કરવાનો છે. રાજ્યના ઉદ્દેશો અને ધ્યેયોની પૂર્તિ માટે રાજ્યની નીતિઘડતરમાં દિશાસૂચન આપવાનો છે. ન્યાયંત્ર દ્વારા આ સિદ્ધાંતોનો અમલ કરવાની જોગવાઈ બંધારણમાં નથી. આ મૂળભૂત સિદ્ધાંતોથી આપણાને કોઈ કાનૂની અધિકારો પ્રાપ્ત થતા નથી કે તેનાથી કોઈ કાનૂની પીઠબળ મળતું નથી, કે કાનૂની ઉપાયો પ્રાપ્ત થતા નથી. તેમ છ્ટાં રાજ્યના કાયદાઓ ઘડતી વખતે તથા તેના સંચાલનમાં તે પાયાના છે. કેટલાક હકોનો સમાવેશ બંધારણમાં મૂળભૂત હકોમાં સમાવેશ કર્યો છે જે તત્કાળ આપી શકાય તેવા હતા; પરંતુ બીજા ઘણા હકોનો સમાવેશ રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં કરવામાં આવ્યો છે. જે જેમ જેમ રાજ્યવ્યવસ્થા સંધર અને મજબૂત બનતી જાય તેમ તેમ ભવિષ્યમાં આ હકો આપતા જવાનો વિચાર બંધારણસભાનો હતો. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે તેનું મહત્વ દર્શાવતાં તેને 'દેશના શાસનના તેઓ પાયારુપ સિદ્ધાંતો છે.' એવું જણાવ્યું હતું. આપણા બંધારણમાં રાજકીય લોકશાહી સ્થાપવાનો આપણે પ્રયાસ કર્યો છે; પરંતુ સામાજિક અને આર્થિક લોકશાહીની સ્થાપના વિના રાજકીય લોકશાહી અધૂરી છે.

આ માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોને વિવિધ વિભાગોમાં દર્શાવીને જાણકારી મેળવીએ.

(1) આર્થિક નીતિઓ સંદર્ભે સિદ્ધાંતો : આર્થિક નીતિઓના ઘડતરમાં ઘણા મહત્વના સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જે નીચે મુજબ છે :

- (i) સૌ નાગરિકનું મહત્વમાં કલ્યાણ અને શ્રેય સધાય એ રીતે સમાજમાં ભૌતિક સંસાધનોની માલિકી અને અંકુશનું વિતરણ કરવું.
- (ii) સંપત્તિ અને ઉત્પાદનનાં સાધનોનું કોઈ ચોક્કસ સમૂહ કે વર્ગોમાં કેન્દ્રીકરણ ન થાય એવી અર્થવ્યવસ્થા રચવા રાજ્ય પ્રયાસ કરશે.
- (iii) પુરુષો અને સ્ત્રીઓને સમાન કામ માટે સમાન વેતન મળે એવા રાજ્ય પ્રયાસ કરશે.
- (iv) કામનાં સ્થળે તમામ કામદારોનું આરોગ્ય જળવાઈ રહે તેવી માનવીય પરિસ્થિતિનું સર્જન કરવું. સ્ત્રી-પુરુષો અને કુમળી વયનાં બાળકોનું આર્થિક મજબૂરીના કારણે આરોગ્ય કથળે એવા કામધંધા કે બિનઆરોગ્યપ્રદ સ્થળોએ, જોખમી કાર્યો કરવા ન પડે.
- (v) ઔદ્યોગિક એકમોમાં સંચાલનમાં કામદારોની સહભાગીદારી માટે રાજ્ય પ્રયાસ કરશે.

- (vi) બાળકોને આર્થિક લાયારીના કારણે તેમનું કોઈ પણ પ્રકારે શોખણ ન થાય તથા તે સ્વસ્થ અને સ્વતંત્ર રીતે ગૌરવપ્રદ સ્થિતિમાં તંદુરસ્ત વિકાસ સાથે તે માટે જરૂરી તકો અને સવલતો ઊભી કરવા માટે રાજ્ય ખાસ પગલાં ભરશે.
- (vii) સ્ત્રીઓને પ્રસૂતિ સમયે જરૂરી રજાઓ તથા રાહત પૂરી પાડવામાં આવે. કામદાર રાજ્ય વીમાધારો, બોનસધારો, પ્રસૂતિ રજાનો ધારો, ગ્રેચ્યુર્ટીધારો વગેરે કાયદાઓ માનવીય ધોરણે મળે તેવા ઉદ્દેશથી ઘડવામાં આવ્યા છે.
- (viii) કૃષિ અને પશુપાલનનો આધુનિક અને વૈજ્ઞાનિક ધોરણે વિકાસ થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રયત્ન રાજ્ય કરશે. ગાયો, વાઇરાંડાંઓ, અન્ય દુધાળાં પ્રાણીઓ, ભારવાહક ઢોરોની ઓલાદોની જાળવણી માટે તથા બળદ, ગધેડાં, ગાયોની કંઠલ અટકાવવા પ્રયાસ કરશે.
- (ix) રાજ્યમાં સૌને ન્યાયની સમાન તક મળે. આર્થિક કે અસર્મર્થતાઓના કારણે કોઈ પણ જરૂરતમંદ નાગરિકને ન્યાય મેળવવા માટેની તકોનો ઈન્કાર કરવામાં નહિ આવે તથા તેઓને મફત કાનૂની સહાય મળી રહે તેવો રાજ્ય પ્રબંધ કરે અને કાયદા ઘડશે.

(2) સામાજિક નીતિઓ સંબંધી સિદ્ધાંતો : અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ, વંચિત સમૂહો જેવા સમાજના નભળા વર્ગોનાં શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોના ઉત્કર્ષ માટે રાજ્યે વિશેષ પ્રયાસો કાળજીપૂર્વક કરવાના રહેશે. જેથી સામાજિક અન્યાય અને શોખણ સામે તેમનું રક્ષણ કરશે.

ભારતમાં રહેતાં તમામ નાગરિકોને માટે સમાન દીવાની કાયદો ઘડવા (યુનિફોર્મ સિવિલ કોડ) ન્યાય વ્યવસ્થાનું સંચાલન કરીને સૌને ન્યાય મળી રહે એ રીતે રાજ્ય પ્રયત્ન કરશે. લગ્ન, લગ્નવિચ્છેદ, ભરણપોખણ, સગીરો, દંતકવિધાન, વસિયત વગેરેમાં એક સરખો દીવાની કાયદો ઘડીને સામાજિક ન્યાયની દિશામાં સરકાર પગલાં ભરશે.

રાજ્યમાં સૌ નાગરિકોને કામ કરવાનો હક પ્રાપ્ત થાય, વૃદ્ધાવસ્થા, માંદગી કે અમંગલ પ્રસંગે, વિના વાંકે વેદ્વી પડતી તંગીના અન્ય પ્રસંગે શિક્ષણ અને જાહેર સહાય પ્રાપ્ત થાય તે માટે અસરકારક જોગવાઈઓ કરશે.

(3) રાજકીય અને વિદેશ નીતિવિષયક સિદ્ધાંતો :

- (i) રાજ્ય ગ્રામપંચાયતોની સ્થાપના કરવા માટે જરૂરી પગલાં ભરશે. તેઓ સ્વરાજ્યના એકમ તરીકે કાર્ય કરી શકે તે માટે તેમને જરૂરી સત્તા અને અધિકારો અને આર્થિક સહાય આપશે.
- (ii) રાજ્ય સેવાઓમાં ન્યાયતંત્રને કારોબારીથી અલગ અને સ્વતંત્ર કરવા પગલાં ભરશે જેથી ન્યાયાધીશો નિષ્પક્ષ, નીડર અને નિભક્કિ રીતે ન્યાય ચૂકવી શકે.
- (iii) આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ, સલામતી અને ઉન્નતિ માટે, રાષ્ટ્રો વચ્ચે ન્યાયી અને માનપૂર્વકના સંબંધો જાળવવા માટે, આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાઓ અને સંવિઝોને લગતી ફરજો પ્રત્યેનો આદર વધારવા અને આંતરરાષ્ટ્રીય મતબેદો અને તકરારી પ્રશ્નોનું લવાદ દ્વારા શાંતિમય નિરાકરણ લાવવાનો પ્રયત્ન રાજ્ય કરશે અને એ બાબતોને અગ્રિમ પ્રોત્સાહન આપશે.

(4) શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક નીતિઓ સંબંધી સિદ્ધાંતો : 14 વર્ષની ઉભર સુધીનાં તમામ બાળકોને, બંધારણના આરંભ થયાના દસ વર્ષની અંદર, મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય એ માટે રાજ્ય પ્રયાસ કરશે. જે હવે 2009 થી મૂળભૂત હક બન્યો છે.

રાષ્ટ્રીય મહત્વ તરીકે જાહેર કરાયેલા દરેક કલાત્મક અને ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવતાં સ્મારકો, સ્થળો, કલાકૃતિઓ, ઈમારતોનું, પદાર્થોનું યથાપ્રસંગ, લૂટકાટ, બગાડ, વિકૃતિ, સ્થળાંતર, નિકાલ કે તેનો નાશ થતો અટકાવવાનો અને રક્ષણ કરવાની રાજ્યની ફરજ રહેશે. આમ, રાષ્ટ્રના સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક વારસાનું યોગ્ય રીતે જતન થાય તે જોવાનો ઉદ્દેશ છે.

(5) આરોગ્યવિષયક નીતિઓ સંબંધી સિદ્ધાંતો :

- (i) લોકોનું આરોગ્ય અને પોખણાનું સ્તર સુધરે એ માટે રાજ્ય પ્રયાસ કરે તથા જાહેર આરોગ્ય અને જનસુખાકારી વધારવાને માટેનાં પગલાંને રાજ્ય પોતાની પ્રાથમિક ફરજોમાં ગણશે.
- (ii) આરોગ્ય માટે હાનિકારક એવા કેફી પદાર્થો, પીણાં, નશાયુક્ત/ભાદ્રક દ્રવ્યો વગેરે પર રાજ્ય પ્રતિબંધ મૂકવાનો પ્રયાસ કરશે. ઔષધિના હેતુઓ સિવાયનાં માદક પીણાં, ક્રૂઝ અને નશાયુક્ત પદાર્થના ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ મૂકશે.
- (iii) દેશના પર્યાવરણનું રક્ષણ થાય અને તેમાં જરૂરી સુધારા થાય એ માટે રાજ્ય પ્રયાસ કરે, દેશનાં જંગલો અને વનસ્પતિના રક્ષણ માટેનો ખાસ પ્રબંધ રાજ્ય કરશે.

- (iv) કામદારોને કામના સ્થળે આરોગ્યપ્રદ વાતાવરણ પ્રાપ્ત થાય તથા નવરાશની પળોમાં સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસની પૂરતી તકો તેઓને પૂરી પાડીને, માનસિક તંદુરસ્તી બક્ષવા માટે, મનોરંજનની સુવિધા મળી રહે તેવા પ્રયત્નો રાજ્યોને કરવા જગ્યાવેલ છે.

આમ, રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો હેતુ એવી સમાજવ્યવસ્થા અને રાજ્યવ્યવસ્થા ઉભી કરવાનો છે. જેમાં શક્ય હોય એટલું સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ થાય. ધાર્મિક કે જ્ઞાતિ આધારિત ભેદભાવ રહિતની સમાજરચનાનું સમતામૂલક, શોખણમૂક્ત અને કલ્યાણલક્ષી સમાજવ્યવસ્થા અને અર્થવ્યવસ્થા સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ છે. અર્થાત્ સામાજિક લોકશાહી અને આર્થિક લોકશાહીની સ્થાપનાનો છે. સામાજિક સલામતી દ્વારા સમાજના નબળા વર્ગોના ઉત્કર્ષ માટે વિવિધ કલ્યાણકારી યોજનાઓનો અમલ રાજ્ય કરશે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે. લોકશાહી કેવળ રાજકીય ક્ષેત્ર પૂરતી સીમિત ન રહે પણ સામાજિક અને આર્થિકક્ષેત્ર સુધી તેનું વિસ્તરણ થવું જોઈએ જે થકી શોખણ અને અન્યાયમૂક્ત એવી સમતામૂલક, ન્યાયી સમાજવ્યવસ્થાનું સ્વખન સાકાર કરવાની જવાબદારી રાજ્ય સરકારને શિરે મૂકવામાં આવી છે. મૂળભૂત હકો રાજ્યની સત્તાને મર્યાદાદિત કરે છે જ્યારે રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો રાજ્યની સત્તાને વિસ્તારે છે. મૂળભૂત હકો રાજકીય લોકશાહી સ્થાપે છે, જ્યારે સિદ્ધાંતો સામાજિક અને આર્થિક લોકશાહી સ્થાપવાનું ધ્યેય ધરાવે છે. તેમની વચ્ચે કોઈ વિરોધ નથી. તેઓ એકબીજાનાં પૂરક છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો :

- (1) બંધારણમાં સમાવિષ્ટ મૂળભૂત ફરજો વિશે જગ્યાવો.
- (2) રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનું મહત્વ દર્શાવો.
- (3) મૂળભૂત હકોની અગત્ય સમજાવો.
- (4) વાજબી નિયંત્રણો અને મર્યાદાઓ એટલે શું ?
- (5) નિવારક અટકાયત (પ્રતિબંધિત અટકાયત ધારા) વિશે લખો.
- (6) ભારતના બંધારણમાં આવેલ બંધારણીય અધિકારો જગ્યાવો.
- (7) લઘૂમતીઓને બક્ષવામાં આવેલ બંધારણીય અધિકારો જગ્યાવો.

2. ટૂંક નોંધ લખો :

- (1) સમાનતાનો હક
- (2) બંધારણીય ઈલાજોનો હક
- (3) સ્વતંત્રતાનો હક
- (4) શોખણ સામેનો હક
- (5) આર્થિકનીતિઓ સંદર્ભ માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો
- (6) રાજકીય અને વિદેશી સંબંધો વિશેના સિદ્ધાંતો

3. નીચેનાં વિધાનો કારણો આપી સમજાવો :

- (1) મૂળભૂત હકોના બંગ સામે અદાલતનો આશરો લઈ શકાય છે.
- (2) બંધારણીય ઈલાજોનો હક 'બંધારણના આત્મા' સમાન છે.
- (3) સ્વતંત્રતાઓ અમર્યાદિત કે નિરંકુશ હોઈ શકે નહિ.
- (4) રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો અમલ એ મૂળભૂત હકોના ઉપયોગ માટેની પૂર્વશરત છે.
- (5) માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો અને મૂળભૂત હકો એ એકબીજાના વિરોધી નથી બલ્કે એકબીજાના પૂરક છે.
- (6) શોખણમૂક્ત સમાજની રચના એ આપણા બંધારણનું મુખ્ય ધ્યેય છે.
- (7) હકો અને ફરજો એક સિક્કાની બે બાજુઓ છે.
- (8) બાળમજૂરી સજાપાત્ર ગુનો છે.
- (9) માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોના અમલ માટે અદાલતોનો આશરો લઈ શકતો નથી.
- (10) માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો દેશના શાસનમાં પાયારુપ સિદ્ધાંતો છે.

(11) આર્થિક અને સામાજિક લોકશાહી વિના રાજકીય લોકશાહી અધૂરી છે.

(12) સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક વારસાનું જતન થાય એ જોવાની ફરજ સૌની છે.

4. નીચેનામાંથી યોગ્ય વિકલ્પની પસંદગી કરો :

- (1) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે કયા હકને બંધારણનો આત્મા કહ્યો છે ?
(A) સ્વતંત્રતાનો હક (B) સમાનતાનો હક
(C) સાંકૃતિક અને શૈક્ષણિક હક (D) બંધારણીય ઈલાજેનો હક
- (2) કોના મટે રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો દેશના પાયા રૂપ સિદ્ધાંતો છે ?
(A) નરેન્દ્ર મોદી (B) જવાહરલાલ નહેરુ
(C) ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ (D) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
- (3) પ્રતિબંધિત અટકાયત હેઠળના આરોપીને કેટલા સમય સુધી અટકાયત હેઠળ રાખી શકાય છે ?
(A) 24 કલાક (B) 6 માસ
(C) 3 માસ (D) આજીવન
- (4) કઈ ઊભરનાં બાળકોને મફત અને નિઃશુલ્ક પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે ?
(A) 6 થી 14 વર્ષનાં (B) 3 વર્ષ સુધીનાં
(C) 14 વર્ષથી ઉપરનાં (D) 18 વર્ષનાં
- (5) કઈ ઊભરનાં બાળકોને જોખમી વ્યવસાયમાં રોકી શકાય નહિ ?
(A) 14 વર્ષથી નીચેનાં (B) 18 વર્ષથી નીચેનાં
(C) 6 થી 14 વર્ષનાં (D) 28 વર્ષના ઉપરનાં
- (6) કયું આચરણ ભારતનું સામાજિક કલંક ગણાય ?
(A) અસ્વૃષ્ટયતા (B) બાળમજૂરી
(C) દહેજપ્રથા (D) વહેમ અંધશ્રદ્ધા

પ્રવૃત્તિ

- ‘શું આપણનું બંધારણ આપણા મૂળભૂત હકોના રક્ષક-વાતી તરીકે સર્જણ રહ્યું છે ખરું ?’ શાળામાં ચર્ચાસભા-મોકપાર્લ્યુમેન્ટ યોજે.
- મતદાતા જગ્યાતિ દિનની શાળામાં ઉજવણી કરીએ તથા એક કવીજ સ્પર્ધાનું આયોજન કરીએ.
- માનવ હક/અધિકાર દિનની ઉજવણી પ્રસંગે પ્રભર ધારાશાસ્ત્રી કે માનવ અધિકાર પંચના કોઈ સભ્ય સાથે પેનલ ચર્ચાનું આયોજન કરો.
- ગાંધીજ્યાતિ કે આંબેડકર જગ્યાતિની ઉજવણી પ્રસંગે માનવહકો, મૂળભૂત ફરજો કે માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો પર આધારિત સ્લોગન સ્પર્ધા યોજને શાળાની આસપાસના વિસ્તારમાં જનજાગૃતિ અર્થે એક રેલીનું આયોજન કરીશું.
- મૂળભૂત હકો અને માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં કોણ ચિહ્નાતું છે ? માનવ હક દિનના દિવસે શાળામાં શિક્ષકો-વિદ્યાર્થીઓની બાળસંસદ યોજશું.
- તમારા રહેણાંક વિસ્તારમાં વિવિધ પ્રકારે થતી બાળમજૂરી અંગેની મોજણી હાથ ધરીને તેને અટકાવવા તમે શું પગલાં ભર્યા તેનો અહેવાલ તૈયાર કરો.
- 14મી નવેમ્બરે (બાળદિને) બાળમજૂરી નાબૂદી જુંબેશના કાર્યક્રમો—રેલી, ચિત્રસ્પર્ધા યોજવી અને સંબંધિત આવેદનપત્ર અધિકારીઓને આપવું.
- ડૉ. આંબેડકરના જીવનકવન પર હસ્તલિખિત અંક કે પ્રોજેક્ટકાર્ય કરાવીશું.

સરકારનાં ત્રણ અંગો છે ધારાસભા, કારોબારી અને ન્યાયતંત્ર. આ ત્રણ અંગોની રચના કેવી રીતે થાય છે, તેઓ શું કાર્ય કરે છે, તેમની સત્તાઓ કઈ કઈ છે, તેમના અરસપરસના સંબંધો કેવા છે, તે અંગે આપણે વિગતે અભ્યાસ કરીશું.

રાજ્યના મૂળભૂત હેતુઓમાં એક હેતુ કાયદો અને વ્યવસ્થાની જગતવણી દ્વારા લોકોની સુખાકારી અને સલામતી સાધવાનો છે. લોકોનું સર્વતોમુખી કલ્યાણ સાધીને તેમનાં સ્વાતંત્ર્ય અને મૂળભૂત હકોનું જતન અને રક્ષણ કરવાનો છે. રાજ્યના ગતિશીલ વિકાસની સિદ્ધિ અર્થે સરકારનાં ત્રણ અંગોમાં ધારાસભા, કારોબારી અને ન્યાયતંત્ર વચ્ચે પરસ્પર ઐક્ય, સહકાર અને સંકલન સ્થાપિત કરીને સરકાર અસરકારક અને કાર્યક્ષમ શાસન કરી શકે છે. ધારાસભા ધારા (કાયદા) ઘડવાનું, જ્યારે કારોબારી ઘડેલા કાયદાઓનો અમલ કરવાનું અને ન્યાયતંત્ર કાયદાનો ભંગ કરનારને સજા અથવા દંડ કરવાનું કાર્ય કરે છે.

ભારતીય બંધારણમાં ધારાસભા એટલે સંઘ (કેન્દ્ર) કક્ષાએ સંસદ અને રાજ્યોમાં વિધાનગૃહો, કારોબારી એટલે સંઘ (કેન્દ્ર)માં રાજ્યપતિ, વડાપ્રધાન અને પ્રધાનમંડળ અને તેનું કાર્યાલય તથા વહીવટી તંત્ર, જ્યારે રાજ્યકક્ષાએ રાજ્યપાલ, મુખ્યપ્રધાન અને તેનું પ્રધાનમંડળ, તેનું કાર્યાલય અને વહીવટીતંત્ર એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે. જ્યારે ન્યાયતંત્રમાં સર્વોચ્ચ અદાલત ટોચ પર અને રાજ્યોમાં વડી અદાલતો અને તેના હાથ નીચેની તાબાની અદાલતો, જિલ્લા ન્યાયાલયો, વિશેષ ખાસ અદાલતો છે. આમ, ન્યાયતંત્ર, ધારાસભા અને કારોબારી બંનેથી તદ્દન અલગ, સ્વતંત્ર અને સુઅધ્યિત છે.

ભારત જુદાં જુદાં ઘટક રાજ્યોનું બનેલું એક સંઘ રાજ્ય છે. કોઈ પણ ઘટક રાજ્ય સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ નથી. ભારતમાં સંઘ અને રાજ્યકક્ષાએ સંસદીય પદ્ધતિની રાજ્ય સરકારો વચ્ચે સત્તા વિશ્લેષના સિદ્ધાંત અનુસાર સત્તાનો વિશ્લેષ થયો હોવાથી ધારાસભા અને કારોબારી વચ્ચે પરસ્પર ગાઢ અને પરસ્પરાવલંબીના સંબંધો છે. જ્યારે ન્યાયતંત્રનું અલગ, સ્વતંત્ર, નિષ્પક એવું વિશિષ્ટ સ્થાન છે.

સત્તા વિશ્લેષનો સિદ્ધાંત

રાજ્ય વતી સરકાર જે કાર્યો કરે છે તે એકબીજાથી જુદાં હોય છે. ત્રણે અંગોનાં કાર્યો એકબીજાથી ભિન્ન તથા દરેક કાર્યમાં વિશેષ પ્રકારની નિપુણતાની જરૂર પડે છે. એટલે કે જુદાં જુદાં અંગો દ્વારા જુદી જુદી વ્યક્તિઓ દ્વારા કાર્યો થવા જોઈએ અને છેલ્લે દરેક અંગે પોતપોતાનું અલગ કાર્ય કરવું જોઈએ. સત્તાવિશ્લેષ થવાથી સત્તાના બેફામ ઉપયોગની સંભાવના ઘટે છે. ત્રણેય અંગોનાં કાર્યો થકી સરકારનો વહીવટ સરળ અને કાર્યક્ષમ બને તે માટે તેમની વચ્ચે સત્તાનો વિશ્લેષ કરવો જરૂરી છે. દા.ત., ધારાસભાને કાયદો ઘડવાની સત્તા છે. તે તેનો દુરૂપયોગ ન કરે તેથી કારોબારી અને ન્યાયતંત્રને કેટલીક એવી સત્તા હોય જેથી તે ધારાસભાને નિયંત્રણમાં રાખે. તે જ રીતે કારોબારી પર ધારાસભા અને ન્યાયતંત્ર દ્વારા અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો છે, તે જ રીતે ન્યાયતંત્રને ધારાસભા અને કારોબારી પર નિયંત્રણ મૂકવાની કેટલીક સત્તાઓ આવ્યા છે.

(1) ધારાસભા : ભારત સંસદીય લોકશાહી ધરાવતું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ સંઘ (કેન્દ્ર) કક્ષાએ સંસદમાં અને રાજ્યકક્ષાએ વિધાનસભામાં જોવા મળે છે. દેશની મહત્વની અને સર્વોપરી સંસ્થા સંસદ છે. ભારતીય સંસદમાં રાજ્યપતિ, ઉપરાખ્રપતિ, રાજ્યસભા અને લોકસભાનો સમાવેશ થયો છે. ધારાસભાનાં બે પ્રકાર છે :

(અ) એકગૃહી ધારાસભા : જ્યાં ધારાસભા એક જ ગૃહની બનેલી હોય છે તેથી તેને એકગૃહી ધારાસભા કહેવામાં આવે છે.

(બ) દ્વિગૃહી ધારાસભા : જ્યાં ધારાસભા બે ગૃહની બનેલી હોય તેને દ્વિગૃહી ધારાસભા કહે છે.

સંઘ (કેન્દ્ર) કક્ષાએ ધારાસભાનું ઉપલું ગૃહ રાજ્યસભા છે જ્યારે નીચેલા ગૃહને લોકસભા કહે છે. રાજ્યકક્ષાએ ધારાસભા - વિધાનસભા અને વિધાન પરિષદ એમ બે ગૃહો છે. મોટાભાગનાં રાજ્યોમાં એક જ ગૃહ - વિધાનસભા છે. જ્યારે બિહાર, ઉત્તરપ્રેદ્શ, મહારાખ્ર જેવાં કેટલાંક રાજ્યોમાં વિધાન પરિષદ પણ છે.

(1) કેન્દ્ર કક્ષાએ ધારાસભા (સંસદ) લોકસભા : લોકસભા એ સંસદનું નીચલું ગૃહ છે. લોકસભામાં સત્યો પ્રત્યક્ષ મતદાનથી ચૂંટાયેલા લોકોના પ્રતિનિધિઓ છે. લોકસભામાં સત્યોની સંખ્યા 545 છે. જેમાં 2 સત્યો અંગ્લોઈન્ડિયન સમૃદ્ધાયના પ્રતિનિધિઓ છે, જેમની પસંદગી રાખ્યપતિ કરે છે.

રાખ્યપતિ એ સંસદનો (લોકસભા અને રાજ્યસભા) ભાગ છે. જોકે રાખ્યપતિ સંસદમાં સંસદની પ્રથમ બેઠકનું ઉદ્ઘાટન પ્રવચન અને સંસદની સંયુક્ત બેઠકને સંબોધન કરે તે સિવાય ક્યારેય હાજરી આપતા નથી. રાખ્યપતિ સંસદનાં બંને ગૃહોનું સત્ર બોલાવે છે, ગૃહોને મોકૂફ રાખે છે તેમજ લોકસભાનું વિસર્જન કરવાની સત્તા પણ ધરાવે છે. સંસદનાં બંને ગૃહોમાં ત્રણેય વાંચનમાંથી પસાર થયેલા ખરડા ઉપર રાખ્યપતિની સહી થાય ત્યાર પછી જ ખરડો કાયદો બને છે. લોકસભા એ કાયમી ગૃહ નથી. તેની મુદ્દત પાંચ વર્ષની હોય છે, સિવાય કે તેનું વહેલું વિસર્જન કરવામાં આવેલ હોય.

ભારતીય સંસદે બંધારણમાં દર્શાવેલી મર્યાદાઓમાં રહીને પોતાની સત્તાઓ બોગવવાની છે, તેથી બંધારણ સર્વોપરી છે, સંસદ નથી. સંસદે ઘડેલ કાયદાઓમાં બંધારણીય જોગવાઈઓનો ભંગ થતો હોય, વિસંગત હોય તો તેને અદાલતમાં પડકારી શકાય છે. જો અદાલતને એમ ખાતરી થાય કે તેનાથી બંધારણની જોગવાઈઓનો ભંગ થાય છે તો તેને ગેરબંધારણીય ગણીને રદબાતલ ઠેરવી શકે છે.

સંસદ સત્યની લાયકાતો : લોકસભાના સત્ય તરીકે લાયકાત મુજબ તે ભારતીય નાગરિક હોવો જોઈએ. ચૂંટણી લડવા માટે ઓછામાં ઓછી 25 (પચીસ) વર્ષની ઉભર હોય અને સંસદે નક્કી કરેલી અન્ય લાયકાતો ધરાવતો હોય; પરંતુ તે નાદાર કે માનસિક રીતે અસ્થિર જાહેર કરાયેલ ન હોય, કેન્દ્ર કે રાજ્યસરકારમાં સવેતન હોદ્દો ધરાવતો ન હોય, સંખ્યમ અદાલત દ્વારા ગુનેગાર પુરવાર થયેલ ન હોય તેવી જ વ્યક્તિ સંસદમાં ઉમેદવારી કરી શકે. સંસદની બે બેઠકો વચ્ચે છ માસથી વધુ સમયગાળો પસાર ન થાય તે રીતે ગૃહની બેઠક બોલાવવી પડે છે. લોકસભાનું વિસર્જન વડપ્રધાનની સલાહથી જ રાખ્યપતિ કરી શકે છે. જે ગૃહનો સત્ય હોય તે વ્યક્તિ તે ગૃહની કાર્યવાહીમાં ભાગ લઈ શકે છે અને મતદાન કરી શકે છે; પરંતુ મંત્રીમંડળનો કોઈ સત્ય સંસદના નીચલા ગૃહનો સત્ય ન હોય તો પણ તે બંને ગૃહની ચર્ચામાં ભાગ લઈ શકે, સંબોધન કરી શકે છે; પરંતુ જે ગૃહમાં સત્ય હોય તે જ ગૃહમાં તેઓ મતદાન કરી શકે છે. લોકસભામાં ગુજરાતની 26 બેઠકો છે. લોકસભાની મુદ્દત 5 વર્ષની હોય છે જોકે તે અગાઉ રાખ્યપતિ તેને વિભેરી નાંખી શકે છે. રાખ્યીય કટોકટીમાં તેઓ 1 વર્ષ સુધી લંબાવી શકે છે. રાખ્યપતિએ લોકસભાનું વિસર્જન કર્યું હોય તો તે પગલાંને અદાલતમાં પડકારી શકતું નથી.

કોરમ : કોરમ એટલે ગૃહની ‘કાર્યસાધક’ સંખ્યા. ગૃહનું કામકાજ હાથ ધરવા અને ચાલુ રાખવા, કુલ સત્યોમાંથી હાજર સત્યોની સંખ્યા. લોકસભાના કુલ સત્યો 545 સંખ્યાના $\frac{1}{10}$ એટલે કે 55 સત્યોની ગૃહમાં હાજરી જરૂરી ગણાય.

જ્યારે રાજ્યસભામાં કાર્યસાધક સંખ્યા રાજ્યસભાના કુલ સત્યો 250ના $\frac{1}{10}$ અર્થાત્, 25 સત્યસંખ્યા ગણાય છે.

(2) રાજ્યસભા : રાજ્યસભા એ સંસદનું ઉપલું ગૃહ છે. તે રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતું ધારાગૃહ છે. રાજ્યસભામાં 250થી વધે નહિ એટલા સત્યોની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. જેમાં પરોક્ષ રીતે જે-તે રાજ્યોની અને સંઘ પ્રદેશોની વિધાનસભાના ચૂંટાયેલા સત્યો દ્વારા સપ્રમાણ પ્રતિનિધિત્વ પદ્ધતિથી ચૂંટવામાં આવે છે, રાજ્ય સભાના ચૂંટાયેલા સત્યોની સંખ્યા 238 છે. બાકીના 12 સત્યો રાખ્યપતિ દ્વારા નિયુક્ત કરેલ સત્યો હોય છે. જેઓ સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, કલા, સાંસ્કૃતિક, રમતગમત અને સમાજસેવાના ક્ષેત્રોમાં વિશેષ જ્ઞાન અનુભવ ધરાવતા હોવા જોઈએ.

કોઈ એક વ્યક્તિ એક સાથે બે ગૃહની સત્ય રહી શકતી નથી.

લાયકાત : રાજ્યસભાના સત્ય થવા માટે તે વ્યક્તિ ભારતીય નાગરિક હોવી જોઈએ અને 30 વર્ષ કે તેથી વધુ ઉભર ધરાવતી હોવી જોઈએ. તે નાદાર, માનસિક રીતે અસ્થિર મગજની કે સજા પામેલ ગુનેગાર હોવી જોઈએ નહિ. સરકારી સંસ્થાઓમાં સવેતન કે નફાકારક કોઈ હોદ્દો ધરાવતી હોવી જોઈએ નહિ. રાજ્યસભામાં ગુજરાતને 11 (અંગિયાર) બેઠકો ફાળવવામાં આવી છે. રાજ્યસભા એ કાયમી ગૃહ છે. તેનું વિસર્જન થતું નથી કે વિભેરી શકતું નથી. રાજ્યસભાના એક તૃતીયાંશ સત્યો દર બીજા વર્ષ નિવૃત્ત થાય છે. એટલી સંખ્યામાં સત્યોની ચૂંટણી કરવામાં આવે છે. આમ, રાજ્યસભાના સત્ય વધુમાં વધુ છ વર્ષ માટે સત્ય તરીકે રહી શકે. જોકે તેઓ ફરીથી ચૂંટવાને કે પસંદગીને પાત્ર છે.

સંસદનાં બંને ગૃહોનાં સામાન્ય રીતે વર્ષમાં ત્રણ સત્રો મળે છે. જેમ કે અંદાજપત્ર સત્ર, ચોમાસું સત્ર અને શિયાળું સત્ર છે. ભારતના ઉપરાજ્યપતિ હોદાની રૂએ રાજ્યસભાના ચેરમેન (સભાપતિ) છે. જ્યારે તેખુટી ચેરમેન (ઉપસભાપતિ)ની ચૂંટણી રાજ્યસભાના સત્યો પોતાનામાંથી કરે છે. રાજ્યસભાના પ્રથમ ચેરમેન ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનું હતા.

લોકસભાના સ્પીકર (અધ્યક્ષ)

લોકસભાનું કામકાજ વ્યવસ્થિતપણે અને ચોક્કસ નીતિ-નિયમો અનુસાર ચાલે તે જોવાનું, ગૃહમાં શિસ્ત, વ્યવસ્થા અને ગૃહનું ગૌરવ જાળવવાનું મુખ્ય કાર્ય લોકસભાના સ્પીકરનું છે. લોકસભાના સત્યો પોતાનામાંથી જ અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષને ચૂંટે છે. અધ્યક્ષ લોકસભાની બેઠકો દરમિયાન ગૃહનું અધ્યક્ષપદ સંભાળીને તેની કાર્યવાહીનું સંચાલન અને નિયમન કરે છે. અધ્યક્ષ સત્યો પાસે લોકસભામાં શિસ્તપાલનની અપેક્ષા રાખે છે. તેઓ ગૃહની મર્યાદાના રક્ષક છે. તેમના નિર્જયો ગૃહમાં આખરી અને અંતિમ છે.

અધ્યક્ષ કોઈ પણ રાજકીય પક્ષના સત્ય કે પક્ષનું પીઠબળ ધરાવતાં હોઈ શકે છે; પરંતુ તેઓ અધ્યક્ષપદે ચૂંટાયા પછી તેમણે ગૃહની કાર્યવાહી તત્ત્વ અને નિષ્પક્ષ રીતે ચલાવવાની રહે છે. લોકસભાના વિસર્જન કે ભંગ સાથે અધ્યક્ષની મુદ્દત પણ પૂરી થાય છે; પરંતુ નવી લોકસભાની રચના થાય ત્યાં સુધી તેઓ હોદા પર ચાલુ રહે છે. 14 દિવસની નોટિસથી લોકસભાના સત્યો સાદી બહુમતીથી ઠરાવ પસાર કરીને સ્પીકરને હોદા પરથી દૂર કરી શકે છે. લોકસભામાં કે ધારાગૃહમાં થતાં ભાષણો, ટીકાઓ અધ્યક્ષને ઉદ્દેશીને જ થાય છે. સંસદનાં બંને ગૃહોનાં કાર્યવાહી અંગ્રેજી કે હિંદીમાં થઈ શકે છે; પરંતુ આ બંને ભાષાન જાળનાર સત્યને તેમની માતૃભાષામાં સંબોધવાની પરવાનગી અધ્યક્ષ આપી શકે છે. અધ્યક્ષની પરવાનગી મેળવ્યા વિના સતત 60 (સાઠ) દિવસ સુધી સત્ય લોકસભામાં ગેરહાજર રહે તો તેની બેઠક ખાલી થયેલી ગણાય છે. અધ્યક્ષ ગૃહની સભાને મુલતવી રાખે છે.

કાસ્ટિંગ વોટ (નિર્ણાયક મત) : ગૃહની કોઈ કાર્યવાહીમાં જ્યારે કોઈ પ્રશ્ન, બાબત કે સમસ્યા અંગે, ખરડા પરની ચર્ચા-વિમર્શના અંતે નિર્ણય વખતે તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં સરખા મત પડે ત્યારે અધ્યક્ષ પોતાનો ‘નિર્ણાયક મત’ (કાસ્ટિંગ વોટ) આપી શકે છે. તે સિવાય તેઓ ગૃહમાં મતદાનમાં ભાગ લઈ શકતા નથી. લોકસભાના પ્રથમ અધ્યક્ષ ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર હતા.

અધ્યક્ષની ગેરહાજરીમાં ઉપાધ્યક્ષ ગૃહની બેઠકોનું સંચાલન કરે છે. અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ બંનેની ગેરહાજરીમાં ગૃહના સંચાલન સંબંધે વિવિધ રાજકીય પક્ષોના પીઠ, અનુભવી અને સંસદીય પ્રક્રિયાના જાણકાર એવા તજજ્ઞ સત્યોની એક ‘સ્પીકર્સ પેનલ’ તૈયાર કરવામાં આવે છે, તેના સત્યો બંનેની ગેરહાજરીમાં ગૃહનું કામકાજ સંભાળે છે.

ખરડો (વિધેયક) ક્યારે કાયદો બની શકે ?

કાયદા માટેની દરખાસ્તને ખરડો (વિધેયક) કહેવાય છે.

સંસદ વર્તમાન કાયદામાં સુધારા કરવાનું, નવા કાયદા ઘડવાનું અને જૂના અને અપ્રેસ્ટુટ કાયદાઓને રદ કરવાનું મહત્વનું કાર્ય સંસદ ધરાવે છે. સામાન્ય ખરડો, નાણાકીય ખરડો અને બંધારણીય સુધારાનો ખરડો નીચે મુજબની પ્રક્રિયાના અંતે કાયદાનું સ્વરૂપ લે છે. જેની સામાન્ય જોગવાઈઓ નીચે મુજબ છે :

કોઈ પણ ખરડાને સંસદનાં બે ગૃહોમાંથી કોઈ પણ એક ગૃહમાં રજૂ કરી શકાય છે. ખરડો પ્રધાન અથવા ગૃહના કોઈ સત્ય દ્વારા રજૂ થઈ શકે છે. સંસદનાં બંને ગૃહોએ સુધારા વિના કે સુધારા સાથે સંમતિ આપેલ હોય તેવા સુધારાઓ સહિત, કોઈ ખરડાને ગૃહ દ્વારા સંમતિ અપાયેલ ન હોય ત્યાં સુધી તે ખરડો સંસદનાં બંને ગૃહોમાં પસાર કરેલ હોવાનું ગણાશે નહિ. સંસદમાં વિચારાધીન કોઈ ખરડો ગૃહોની સત્ર સમાપ્તિના કારણો રદ થશે નહિ. રાજ્યસભામાં વિચારાધીન હોય અથવા પસાર કરેલ હોય અને રાજ્યસભામાં તે ખરડો વિચારણા હેઠળ હોય તો લોકસભાનું વિસર્જન થતાં રદ થશે. જ્યારે સંસદનાં બંને ગૃહો વચ્ચે કોઈ ખરડો પસાર કરવાની બાબતમાં મતભેદ ઊભા થાય ત્યારે રાજ્યપતિ સંસદનાં બંને ગૃહોની સંયુક્ત બેઠક બોલાવી શકે છે. જેમાં ખરડો બહુમતીથી પસાર કરી શકે છે. સંયુક્ત બેઠકનું સંચાલન લોકસભાના અધ્યક્ષ (સ્પીકર) જ સંભાળતા હોય છે.

(1) ખરડામાંથી કાયદો બનાવવાની વિધિ – સામાન્ય ખરડો (નાણાજાકીય) : તમામ સામાન્ય ખરડાઓને પ્રધાનો દ્વારા ગૃહમાં રજૂ કરવાની (પ્રસ્તુત કરવાની) પ્રક્રિયાને પ્રથમ વાચન કહે છે. જેમાં ખરડાનું શીર્ષક, ઉદ્દેશો, કારણોનું વર્ણન હોય છે. આ ખરડો પહેલાં ધારાગૃહમાં રજૂ કરતાં પહેલાં તે ગૃહના અધ્યક્ષની, અને નાણાકીય ખરડો રજૂ કરવા માટે કેન્દ્રમાં રાખ્યપતિની અને રાજ્યમાં રાજ્યપાલની ભલામણથી રજૂ થાય છે. પ્રથમ વાચનમાં ખરડાની સામાન્ય માહિતી પર મુખ્ય મુદ્દાઓની ચર્ચા થાય છે. વિરોધ સકારણ જણાવાય છે અને જરૂર પડે તો મતદાન કરવામાં આવે છે.

બીજા વાંચન દરમિયાન ખરડાના પ્રત્યેક મુદ્દાઓની કલમવાર ચર્ચા થાય છે. તેના હેતુઓ અને તેના પ્રત્યાઘાતોની છણાવટ થાય છે. તેમાં જનતા, જીથો, સમૂહો કે સંસ્થાઓના, વિરોધપક્ષોના અભિપ્રાય આધારે સુધારાઓ કરવામાં આવે છે અને અંતે તેના પર મતદાન થાય છે.

કેટલીક વાર ગૃહમાં કાર્યબોજ વધુ હોવાથી ખરડા પર વિગતે ચર્ચા થઈ શકતી નથી. માટે જે-ને વિખયના તજ્જ્ઞો, વિશેષ જ્ઞાન ધરાવતા સભ્યોની ‘પ્રવર સમિતિ’ને સૌંપવામાં આવે છે. જેઓ ખરડાને ચકાસે છે. લોકમતનો ઘ્યાલ રાખી વિગતવાર ચર્ચાના અંતે જરૂરી સુધારાની ભલામણ સૂચ્યવતો અહેવાલ ગૃહને સૌંપે છે અને ખરડાને ત્રીજા વાંચન માટે રજૂ કરવા મોકલી આપે છે.

ત્રીજું વાંચન માત્ર ઓપચારિક જ હોય છે. ભલામણોનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર કરવા પાછળના તર્ક રજૂ કર્યાના અંતે ખરડાના સ્વીકાર્ય સ્વરૂપ પર મતદાન કરવામાં આવે છે. જો તેને બહુમતીનો ટેકો મળે તો તે ખરડો પસાર થયેલો જાહેર થાય છે. તેના પર પ્રથમ ધારાગૃહના અધ્યક્ષની સહી લઈને બીજા ધારાગૃહમાં મોકલી આપવામાં આવે છે. બીજા ગૃહમાં પણ ખરડો આ જ પ્રક્રિયામાંથી પસાર થાય છે. બીજા ગૃહના જરૂરી સુધારા સાથે બીજા ગૃહમાં ખરડો સરળતાથી પસાર થાય તો રાખ્યપતિની સહી માટે મોકલાય છે અને મંજૂરી મળેથી ખરડો કાયદો બને છે.

પરંતુ બીજા ગૃહમાં તે મંજૂર ન થાય તો તેને પુનઃ પ્રથમ ગૃહને પરત મોકલવામાં આવે છે. જો બીજા ગૃહમાં ખરડો છ માસ સુધી પડતર રાખી મૂકે તો તેનો અસ્વીકાર થયો છે એમ મનાય છે. જ્યારે બંને ગૃહો વચ્ચે મતભેદ વધી જાય કે ઉપલા ગૃહમાં (રાજ્યસભામાં) સત્તાધારી પક્ષની બહુમતી ન હોય ત્યારે ખરડાની મંજૂરી મળવી સરળ ન હોય ત્યારે બંને ગૃહોની ‘સંયુક્ત બેઠક’ બોલાવી તેમાં ખરડો સાદી બહુમતીથી પસાર કરવામાં આવે છે. છે.

ખરડા પર રાખ્યપતિની મંજૂરી મેળવવાના સમયે પણ રાખ્યપતિ પાસે ત્રણ વિકલ્પો રહે છે :

- (1) તે ખરડા પર સહી કરીને મંજૂરી આપે અથવા
- (2) તેઓ ખરડો પોતાની પાસે રાખી મૂકે અથવા
- (3) તેને પુનઃવિચાર માટે સંસદમાં પરત મોકલી આપે.

રાખ્યપતિ કોઈ ખરડાને મંજૂરી આપે પછી કાયદો સરકારી ગેઝેટ્સમાં પ્રકાશિત થયા બાદ તેમાં દર્શાવેલ તારીખથી તેનો અમલ શરૂ થયેલો ગણાય છે.

(બ) બંધારણમાં સુધારાને લગતા ખરડાને ગૃહમાં રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે તેને પ્રત્યેક ગૃહની કુલ સભ્ય સંઘાની બહુમતી તેમજ હાજર રહીને મતદાન કરનારા બે તૃતીયાંશ સભ્યોની બહુમતી અનિવાર્ય છે. કેન્દ્ર અને રાજ્યોના સંબંધોને સ્પર્શતી બાબતોમાં ફેરફારને લગતી રાજ્યોને સ્પર્શતી હોય તો ભારતીય સંઘના અડધા કરતાં ઓછા નહિ એટલાં ઘટક રાજ્યોની વિધાનસભાની મંજૂરી અનિવાર્ય છે. સામાન્ય ખરડાની વિધિ માફક આ ખરડો વિવિધ તબક્કાઓમાંથી પસાર થાય છે.

(ક) નાણાકીય ખરડા વિધયક વિધિ : ખરડો નાણાકીય છે કે કેમ એ લોકસભાના અધ્યક્ષ નક્કી કરે છે. અંદાજપત્રને લગતી અને નાણાકીય જોગવાઈઓ ધરાવતા ખરડાને નાણાકીય ખરડો કહેવાય છે. કેન્દ્રનું અંદાજપત્ર (બજેટ) નાણામંત્રી મોટે ભાગે 28મી ફેબ્રુઆરીએ લોકસભામાં રજૂ કરે છે. બધા જ નાણાકીય ખરડા પ્રથમ લોકસભામાં જ રજૂ કરવામાં આવે છે. જે નીચે જણાવેલ તબક્કામાંથી પસાર થાય છે :

- (i) લોકસભામાં રજૂ થતા નાણાકીય ખરડા (અંદાજપત્ર) ઉપર બે-ત્રાણ દિવસ પ્રાથમિક ચર્ચા થાય છે.
- (ii) અંદાજપત્રના ખર્ચની માગણીઓ ઉપર ચર્ચા-વિચારણા થાય છે. નાણામંત્રી તેની બધી વિગતો આંકડાકીય માહિતી સંસદમાં રજૂ કરે છે.
- (iii) જે-તે વિભાગના મંત્રીઓ જેમ કે કૃષિ, વિજ્ઞાન, સંરક્ષણ, વેપાર-વાણિજ્ય અને માનવસંસાધન વિભાગ વગેરે પોતાના વિભાગની માગણીઓ લોકસભા સમક્ષ ચર્ચા-વિચારણા માટે મૂકે છે અને તેના પર મતદાનથી મંજૂરી લેવી પડે છે.
- (iv) અંદાજપત્રનાં આવકનાં પાસાંઓ અને કરવેરાના પ્રસ્તાવ જુદા જુદા સ્વરૂપે મુકાય છે અને તેની મંજૂરી લેવી પડે છે.

લોકસભામાં પ્રથમ પસાર થયેલો ખરડો રાજ્યસભામાં ભલામણ અર્થે રજૂ કરાય છે. રાજ્યસભાએ તે ખરડાને અંગે જરૂરી ભલામણો સહિત લોકસભાને 14 દિવસમાં પરત મોકલવો પડે છે. લોકસભા-રાજ્યસભાની તમામ કે અંશતઃ ભલામણોનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર કરી શકે છે. જો 14 દિવસમાં નાણાકીય ખરડો લોકસભામાં પરત ન કરવામાં આવે તો તે ખરડો રાજ્યસભામાંથી પસાર થયેલો માનવામાં આવે છે. રાજ્યસભાએ સૂચયેલી ભલામણોનો લોકસભામાં સ્વીકાર કરે તો બંને ગૃહોમાં સુધારેલો ખરડો પસાર થયેલો ગણાય છે; પરંતુ જો રાજ્યસભાની ભલામણોનો લોકસભા અસ્વીકાર કરે તો લોકસભામાં પુનઃ મૂળ સ્વરૂપે પસાર કરે તો તે નાણાકીય ખરડો બંને માટે પસાર કરેલો ગણાય છે. આમ, નાણાકીય બાબતોમાં રાજ્યસભાની સત્તા મર્યાદિત છે.

આ રીતે વિવિધ પ્રક્રિયાના અંતે બંને ગૃહોમાં પસાર થયેલા નાણાકીય ખરડાને રાખ્યપતિની મંજૂરી માટે રજૂ કરવામાં આવે છે. આ નાણાકીય ખરડા પર રાખ્યપતિએ મંજૂરીની મહોર મારવી જ પડે છે. જો અંદાજપત્ર ગૃહમાં પસાર નહિ થાય તો સરકારે રાજ્યનામું આપી દેવું પડે છે.

આ ઉપરાંત ધારાગૃહોમાં દેશના સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, સંરક્ષણ, સલામતી તેમજ વિદેશી સંબંધોને લગતાં વિવિધ ક્ષેત્રના પ્રશ્નોની ચર્ચા-વિચારણા કરવામાં આવે છે. લોકસભા કારોબારી, પ્રધાનમંડળ અને અમલદારોનાં કામકાજ પર દેખરેખ અને નિયંત્રણ રાખે છે. જાહેર નાણાંનો કાર્યક્ષમ યથાયોગ્ય રીતે ઉપયોગ થાય તે જોવાનું કાર્ય લોકો દ્વારા ચૂંટાઈને આવેલા પ્રતિનિધિઓનું છે. આમ, લોકસભામાં જાહેર નાણાંના વપરાશ પર સીધો અને અંતિમ અંકુશ ધરાવે છે. ધારાગૃહોમાં પૂર્વમંજૂરી વિના નવા કરવેરા નાંખી શકાતા નથી કે ચાલુ કરવેરામાં ફેરફાર કરી શકાતો નથી. કારોબારીના ખર્ચ પર ધારાગૃહોમાં અંકુશ હોવાથી તેને જાહેરનાણાંના રખેવાળ (કસ્ટોડિયન) કહેવામાં આવે છે. ઉપરાંત સંસદ, રાખ્યપતિ, ઉપરાખ્યપતિ, સર્વોચ્ચ અદાલત અને વડી અદાલતોના ન્યાયમૂર્તિઓ, મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનર, ઓડિટર જનરલ કે એટની જનરલ વગેરે સામે બંધારણનો લંગ કરવાના આરોપસર, ‘મહાબિયોગ’ (Impeachment) ચલાવીને હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકે છે.

રાજ્યકક્ષાએ ધારાસભા

(અ) વિધાનસભા : દરેક રાજ્યને ધારાગૃહ હોય છે જેને વિધાનસભા કહે છે. વિધાનસભા એ નીચેલું ગૃહ છે.

(બ) વિધાન પરિષદ : ધારાગૃહના બીજા ગૃહને વિધાન પરિષદ કહે છે. બિહાર, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, ઉત્તરપ્રેદેશ, તમિલનાડુ જેવાં રાજ્યોમાં બે ગૃહ જોવા મળે છે. ત્યાં ઉપલું ગૃહ વિધાન પરિષદ અને નીચેલું ગૃહ વિધાનસભાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં વિધાન પરિષદ નથી.

જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં વિધાનસભાના સભ્યોની સંખ્યામાં તફાવત જોવા મળે છે. બંધારણની જોગવાઈ મુજબ કોઈ પણ વિધાનસભામાં સભ્યોની સંખ્યા 60થી ઓછી નહિ અને 500થી વધારે હોઈ શકશે નહિ. ગુજરાતમાં અત્યારે વિધાનસભામાં સભ્યોની સંખ્યા 182 છે.

સભ્યની લાયકાત : જે કોઈ વ્યક્તિ ભારતીય નાગરિક હોય અને 25 વર્ષ કે તેથી વધારે વધ્યની હોય અને અન્ય કોઈ પ્રકારે કાયદેસર રીતે ગેરલાયક ઠર્યો ન હોય તેવી વ્યક્તિ વિધાનસભ્ય તરીકે ઉમેદવારી કરી શકે છે.

સમયગાળો : વિધાનસભા એ કાયમી ગૃહ નથી. તેની મુદ્દત સામાન્ય સંજોગોમાં 5 વર્ષની હોય છે. વિધાનસભાનું મુદ્દત પૂરી થતાં વિસર્જન થાય છે. કેટલીક અસામાન્ય પરિસ્થિતિઓમાં બંધારણીય જોગવાઈ અનુસાર સરકાર ચાલી શકે એમ નથી કે સરકારની રચના થઈ શકે એમ ન હોય ત્યારે રાજ્યપાલ રાખ્યપતિને ધારાસભાનું વિસર્જન કરવાની ભલામણ મોકલી અને રાખ્યપતિ વિધાનસભાને બરખાસ્ત કરીને ‘રાખ્યપતિ શાસન’ લાદે છે. તે સમય દરમિયાન રાજ્યપાલ રાજ્યનું સંચાલન કરે છે. વિધાનસભ્યો તેમનામાંથી જ વિધાનસભાના સરળ સંચાલન માટે અધ્યક્ષ (સ્પીકર) અને ઉપાધ્યક્ષ (નાયબ સ્પીકર)ને ચૂંટી કાઢે છે.

વિધાન પરિષદના સભ્યોમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ, નોંધાયેલા સ્નાતકો, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ માધ્યમિક શિક્ષકો મતદાર મંડળો દ્વારા ચૂંટાય છે. વિધાન પરિષદના સભ્ય તરીકે 30 વર્ષ કે તેથી વધારે વયનો ભારતીય નાગરિક હોવો જોઈએ. વિધાન પરિષદ એ કાયમી ગૃહ છે. રાજ્ય સભાની માફક તેનો દરેક સભ્ય 6 વર્ષની મુદ્દત માટે ચૂંટાય છે. તેના એક તૃતીયાંશ સભ્યો દર બીજા વર્ષ નિવૃત્ત થાય છે. વિધાન પરિષદ રાખવી કે નહિ તે રાજ્યે નક્કી કરવાનું છે. લોકસભાની માફક વિધાનસભા વધારે સત્તા ધરાવે છે. તેમાં નાણાકીય તથા સામાન્ય ખરડાઓ રજૂ થઈ શકે છે. ખરડાઓ વિવિધ તબક્કાઓમાંથી પસાર થઈને તે રાજ્યપાલની મંજૂરી માટે મોકલી આપવામાં આવે છે. રાજ્યપાલની મંજૂરી મળતાં તે ખરડો કાયદો બને છે.

(2) કારોબારી : સરકારનું સૌથી વધુ કાર્યશીલ, સૌથી વધુ પ્રભાવશાળી અને નજર સામે રહેલું અંગ તે કારોબારી છે. સંધીય કારોબારી એટલે કેન્દ્ર સરકારની રાજકીય કારોબારીમાં વડાપ્રધાન અને પ્રધાનમંડળ, રાષ્ટ્રપતિ, ઉપરાષ્ટ્રપતિ અને કાયમી અમલદારોના બનેલા વહીવટી તંત્રનો વહીવટી કારોબારીમાં સમાવેશ થાય છે.

રાજકીય અને વહીવટી કારોબારીના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓ લોકોના સીધા સંપર્કમાં આવે છે. તેમનાં કાર્યોથી લોકો પ્રભાવિત થાય છે. ધારાસભાએ ઘડેલા કાયદાઓને વ્યવહારમાં અમલીકૃત કરવાનું કાર્ય કારોબારીનું છે. સરકારે લોકોની આકંશા, અપેક્ષાઓ અને લોકમતના આધારે ઘડેલી નીતિઓ, યોજનાઓ કે કાર્યક્રમોનો અમલ કરવાનું કાર્ય વહીવટી કારોબારી કરે છે.

રાજકીય કારોબારી દર પાંચ વર્ષ મુદ્દત પૂરી થતાં કે સત્તા ત્યાગ કરતાં બદલાય છે. જ્યારે વહીવટી કારોબારી એ કાયમી નિમણૂક પામેલ અમલદારોની બનેલી હોઈ તે કાયમી છે. જોકે વહીવટી અમલદારોની નિવૃત્તિવય દેશનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં જુદી જુદી હોય છે. જો સેવા દરમિયાન તેઓ ગંભીર ગેરરીતિ આચરે, બેદરકારી દાખવે કે ફરજપાલનમાં ચૂક કરે તો ચોક્કસ તપાસ કાર્યવાહીના અંતે તેમને નોકરીમાંથી બરતરફ કે ફરજ મોકૂફી કરી શકાય છે. રાજકીય કારોબારીના સભ્યો કોઈ રાજકીય પક્ષના સભ્ય હોય છે. તેઓ પક્ષ પ્રત્યેની વૈયક્તિક વફાદારી, લોકચાહના અને લોકમતના આધારે જે-તે સમય માટે ચૂંટાઈ આવવું એ અભિવ્યક્તિ મુખ્ય લાયકાત છે, જ્યારે વહીવટી કારોબારીમાં શૈક્ષણિક લાયકાત, ગુણવત્તા, અનુભવના આધારે તેમજ જાહેર સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષામાં ઉતીર્ણ થવાથી તેમની કાયમી નિમણૂક થાય છે. વહીવટી અધિકારીઓની સેવાને ‘સનદી સેવા’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કેન્દ્ર કક્ષાએ રાજકીય કારોબારીમાં ભારતીય બંધારણના વડા રાષ્ટ્રપતિ, ઉપરાષ્ટ્રપતિ, વડાપ્રધાન અને તેમનું પ્રધાનમંડળ છે.

રાષ્ટ્રપતિ

ભારતમાં રાષ્ટ્રપતિ બંધારકીય વડા છે. સંઘ સરકારની બધી કારોબારી સત્તા બંધારણ દ્વારા રાષ્ટ્રપતિને આપવામાં આવે છે. કેન્દ્ર સરકારનો બધો વહીવટ તેમના નામે થાય છે. તેઓ રાષ્ટ્રના વડા તથા ભારતીય પ્રજાસત્તાકના પ્રથમ નાગરિક છે.

લાયકાત : રાષ્ટ્રપતિનો ઉમેદવાર ભારતીય નાગરિક હોવા ઉપરાંત 35 વર્ષ કે તેથી વધારે વયનો હોવો જોઈએ. સવેતન નોકરી કે નફાકારક હોદ્દો કે પગારદાર કર્મચારી હોવો જોઈએ નહિ તથા તે સંસદના કે રાજ્યોની ધારાસભાના કોઈ પણ ગૃહનો સભ્ય પણ રહી શકતો નથી. રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી સંસદનાં બંને ગૃહોનાં તેમજ રાજ્યોની વિધાનસભાઓના ચૂંટાયેલા સભ્યોના બનેલ મતદાર મંડળોના મતદાન દ્વારા પરોક્ષ રીતે ચૂંટણી દ્વારા થાય છે. રાષ્ટ્રપતિ પાંચ વર્ષની મુદ્દત માટે ચૂંટાય છે અને તેઓ બીજી મુદ્દત માટે ચૂંટણીમાં ઊભા રહી શકે છે. રાષ્ટ્રપતિ હોદ્દા પર ચાલુ હોય ત્યાં સુધી તેમની સામે કોઈ ફોજદારી મુક્કદમો ચલાવી શકતો નથી કે તેમની ધરપકડ કે કેદનો હુકમ થઈ શકતો નથી.

કાર્યો અને સાતાઓ : તેઓ લોકસભામાં બહુમતી ધરાવતા પક્ષના નેતાની નિમણૂક વડાપ્રધાન તરીકે કરે છે તથા વડાપ્રધાનની સલાહ મુજબ પ્રધાનમંડળના અન્ય પ્રધાનોની નિમણૂક કરે છે, તેમને શપથ લેવડાવે છે તથા ખાતાની વહેંચણી કરે છે. જ્યાં સુધી લોકસભાનો ટેકો હોય ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રપતિ પ્રધાનમંડળને બરતરફ કરી શકે નહિ. રાષ્ટ્રપતિ સંરક્ષણદળોના સર્વોચ્ચ વડા છે. રાષ્ટ્રપતિને અન્ય રાષ્ટ્રો સામે યુદ્ધ જાહેર કરવાની, યુદ્ધ બંધ કરવાની કે સંધિ કરવાની સત્તા છે. રાજ્યોના રાજ્યપાલો, સર્વોચ્ચ અદાલતોના વરિષ્ઠ ન્યાયમૂર્તિઓની, એન્ટની જનરલ, ચૂંટણીપંચના મુખ્ય ચૂંટણી અધિકારીઓ, જાહેરસેવા આયોગના અધ્યક્ષો અને સભ્યોની તથા વિવિધ દેશોમાં ભારતના રાજ્યદ્વારીની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ કરે છે. આમ, કારોબારી અને વહીવટી વિષયક વિશાળ અને અધિકૃત સત્તાઓ રાષ્ટ્રપતિ હસ્તક ગણાય છે. ગુનેગારને માફી આપવાની, ફોજદારી ગુનાની સજાની મુદ્દત ઘટાડવા

અને તેનો અમલ મોકૂફ રાખવાની અથવા સત્તાનું સ્વરૂપ કે પ્રમાણ બદલવાની સત્તા રાખ્યપતિને છે. સંસદનાં બંને ગૃહોની બેઠકો બોલાવવાની, મુલતવી રાખવાની અને લોકસભાને બરખાસ્ત કરવાની સત્તા તેઓ ધરાવે છે. ધૂઢુ, બાલ્ય આકમણ કે સશ્વત્રા આંતરિક બળવાથી ભારત કે ભારતના કોઈ ભાગની સલામતી સામે ભય ઊભો થાય તો તેઓ કટોકટીની સ્થિતિ જાહેર કરી શકે છે. કટોકટી જાહેર કરવાના નિર્ણયને અદાલતમાં પડકારી શકતો નથી. રાજ્યના રાજ્યપાલના અહેવાલના આધારે તેઓ રાજ્યમાં બંધારણીય કટોકટી જાહેર કરી શકે છે. રાજ્યના પ્રધાનમંડળને બરતરફ કરીને રાજ્યમાં ‘રાખ્યપતિનું શાસન’ સ્થાપી શકે છે અને રાજ્યનો વહીવટ પોતાના હસ્તક લઈ શકે છે.

દેશમાં આર્થિક સંકટ, નાણાકીય કટોકટીના સમયે તમામ સરકારી કર્મચારીઓનાં પગાર-ભથ્થામાં ઘટાડો કરી શકે છે. રાખ્યપતિને વિશાળ સત્તાઓ અને બંધારણીય વડા હોવા છતાં સંસદીય લોકશાહીની પ્રણાલિકા અનુસાર રાખ્યપતિ, પ્રધાનમંડળની સલાહ લેવા અને તે અનુસાર વર્તવા બંધાયેલા છે.

ઉપરાખ્યપ્રમુખ

રાખ્યપતિની ગેરહાજરીમાં ઉપરાખ્યપતિ ફરજો બજાવે છે. ઉપરાખ્યપતિની ચૂંટણી સંસદનાં બંને ગૃહોના સભ્યોના બનેલા મતદાર મંડળ દ્વારા થાય છે. ઉપરાખ્યપતિ પદનો ઉમેદવાર ભારતીય નાગરિક અને 35 વર્ષ કે તેથી વધુ ઉમર ધરાવતો હોવો જોઈએ. તેમની મુદ્દત પાંચ વર્ષની હોય છે. હોદાની રૂએ તેઓ રાજ્યસભાના સભાપતિ છે. રાખ્યપતિ પોતાનું રાજ્યનામું ઉપરાખ્યપતિને સૌંપે છે.

વડાપ્રધાન

વડાપ્રધાન સંઘ સરકારના વાસ્તવિક કારોબારી વડા છે. વડાપ્રધાન લોકસભામાં બહુમતી પક્ષના સભ્યોના સર્વમાન્ય નેતા છે. તેમની નિમણૂક રાખ્યપતિ દ્વારા ઔપચારિક રીતે થાય છે. પ્રધાનમંડળના સભ્યોની નિમણૂક વડાપ્રધાનની સલાહ અનુસાર ઔપચારિક રીતે રાખ્યપતિ કરે છે અને તેઓને ખાતાંઓની વહેંચણી કરે છે. કોઈ પણ પ્રધાનને પ્રધાનમંડળમાં લેવો કે ચાલુ રાખવો કે પ્રધાનમંડળમાંથી પડતો મૂકવાનો નિર્ણય વડાપ્રધાન કરે છે. પ્રધાનમંડળની બેઠકોનું અધ્યક્ષપદ વડાપ્રધાન સંભાળે છે, તેઓ જુદાં જુદાં ખાતાંઓની કામગીરીઓનું સંકલન અને દેખરેખ રાખે છે. નીતિવિષયક નિર્ણયો તેઓ લે છે. હોદાની રૂએ વડાપ્રધાન આયોજનપંચના (જે હવે નીતિપંચ) અધ્યક્ષ છે. વડાપ્રધાનના નેતૃત્વ ડેણ પ્રધાનમંડળમાં કેબિનેટ ક્ષણાના પ્રધાનો, રાજ્યક્ષણાના પ્રધાનો અને નાયબ પ્રધાનો એમ ત્રિસ્તરીય પ્રધાનમંડળ છે. વડાપ્રધાન સંઘનાં બંને ગૃહોમાંથી કોઈ પણ એક ગૃહના સભ્ય હોવા જરૂરી છે. પ્રધાનમંડળ સંયુક્ત જવાબદારીના સિદ્ધાંત પર કાર્ય કરે છે અને તેઓ લોકસભાને જવાબદાર રહે છે. નીતિવિષયક નિર્ણયો માટે સમગ્ર પ્રધાનમંડળ જવાબદાર છે. જો લોકસભામાં અમુક મુદ્દાઓની સરકારી નીતિ કે મુદ્દાને નામંજૂર કરે તો સમગ્ર પ્રધાનમંડળ જવાબદાર ઠરે છે અને સામૂહિક જવાબદારી સ્વીકારીને રાજ્યનામું આપી દેવું પડે છે.

રાજ્યપાલ

રાજ્યપાલ (ગવર્નર) અને રાજ્યના મુખ્યપ્રધાન અને પ્રધાનમંડળના સભ્યોનો સમાવેશ રાજ્યની કારોબારીમાં થાય છે. રાજ્યમાં સર્વોચ્ચ સ્થાને રાજ્યપાલની નિમણૂક, કેન્દ્રીય પ્રધાનમંડળની સલાહ મુજબ રાખ્યપ્રમુખ દ્વારા કરવામાં આવે છે. 35 વર્ષ કે તેથી વધુ વધનો ભારતનો નાગરિક રાજ્યપાલના હોદા માટે લાયક ગણાય છે. રાજ્યપાલની નિમણૂક સામાન્યતા: પાંચ વર્ષની હોય છે. છતાં તે રાખ્યપતિની ખુશી હોય તાં સુખી હોદા પર રહી શકે છે. તેમને હોદા પરથી દૂર કરી શકાય છે અને બીજા રાજ્યના રાજ્યપાલ તરીકે બદલી કરી શકાય છે. કોઈકવાર બે રાજ્યોનું સંચાલન પણ સૌંપવામાં આવે છે. રાજ્યપાલ જેતે રાજ્યના બંધારણીય અને ઔપચારિક વડા છે. તેઓ રાજ્યની વિધાનસભાના બહુમતી પક્ષના નેતાની મુખ્યપ્રધાન તરીકે નિમણૂક કરે છે અને મુખ્યપ્રધાનની સલાહ મુજબ પ્રધાનમંડળના અન્ય સભ્યોની નિમણૂક કરે છે અને તેઓ ખાતાંઓની વહેંચણી કરે છે. તેઓ રાજ્યના એડ્વોકેટ જનરલ અને રાજ્યના આહેરસેવા આપોગના અધ્યક્ષ તેમજ અન્ય સભ્યોની નિમણૂક કરે છે. રાજ્યની વડીઅદાલતના ન્યાયાધીશોની નિમણૂક રાખ્યપતિ તેમની સાથે ચર્ચા-વિમર્શ કરીને કરે છે. રાજ્યની વિધાનસભાના બેઠકો બોલાવવી, તેને વિભેરી નાંખવી, વટહુકમો બહાર પાડવા, ધારાસભાએ પસાર કરેલ ખરડાને કાયદા તરીકે મંજૂરી આપવાની ધારાકીય સત્તાઓ ધરાવે છે. રાજ્યમાં આવેલી યુનિવર્સિટીઓના હોદાની રૂએ કુલાધિપતિ (ચાન્સેલર) હોય છે. તેઓ યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલરની નિમણૂક કરવાની ઔપચારિક સત્તા ધરાવે છે. રાજ્યપાલની સત્તા વ્યવહારમાં મુખ્યપ્રધાન અને તેનું મંત્રીમંડળ બોગવે છે. રાજ્યપાલ કોઈ રાજકીય પક્ષ સાથે સંકળાયેલા હોઈ શકે છે; પરંતુ હોદો ગ્રહણ કર્યા પછી તેઓએ સક્રિય રાજકારણથી પર રહીને તટસ્થ અને નિષ્પક્ત રહીને ફરજો બજાવવાની રહે છે.

મુખ્યપ્રધાન અને પ્રધાનમંડળ

મુખ્યપ્રધાનની નિમણૂક રાજ્યપાલ દ્વારા કરવામાં આવે છે. રાજ્યપાલ વિધાનસભામાં બહુમતી પક્ષના નેતાની નિમણૂક મુખ્યપ્રધાન તરીકે કરે છે. જો કોઈ એક પક્ષને વિધાનસભામાં બહુમતી મળી ન હોય તો જુદા જુદા પક્ષને જોડાણ કરીને મેળવેલી બહુમતીના નેતા અથવા અન્ય પક્ષોનો ટેકો ધરાવતા સૌથી મોટા પક્ષના નેતાને સરકાર રચવા આમંત્રણ આપે છે અને મુખ્યપ્રધાનપદના શપથ લેવડાવે છે. મુખ્યપ્રધાનની સલાહ અનુસાર રાજ્યપાલ પ્રધાનમંડળના અન્ય સભ્યોની નિમણૂક કરે છે. રાજ્યપાલના નામે રાજ્યનો સમગ્ર વહીવટ થાય છે; પરંતુ ખરી હકીકતમાં રાજ્યપાલની લગભગ મોટાભાગની સત્તાઓ મુખ્યપ્રધાન અને તેમનું પ્રધાનમંડળ ભોગવે છે. ગુજરાતમાં મુખ્યપ્રધાન અને તેના પ્રધાનમંડળનું કાર્યાલય નવા સાચિવાલય-સ્વાર્થિમભવન ગાંધીનગરમાં આવેલ છે. રાજ્યપાલ પ્રધાનમંડળ અને મુખ્યપ્રધાનને હોદાના તેમજ ગુપ્તતાના શપથ લેવડાવે છે અને ત્યાર બાદ પ્રતિક્ષાપત્ર પર સહી કરાવે છે. રાજ્યના પ્રધાનમંડળમાં ચાર કક્ષાના પ્રધાનનો હોય છે : (અ) કેબિનેટ (બ) રાજ્યકક્ષા (ક) નાયબકક્ષા (ડ) સંસદીય સચિવ. મુખ્યપ્રધાન પ્રધાનનોને ખાતાંઓની વહેંચણી, સરકારની નીતિ-નિર્ધારણ અને પારદર્શક વહીવટ, પ્રજાના પડતર અને પ્રાણપ્રશ્નોના ઉકેલ માટે કેન્દ્ર સમક્ષ સબળ રજૂઆત કરે છે. આપત્તિ વેળા લોકોની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડે, પ્રેમ અને હુંફ આપે છે. ધારાસભામાં સબળ નેતૃત્વ પૂરું પાડે છે. મુખ્યપ્રધાન રાજ્યના વિકાસ અંગેની સરકારની નીતિઓના ઉદ્ઘોષક, પથદર્શક અને સમર્થ સુકાની છે.

વહીવટીતંત્ર (વહીવટી કારોબારી) : રાજકીય કારોબારી જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં નીતિઓ ઘડે છે જેનો વિગતપૂર્ણ, કાર્યક્ષમતાથી અમલ કરવાનું કાર્ય વહીવટી કારોબારીઓનું છે. વહીવટી કારોબારી રાજ્યકારોબારીને નીતિ-વિષયક બાબતોમાં સલાહ-સૂચન આપે છે. જરૂરી માહિતી અને આંકડા પૂરાં પાડે છે. જોકે રાજકીય કારોબારી તેમની સલાહ અનુસાર વર્તવા બંધાયેલી નથી.

નીતિઓ, કાયદાઓ ગમે તેટલા સારા અને લોકોપ્યોગી હોય; પરંતુ જો તેનો અમલ વહીવટી કારોબારી દ્વારા અસરકારક અને સંતોષકારક રીતે ન થાય તો તેનો હેતુ માર્યો જાય છે. આમ, નીતિ-ઘડતરમાં અને નીતિના અમલીકરણની સતત ચાલતી પ્રક્રિયામાં કારોબારીને વહીવટીતંત્ર પીઠબળ પૂરું પાડે છે. અનેક ક્ષેત્રોમાં નિષ્ણાત, યાવસાયિક કુશળતા અને અનુભવ ધરાવતા, તજ્જ્ઞ અને બાહોશ સનદી અધિકારીઓ (વહીવટી કારોબારી) એ સરકારની કરોડરજ્જુ સમાન છે. તેઓના નિષ્ણાત જ્ઞાન, વહીવટી સૂઝબૂજ, બહોળો અનુભવ, દીર્ઘદાચિ, વહીવટી ક્ષમતાના કારણો તેઓ કાર્યક્ષમ વહીવટ કરી શકે છે. સરકારનાં અંગોમાં રાજ્ય કારોબારી લોકોનાં કલ્યાણ અને સુખાકારીની ચિંતા અને ચિંતન કરતા મગજ સમાન છે. જ્યારે વહીવટી કારોબારી એ તેના હાથપગ છે. બંને વચ્ચેના નિખાલસ, મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો એ રાજ્યના સુશાસન અને વિકાસની પૂર્વશરત છે.

સરકારની સત્તા અને પ્રભાવ અમલદારશાહીમાં વધુ ડેન્નિત થવા લાગ્યા છે. તુમારશાહી, લાગવગ, સગાવાદ, ભાષાચાર, અપ્રમાણિકતા, બિનકાર્યક્ષમતા, ગેરરીતિઓ, જવાબદારીમાંથી પલાયન થવાની વૃત્તિ એ અમલદારશાહીનાં અનિષ્ટો છે. જેથી તેને રોકવા માટે વહીવટમાં તકેદારીપંચ, લોકપાલ કે લોકયુક્તની જરૂર વધતી ગઈ છે. લાંચરુશવતની બદી રોકવા માટે ગુજરાત રાજ્યસરકારે લાંચ-રુશવત વિરોધી બ્યૂરો (એન્ટિ કરણન બ્યૂરો) નામે એક અલગ વિભાગ શરૂ કર્યો છે અને ટોલ ફી ફોન નંબર (1800 2334 4444) જાહેર કરીને પ્રજાની ફરિયાદોને આવકારવાનું ખુલ્લા મને સ્વીકાર્યું છે.

દેશમાં જુદા જુદા રાજકીય પક્ષોની સરકારો હોવાથી તેઓ સાથેના વહીવટમાં રાજકીય તટસ્થતાની અપેક્ષા વહીવટીતંત્ર પાસે રાખવામાં આવે છે. તેઓ દ્વારા રાજ્યની અનેક વિકાસલક્ષી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોનો અમલ કરીને સરકારની વિકાસયાત્રાની ગતિ સાતત્યપૂર્ણ રીતે જાળવી રાખવામાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન રહ્યું છે.

સ્થાનિક કક્ષાએ શાસન વ્યવસ્થા :

કેન્દ્ર સરકારની અનેકવિધ જવાબદારીઓની વચ્ચે એક જ સ્થાનેથી સમગ્ર દેશનું સંચાલન કરવું અત્યંત કઠિન અને કપરું છે. વિવિધ સમસ્યા, વિભિન્ન જરૂરિયાતો, અપેક્ષાઓ, વિપુલ વસ્તીની અનેક આકાંક્ષાઓના સુચારુ અને સ્વીકાર્ય ઉકેલ સમયસર થાય તે હેતુસર સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવામાં આવે છે, જે થકી વહીવટી સરળતા, સુગમતા અને કરક્ષારભર્યા વહીવટ અર્થે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓનો ઉદ્ભબ થયો છે. ગામ, નગર કે મહાનગરોનો વહીવટ પોતાના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા સ્થાનિક સ્તરની સંસ્થાઓમાં થાય તેને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થા કહે છે. ભૌગોલિક પ્રાદેશિક વિસ્તારોને વહીવટી સરળતા ખાતર વિભાજિત કરીને તેને સ્થાનિક જવાબદારી તેમજ કાર્યોની સોંપણી કરીને વહીવટ સોંપવામાં આવ્યો છે. તદનુસાર, શહેરી વિસ્તારોમાં નગરપાલિકા, મહાનગરપાલિકા અને મહાનગરનિગમ (મેગાસિટી) એ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ છે. તે જ રીતે ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ગ્રામપંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને જિલ્લા પંચાયતો મુખ્યત્વે હોય છે.

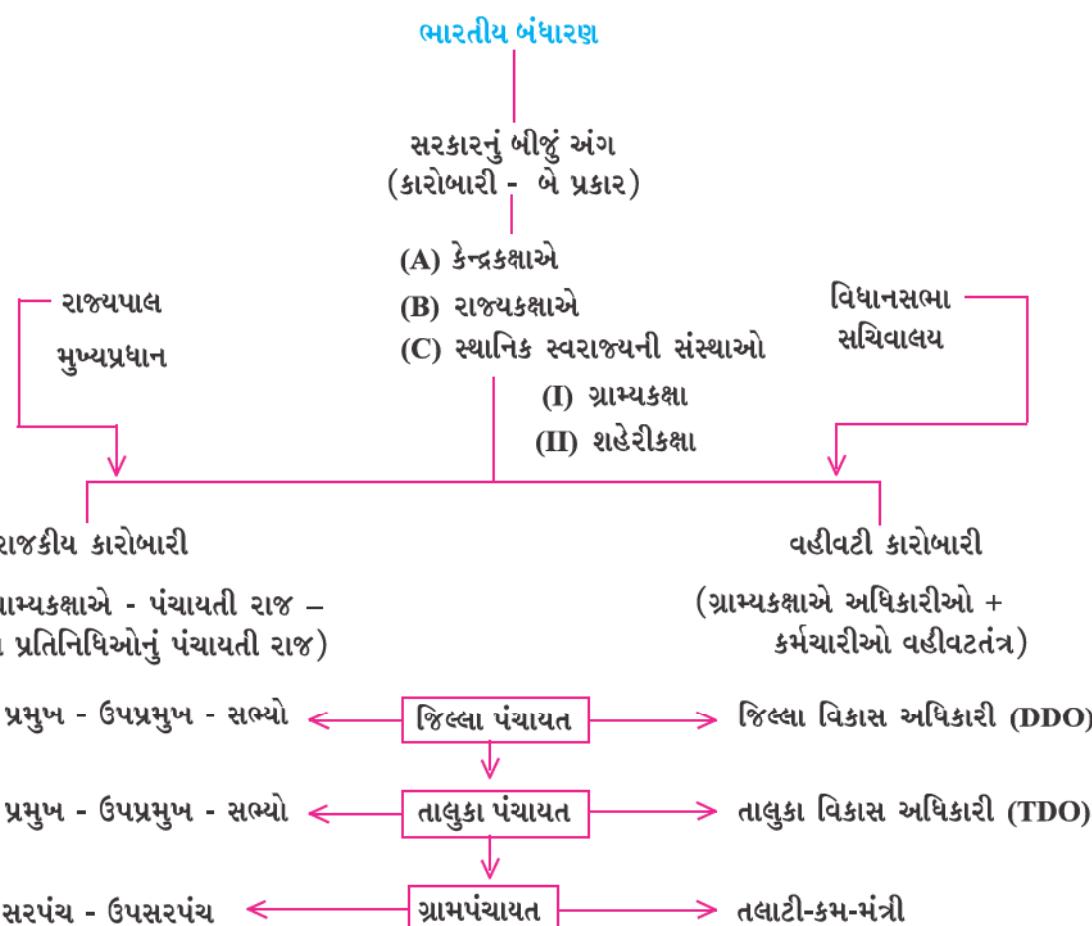
સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓના વહીવટ થકી ગ્રામકક્ષાએથી ચુંટણી, મતદાન, ફરજો, હકો-જવાબદારી, વહીવટ અને સત્તાધારી કે વિરોધપક્ષની ભૂમિકાની તાલીમ મળે છે. સ્વવિકાસની તક મળે છે. આ સંસ્થાઓમાં યોજનાઓના અમલમાં કાયદાની વિસંગતતાથી નીચલા સ્તરે ઊભી થતી સમસ્યાઓને સમજીને ઉપલીક્ષાએ અમલમાં મૂક્તાં પૂર્વ પૂર્તી કાળજી, ચકાસણી અને સુધારણાને અવકાશ રહે છે તેથી જ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ લોકશાહીની તાલીમશાળા અને વહીવટ સુધારણાની પ્રયોગશાળા કહેવાય છે.

1992માં સમગ્ર દેશમાં એક સરખા ‘પંચાયતીરાજ’ અને ‘શહેરી સ્વશાસનની સંસ્થાઓ’ અસ્તિત્વમાં આવી છે.

પંચાયતી રાજ્યનું નિસ્તરીય માળખું :

(અ) ગ્રામ્ય કક્ષાએ સ્વશાસનની સંસ્થાઓ : ગ્રામપંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને જિલ્લા પંચાયત એ નિસ્તરીય માળખું છે. પ્રતેક સંસ્થા નીચેથી ઉપર તરફ પરસ્પર સંબંધોથી જોડાયેલી છે. પંચાયતી રાજના તમામ સ્તરે સ્થાનિક વિકાસકાર્યો, યોજના અને કલ્યાણાલક્ષી કાર્યક્રમો આ સંસ્થાઓ વધુ કાર્યક્રમ રીતે પાર પાડી શકે તે માટે તેઓને જરૂરી નાણાકીય સહાય અને સાધન-સામગ્રી સ્વરૂપે સહાય પ્રાપ્ત થાય છે. જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ અને તેની વિવિધ સમિતિઓના અધ્યક્ષો હોય છે, જ્યારે વહીવટી વડા ‘જિલ્લા વિકાસ અધિકારી’ (DDO) (ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેવલપમેન્ટ ઓફિસર) હોય છે અને જિલ્લા પંચાયતનું કાર્યાલય જિલ્લા મથકે રાખવામાં આવે છે.

તે જ પ્રમાણે તાલુકા પંચાયતની ચુંટાયેલી પાંખના નેતા તાલુકા પંચાયત પ્રમુખ કહેવાય છે જ્યારે તેની વહીવટી પાંખના વડા ‘તાલુકા વિકાસ અધિકારી’ (TDO) હોય છે. નીચલા સ્તરે ગ્રામકક્ષાએ ‘સરપંચ’ તરીકે એ ચુંટાયેલ લોકપ્રતિનિધિઓના નેતા હોય છે અને વહીવટીવડા ‘તલાટી-કમ-મંત્રી’ એ ગ્રામપંચાયતનો વહીવટ સંભાળે છે. જે ગ્રામપંચાયતોમાં સર્વસંમતિથી ચુંટણી નિવારવામાં આવે છે અને સરપંચની સર્વમાન્ય પસંદગી થાય તેને ‘સમરસ્ય ગ્રામ’ તરીકે જાહેર કરીને વિરોધ પુરસ્કારથી સન્માનિત કરવામાં આવે છે.

આકૃતિ - 1

(બ) શહેરી સ્વશાસનની સંસ્થાઓ : બંધારણના 74મા સુધારાથી શહેરી વિસ્તારોને વસ્તીના પ્રમાણના આધારે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. પ્રથમ સ્તરે નગરપાલિકા, દ્વિતીય સ્તરે મહાનગરપાલિકા અને ત્રીજું એકમ મહાનગર નિગમ-મેગાસિટી છે. આ ત્રણીય સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં રાજકીય કારોબારીમાં ચૂંટાયેલી બહુમતી પાંખના નેતા મેયર કહેવાય છે અને વિવિધ સમિતિના ચેરમેનો અને વોર્ડવાર ચૂંટાયેલા કોર્પોરેટર હોય છે. વોર્ડદાઠ કોર્પોરેટરની સંખ્યામાં સ્વી પ્રતિનિધિત્વ અને અનામત જાતિની બેઠકોનું અનામતનું પ્રમાણ જાળવવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. વિવિધ સમિતિઓ વિકેન્દ્રિત ધોરણે વિવિધ ક્ષેત્રોનાં કાર્યોની જવાબદારી ઉપાડી લે છે. નગર આયોજન, જમીન સંપાદન, રસ્તા, પુલો, ફ્લાયાઓવર ભ્રિજનું નિર્માણ, પાણી-પુરવણાનો પ્રબંધ, સફાઈ-ગાર વ્યવસ્થાનો પ્રબંધ, મકાનોનું નિર્માણ, પર્યાવરણ સુવિધા, અભિનશામક સેવા, શિક્ષણ-આરોગ્ય વિષયક સેવાઓની ઉપલબ્ધિ, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક અને સૌંદર્યજનક અને મનોરંજન સ્થળો, શહેરી વિકાસ, સ્મશાન ગૃહો - કબ્રસ્તાનોનો વિકાસ અને તેને નિભાવવા, ઝંપડપણી વિસ્તારની (સ્લમ વિસ્તાર) નાબૂદી જેવા લોકોના સર્વતોમુખી વિકાસ અને સુખાકારી માટેનાં કાર્યો સ્થાનિક શહેરી સ્વશાસનની સંસ્થાઓ કરે છે. જે કાર્યો લોકો પાસેથી સખાવતો, પબ્લિક-પ્રાઇવેટ પાર્ટનરશીપના (PPP) ધોરણે તેમજ લોકો પાસેથી ઉઘરાવેલા કરવેરા અને સરકારી ગ્રાંટમાંથી કરવામાં આવે છે. મહાનગરપાલિકાના વહીવટી પાંખના વડા ‘મ્યુનિસિપલ કમિશનર’ હોય છે તથા તેમના હાથ નીચે ટેક્નિકલ અને વહીવટી જ્ઞાન ધરાવતા ઝોનલ વડાઓ, અન્ય અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓનું તંત્ર સતત કાર્યશીલ રહે છે. જો ચૂંટાયેલી પાંખ અને વહીવટી પાંખ વચ્ચે ખુલ્લા મન સાથે, સંકલન સાધીને લોકહિતાર્થે કાર્યો થાય ત્યારે શહેરો વિકાસ પામે છે.

ન્યાયતંત્ર

ભારતના બંધારણમાં ભારતના નાગરિકોને સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય મળે એવા ઉચ્ચ આદર્શોને સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. જે થકી સૌને વિકાસની સમાન તક, સૌ સાથે સમાન વ્યવહાર દ્વારા શોષણવિહીન ન્યાયી સમાજની રચના કરવાનું ધ્યેય બંધારણમાં સ્વીકાર્યું છે. રાજ્યના કાયદાઓનું નાગરિકોએ પાલન કરવાનું છે. જો કોઈ નાગરિક એ કાયદાઓનો ભંગ કરે તો તેને સજા અથવા દંડ કરવો એ ન્યાયતંત્રનું કાર્ય છે. દેશનું બંધારણ એ દેશનો મૂળભૂત કાનૂન છે. દેશનું શાસન બંધારણ મુજબ થાય છે કે નહિ તે જોવાનું કાર્ય ન્યાયતંત્રએ કરવાનું છે. દેશના કાયદાઓ બંધારણ સાથે સુસંગત છે કે કેમ તેની ચકાસણી કરવાનું કામ પણ ન્યાયતંત્ર કરે છે. જો કાયદો બંધારણને સુસંગત ન હોય તો તે એ કાયદાને ગેરબંધારણીય અને રદબાતલ ઠેરવી શકે છે.

સમવાયીતંત્રમાં ઘટક રાજ્યો અને કેન્દ્ર વચ્ચે સત્તા અને કાર્યોનું વિભાજન કરવામાં આવે છે. દરેક ઘટક રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકાર પોતપોતાના નિર્ધારિત કાર્યક્ષેત્રોમાં જ રહીને કામ કરે અને એકબીજાનાં કાર્યક્ષેત્રમાં દખલગીરી કરે નહિ તે જોવાનું કાર્ય ન્યાયતંત્રનું છે. કેન્દ્ર સરકાર અને ઘટક રાજ્યો વચ્ચે તકરાર કે મતબેદ ઊભા થાય ત્યારે તેનું નિરાકરણ કરવાનું કામ સર્વોચ્ચ અદાલત કરે છે. ભારતમાં ન્યાયતંત્રનું એકસૂની અને સણંગ, રૈખિક વ્યવસ્થાતંત્ર છે. ટોચ પર કેન્દ્રમાં સર્વોચ્ચ અદાલત વચ્ચે રાજ્યોમાં વડીઅદાલત અને જિલ્લા સ્તરે ટ્રાયલ કોર્ટો, દીવાની અને ફોજદારી અદાલતો અને અન્ય તાબાની અદાલતો હોય છે.

ન્યાયતંત્ર વિશે વિગતે અભ્યાસ આપણે આગળના પ્રકરણમાં કરીશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો :

- (1) સત્તા વિશ્લેષનો સિદ્ધાંત એટલે શું ?
- (2) સાંસદની લાયકાત કઈ છે ?
- (3) લોકસભા અને રાજ્યસભાની કાર્યસાધક સંખ્યા કેટલી છે ?
- (4) રાજ્યસભાના સભ્યોની પસંદગી કઈ રીતે થાય છે ?
- (5) સ્પીકર ગુહની મર્યાદાના રક્ષક છે. શાથી ?
- (6) રાજ્યપતિની કટોકટીવેળાની સત્તાઓ જણાવો.

- (7) મહાભિયોગની કાર્યવાહી શું છે ?
- (8) સંસદની સત્તાઓ અંગે ઉલ્લેખ કરો.
- (9) સ્થાનિક સ્વશાસનની સંસ્થાઓ વિશે જણાવો.
- (10) અમલદારશાહીનાં અનિષ્ટો જણાવો.

2. નીચેનાં વિધાનોનાં કારણ સમજાવો :

- (1) ભારતીય સંસદ દ્વિગૃહી છે.
- (2) રાજ્યસભા કાયમીગૃહ છે.
- (3) ભારતમાં સંસદ સર્વોપરી નથી; પરંતુ બંધારણ સર્વોપરી છે.
- (4) સ્વતંત્ર, નિષ્પક્ત ન્યાયતંત્ર લોકશાહીની આધારશિલ્પા છે.
- (5) સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ લોકશાહીની તાલીમશાળા અને બંધારણ સુધારણાની પ્રયોગશાળા છે.
- (6) રાજ્યની વિધાનસભા રાજ્યના લોકોની ઈચ્છાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે.
- (7) રાજ્યપાલ એ રાજ્ય અને કેન્દ્ર વચ્ચે કદીરૂપ ભૂમિકા અદા કરે છે.
- (8) લોકસભા દેશની ચાવીરૂપ પ્રજાકીય સંસ્થા છે.
- (9) રાજકીય કારોબારી અને વહીવટી કારોબારી વચ્ચે મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો રાજ્યના સુશાસનની પૂર્વશરૂત છે.
- (10) સક્ષમ અને બાહોશ સનદી અધિકારીઓ સરકારની કરોડરજ્જુ સમાન છે.

3. ટૂંક નોંધ લખો :

- (1) રાજ્યપાલનું સ્થાન અને કાર્યો
- (2) રાજ્યની વિધાનસભાની કારોબારી વિષયક સત્તાઓ
- (3) વડાપ્રધાનનું સ્થાન અને કારોબારી સત્તાઓ
- (4) રાઝ્યપતિની ધારાકીય સત્તાઓ અને વહીવટી સત્તાઓ
- (5) ખરડો કાયદો ક્યારે બને ? પ્રક્રિયા વર્ણવો
- (6) નાણાકીય ખરડા અંગેની બંધારણીય જોગવાઈઓ
- (7) રાજ્યસભાની ઉપયોગિતા અને ભર્યાદા

4. નીચેનામાંથી યોગ્ય વિકલ્પની પસંદગી કરો :

- (1) વિધાનસભાના સભ્યપદ માટે વયમર્યાદા કેટલા વર્ષની નક્કી થઈ છે :

(A) 25 વર્ષ	(B) 30 વર્ષ
(C) 35 વર્ષ	(D) 18 વર્ષ
- (2) લોકસભાનું સંખ્યાબળ અને રાજ્યસભાનું સંખ્યાબળ કેટલું નિર્ધારિત કર્યું છે.

(A) 545;250	(B) 455;350
(C) 182;11	(D) 543;238

- (3) નીચેના ક્યા રાજ્યમાં ધારાસભાનાં બે ગૃહો અસ્તિત્વમાં છે ?
 (A) કણ્ણાટક (B) આંધ્રપ્રદેશ
 (C) તમિલનાડુ (D) રાજસ્થાન

(4) સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશને કોણ નીમે છે ?
 (A) વડાપ્રધાન (B) રાજ્યપાલ
 (C) રાખ્રૂપતિ (D) ઉપરાખ્રૂપતિ

(5) લોકસભાના સભ્યોની સમયમર્યાદા કેટલાં વર્ષની છે ?
 (A) 4 વર્ષ (B) 6 વર્ષ
 (C) 2 વર્ષ (D) 5 વર્ષ

(6) રાખ્રૂપતિ ક્યા ગૃહમાં બે એંગલો-ઇન્ડિયન સભ્યની નિમણૂક કરે છે ?
 (A) રાજ્યસભા (B) લોકસભા
 (C) ગોવા વિધાનસભા (D) આયોજનપંચ

(7) વડાપ્રધાનને હોદા અને ગુપ્તતાના શપથ કોણ લેવડાવે છે ?
 (A) ઉપરાખ્રૂપતિ (B) રાખ્રૂપતિ
 (C) સુપ્રીમ કોર્ટના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ (D) લોકસભાના પ્રોટેમ સ્પીકર

(8) સાચાં જોડકાં જોડો :
 વહીવટી સંસ્થાઓ વહીવટી વડાઓ
 (1) જિલ્લા સેવાસદન (A) મેયર
 (2) મહાનગરપાલિકા (B) ડીડીઓ
 (3) જિલ્લા પંચાયત (C) કલેક્ટર
 (D) કમિશનર
 (A) 1-A, 2-C, 3-D (B) 1-C, 2-D, 3-B (C) 1-B, 2-C, 3-D (D) 1-C, 2-A, 3-B

(9) રાજ્યસભામાં રાખ્રૂપતિ કેટલાં સભ્યો નીમે છે ?
 (A) 238 (B) 12 (C) 2 (D) 14

(10) સંસદમાં અંદાજ્યપત્ર કોણ રજૂ કરે છે ?

પ્રવૃત્તિ : (વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને જૂથમાં વહેંચી પ્રવૃત્તિઓ ફાળવો)

- ભારતના અત્યાર સુધીના વડાપ્રધાનો અને તેમનો કાર્યકાળ તેમજ ભારતના રાષ્ટ્રપતિઓ અંગે સચિત્ર હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરાવો.
- ગુજરાતના તમામ મુખ્યપ્રધાનો અને તેમના સમયગાળા અંગે સચિત્ર ભીતપત્ર તૈયાર કરાવો.
- તમારા વિસ્તારના એક સાંસદ, એક ધારાસભ્ય અને એક કોર્પોરેટર કે સરપંચને શાળામાં આમંત્રિત કરીને તેમની કામગીરી વિશે માહિતી મેળવો તથા સરકારી યોજના વિશે જાણો.
- શાળામાં કોઈ સામાજિક, આર્થિક સમસ્યા પર ‘મોક પાર્લિમેન્ટ’નું આયોજન કરી ચર્ચાનું આયોજન કરો.
- વિદ્યાર્થીઓને વિધાનસભાગૃહની કોર્પોરેશનની સભાની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત દ્વારા કાર્યવાહીનું જીવંત નિર્દર્શન કરાવવા પ્રવાસનું આયોજન કરો.
- શાળામાં બંધારણા, મૂળભૂત હકો, ફરજો, માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો અને સરકારનાં અંગો પર આધારિત કવીજ સ્પર્ધા યોજો.
- શું આપણે ભારતમાં પંચાયતીરાજ દ્વારા કલ્યાણરાજ સ્થાપવામાં સફળ રહ્યા છીએ ? ચર્ચાસભાનું આયોજન કરો.
- કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર તથા સ્થાનિક કક્ષાએ સ્વશાસનની સંસ્થાઓ દ્વારા શિક્ષણ, મહિલાઓ અને બાળકોના ઉત્કર્ષ અને કલ્યાણસંબંધી વિવિધ યોજનાઓ, નીતિ-કાર્યક્રમો પર પ્રોજેક્ટ કે હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરાવો.

સંઘસરકારનાં બે અંગો ધારાસભા અને કારોબારીનો અભ્યાસ કર્યા બાદ આપણો તેના ત્રીજા સ્વતંત્ર, નિષ્પક્ષ અને સળંગ એકસૂત્રીયએવા વિશિષ્ટ અંગ ન્યાયતંત્ર વિશે વિગતે અભ્યાસ કરેશું.

ભારતની સંધીય રાજ્ય પદ્ધતિમાં સમગ્ર દેશમાં એક જ સોપાનબદ્ધ, સળંગ અને એકસૂત્રીય ન્યાયપદ્ધતિ છે. ભારતના ન્યાયતંત્રની વ્યવસ્થા સુગ્રાહિત પિરામિડ સ્વરૂપે જોવા મળે છે. આપણો ત્યાં એકસૂત્રી ન્યાયતંત્રની રચના કરવામાં આવી છે તદનુસાર કેન્દ્ર

કક્ષાએ ટોચ પર દેશની સર્વોચ્ચ અદાલત (સુપ્રીમ કોર્ટ) હોય છે, જ્યારે તેની મધ્યમાં રાજ્યકક્ષાએ વડી અદાલત (હાઈકોર્ટ) અને તેના તાબા હેઠળ જિલ્લા કક્ષાએ અને તાલુકા કક્ષાએ સ્થાનિક અદાલતો અને તાબા હેઠળની વિશિષ્ટ અદાલતો, દ્રાયલ કોર્ટો ઉપરાંત જુદા જુદા હેતુઓ માટે રચવામાં આવેલી ટ્રિબ્યુનલો.

ન્યાયતંત્રનું મહત્વ

ભારતમાં નાગરિકોના હકોના રક્ષણ અને જતન કરવા તેમજ કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચેના કે રાજ્ય-રાજ્ય વચ્ચેના કાર્યવિભાજનને લગતી કોઈ વિસંવાદિતા સર્જય તો તેના બંધારણની જોગવાઈ મુજબ ઉકેલ લાવીને સમાધાન કરવા માટે સમવાયતંત્રમાં તઠસ્થ અને નિષ્પક્ષ ન્યાયતંત્રની આવશ્યકતા છે. બંધારણની સર્વોપરિતાને અસર ન થાય તેથી કોઈ કાયદાની કલમ કે જોગવાઈઓ બંધારણીય સુસંગતતા તપાસવા માટે, તેના અર્થધટન કરવા ન્યાયતંત્ર મહત્વનું અંગ છે. ધારાસભા અને કારોબારી દ્વારા બંધારણીય મર્યાદાઓનું ઉત્ત્વલંઘન ન થાય તેની ચકાસણી કરવા માટે દેશમાં એક સ્વતંત્ર, તઠસ્થ, નિષ્પક્ષ અને નિબિક્ક ન્યાયતંત્ર એ લોકશાહીની આધારશિલા છે. ન્યાયિક પ્રક્રિયામાં ક્ષતિ કે વિલંબ ન થાય અને નાગરિકોને ઝડપી, સસ્તો અને સમાન ન્યાય મળે તો જ બંધારણનો હેતુ સરે છે.

કારોબારી અને સજાગ ધારાસભા હોય ત્યાં ન્યાયતંત્ર સર્કિય રહે એ હરહંમેશ જરૂરી છે; પરંતુ કેટલીક વખત કારોબારી અને વહીવટી કારોબારીની નિષ્ચિયતા અને બેજવાબદારપણાને કારણો તથા ધારાસભાની આપખુદશાહીના પરિણામે જાગ્રત, નીડર, સ્વતંત્ર, નિષ્પક્ષ એવા ન્યાયતંત્રે ન્યાયિક સર્કિયતા દર્શાવી છે.

સર્વોચ્ચ અદાલત (સુપ્રીમ કોર્ટ)

દેશના ન્યાયતંત્રમાં તેના સૌથી ટોચના સ્થાને સર્વોચ્ચ અદાલત છે. ભારતીય બંધારણ મુજબ તે દેશની સર્વોચ્ચ ન્યાયિક સંસ્થા છે. તેની બેઠક નવી દીજારીમાં છે. ભારતમાં આવેલી તમામ દીવાની અને ફોજદારી કોર્ટોએ સર્વોચ્ચ અદાલતના તાબા હેઠળ તેની સહાયમાં કામ કરવાનું હોય છે. સર્વોચ્ચ અદાલતમાં એક મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ ઉપરાંત 28 ન્યાયાધીશોની સંખ્યાની જોગવાઈ કરી છે. રાષ્ટ્રપતિ સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશોની નિમણૂક કરે છે. સર્વોચ્ચ અદાલતોના ન્યાયાધીશોની સંખ્યામાં સંસદ ફેરફાર કરે છે પરંતુ જો રાષ્ટ્રપતિને એમ લાગે કે સર્વોચ્ચ અદાલતમાં ન્યાયિક કાર્યવાહીનો બોજો વધી ગયો છે તો તેઓ બંધારણીય સત્તા મુજબ ઔરહોક ન્યાયાધીશોની નિમણૂક કરી શકે છે. સર્વોચ્ચ અદાલતના વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશોની નિમણૂક શ્રેયાનતા (સિનિયોરિટી)ના ધોરણે થાય છે. મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સિવાયના અન્ય ન્યાયાધીશોની નિમણૂકમાં મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અન્ય વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશો સાથે હુમેશાં ચર્ચા-વિર્દોષ કરીને કરવામાં આવે છે.

લાયકાતો : સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક પામનાર વ્યક્તિ -

- (1) ભારતની નાગરિક હોવી જોઈએ. તેમજ
- (2) ભારતની કોઈ પણ વડી અદાલતમાં ન્યાયાધીશ તરીકે ઓછાંમાં ઓછાં પાંચ (5) વર્ષ સુધી સેવા બજાવી હોય અથવા
- (3) કોઈ પણ વડી અદાલતમાં ઓછાંમાં ઓછાં દસ (10) વર્ષ સુધી વકીલ તરીકે વકીલાતનો અનુભવ ધરાવતી હોય અથવા
- (4) રાષ્ટ્રપતિના મતમુજબ તે નામાંકિત ન્યાયવિદ્ય કે પ્રસિદ્ધ કાયદાશાસ્ત્રી હોવી જોઈએ તથા
- (5) તે વ્યક્તિ (65) પાંસઠ વર્ષ કે તે કરતાં વધુ ઉંમર ધરાવતી ન હોવી જોઈએ.

આમ, સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયમૂર્તિઓની નિવૃત્તિવય મર્યાદા 65 વર્ષની છે ત્યાં સુધી તે હોદા પર રહી શકે છે.

સમયાવધિ : સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશની નિવૃત્તિવય 65 વર્ષ નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે. જોકે સંસદ તેમાં કાયદો ઘડીને ફેરફાર કરી શકે છે. નિવૃત્તિ બાદ તેઓ ભારતની કોઈ પણ અદાલતમાં વકીલાત કરી શકતા નથી; પરંતુ અસાધારણ સંજોગોમાં કે પ્રસંગોમાં તપાસ માટે નીમાયેલ તપાસપંચોની કામગીરી તેઓ કરી શકે છે. તેઓ નિવૃત્તિ મુદ્દત પહેલાં પોતાની ફરજો અદા કરવામાં અશક્તિમાન હોય તો સ્વેચ્છાએ લેખિત રાજીનામું રાખ્યપતિને આપીને ફરજમાંથી મુક્ત થઈ શકે છે; પરંતુ પોતાની અયોગ્યતા સાબિત થવાથી, ગેરવર્તાશ્વક કે બિનકાર્યક્ષમતાને કારણે પદ પરથી દૂર કરવાના સંજોગોમાં તેમજ બંધારણીય મર્યાદાઓના ભંગ કરવાના કારણોસર કે ગંભીર ગેરરીતિ કે ભાષ્યાચાર આચરવાના આશ્રેપોસર તેમની સામે સંસદમાં “મહાભિયોગ”ની કાર્યવાહીથી ન્યાયાધીશને હોદા પરથી બરતરફ કરી શકાય. તે માટેની કાર્યવાહી આ પ્રમાણે છે. સંસદના દરેક ગૃહે તે ગૃહની કુલ સત્ય સંખ્યાની બહુમતીના તથા તે ગૃહમાં હાજર રહીને મત આપનાર ઓછામાં ઓછા $\frac{2}{3}$ (બે તૃતીયાંશ) સત્યોની બહુમતીના ટેકાવાળું નિવેદનને રાખ્યપતિ સમક્ષ જે-તે સત્રમાં રજૂ કરાયેલ હોય તે પરથી રાખ્યપતિના હુકમના આધારે હોદા પરથી દૂર કરી શકાય છે. સંસદ ન્યાયાધીશના ગેરવર્તન અંગેનું નિવેદન રજૂ કરવા માટેની અને તપાસની કાર્યવાહી તેમજ સાબિતી માટેની કાર્યવાહીનું નિયમન કરશે. સંબંધિત ન્યાયાધીશને સંસદમાં હાજર રહીને પોતાના બચાવમાં પોતાનું નિવેદન રજૂ કરવાની તક આપવામાં આવી છે.

સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયમૂર્તિઓને હોદો ગ્રહણ કરતા પહેલાં રાખ્યપતિ હોદાની ગૃહીતા અને બંધારણ પ્રત્યે વફાદાર રહેવાના શપથ લેવડાવે છે અને તેઓએ પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર સહી કરવી પડે છે.

સર્વોચ્ચ અદાલતની સત્તાઓ અને કાર્યક્ષેત્ર :

ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલત દુનિયાની કોઈ પણ સર્વોચ્ચ અદાલતો કરતાં વિશેષ સત્તાઓ અને વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર ધરાવે છે. આ કાર્યક્ષેત્રને મૂળભૂત ક્ષેત્રાધિકાર, વિવાદ ક્ષેત્રાધિકાર, સલાહકારી ક્ષેત્રાધિકાર એમ ત્રણ પ્રકારમાં વહેંચી શકાય છે.

(1) મૂળભૂત ક્ષેત્રાધિકાર : જ્યારે અદાલતને સૌપ્રથમ જ તકરાર સાંભળીને નિર્ણય આપવાની સત્તા હોય તેને મૂળ અધિકાર ક્ષેત્ર (મૌલિક હક્કુમત) કહેવાય છે અને કેસનો નિર્ણય કરવાની સત્તા જે અન્ય કોઈ અદાલતોને નથી તે સર્વોચ્ચ અદાલતને છે. આ અધિકાર ક્ષેત્રમાં નીચેના પક્ષકારો હોવા જોઈએ જેમના વિવાદનું નિરાકરણ કરવાની સત્તા ધરાવે છે :

- સંધ સરકાર અને એક કે તેથી વધુ રાજ્યો વચ્ચેના જઘા કે વિવાદનું નિવારણ કરવાની સત્તા ધરાવે છે.
- એક તરફ ભારત સરકાર અને એક કે તેથી વધુ રાજ્યો બીજી તરફ એક કે તેથી વધુ અન્ય રાજ્યો વચ્ચેના મતભેદો કે તકરારો કે સંધર્ષનો ઉકેલ લાવવાની સત્તા.
- બે કે તેથી વધુ રાજ્યો વચ્ચેની એટલે કે રાજ્યો-રાજ્યો વચ્ચેની તકરારો કે જઘાઓના સંદર્ભે ચુકાદો આપવાની સંપૂર્ણ સત્તા ધરાવે છે.
- સર્વોચ્ચ અદાલતને સંધ સરકારના કોઈ પણ કાયદાના કે બંધારણીય કાયદેસરતાને લગતા તમામ પ્રશ્નો અંગેના ચુકાદા આપવાનો અધિકાર છે.
- આ અદાલતને નાગરિકોના મૂળભૂત હક્કોના રક્ષણ અને જતન કરવાની સત્તા ઉપરાંત મૂળભૂત હક્કોના ભંગ બદલ હાજર હુકમ, અધિકાર હુકમ કે પ્રતિબંધ હુકમ વગેરે બહાર પાડવાની સત્તા છે.

રાજ્ય-રાજ્ય વચ્ચેના કે રાજ્યો-રાજ્ય કે રાજ્ય-રાજ્યો કે રાજ્યો-રાજ્યો વચ્ચેના નદીના પાણીની વહેંચણી, ઉપયોગ બાબતેના વિવાદો ઉકેલવાની સત્તા સર્વોચ્ચ અદાલતની હક્કુમત બહાર છે. તે માટે અલગ ‘પાણી ન્યાયપંચ’ (દ્રિબ્યુનલો) ચુકાદા આપે છે. સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદાઓ અંતિમ હોય છે, તે અન્યત્ર પડકારી શકાતા નથી. તે બધા માટે શિરોમાન્ય હોય છે.

(2) અપીલનું ક્ષેત્રાધિકાર (વિવાદ અધિકારક્ષેત્ર) : સર્વોચ્ચ અદાલતના વિવાદ અધિકાર ક્ષેત્રમાં ત્રણ પ્રકારના વિવાદોમાં જ અપીલ થઈ શકે છે : (i) બંધારણીય અર્થધટનના કેસો (ii) દીવાની દાવાઓ અંગેના કેસો (iii) ફોજદારી દાવાના કેસો.

(i) ભારતમાંની કોઈ પણ વડી અદાલતના કોઈ પણ દાવાઓના ચુકાદાઓના હુકમનામા તેમજ આખરી હુકમ સામે સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે વડી અદાલતે ચુકાદામાં એ પ્રકારનું પ્રમાણપત્ર આપેલ હોય કે કેસમાં બંધારણની કોઈ કલમના અર્થધટનો અગત્યનો કાયદાકીય પ્રશ્ન સંકળાયેલો છે અને તે પ્રશ્નોનો ખોટી રીતે નિર્ણય આપાયેલ છે એ કારણોસર નારાજ પક્ષકાર સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ કરી શકે છે. જો કોઈ વડી અદાલત આવું પ્રમાણપત્ર ન આપે પરંતુ સર્વોચ્ચ અદાલતને ખાતરી થાય કે ચુકાદામાં બંધારણીય અર્થધટનો પ્રશ્ન સમાવિષ્ટ છે તો તે ખાસ પરવાનગી (અપીલ માટે) આપવાની સત્તા

ધરાવે છે. અલભત અપીલમાં નવું કારણ ઉમેરી શકાતું નથી. કેસનો પક્ષકાર જ એ જ કારણોસર અપીલ કરી શકે છે કે પ્રશ્નનો નિર્ણય વડી અદાલતમાં કે અન્ય અદાલતમાં ખોટી રીતે અપાયો છે. જે વ્યક્તિ વડી અદાલતની કાર્યવાહીમાં પક્ષકાર તરીકે હોય તે જ વ્યક્તિ સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ કરી શકે છે.

(ii) દીવાની કેસોમાં વડી અદાલત એવું પ્રમાણપત્ર આપે કે કેસ બ્યાપક મહત્ત્વાની ધરાવે છે અને તેમાં કાયદાના અર્થઘટનનો મહત્વનો પ્રશ્ન સમાવિષ્ટ છે અને તે પ્રશ્નનો નિર્ણય સર્વોચ્ચ અદાલત કરે તે જરૂરી છે ત્યારે સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ થઈ શકે છે. કોઈ પણ વડી અદાલતના એક લાખથી વધુ રકમના દીવાની દાવાઓના ચુકાદા કે નિર્ણય વિરુદ્ધ સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ થઈ શકે છે.

(iii) ફોજદારી કેસોમાં નીચેલી અદાલતે આરોપીને મૃત્યુંડની સજામાંથી મુક્ત કર્યો હોય પરંતુ વડી અદાલતે આરોપીને મૃત્યુંડની સજા ફરમાવી હોય ત્યારે અપીલ થઈ શકે છે. વડી અદાલતે પોતાના તાબા હેઠળની નીચેલી અદાલતમાંથી કોઈ કેસ પોતાની પાસે પાછો લઈને આરોપીને મૃત્યુંડની સજા ફરમાવી હોય અને એવું પ્રમાણપત્ર આપેલ હોય કે સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ કરવા માટેનો યોગ્ય કેસ છે અને પુનઃવિચાર માટે યોગ્ય છે ત્યારે અપીલ થઈ શકે છે. સર્વોચ્ચ અદાલત પોતાના આપેલ ચુકાદાઓનું પોતે જ પુનરાવલોકન (પુનઃસમીક્ષા) કરી શકે છે. અન્ય કોઈ પણ વડી અદાલતમાં ચાલતા કેસને પોતાની અદાલતમાં તબદીલ (ટ્રાન્સફર) કરી શકે છે. સંસદ કાયદા ઘણીને આ અદાલતની સત્તા—અધિકારોમાં વધારો કરી શકે છે.

(3) સલાહ ક્ષેત્રાધિકાર (સલાહકારી અધિકાર કેન્દ્ર) : જો રાખ્રૂપતિને અમુક ચોક્કસ બાબતો કે પ્રશ્નો જેમ કે અગત્યનો કાયદાકીય પ્રશ્ન અથવા જહેરહિતને સ્પર્શનો કોઈ મુદ્દો હોય તેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતનો અભિપ્રાય લેવાનું યોગ્ય લાગે તો તે પ્રશ્ન રાખ્રૂપતિ સર્વોચ્ચ અદાલતને વિચારણા માટે મોકલી શકે છે. આ જોગવાઈ હેઠળ કાયદાનો પ્રશ્ન, હકીકતનો કોઈ પ્રશ્ન, બંધારણીય અર્થઘટનનો કોઈ પ્રશ્ન, કોઈ ખરડાની કાયદેસરતાને લગતા પ્રશ્નો પર રાખ્રૂપતિ સર્વોચ્ચ અદાલતની સલાહ મેળવી શકે છે; પરંતુ જો સર્વોચ્ચ અદાલતને વિચારણા હેઠળ મોકલેલ પ્રશ્ન પર વિચારણા કે અભિપ્રાય આપવાનું યોગ્ય ન જણાય તો સર્વોચ્ચ અદાલત તે રાખ્રૂપતિને પરત મોકલી શકે છે અને જો અભિપ્રાય કે સલાહ આપે તો તે સલાહ કે અભિપ્રાય રાખ્રૂપતિ માનવા માટે બંધનકર્તા નથી.

(4) અન્ય સત્તાઓ : સર્વોચ્ચ અદાલતને અગાઉ આપેલ પોતાના નિર્ણય કે ચુકાદાની પુનઃસમીક્ષા કરવાની સત્તા છે. સર્વોચ્ચ અદાલત ‘અદાલતી તિરસ્કાર’ માટે સજા ફરમાવી શકે છે. રાખ્રૂપતિ કે ઉપરાખ્રૂપતિની ચુંટણી માટેના ચુંટણી પંચના ચુંટણી વિષયક વિવાદ ઉકેલવાની સત્તા છે. નાગરિકોના મૂળભૂત હકોના રક્ષણ કરવા સંબંધમાં કારોબારીનાં કોઈ પગલાંને, કાયદાને, આદેશને કે હુકમને જે બંધારણીય ઈલાજોના હકના રક્ષણ હેઠળ બંધારણમાં સર્વોચ્ચ અદાલતને આપવામાં આવી છે. આમ, સર્વોચ્ચ અદાલત બંધારણના અને નાગરિકોના હકોના રક્ષક—વાલી તરીકેની ફરજો અદા કરે છે.

નજીરી અદાલત (કોર્ટ ઓફ રેકોર્ડ્સ)

નજીરી અદાલત એટલે એવી અદાલત કે જેનું રેકર્ડ પુરાવાકીય મૂલ્ય ધરાવે છે અને જ્યારે તે રજૂ કરાય ત્યારે તેની કાયદેસરતા સામે કોઈ વાંધો લઈ શકતો નથી. સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદાઓ અથવા નિર્ણયો કાયમી દસ્તાવેજો ગણાય છે અને તે સર્વેને શિરોમાન્ય ગણાય છે. તેનો ઉપયોગ તાબાની અદાલતોના મુકદમાઓમાં નિર્ણય વખતે સંદર્ભ તરીકે લેવાય છે. તેનાં ધારાધોરણો તાબાની અદાલતો માટે બંધનકર્તા છે. તેના પ્રત્યે અવગણના કે તિરસ્કાર બતાવનાર સજાને પાત્ર હરે છે.

વડી અદાલતો (હાઇકોર્ટ)

ભારતના સણંગ, સુગ્રથિત, એકતરંત્રી પિરામિડ આકારના ન્યાયતંત્રની વ્યવસ્થામાં વચ્ચેલી કરી રૂપ મહત્વની રાજ્યસ્તરે આવેલ અદાલત તે વડી અદાલતો છે. જે રાજ્યના વિસ્તારોમાં સર્વોપરી છે. પ્રત્યેક એકમ રાજ્યમાં એક વડી અદાલતની બંધારણમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. બે અથવા વધુ રાજ્યો માટે એક સામાન્ય વડી અદાલત રચવાની સત્તા રાખ્રૂપતિને છે. ભારતમાં આજે પણ પંજાબ, હરિયાણા અને ચંદ્લીગઢ રાજ્યો વચ્ચે એક જ વડી અદાલત છે તે જ પ્રમાણે આસામ વડી અદાલતની હક્કુમત આસામ ઉપરાંત મણિપુર, મેઘાલય, નાગાલેન્ડ, ત્રિપુરા, મિઝોરમ અને અરુણાચલ પ્રદેશ સુધી વિસ્તરે છે.

રચના : વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયાધીશની નિમણૂક રાજ્યપતિ સર્વોચ્ચ અદાલતના વરિઝ ન્યાયાધીશ તથા સંબંધિત રાજ્યના રાજ્યપાલ સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરીને કરે છે. અન્ય ન્યાયાધીશોની નિમણૂકમાં વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિની સાથે વિચાર-વિર્મશી કરવામાં આવે છે. અલબટ, રાજ્યપતિ એટલે વડાપ્રધાન અને પ્રધાનમંડળની સલાહ અનુસાર વર્તનાર રાજ્યપતિ, એ અભિપ્રેત છે. તેથી વડાપ્રધાનની અને મુખ્યમંત્રીની સાથે ચર્ચા-વિર્મશી કર્યા અનુસાર વડી અદાલતોના ન્યાયાધીશોની નિમણૂક થાય છે.

વડી અદાલતોના ન્યાયાધીશોની મુદ્દત 62 વર્ષની વર્ધની હોય છે. તેઓ રાજ્યપતિને સંબોધીને રાજ્યનામું આપી શકે છે. વડી અદાલતના કોઈ પણ ન્યાયાધીશને તેમની સામેના ગેરવર્તન કે ગેરરીતિનાં કારણોસર રાજ્યપતિ બંધારણીય જોગવાઈ અનુસાર સંસદમાં મહાભિયોગની કાર્યવાહીની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કર્યથી, આરોપ સાબિત થેથે હોદા પરથી બરતરફ કરી શકે છે. વડી અદાલતના ન્યાયાધીશોની ભારતના કોઈ પણ રાજ્યમાં બદલી કરી શકાય છે. બધી વડી અદાલતોમાં ન્યાયાધીશોની સંખ્યા એક સરખી હોતી નથી. રાજ્યપતિને જરૂર જણાય તેવા પડતર કેસોની સંખ્યા અને કામકાજના બોજાને ધ્યાનમાં લઈને બે વર્ષની મુદ્દત માટે ઓફિશિયલ ધોરણે વધારાના કાર્યકારી હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશોની નિમણૂક પણ કરી શકે છે. સર્વોચ્ચ અદાલત અને વડી અદાલતોનું કામકાજ અંગ્રેજી ભાષામાં થાય છે પણ જો કોઈ રાજ્યની ધારાસભા પોતાના રાજ્યની ભાષામાં જે-તે રાજ્યની વડી અદાલતમાં પોતાનું કામકાજ કરી શકે એવો ઠરાવ પસાર કરે તો તે રાજ્યની વડી અદાલતમાં તે ભાષામાં કામકાજ કરી શકે છે.

લાયકાતો : બંધારણીય જોગવાઈ અનુસાર વડી અદાલતમાં નિમણૂક પામનાર વ્યક્તિ (i) તે ભારતનો નાગરિક હોવો જોઈએ તેમજ (ii) ભારતના રાજ્યોમાં આવેલી કોઈ પણ નીચેલી અદાલતોમાં ઓછાંમાં ઓછાં 10 (દસ) વર્ષ સુધી તેણે ન્યાયિક હોદો ધારણ કરેલ હોવો જોઈએ અથવા (iii) તેણે વડી અદાલતમાં ઓછાંમાં ઓછાં 10 (દસ) વર્ષ સુધી વકીલાત કરી હોય તે ઉપરાંત (iv) રાજ્યપતિની દિદ્ધિએ તે ન્યાયવિદ્ય કે નિષ્ણાત બંધારણવિદ્ય કે પ્રસિદ્ધ કાયદાશાસ્ત્રી હોવા જોઈએ તથા (v) તેની ઉંમર 62 વર્ષ કરતાં ઓછી હોવી જોઈએ.

વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમાયેલ વ્યક્તિએ પોતાનો હોદો ધારણ કરતાં પહેલાં રાજ્યના રાજ્યપાલ અથવા આ સંદર્ભમાં તેમણે નિમેલ કોઈ વ્યક્તિ સમક્ષ હોદાની ગુપ્તતાના શપથ લેવાના હોય છે અને પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર સહી કરવાની હોય છે.

વડી અદાલતના અધિકાર ક્ષેત્રો : વડી અદાલતની સત્તા અને કાર્યક્ષેત્રને નીચેનાં ત્રણ અધિકાર ક્ષેત્રોમાં વહેંચી શકાય છે :

(1) મૂળભૂત અધિકાર ક્ષેત્ર : વડી અદાલતોને નાગરિકોના મૂળભૂત હકોના બંગ બદલ કોઈ વ્યક્તિ, સત્તામંડળ કે સરકાર સામે આદેશો, હુકમો અથવા પરમાણેશ, બંદી પ્રત્યક્ષીકરણ (હેબિયસ કોર્પસ) જેવાં આજ્ઞાપત્રો ફરમાવવાની તથા રીટ કાઢવાની સત્તા છે. કંપનીને લગતા, લગન, ધૂટાછેડા અને ભરણ-પોષણને લગતા કેસો ચલાવવાની સત્તા પણ વડી અદાલતને છે. અદાલતી તિરસ્કારને લગતા, જમીન-મહેસૂલ અને તેની ઉધરાણીને લગતાં, જમીન સંપાદન અને વળતર સંબંધી દાવાઓના કેસો ચલાવવાની સત્તા વડી અદાલત ધરાવે છે. તમામ દીવાની અને ફોજદારી કેસોમાં નીચેલી અદાલતોએ આપેલ ચુકાદાઓ સામેની રીટ અરજીઓ, ચૂંટણીને પડકારતી, કાયદાને પડકારતી તેમજ પ્રવેશ-પરીક્ષા સંબંધી જોગવાઈઓને પડકારતી પિટિશનો વડી અદાલતમાં થઈ શકે છે.

(2) વિવાદી (અપીલ) અધિકાર ક્ષેત્ર : વડી અદાલતના કાર્યક્ષેત્રમાં, રાજ્યમાં આવેલી નીચેલી અદાલતોના ચુકાદાઓ વિરુદ્ધમાં વડી અદાલત અપીલ સાંભળે છે તેને અપીલ ક્ષેત્રાધિકાર કહે છે. વડી અદાલત પોતાના તાબાની અદાલતો કે ટ્રિબ્યુનલોના ચુકાદાઓ સામે અપીલ દાખલ કરી સાંભળે છે. જિલ્લાની ફોજદારી અદાલતો (સેશન્સ કોર્ટ)ના ન્યાયાધીશો જ્યારે આરોપીને તેના ગુના બદલ ચાર વર્ષ કરતાં વધારે મુદ્દતની સજા કરી હોય તો તે ચુકાદા વિરુદ્ધ વડી અદાલતમાં પક્ષકાર અપીલ કરી શકે છે. સેશન્સ કોર્ટ કોઈ આરોપીને તેની નીચેની ફોજદારી અદાલતના ચુકાદાથી વિરુદ્ધ હત્યાના આરોપસર મૃત્યુંડની સજા ફરમાવી હોય ત્યારે વડી અદાલતમાં અપીલ થઈ શકે છે. ટ્રિબ્યુનલોના ચુકાદાથી નારાજ થયેલ પક્ષકારો પણ વડી અદાલતમાં અપીલ કરીને ન્યાય માંગી શકે છે. વડી અદાલત કોઈ કેસમાં બંધારણના અર્થઘટન સંબંધી કાયદાના મહત્વના પ્રશ્ન પર નિર્ણય કરવાનો અધિકાર ધરાવે છે.

(3) વહીવટી અધિકાર ક્ષેત્ર : દરેક વડી અદાલતને રાજ્યમાંની કે જે પ્રદેશોમાં તેની હકૂમત વિસ્તરતી હોય તે પ્રદેશમાંની તમામ અદાલતો અને ન્યાયપંચો (ટ્રિબ્યુનલો) પર દેખરેખ રાખવાની અને કાર્યવાહીનું નિયમન કરવાની સત્તા ધરાવે છે. વડી અદાલતો જરૂર જણાય તો આવી અદાલતો પાસેથી કેસ પેપર્સ કે પત્રકો મંગાવવાની અને કેસ ચલાવવાની સત્તા ધરાવે છે. પોતાના તાબા ડેઠની અદાલતોના વ્યવહાર અને કાર્યવાહીનું નિયમન કરવા માટે સામાન્ય નિયમો વડી શકે છે. વડી અદાલતો વિવિધ

પ્રકારની ફીનાં ધોરણો, કોષ્ટકો નક્કી કરી શકે છે. આ બધી જોગવાઈઓ બંધારણને આધીન અને સુસંગત હોવી જોઈએ. તાબાની અદાલતોને તેઓએ હિસાબો અને નોંધો કેવી રીતે રાખવા તેનું માર્ગદર્શન વડી અદાલત આપે છે.

વડી અદાલત નજીરી અદાલત તરીકે (કોર્ટ ઓફ રેકોર્ડ્સ)નું સ્થાન ધરાવે છે. વડી અદાલતે પોતે આપેલા ચુકાદાઓ, નિર્ણયોને યોગ્ય અને વ્યવસ્થિત સરળપમાં સંગ્રહિત કરીને પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય કરે છે. જે ચુકાદાઓ કે નિર્ણયો તાબાની અદાલતો માટે આખરી ગણાય છે અને ભવિષ્યમાં અન્ય મુક્કદમાઓમાં નિર્ણય લેવામાં માર્ગદર્શક બને છે. વકીલો તેમની તરફેણ અને વિરુદ્ધમાં દલીલોમાં આ ચુકાદાને સંદર્ભ તરીકે ટાંકીને ઉપયોગ કરતાં હોય છે. આ અદાલતને પોતાના તિરસ્કાર બદલ સજા કરવાની સત્તા હોય છે.

ગુજરાતમાં વડી અદાલત સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, સોલા, અમદાવાદમાં આવેલી છે.

તાબાની (અધીનસ્થ) અદાલતો

રાજ્યની વડી અદાલતની દેખરેખ અને નિયમન હેઠળ જિલ્લાની અને તાલુકાઓની અદાલતો, ફાસ્ટટ્રેક કોર્ટ, પોટા અદાલતો, ટ્રિબ્યુનલો અને કેટલીક વિશેષ અદાલતો છે. પ્રત્યેક રાજ્યને વહીવટી એકમ-જિલ્લામાં વહેંચવામાં આવે છે જેમાં દીવાની, ફોજદારી અને મહેસૂલી અદાલતોનો સમાવેશ થાય છે.

જિલ્લા ન્યાયાધીશ

કોઈ પણ રાજ્યના જિલ્લા ન્યાયાધીશ તરીકે વ્યક્તિઓની નિમણૂક અને તેમની જગ્યા પર નિયુક્તિ અને બઢતી, તે રાજ્ય સંબંધમાં હક્કુમત વાપરતી વડી અદાલત સાથે ચર્ચા-વિર્મશ કરીને જે-તે રાજ્યના રાજ્યપાલ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

લાયકાતો : જિલ્લા ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક પામનાર વ્યક્તિ ભારતની નાગરિક હોવી જોઈએ, વધુમાં ઓછામાં ઓછાઓ 7 (સાત) વર્ષ સુધી વકીલત કર્યાનો અનુભવ હોવો જોઈએ. કેન્દ્ર સરકાર કે રાજ્ય સરકારમાં ન્યાયતંત્રમાં અધિકારી તરીકેની સેવા માટેની યોગ્યતા ધરાવે છે. જિલ્લા ન્યાયાધીશ સિવાયની અન્ય ન્યાયાધીશોની નિમણૂક રાજ્યપાલ કે વડી અદાલત રાજ્ય જહેર સેવા પંચ સાથે સલાહ-મસલત કરીને બંધારણ ઘેલા નિયમોને આધીન રહીને કરવામાં આવે છે.

જિલ્લાની અદાલતોમાં દીવાની દાવાઓ (સિવિલ મેટર) જે ન્યાયાધીશ ચલાવે તેને જિલ્લા ન્યાયાધીશ તથા ફોજદારી દાવા જે મેઝિસ્ટ્રેટ ચલાવે તેઓને સેશન્સ ન્યાયાધીશ કહેવામાં આવે છે. જિલ્લા અદાલતો તેના તાબા હેઠળની અદાલતોના ચુકાદાઓ સામેની અરજીઓની સુનાવણી કરે છે. પ્રત્યેક જિલ્લાની દીવાની અદાલતોમાં એક લાખ રૂપિયા સુધીના દાવાઓ સરકારે કરેલા કે સરકાર સામેના કેસો ચલાવવાની સત્તા છે. આ કોર્ટોના સિવિલ જગ્ય સરકાર સામેના દાવાઓ ઉપરાંત લગ્ન, ધૂટાછેડા, ભરણપોષણ, જમીન સંપાદનને લગતા કે વળતરને લગતા દાવાઓ, વાલીપણાને લગતા કેસોને ચલાવવાની સત્તા ધરાવે છે.

ફોજદારી અદાલતોમાં સેશન્સ કોર્ટ, ફર્સ્ટકલાસ જ્યુડિશિયલ મેઝિસ્ટ્રેટ, સેકન્ડ કલાસ જ્યુડિશિયલ મેઝિસ્ટ્રેટની કોર્ટ તથા મામલતદાર અને એક્ઝિક્યુટિવ મેઝિસ્ટ્રેટની કોર્ટ હોય છે. આ કોર્ટોમાં ત્રણ વર્ષ સુધીની કેદથી માંડીને 10 વર્ષ સુધીની કેદની સજા અને ₹ 5000 કે તેથી વધુ રકમ સુધીના દંડની તથા હત્યાના કેસમાં મૃત્યુદંડ, ફાંસીની, જન્મટીપની, આજીવન કારાવાસ જેવી સજા કરવાની સત્તા ધરાવે છે.

આ ઉપરાંત સ્મોલ કોર્ટ, ફેમિલી કોર્ટ પણ જિલ્લામાં હોય છે. જમીન-મહેસૂલના કેસો માટે મહેસૂલ અદાલત અને મજૂરોના વિવાદ માટે મજૂર અદાલત (લેબર કોર્ટ) રચાઈ છે તથા કેટલીક ખાસ અદાલતો (ટ્રિબ્યુનલો)ની રચના કરવામાં આવી છે જેમકે વાહન-અક્સમાતમાં વળતર માટેની ટ્રિબ્યુનલ, શિક્ષક-અધ્યાયપકોના નોકરીના હક-હિતના રક્ષણ અર્થે “ગુજરાત શૈક્ષણિક સંસ્થા સેવા ટ્રિબ્યુનલ, દેવા-રિકવરી માટેની ટ્રિબ્યુનલો, ગ્રાહક સુરક્ષા માટે ‘ગ્રાહક તકરાર નિવારણ ફોર્મ’ પણ અદાલતની ભૂમિકા ભજવે છે અને પક્ષકારોને ધ્યેલ નુકસાન અંગેના દાવાઓનો નિકાલ કરીને વળતર અપાવી ન્યાય કરે છે. આ ઉપરાંત ગુજરાત રાજ્યના પ્રત્યેક જિલ્લામાં કેટલાક કેસોના જડપી નિકાલ અને અરજદારને જડપી ન્યાય મળે તે હેતુસર ‘ફાસ્ટ ટ્રેક કોર્ટ’ની વ્યવસ્થા થઈ છે. પોટાના કેસો ચલાવવા અલગ પોટા અદાલતો પણ ગુજરાતમાં રચવામાં આવી છે. આ બધી અદાલતોએ ન્યાયિક કાર્યવાહીનું વિકેન્દ્રીકરણ કરી તથા એક્સૂત્રી ધોરણે સ્વતંત્ર અને ન્યાયિક કામગીરી કરીને સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. લોકો જગ્ત બનીને તેનો લાભ ઉઠાવતા થયા છે.

લોકઅદાલતો

ગરીબો અને સમાજના નબળા અને શોષિતોને જડપી અને સસ્તો ન્યાય મળે તથા ન્યાયમાં ધતો વિલંબ નિવારણ ગુજરાત રાજ્ય દ્વારા સૌપ્રથમાર રાજ્યમાં લોક અદાલતની રચના કરવામાં આવી છે. આ અદાલત અન્વયે “કાનૂની સેવા સત્તામંડળ, અમદાવાદના ઉપકર્મ મફત કાનૂની સહાય અને માર્ગદર્શન કેન્દ્ર તરીકે કાર્ય કરે છે. લોકઅદાલત રજાના દિવસોમાં કે રવિવારે

પણ પક્ષકારોની સંમતિથી સ્વૈચ્છિક ધોરણો જિલ્લા અને તાલુકા મુખ્ય મથકે યોજવામાં આવે છે. લોકઅદાલતોમાં મુખ્યત્વે મોટર-વાહન અક્સમાત અને વળતરના, લગ્નવિચછેડ (ધૂટાછેડા), ભરણપોષણ, સામાજિક લેણાંની, ખાનગી ફરિયાદો, પોલીસ ફરિયાદો વગેરે અંગેના હોય છે. લોકઅદાલતોમાં વકીલો, સામાજિક કાર્યકરો, કેળવણીકારો, પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકો, ઉદ્યોગપતિઓ, પોલીસ અધિકારીઓ, વીમાંકનીના અધિકારીઓ, ન્યાયાધીશ કે ન્યાયિક અધિકારી હોય છે. અહીં બંને પક્ષકારો વચ્ચે તેમને સંતોષ થાય તે રીતે કાયમી શાંતિ, સુલેહ માટે સમાધાન થાય છે, જેમાં કોઈની પણ હાર કે જીત હોતી નથી. લોકઅદાલતોમાં નાશાંનો, સમયનો બચાવ થાય છે. વર્ષોના અટવાયેલા કે વિલંબમાં પડેલા કેસોનો ઝડપી નિકાલ થાય છે. લોકઅદાલતના ચુકાદાઓને કાનૂની પીઠબળ પૂરું પાડવામાં આવ્યું છે. આથી જ લોકઅદાલતો લોકોમાં આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની છે.

ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા

ભારતીય બંધારણમાં નાગરિકોના મૂળભૂત હકોના રક્ષણ અને સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક સમાનતા અને ન્યાય સ્થાપવાનું ન્યાયતંત્ર માટે ધારાસભા અને કારોબારીથી સ્વતંત્ર, તટસ્થ અને નિર્ભાક બનીને કરવાનું સુનિશ્ચિત કર્યું છે. ન્યાયતંત્ર સરકાર તરફી કે સરકાર પ્રત્યે પક્ષપાતીભર્યું વલણ ધરાવતું હોવું જોઈએ નહિ. ન્યાયાધીશોની નિમણૂક સંબંધે લાયકાતનાં ધોરણો, નિમણૂક પ્રક્રિયા, પગાર ભથ્થાં, બદલી, બદતી, નિવૃત્તિવય વગેરે સુસ્થાપિતવિધિ અનુસાર બંધારણીય જોગવાઈઓને આધીન કારોબારી દ્વારા કરવામાં આવે છે. તેમની ચોક્કસ મુદ્દત માટે નિમણૂક કરવામાં આવે છે. મનસ્વીપણો કે રાજકીય પ્રભાવ હેઠળ કારોબારી કોઈ ન્યાયાધીશને હોદા પરથી દૂર કરી શકતી નથી. તેમનાં પગારભથ્થાં, નોકરીની શરતો, બદલી, નિવૃત્તિના લાભો, પેન્શનફંડ બધી જ બાબતોમાં તેમને નુકસાન થાય તે રીતે ફેરફાર કરી શકતો નથી. ન્યાયાધીશોની ફરજ દરમિયાન તેમનાં વર્તન અંગે, ચુકાદા અંગે સંસદ કે વિધાનસભામાં ચર્ચા થઈ શકતી નથી કે ટીકાત્મક સમીક્ષા પણ થઈ શકતી નથી. ન્યાયાધીશ નિવૃત્તિ બાદ કોઈ પણ અદાલતમાં વકીલાત કરી શકતા નથી. આ તમામ જોગવાઈ પાછળનો મૂળભૂત ઉદેશ ન્યાયાધીશો નીડરતાથી, પ્રમાણિકપણો, સ્વાભિમાન સાથે, નિર્ભક્કપણો, સ્વતંત્ર અને તટસ્થ રહી પોતાની ફરજો અદા કરી શકે અને લોકોને સાચો, પારદર્શિય અને ઝડપી, ન્યાય આપી શકે. આમ, ભારતીય બંધારણો ન્યાયતંત્રને સ્વતંત્રતા, નિષ્પક્ત, તટસ્થ એકસૂત્રી વિશિષ્ટ સ્થાન બન્યું છે. સર્વોચ્ચ અદાલતમાં જહેર હિતના દાવા, જહેર હિતના પ્રશ્નો કે મહાત્વની જહેર સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે માત્ર પોસ્ટકાર્ડ કે સામાન્ય પત્ર દ્વારા થયેલી ફરિયાદને જહેર હિતની અરજી તરીકે સ્વીકારીને વહીવટી તંત્રને આંચકારૂપ ચુકાદાઓ આપ્યા છે. જે ન્યાયતંત્રની સર્કિયતા બતાવે છે.

હમણાં ન્યાયતંત્ર પાસે અંદાજે 3.5 કરોડથી વધુ કેસોનો ભરાવો છે. અપૂરતી કોર્ટો અને ન્યાયાધીશોની અને સ્ટાફની અપૂરતા પ્રમાણમાં થયેલ નિમણૂક થકી ન્યાયમાં થતા અસહ્ય વિલંબને અટકાવવા તથા અંદાજે દોઢ હજારથી વધુ જૂના અને અપ્રસ્તુત કાયદાઓને બદલવાની તૈયારી વર્તમાન કેન્દ્ર સરકારે કરી છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશોની નિમણૂકની લાયકાતો જણાવો.
- (2) સર્વોચ્ચ અદાલતની મૂળભૂત ક્ષેત્રાધિકાર હેઠળની સત્તાઓ વિશે જણાવો.
- (3) સર્વોચ્ચ અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર બહારની વિગતો વિશે જણાવો.
- (4) મહાબિયોગની કાર્યવાહી સમજાવો.
- (5) ફોજદારી દાવા અંગેની અપીલમાં સર્વોચ્ચ અદાલતની સત્તાઓ વર્ણવો.
- (6) વડી અદાલતોના ન્યાયાધીશોની લાયકાતનાં ધોરણો વર્ણવો.
- (7) તાબા હેઠળની વિવિધ અદાલતો જણાવો.

2. નીચેનાં વિધાનો સમજાવો :

- (1) ન્યાયતંત્ર લોકશાહીની આધારશિલા છે.
- (2) સર્વોચ્ચ અદાલત બંધારણ અને નાગરિકોના હકોના રક્ષક-વાલી છે.
- (3) વડી અદાલત કરીરૂપ સ્થાન ધરાવે છે.
- (4) લોકઅદાલતો આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની છે.
- (5) ધારાસભા અને કારોબારી બેજવાબદાર બને ત્યારે ન્યાયતંત્રની સર્કિયતા આશીર્વાદરૂપ બને છે.
- (6) સર્વોચ્ચ અદાલત નજીરી અદાલત ગણાય છે.
- (7) સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશો નિવૃત્તિ બાદ પણ કોઈ પણ કોર્ટમાં વકીલાત કરી શકતા નથી.

3. દૂંક નોંધ લખો :

- (1) ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા
- (2) વડી અદાલતનું અપીલી ક્ષેત્રાધિકાર
- (3) નજીરી અદાલત
- (4) લોકઅદાલતો અને જાહેર હિતના દાવાઓ
- (5) તાબાની અદાલતો

4. નીચેનામાંથી યોગ્ય વિકલ્પની પસંદગી કરો :

- (1) સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયધીશો અને વડી અદાલતના ન્યાયધીશની નિવૃત્તિવય છે.
(A) 65 અને 58 (B) 65 અને 60 (C) 60 અને 65 (D) 65 અને 62
- (2) જિલ્લા ન્યાયધીશની લાયકાતમાં વકીલ તરીકેનો અનુભવ જરૂરી છે.
(A) ત્રણ વર્ષ (B) સાત વર્ષ (C) દશ વર્ષ (D) પાંચ વર્ષ
- (3) મિઝોરમ અને ત્રિપુરાની વડી અદાલત ક્યા રાજ્યમાં આવેલી છે ?
(A) મેધાલય (B) અરુણાચલ (C) અસમ (D) નાગાલેંડ
- (4) મફત કાનૂની સત્તા સેવા મંડળની કચેરીનું વડું મથક કયાં આવેલું છે ?
(A) વડોદરા (B) રાજકોટ (C) અમદાવાદ (D) ગાંધીનગર
- (5) સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયધીશની નિમણૂક કોણ કરે છે ?
(A) વડાપ્રધાન (B) રાજ્યપતિ (C) ઉપરાજ્યપતિ (D) કાયદા પ્રધાન
- (6) ગ્રાહકોની ફરિયાદના નિવારણ માટે કઈ સંસ્થાની રૂચના થઈ છે ?
(A) મફત કાનૂની સલાહ કેન્દ્ર (B) દિવાની કોર્ટ
(C) ગ્રાહક ફોરમ (D) સ્મોલ કોર્ટ

પ્રવૃત્તિ

- શાળામાં ‘વિદ્યાર્થી અદાલત’ની રૂચના કરવી તથા શાળામાં થતી નાની-મોટી અશિસ્તની ઘટના અંગે કસૂરવારો સામે ન્યાયિક કાર્યવાહી કરી સજાંદંડ કરવાની પ્રત્યક્ષ તાલીમ પૂરી પાડવી.
- સર્વોચ્ચ અદાલતો અને વડી અદાલતોના મુખ્ય ન્યાયધીશોની સચિત્ર નોંધ સાથેનો હસ્તલિભિત અંક તૈયાર કરાવો.
- છેલ્લાં (પાંચ) વર્ષના ધ્યાનાકર્ષક ચુકાદાઓની સ્કેપ બુક તૈયાર કરાવો.
- ન્યાયતંત્રએ નિષ્યક, નીડર અને તટસ્થ રહેવું જોઈએ એ વિષય પર શાળામાં નિષ્ણાત ધારાશાસ્ત્રીની અધ્યક્ષતામાં ચર્ચાસભા યોજો.
- ‘લોકઅદાલત’ અને ‘ગ્રાહક ફોરમ (કોર્ટ)’ની કામગીરીનું પ્રત્યક્ષ નિર્દર્શન કરાવીને સ્વાનુભવ પર નિબંધસ્થર્થ કે અહેવાલ લેખન કરાવો.
- ન્યાયતંત્રની સર્વોપરિતા અને સ્વતંત્રતા પર પ્રસિદ્ધ ધારાશાસ્ત્રીનો વાર્તાલાપ યોજો.
- માનવ અધિકાર દિન કે ગ્રાહક સુરક્ષા દિનની ઉજવણી નિમિત્તે પોસ્ટર સ્પર્ધા, સ્લોગન સ્પર્ધા યોજ પોતાના વિસ્તારમાં ‘જનજાગ્રતિ’ રેલીનું આયોજન કરો.

આપણો દેશ આખી દુનિયામાં સૌથી વધારે મતદારો ધરાવતો દેશ છે. વસ્તીની રીતે વિશ્વમાં સૌથી મોટી લોકશાહી આપણા દેશની છે. આ અનોખી લોકશાહીને આજે સાડા છ દાયકા કરતાં વધારે વર્ષો થયાં છે. આ સમય દરમિયાન આપણાં દેશમાં અનેક રાજકીય જંગાવતો અને ઉતાર-ચઢાવ આવ્યા છે. તેમ છતાં પણ આપણી લોકશાહી મતદારોની નિષ્ઠા અને કોઠાસૂઝને કારણે ટકી શકી છે. આપણો લોકશાહીના રક્ષણ અને જતન માટેના પ્રયત્નો કરીએ છીએ. હવે આપણો ભારતીય લોકશાહીના કેટલાંક મહત્વનાં લક્ષણોનો અહીં અભ્યાસ કરીશું.

લોકશાહીમાં ચૂંટણી

વિશ્વમાં અનેક દેશમાં લોકશાહી છે. લોકશાહી હોવા છતાં દરેક શાસનવ્યવસ્થામાં બિન્નતા જોવા મળે છે. લોકશાહીમાં મતદાર પોતાનો મત આપે છે. શાસનવ્યવસ્થામાં બિન્નતા હોવા છતાં દરેક લોકશાહીમાં મતાધિકાર અને મતદાન સર્વસામાન્ય બાબત છે. મતદાર ચૂંટણી વખતે પોતાનો મત આપી લોકશાહીને જીવંત રાખવામાં સહયોગી બને છે. આપણા દેશમાં સંસ્કૃત્ય વ્યવસ્થા છે. સંસદ લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી રાખ્યી સંસ્થા છે. સંઘની સંસદમાં રાખ્યપ્રમુખ, ઉપરાખ્યપ્રમુખ, રાજ્યસભા અને લોકસભાનો સમાવેશ થાય છે. આપણો અગાઉના પ્રકરણમાં જોયું કે સંસદનું ઉપલું ગૃહ રાજ્યસભા અને નીચલું ગૃહ લોકસભા છે. રાજ્યમાં વિધાનસભા હોય છે. કેટલાક રાજ્યોમાં વિધાનપરિષદ કાર્યરત છે. રાજ્યસભા, લોકસભા, વિધાનસભા અને વિધાન પરિષદની રચનાના કેન્દ્રમાં મતદાર છે. આપણા દેશમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં મતદાન દ્વારા ચૂંટણી થાય છે. આમ, ચૂંટણી દ્વારા લોકશાહી ચરિતાર્થ થાય છે.

લોકશાહી અને મતદાર

લોકશાહીમાં મતદાર મહત્વ ધરાવે છે. આપણા દેશમાં સાર્વનિક અને પુખ્ત મતાધિકાર છે. 18 વર્ષ કે તેથી મોટી ઉભરની વ્યક્તિનું મતદાર યાદીમાં નામ નોંધાવેલ હોય તે વ્યક્તિ મતદાન કરી શકે છે. જેણે નાદારી નોંધાવી ન હોય તેમજ માનસિક રીતે અસ્થિર જાહેર ન થયેલ હોય તેવો પ્રત્યેક ભારતીય નાગરિક કોઈ પણ પ્રકારના બેદભાવ વગર મતાધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે. શિક્ષણનું ઓછું પ્રમાણ, ગરીબી અને આવી અનેક બાબતો વચ્ચે પણ સાર્વનિક પુખ્ત મતાધિકાર દ્વારા બંધારણે મતદાર ઉપર વિશ્વાસ મૂક્યો છે. સાર્વનિક પુખ્ત વય મતાધિકારમાં ‘વ્યક્તિ દીઠ એક મત’નો સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. લોભ, લાલચ અને ડર વગર મતદાન કરવાની દરેક નાગરિકની ફરજ છે. મતદાર જાગ્રત તેમજ પોતાની ફરજ પ્રત્યે સભાન હોવો જોઈએ. બંધારણમાં દરેક નાગરિકને જ્ઞાતિ, ધર્મ, જાતિ કે શિક્ષણના બેદભાવ વગર મતદાનનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. લોકશાહીમાં મતદાન એક મહત્વપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે. આપણા દેશમાં સાર્વનિક મતાધિકાર છે. મતદાન મતદારનો અધિકાર હોવા ઉપરાંત મતદાન આપણી ફરજ પણ છે. દરેક મતદારે પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

લોકશાહીનો આધારસંબંધ-ચૂંટણી

લોકશાહીનો આધાર એટલે ચૂંટણી. ચૂંટણી વખતે ઉત્સવ જેવું વાતાવરણ જોવા મળે છે. ચૂંટણી વખતે પ્રજા તેમના પ્રતિનિધિનું મૂલ્યાંકન કરી શકે છે. નિર્ધારિત લાયકાત ધરાવતી દરેક વ્યક્તિને લોકશાહીમાં ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર છે. ચૂંટણીમાં રાજકીય પક્ષો ઉપરાંત અપક્ષ ઉમેદવારો ચૂંટણી લડે છે. ચૂંટણીમાં જે રાજકીય પક્ષ અથવા જે રાજકીય પક્ષોના ગઠબંધનના સૌથી વધારે ઉમેદવારો વિજેતા બન્યા હોય તે સત્તા પર આવે છે. લોકશાહીમાં લોકોનું સમર્થન મેળવીને જ સત્તા સુધી પહોંચી શકાય છે. આપણી લોકશાહી વ્યવસ્થામાં દેશની સૌથી ટોચની સંસ્થા સંસદ અને સૌથી પાચાનો એકમ ગ્રામપંચાયત છે. ગ્રામપંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને જિલ્લા પંચાયત જેવી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં પણ ચૂંટણી થાય છે. આ સંસ્થાઓમાં લોકોના મતદાન વડે જ વિજેતા સભ્યોની પસંદગી થાય છે. નાનાં શહેરોમાં નગરપાલિકા કે મોટાં શહેરોમાં મહાનગરપાલિકાની ચૂંટણી થાય છે. ચૂંટણી લોકશાહીને જીવંત અને ધબક્તી રાખે છે.

રાજકીય પક્ષો તેમજ ચૂંટણીના ઉમેદવારો માટે ચૂંટણી ખૂબ જ મહત્વ ધરાવે છે. ચૂંટણી લોકશાહીની પારાશીશી છે. ચૂંટણી મતદારને તેના ઉમેદવારનું મૂલ્યાંકન કરવાની તક આપે છે. ચૂંટણી દેશમાં નવી રાજકીય વ્યવસ્થા કે રાજકીય વમળો સર્જે છે. ચૂંટણીથી દેશના સામાજિક અને આર્થિક વાતાવરણનો ખ્યાલ આવે છે. ચૂંટણી દ્વારા સરકારોનું ભવિષ્ય નક્કી થાય છે. રાજકીય પક્ષો ઉપરાંત અપક્ષો અને સંગઠનો ચૂંટણી લડતા હોય છે. સંસદીય લોકશાહીમાં જે રાજકીય પક્ષના ઉમેદવારો વધારે સંખ્યામાં ચૂંટાઈ આવે તે પક્ષ અથવા ગઠબંધનને આધારે ચૂંટાયેલ સભ્યોનો સમૂહ સત્તામાં આવે અને સરકાર રચે છે. લોકશાહીમાં લોકોનું સમર્થન ચૂંટણી દ્વારા જ જાણી શકાય છે. લોકોના સમર્થન દ્વારા જ સત્તા મેળવી કે ટકાવી શકાય છે. લોકશાહીનો પ્રાણ ચૂંટણી હોઈ ચૂંટણી પ્રક્રિયા પારદર્શક હોય તે ખૂબ જ મહત્વનું છે.

લોકશાહીમાં લોકમત

આપણા દેશમાં પ્રાતિનિધિક લોકશાહી છે. અહીં મતદાન દ્વારા વિજેતા જહેર થાય તે લોક પ્રતિનિધિ બને છે. આમ, પ્રાતિનિધિક વ્યવસ્થામાં સત્તાધારી પક્ષ સત્તા ટકાવી રાખી ફરી સત્તામાં આવવાનું વિચારે છે. સત્તામાં ન હોય તે પક્ષ સત્તા મેળવવા માટે લોકમત ઊભો કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સત્તા ટકાવી રાખવા કે સત્તામાં આવવા માટે લોકોને પોતાની સાથે જોડવા જરૂરી થઈ પડે છે. સરકારને ટકાવી રાખવા માટે સરકારની કામગીરી, નીતિ કે વિવિધ પ્રશ્નો અંગે લોકોના વિચારો ઉપરાંત લોકમતને ઘાનમાં રાખવો જરૂરી થઈ પડે છે. લોકમત રાજકીય પક્ષો, પ્રતિનિધિઓ અને સંગઠનો માટે ખૂબ જરૂરી છે. સંગઠિત લોકમતનું લોકશાહીમાં અત્યંત મહત્વ રહેલું છે.

પ્રબળ અને સંગઠિત લોકમત લોકશાહીમાં વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે. લોકમત સરકારને ગેરવહીવટ કરતાં રોકે છે. લોકમત દ્વારા દેશાહિતને અવગણી ન શકાય તેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થઈ શકે છે. જાગ્રત, બુદ્ધિશાળી અને માહિતગાર નાગરિકોને સરકાર ભરમાવી શકતી નથી. આધુનિક સમયમાં લોકમત કેળવવા કેટલાંક માધ્યમો ખૂબ ઉપયોગી સાબિત થયાં છે. આ માધ્યમોનો વિગતે પરિચય મેળવીએ.

લોકશાહીમાં લોકમત ઘડતરનાં માધ્યમો

લોકમાનસના ઘડતર માટે તેમજ લોકજીવાળ ઊભો કરવા પ્રચાર-પ્રસારનાં માધ્યમો ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આધુનિક સમયમાં લોકો સુધી વાત કે વિચારને પહોંચાડવા અનેક માધ્યમોનો ઉપયોગ થાય છે. આ માધ્યમોને મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વહેંચી શકાય.

મુદ્રિત માધ્યમ : આધુનિક સમયમાં દેશ અને દુનિયાની ઘટનાઓ વિશે લોકો જાણી શકે, માહિતી મેળવી શકે તે માટે દૈનિક સમાચારપત્રો, પાક્ષિકો અને ચોક્કસ પ્રકારનાં સામયિકો મહત્વ ધરાવે છે. આવાં માધ્યમમાં છપાઈને આવતી વિગતો લોકો વાંચી, જાણકારી મેળવી પોતાના અભિપ્રાય સાથે વાતનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર કરે છે. વિવિધ વિચારસરણી ધરાવતા લોકો એક જ વિગત વાંચીને જુદાં જુદાં તારણ ઉપર આવે તેવું બની શકે છે. છપાયેલી એક જ પ્રકારની વિગતોને પોતપોતાના વ્યક્તિગત અભિપ્રાયો આપે છે. આ અભિપ્રાયોની વિગત સાચી, તટસ્થ અને કોઈ પણ પ્રકારના પૂર્વગ્રહ વગરની હોય તે જરૂરી છે. જો આ વિગતો પૂર્વગ્રહ સાથે છપાઈ હોય તો ખોટો લોકમત ઊભો ધવાની સંભાવના છે. ખોટો લોકમત ઊભો કરવા સરકાર પોતાની સિદ્ધિઓ જ બતાવે અને તેની ભૂલો, નિષ્ફળતાઓ કે ખામીઓ છુપાવે એવું ન બને તે માટે ‘અખબારી સ્વાતંત્ર્ય’ હોવું અત્યંત જરૂરી છે. આપણો દેશ ભાષા, સંસ્કૃત અને પ્રાદેશિક વિવિધતા ધરાવતો હોઈ દેશની વિવિધતા વચ્ચે પ્રાદેશિક ભાષાનાં સ્થાનિક અખબારો વાચ્યકોના આકર્ષણનું કેન્દ્ર બન્યાં છે. આ કારણો તેઓ લોકમત ઘડતરમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે છે. જ્યાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ઓછું હોય તેવા દેશ કે પ્રદેશમાં મુદ્રિત માધ્યમો લોકમત કેળવવામાં અસરકારક સાબિત થતાં નથી. આમ ઇતાં મુદ્રિત સાહિત્યના પ્રભાવને કારણો આજે વિવિધ સંગઠનો, ઔદ્યોગિક જીથો અને રાજકીય પક્ષો પોતાનાં દૈનિકપત્રો કે મુખપત્રોનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે.

વીજાણુ માધ્યમ : લોકમત ઘડતરમાં રેઝિયો, ટેલીવિઝન, સિનેમા જેવાં દશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમોનું સ્થાન મહત્વનું છે. જ્યાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ વધુ હોય ત્યાં વીજાણુ માધ્યમ વધુ અસરકારક છે. વર્તમાનપત્રો કે સામયિકો કરતાં રેઝિયો અને ટેલીવિઝનનું મહત્વ વધારે જોવા મળે છે. દેશ-વિદેશની ઘટનાઓ આજે રેઝિયો કે ટેલીવિઝન દ્વારા તે જ સમયે જીવંત પ્રસારણ દ્વારા વ્યક્તિ

સુધી સરળતાથી પહોંચે છે. ધારાવાહિકો, નાટકો અને ફિલ્મ દ્વારા મનોરંજનની સાથે અસ્પૃશ્યતા, દહેજપ્રથા, શોષણ, ગરીબી જેવી સામાજિક અને આર્થિક ઉપરાંત અનેક સમસ્યાઓની રજૂઆત અસરકારક રીતે કરીને લોકમત કેળવી શકાય છે.

આધુનિક સમયમાં ટેલિવિઝન ઉપરાંત ઇન્ટરનેટનાં આગમન અને તેના ફેલાવાથી લોકો ઘરે બેઠાં સમાચારો, ધારાવાહિકો, નાટકો અને ફિલ્મનો આનંદ માણે છે. આજે આ માધ્યમ દ્વારા રજૂ થતી વિકૃત, બીભત્સ અને હિસાની માણસ પર ખરાબ અસર થઈ શકે છે. આવા મહત્વના માધ્યમમાં અયોગ્ય પ્રસારણ ન થાય અને તેના ઉપર યોગ્ય નિયંત્રણ મુકાય તે જરૂરી છે. વીજાણુ માધ્યમમાં પ્રસારિત થતા વિવિધ બીભત્સ અને હિસા દર્શાવતા કાર્યક્રમો સામે રાજકીય પક્ષો અને સૈચિંદ્રિક સંગઠનો યથાયોગ્ય સમયે અંદોલન કરે તે લોકશાહીમાં આવકાર્ય છે.

આજકાલ ટેકનોલોજી એટલી જડપી છે કે ઇન્ટરનેટ અને સેલફોન દ્વારા સતત લોકો એકબીજાથી સંપર્કમાં રહી પોતાની વાત કે વિચારો ફેલાવવાનું કાર્ય કરે છે. આજે લોકમત કેળવવા માટે વીજાણુ માધ્યમોનો બહોળા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય છે. ટેલિવિઝન, રેડિયો, ખાનગી રેડિયો એટલે કે એફ. એમ. આધુનિક સમયમાં લોકમત કેળવવા માટે વિશિષ્ટ માધ્યમ છે.

તટસ્થ વિગતો કે જાણકારી વગર આધુનિક સમયમાં ઘટનાની માહિતી જડપથી ફેલાઈ જાય છે. ખોટી વિગતોને આધારે ક્યારેક ખોટો લોકમત કેળવાઈ જવાનો ડર રહે છે. વીજાણુ માધ્યમ દ્વારા થતાં વિવિધ પ્રકારના સર્વ લોકમત કેળવવાનું કાર્ય કરે છે. કોઈ ચોક્કસ વિગતોને આધારે લોકમત જાણવા સરવે કરવામાં આવે છે. ચૂંટણી સમયે ‘ઓપિનિયન પોલ’ રજૂ કરવામાં આવે છે. ઓપિનિયન પોલ દ્વારા લોકમત કઈ દિશામાં ઢળી રહ્યો છે તેનો અંદાજ આવે છે. ઓપિનિયન પોલ દરેક વખતે સાચાં જ અને વિશ્વસનીય હોતા નથી.

આજના સમયમાં વીજાણુ માધ્યમો ખૂબ જ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. લોકશાહીમાં લોકો અને સરકારે ધીરજ રાખવી જરૂરી થઈ પડે છે. લોકોની વાત, વિચાર કે વિગત સરકાર સુધી પહોંચે અને સરકારની વિવિધ યોજનાની વિગતો તથા સરકારની સિદ્ધિઓ લોકો સુધી પહોંચાડવામાં આ માધ્યમો ખૂબ જ ઉપયોગી છે. રેડિયો દૂર તેમજ અંતરિયાળ પ્રદેશો સુધી પોતાનું કાર્યક્રેત ધરાવે છે. માત્ર શ્રાવ્ય માધ્યમ હોવાથી રેડિયો અસરકારક માધ્યમ બની શક્યો નથી. રેડિયોની સરખામળીમાં ટેલિવિઝન ઉપર પ્રસારિત કાર્યક્રમો ખર્ચાળ હોવા છતાં વીજાણુ માધ્યમ તરીકે લોકભોગ્ય બન્યાં છે. લોકશાહીમાં લોકો પ્રથમ રાખ્યાછે મહત્વ આપીને જ પોતાનો લોકમત રજૂ કરે તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.

લોકશાહીની પ્રકાર

વિશ્વમાં અનેક દેશોમાં લોકશાહી છે. લોકશાહી શાસનવ્યવસ્થામાં પણ બિન્નતા જોવા મળે છે. આપણા દેશમાં સંસદીય લોકશાહી શાસનવ્યવસ્થા છે. અમેરિકા જેવા દેશમાં પ્રમુખીય લોકશાહી શાસનવ્યવસ્થા જોવા મળે છે. સંસદીય લોકશાહી અને પ્રમુખીય લોકશાહી એમ મુખ્ય બે પ્રકાર વિશે આપણે જોઈશું.

સંસદીય લોકશાહી : આપણા દેશે સંસદીય લોકશાહીનો સ્વીકાર કર્યો છે. જેમાં લોકસભામાં જે પક્ષને સ્પષ્ટ બહુમતી મળી હોય તેના નેતાને રાખ્યાપ્રમુખ વડાપ્રધાન તરીકે નીમે છે. વડાપ્રધાન સરકારની રચના કરે છે. આ સંસદીય સરકાર લોકસભાને સંપૂર્ણપણે જવાબદાર છે. જ્યાં સુધી સરકાર લોકસભાના બહુમતી સભ્યોનો વિશ્વાસ ધરાવતી હોય ત્યાં સુધી જ તે સત્તા ઉપર રહી શકે છે.

પ્રમુખીય લોકશાહી : પ્રમુખીય શાસનવ્યવસ્થા લોકશાહીનો બીજો મહત્વનો પ્રકાર છે. પ્રમુખીય લોકશાહીમાં સામાન્ય રીતે પ્રમુખ સીધેસીધા લોકો દ્વારા ચૂંટાય છે. પ્રમુખ બંધારણમાં નિશ્ચિત કરવામાં આવેલી મુદ્દત સુધી સત્તા ઉપર રહે છે. અમેરિકા અને દુનિયાના બીજા કેટલાક દેશોમાં આવી પ્રમુખીય લોકશાહી શાસનવ્યવસ્થા છે.

લોકશાહીમાં ચૂંટણી તંત્ર

આપણો દેશ વિશ્વમાં સૌથી વધારે મતદારો ધરાવતો દેશ છે. આ ચૂંટણી પ્રક્રિયાનું સંચાલન, નિયમન અને નિરીક્ષણ ચૂંટણી પંચ કરે છે. દેશની લોકશાહી જીવંત રહે તે માટે ચૂંટણી પંચ સ્વતંત્ર, નિષ્પક્ષ અને સ્વાયત્ત હોવું જરૂરી છે. ચૂંટણી પંચની સ્વાયત્તતા જળવાઈ રહે તે જરૂરી છે. આ માટે ચૂંટણી કમિશનરોની નિમણૂક, નોકરીની શરતો અને હોદ્દા પરથી મુક્ત કરવા કે દૂર કરવા માટે બંધારણમાં ચોક્કસ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. સંસદ, રાજ્યોની વિધાનસભા, વિધાન પરિષદ ઉપરાંત રાખ્યાપ્રમુખ અને ઉપરાખ્યાપ્રમુખની ચૂંટણી કરવા માટેની જવાબદારી અને સત્તા ચૂંટણી પંચની છે. આપણા દેશની ચૂંટણી ગુપ્ત મતદાન દ્વારા થાય છે. વિધાનસભા કે સંસદની પાંચ વર્ષની મુદ્દત પૂર્ણ થાય ત્યારે તેનું વિસર્જન કરી નવેસરથી ચૂંટણી કરવામાં આવે છે. કોઈના અવસાન કે રાજ્યનામાથી ખાલી પડેલ બેઠક ભરવા માટે યોજાતી ચૂંટણીને પેટા ચૂંટણી કહે છે. ચૂંટણીની તારીખોની જાહેરાત,

ઉમેદવારી પત્ર ભરવાથી લઈ તેની ચકાસણી, ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચવાની તારીખ, ઉમેદવારની અંતિમ યાદીની જહેરાત, ચૂંટણી પ્રતીક ફળવવા માટે નક્કી કરવા જેવી બાબતો ચૂંટણી પંચનાં કાર્યક્રેતમાં આવે છે. ચૂંટણીની તારીખો જહેર થાય તે સમયથી જ આચારસંહિતા લાગુ પડે છે. સરકાર આચારસંહિતાના અમલ દરમિયાન લોકમતને પ્રભાવિત થાય તેવા કોઈ નીતિવિષયક નિર્ણયો કે લાભકારી જહેરાતો કરી શકતી નથી.

ચૂંટણી પહેલાં ઉમેદવાર કે તેમનો રાજકીય પક્ષ પોતાનો ચૂંટણી ઠંડેરો બહાર પાડે છે. આ ચૂંટણી ઠંડેરામાં આર્થિક, સંરક્ષણ તે મજ વિદેશનીતિ અને સરકારની કરવા ધારેલી કામગીરી અને યોજનાઓ ઉપરાંત વિવિધ સમસ્યાઓ અને તેના નિરાકરણ સંદર્ભે પોતાનું કે રાજકીય પક્ષનું વલણ સ્પષ્ટ કરે છે.

લોકશાહીમાં ગુપ્ત મતદાન

આપણાં દેશમાં સંપૂર્ણ ગુપ્ત અને સ્વતંત્ર રીતે મતદાન દ્વારા ચૂંટણી ઘોણ્ય છે. ભારતની સંસદની ચૂંટણીને વિશ્વની સૌથી મોટી મતદાનની પ્રક્રિયા માનવામાં આવે છે. ચૂંટણી વખતે વિવિધ પક્ષો, સંગઠનો અને અપક્ષ ઉમેદવાર ચૂંટણી લડે છે. સૌ પોતાના વિચારો, કરેલાં કાર્યો અને ભાવી આયોજન મતદાર સામે રજૂ કરે છે. મતદારો કોઈ પ્રકારના લોભ, લાલચ કે ડર વગર મતદાન કરે તે અપેક્ષિત છે.

ચૂંટણી પ્રક્રિયા દરમિયાન ‘ગુપ્ત મતદાન’ને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. મતદારને પોતાનો મત ગુપ્ત રાખવાનો અધિકાર મળ્યો છે. મતદારે કોને મત આપ્યો તેવું પૂછ્યી શકાતું નથી. ચૂંટણી પંચની અદ્ભુત પ્રક્રિયાને લીધે મતદારનો મત ગુપ્ત રહે છે. ચૂંટણી પ્રક્રિયામાં જોડાએલ સૌ કર્મચારીઓ, સેનાના સૈનિક પણ ચૂંટણીમાં મતદાન કરી શકે તેવી વ્યવસ્થા ચૂંટણી પંચ દ્વારા કરવામાં આવે છે. મતદાન કરવા માટે મુખ્યત્વે બે પ્રક્રિયા ઉપયોગમાં લેવાય છે. (અ) મતપત્રકો દ્વારા મતદાન (બ) વીજાણુ મશીન (EVM) દ્વારા મતદાન. મતપત્રો દ્વારા થયેલ મતદાનની ગણતરી કરવામાં સમય જાય છે. આધુનિક સમયમાં મોટા ભાગની ચૂંટણી વીજાણુ મશીનથી થાય છે. આ મશીનને Electronic Voting Machine કે EVM તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ મશીનને કારણે મતગણતરી ઝડપી બની છે. માનવ કલાકો અને માનવ શ્રમનો બચાવ થાય છે. કાગળનો બચાવ થતો હોવાથી પર્યાવરણનું નુકસાન થતું પણ અટકાવી શકાય છે. ઉમેદવારો પૈકી એક પણ ઉમેદવારને મત ન આપવા માંગે તો મતદાર (નન ઓફ ધી એબોલ - NOTA કે (નોટા)નો ઉપયોગ કરી શકે છે.

લોકશાહી અને રાજકીય પક્ષો

આપણા દેશમાં બહુપક્ષીય લોકશાહી હોવાથી દેશમાં અનેક નાના-મોટા રાજકીય પક્ષો છે. પક્ષને માન્યતા આપવા માટે ચૂંટણી પંચે ચોક્કસ ધોરણો નક્કી કર્યા છે. રાષ્ટ્રીય કે પ્રાદેશિક પક્ષ તરીકે ચૂંટણી પંચ ચોક્કસ નીતિ અને નક્કી કરેલાં ધોરણોને આધારે માન્યતા આપે છે. જે રાજકીય પક્ષ ઓછાંમાં ઓછાં ચાર રાજ્યમાંથી ચૂંટણી લડે. આ ચારેય રાજ્યમાં યોજાયેલ છેલ્લી ચૂંટણીમાંના કુલ મતદાનના ચાર ટકા મત મેળવનાર રાજકીય પક્ષને રાષ્ટ્રીય પક્ષ અને અન્ય પક્ષને પ્રાદેશિક પક્ષ તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી છે. ચૂંટણીપંચ દ્વારા આપવામાં આવેલ માહિતી અનુસાર 10 માર્ચ, 2014 સુધી દેશમાં 1593 રાજકીય પક્ષો નોંધાયા છે. છેલ્લા વર્ષ 239 પક્ષોનો વધારો થયો છે.

આપણા દેશમાં ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ INC (Congrecess) અને ભારતીય જનતા પક્ષ (BJP) મુખ્ય રાજકીય પક્ષો છે. ઉપરાંત બહુજન સમાજવાદી પાર્ટી (BSP) કોમ્પ્યુનિસ્ટ પાર્ટી ઓફ ઇન્ડિયા (CPI), કોમ્પ્યુનિસ્ટ પાર્ટી ઓફ ઇન્ડિયા (માર્કસિસ્ટ) (CPIM) અને રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ પાર્ટી (NCP) જેવા રાષ્ટ્રીય સ્તરના પક્ષો છે. આ ઉપરાંત શિવસેના, તૃણમૂલ કોંગ્રેસ, સમાજવાદી, પાર્ટી (SP), (દ્રવિડ મુનેત્રક્રગમ) (DMK), (ઓલ ઇન્ડિયા અના દ્રવિડ મુનેત્રક્રગમ) (AIADMK) અને આમ આદમી પાર્ટી (AAP), જનતાદળ યુનાઇટેડ (JDU), રાષ્ટ્રીય જનતા દળ (RJD) જેવા પ્રાદેશિક પક્ષો છે. રાષ્ટ્રીય પક્ષ તરીકે માન્ય પક્ષની માન્યતા, મેળવેલ મતના આધારે રુદ્ધ થઈ શકે છે - જ્યારે કેટલાક પ્રાદેશિક પક્ષોને રાષ્ટ્રીય પક્ષ તરીકેની માન્યતા પણ મળી શકે છે. સરકાર બનાવનાર, સત્તા ભોગવનાર પક્ષ-સત્તાપક્ષ અને વિરોધ કરનાર પક્ષ-વિરોધપક્ષ તરીકે ઓળખાય છે. સરકારનો નીતિવિષયક લોકતાંત્રિક ફલે વિરોધ દર્શાવીને લોકમત ઘડતરનું કાર્ય કરે છે. જરૂર પડે તેવા સામાજિક અને જહેર હિત ધરાવતા પ્રશ્નોમાં સરકારને સહકાર આપે તે તંદુરસ્ત લોકશાહીમાં અપેક્ષિત છે. સરકારપક્ષ અને વિરોધપક્ષના સમતોલ સંબંધો ઉપર લોકશાહીની સફળતાનો આધાર છે. અસરકારક અને સબળ વિરોધપક્ષ એ જીવંત લોકશાહી માટે અનિવાર્ય શરત છે. લોકશાહી એક રથ છે. સત્તાપક્ષ અને વિરોધપક્ષ લોકશાહીના રથનાં બે પૈડાં છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂકમાં જવાબ આપો :

- (1) કેટલાં વર્ષે મતદાન કરવાનો અધિકાર મળે છે ?
- (2) લોકમત કેળવવા ક્યાં ક્યાં માધ્યમોનો ઉપયોગ થાય છે ?
- (3) ભારતમાં ક્યા ક્યા પ્રાદેશિક અને રાષ્ટ્રીય રાજકીય પક્ષો સાક્ષેપ છે ?

2. વિધાનનાં કારણ સમજાવો :

- (1) મતદાર લોકશાહીને જીવંત રાખે છે.
- (2) સંસદીય લોકશાહી અનોખી અને મહત્વની છે.
- (3) પ્રસાર માધ્યમો એ લોકમત કેળવવાનું સઘન માધ્યમ છે.
- (4) ચૂંટણી એ લોકશાહીની પારાશીશી છે.

3. ટૂક નોંધ લખો :

- (1) રાજકીય પક્ષના પ્રકારો (2) મતદાર અને સરકાર (3) ચૂંટણી પંચ અને રાજકીય પક્ષો

4. તફાવત લખો :

- (1) રાષ્ટ્રીય પક્ષો અને પ્રાદેશિક પક્ષો
- (2) સંસદીય લોકશાહી અને પ્રમુખીય લોકશાહી
- (3) મુદ્રિત માધ્યમો અને વીજાણુ માધ્યમો

5. ખાલી જગ્યા પૂરો :

- (1) આપણાં સાર્વનિક પુખ્ત મતાધિકારમાં સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે.
 (A) વ્યક્તિ દીઠ બહુમત (B) વ્યક્તિ દીઠ એકમત (C) વ્યક્તિ દીઠ વિરોધમત (D) વ્યક્તિ દીઠ જાહેરમત
- (2) લોકમત ઘડતર માટે માધ્યમ ઓછું અસરકારક છે.
 (A) દશ્ય-શ્રાવ માધ્યમ (B) દશ્ય માધ્યમ (C) શ્રાવ માધ્યમ (D) મુદ્રિત માધ્યમ
- (3) EVM સાચું નામ છે.
 (A) ઇલેક્ટ્રોનિક વેલ્યુ મશીન (B) ઇલેક્ટ્રોનિક વેઈટ મશીન
 (C) ઇલેક્ટ્રોનિક વોટિંગ મેથડ (D) ઇલેક્ટ્રોનિક વોટિંગ મશીન

આટલું કરીએ :

- રાષ્ટ્રીય મતદાતા દિવસ (25મી જાન્યુઆરી)ની ઉજવણી ઉપરાંત મતદાન મહાદાન.... મતદાન મતદારનો અધિકાર.... મતદાર જાગે.... વિકાસ માંગે.... મતદાર બનાવે છે સરકાર જેવા વિષયો અંગે ચર્ચાનું આયોજન કરવું.
- લોકશાહીને જીવંત રાખતાં વિવિધ ચિત્રો, ફોટોગ્રાફ કે કાર્ટૂન એકાંક્ષાની કરી તેનું શાળા કક્ષાએ પ્રદર્શન રાખી શકાય. વક્તૃત્વ સ્પર્ધાનું આયોજન કરી શકાય. લોકશાહીને જીવંત રાખી શકાય તેવી ખાસ વ્યવસ્થા અને પ્રવૃત્તિઓનું શાળામાં આયોજન કરી શકાય.
- શાળામાં સંસદીય ચૂંટણી ટબે વિદ્યાર્થીમિંડળની ચૂંટણી પ્રક્રિયા ગોઠવો.
- આપણાં મુખ્ય બે પ્રકારનાં માધ્યમો વિશે ચર્ચાને આધારે તેના યોગ્ય અને અયોગ્ય ઉપયોગ અંગે વિચાર અહીં રજૂ કરો :

મુદ્રિત માધ્યમનો વ્યક્તિગત યોગ્ય ઉપયોગ	વીજાણુ માધ્યમનો વ્યક્તિગત યોગ્ય ઉપયોગ
●	●
●	●
●	●
મુદ્રિત માધ્યમનો વ્યક્તિગત અયોગ્ય ઉપયોગ	વીજાણુ માધ્યમનો વ્યક્તિગત અયોગ્ય ઉપયોગ
●	●
●	●
●	●

એકમ ૩ : ભારતભૂમિ અને લોકો

ગત સદીના દેશ અને દુનિયાને પ્રભાવિત કરનાર સંજોગો કે ઘટનાક્રમથી આપણો પરિચિત થયા. દેશનો સ્વાધીનતા સંગ્રામ અને સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ એ ગતસદીની વિશ્વને સ્પર્શતી અત્યંત મહત્વની ઘટનાઓમાં સ્થાન પામે છે. નવા સ્વતંત્ર થયેલા રાષ્ટ્ર સામેના પડકારોને સફળતાપૂર્વક પાર પાડીને આપણો વિકાસની નવી રાહ કંડારી છે. જવાબદાર રાજ્યતંત્ર, નાગરિક અધિકારો, મુક્ત ન્યાયતંત્ર વગેરે સહિત રાષ્ટ્રના નવનિમાર્ગ માટે આપણો સહૃ પ્રતિબદ્ધ છીએ.

એકવીસમી સદીના બીજા દસકાના પૂર્ણ થવા તરફની આપણી આ વિકાસયાત્રા સ્વતંત્ર ભારતની સાડા છ દાયકા ઉપરાંતની મજલને અંતે એક સિંહાવલોકન કરતાં આપણાને વિકાસનું આયોજન કરવામાં સુગમતા રહેશે.

કોઈ પણ ક્ષેત્ર કે દેશ માટે તેની કુદરતી સંપત્તિ તેનું સ્થાન ભવિષ્યની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓની અને વિકાસની અસીમ સંભાવનાઓ માટેની પૃષ્ઠભૂમિ છે. આ સંદર્ભે આપણા દેશના ભૂપૃષ્ઠ, જળ-પરિવાહ, જૈવવૈવિધ્યનો અત્યાસ અત્યંત રસપ્રદ બની રહેશે. દેશના ભાતીગળ લોકજીવનની જાંખી, ખાન-પાન, પહેરવેશ કે રીતરિવાજોની વિવિધતા વિશાળ રાષ્ટ્રની છબી તાદૃશ્ય કરે છે. તો વળી આપત્તિઓના પ્રબંધનની જાણકારીથી આપણો તેની અસરોની તીવ્રતાને ઘટાડી શકીશું.

વિશ્વના દેશોમાં ભારત આગવું સ્થાન ધરાવે છે. ભારત એક વિશાળ દેશ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રાચીનતમ છે. તે વસ્તીની રીતે વિશ્વનો લોકશાહી ધરાવતો સૌથી મોટો દેશ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની સમન્વયકારી ભાવનાઓ કોઈ પણ ધર્મ, જાતિ કે પ્રજાને તરછોડી નથી પરંતુ દરેકને માટે તેણે દ્વાર ખુલ્લા રાખી તેમને આવકાર્ય છે. આમ, સર્વધર્મ પ્રજા અને જાતિ પ્રત્યે સમબાવ એ ભારતની આગવી લાક્ષણિકતા છે. તેથી તો ભારતમાં ‘સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય થયો છે.

કુદરતી અને માનવસર્જિત અનેક આપન્તિઓ આવી હોવા છતાં ભારતે પોતાની પ્રગતિ અને વિકાસ અવિરતપણે ચાલુ રાખ્યા છે. આ ઉપરાંત ભારતીય સંસ્કૃતિના ઘડતર અને વિકાસમાં ભૌગોલિક પરિસ્થિતિએ પણ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

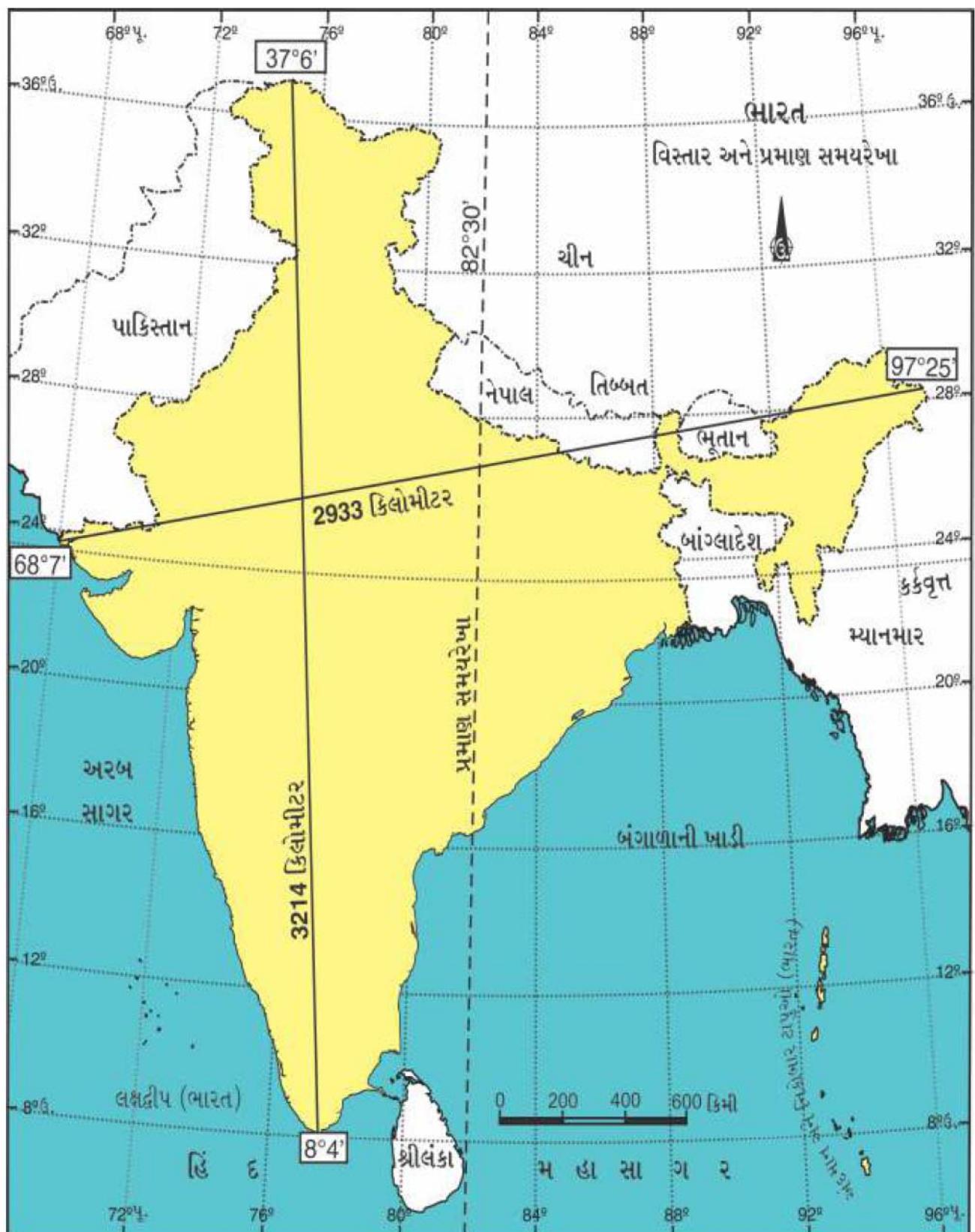

13.1 વિશ્વમાં ભારત

ભારત : સ્થાન - કદ - વિસ્તાર

ભૌગોલિક દિશિઓ બારત ઉત્તર ગોળાર્ધમાં આવેલો છે. તે એશિયાખંડના દક્ષિણભાગમાં વિસ્તરેલો છે. ભારતના મુખ્ય ભૂમિખંડનો વ્યાપ $8^{\circ}4'$ થી $37^{\circ}6'$ ઉત્તર અક્ષાંશ વૃત્ત અને $68^{\circ}7'$ થી $97^{\circ}25'$ પૂર્વ રેખાંશવૃત્ત વચ્ચે આવેલો છે. ભારતની મધ્યમાંથી ‘કર્કવૃત્ત’ પસાર થાય છે જે $23^{\circ}30'$ છે. અક્ષાંશવૃત્ત પર આવેલ છે અને દેશને બે ભાગોમાં વિભાજિત કરે છે. તેનો ઉત્તરભાગ વધુ પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશાઓમાં ફેલાયેલો છે. અહીં વિશાળ મેદાનો તથા હિમાલય પર્વતશ્રેણી આવેલાં છે. કર્કવૃત્તથી દક્ષિણો આવેલું ક્રેત્ર નિકોણ આકાર ધરાવે છે. તેનો દક્ષિણ તરફનો ભૂ-ભાગ સાંકડો થતો જાય છે. આ મુખ્યત્વે દ્વારા ઉત્થાપિત ઉચ્ચપ્રદેશનો ભાગ છે તેમાં પૂર્વ તથા પશ્ચિમના કિનારાનાં સાંકડાં મેદાનોનો સમાવેશ થાય છે.

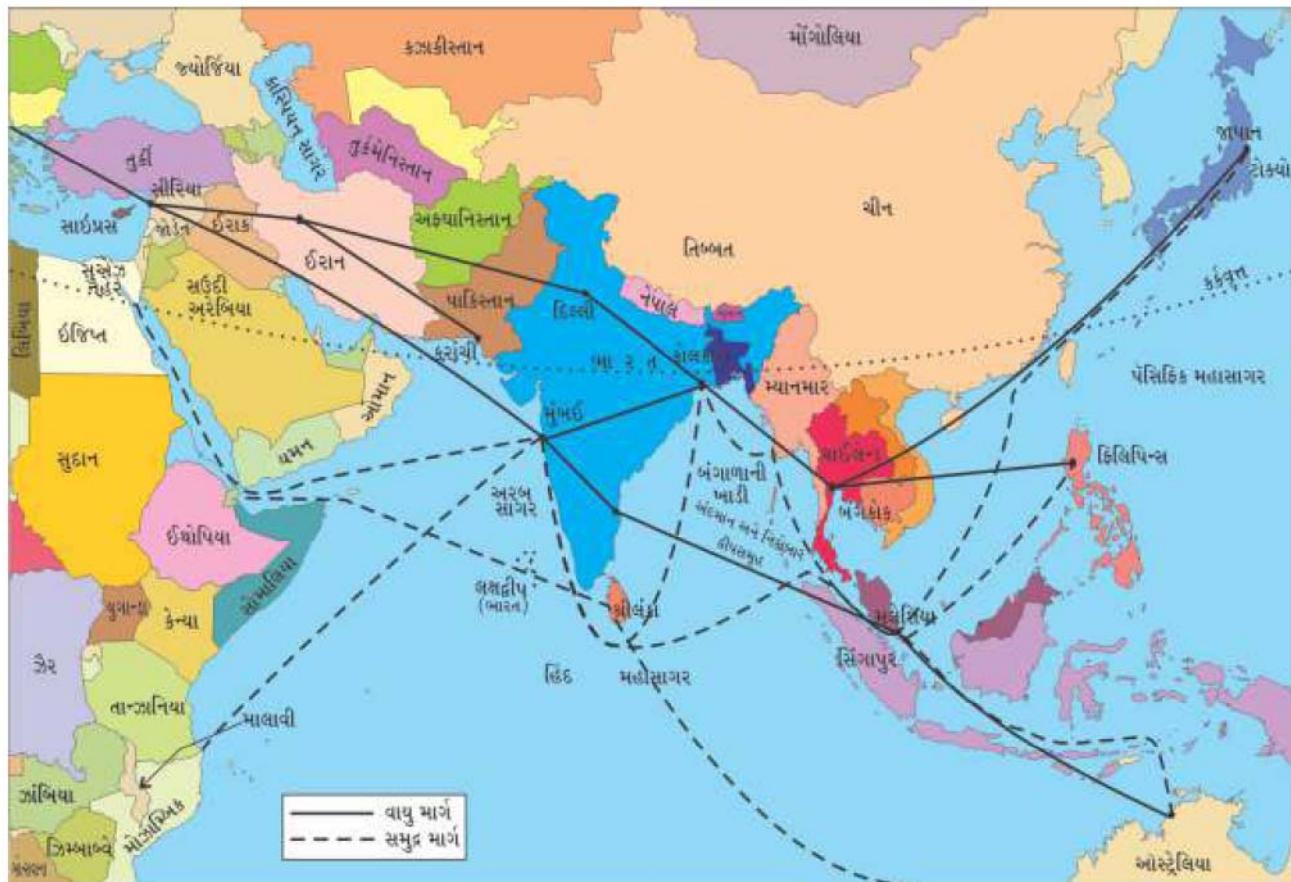
ભારત દેશના અક્ષાંશીય અને રેખાંશીય વ્યાપ બંને લગભગ સરખા અર્થાત् 30° છે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે લદાખ થી કન્યાકુમારી ઉત્તરથી દક્ષિણ લંબાઈ 3214 કિમી છે. પશ્ચિમે ગુજરાતથી શરૂ કરી પૂર્વ અરુણાચલ પ્રદેશ સુધીનો વિસ્તાર 2933 કિમી છે. રેખાંશીય તફાવતને કારણે તેના પૂર્વ તથા પશ્ચિમે આવેલા દૂરનાં સ્થળોના સ્થાનિક સમયમાં આશરે બે કલાકનો તફાવત છે. જે સમયે અરુણાચલ પ્રદેશના પૂર્વભાગમાં સૂર્યोદય થાય છે, એ જ સમયે પશ્ચિમ ગુજરાતમાં રાત હજુ બાકી હોય છે. આમ, ભારતના પ્રમાણ સમયની રેખા $82^{\circ}.30'$ પૂર્વ રેખાંશવૃત્ત છે જે પાંચ રાજ્યોમાંથી પસાર થાય છે, તેનો સ્થાનિક સમય જ સમગ્ર ભારતનો પ્રમાણસમય માનવામાં આવે છે.

13.2 भारत - विस्तार अने प्रमाणसम्यरेखा

भारतनો કુલ વિસ्तાર 32.8 લાખ ચોકિમી છે અને ક્ષેત્રફળની દાઢિએ જોતાં ભારત વિશ્વમાં સાતમા કમે આવે છે. ભારત વિશ્વના ભૂમિભાગ ક્ષેત્રના કેવળ 2.42 ટકા ધરાવે છે. વિશ્વના જે છ દેશો ભારતથી મોટા છે તે અનુક્રમે (1) રશિયા (2) કેનેડા (3) યુ.એસ. (4) ચીન (5) બ્રાઝિલ (6) ઓસ્ટ્રેલિયા છે.

ભારતનો ભૂમિભાગ એશિયાખંડની દક્ષિણ તરફ આવેલો છે. તેની ઉત્તરમાં ઊંચી પર્વત શ્રેણીઓ સેંકડો કિલોમીટર લંબાઈમાં પશ્ચિમથી પૂર્વ દિશામાં પથરાયેલી છે. તેના કારણે તિથિબત તથા ચીન સાથે આવન-જાવન કેવળ ઊંચાઈએ આવેલા પર્વતીય-ધાટ મારફતે જ શક્ય છે. દક્ષિણમાં ભારતીય દ્વીપકલ્પની પૂર્વમાં બંગાળાની ખાડી, પશ્ચિમમાં અરબ સાગર તથા દક્ષિણ હિંદ મહાસાગર આવેલો છે. આ સમુદ્રનો જળમાર્ગ તરીકે ઉપયોગ થાય છે. જમીનમાર્ગો પર્વતીય અવરોધોથી ઘેરાયેલ હોવા છીતાં ભારતે બહારથી આગમન થયેલાં સાંસ્કૃતિક તત્ત્વોને સ્વીકાર્ય છે અને તેઓ ભારતીય સમાજમાં ભળી ગયાં છે.

13.3 ભારતનું વ્યૂહાત્મક સ્થાન

ભારત પૂર્વ ગોળાઈમાં મોકાનું સ્થાન ધરાવે છે અને તેનું વ્યૂહાત્મક મહત્વ પણ વિશેષ છે. જેમાં પ્રાચીનકાળમાં પરસ્પર સંબંધોને વિકસાવવામાં સમુદ્રોનું મહત્વપૂર્ણ યોગદાન રહ્યું છે. હિંદ મહાસાગરના શીર્ષસ્થ સ્થાને ભારત આવેલો છે. પૂર્વ આફિકા, પશ્ચિમ એશિયા, દક્ષિણ એશિયા તથા દક્ષિણ પૂર્વ-એશિયાના દેશોની સાથે સમુદ્ર માર્ગો દ્વારા ભારતનો સંબંધ પ્રાચીનકાળથી રહ્યો છે. પરિણામે ભારતે આ દેશોની સાથે ઘનિષ્ઠ સાંસ્કૃતિક અને વ્યાપારિક સંબંધો પોતાના વિશિષ્ટ સ્થાનને કારણે વિકસાવ્યા છે. હિંદ મહાસાગરમાં કોઈપણ દેશની તટીયસીમા ભારત જેવી નથી. ભારતના આ મહત્વના સ્થાનને કારણે એક મહાસાગરનું નામ એટલે કે હિંદ મહાસાગર તેના નામ પરથી રાખવામાં આવ્યું છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય જળમાર્ગો પર ભારતનું સ્થાન પણ મહત્વનું છે. ઇ.સ. 1869માં સુઅેઝ નહેર શરૂ થવાથી ભારત અને યુરોપ વચ્ચેનું અંતર આશરે 7000 કિલોમીટર ઘટી ગયું છે. પૂર્વ તથા દક્ષિણ પૂર્વ એશિયા અને ઓસ્ટ્રેલિયાથી આફિકા તથા યુરોપને સંકંગતા જળ માર્ગો હિંદ મહાસાગર થઈને જાય છે. દક્ષિણ આફિકા થઈને આવતો જળમાર્ગ તથા સુઅેઝ જળમાર્ગ ભારત પાસેથી પસાર થાય છે એ જ માર્ગ દ્વારા ઈન્ડોનેશિયાની મલાકા સામુદ્રધૂની થઈને પેસિફિક મહાસાગર પસાર કરીને કેનેડા તથા યુ.એસ. પહોંચી શકાય છે.

ભારતનો સંપર્ક વિશ્વના અનેક દેશો સાથે સદીઓથી છે. વસ્તુઓ અને વિચારોનું આદાન-પ્રદાન પ્રાચીન કાળથી થઈ રહ્યું છે. આ જ પ્રમાણો ઉપનિષદોના વિચારો, રામાયણ તથા પંચતંત્રની વાર્તાઓ, ચિકિત્સા પદ્ધતિ, ભારતીય અંક અને દશાંશ પદ્ધતિ વગેરે વિશ્વના વિભિન્ન ભાગો સુધી પહોંચી શક્યાં છે.

ભારતના પાડોશી દેશો

દક્ષિણ એશિયામાં ભારતનું એક મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. ભારતમાં 28 રાજ્યો, દિલ્હીનું રાજ્ય 1 રાષ્ટ્રીય રાજ્યાની પ્રદેશ અને 7 સંઘ શાસિત પ્રદેશ છે.

● આટલું જાણવું ગમશે

2 જૂન, 2014ના રોજ તેલંગણા તેના માતૃરાજ્ય આંધ્રપ્રદેશમાંથી નવું રાજ્ય બન્યું છે.

ભારતની જમીન સીમા ઉત્તર-પશ્ચિમમાં પાકિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન સાથે અને ઉત્તર-પૂર્વમાં ચીન, નેપાળ, ભૂતાન દેશ સાથે તથા પૂર્વમાં ચ્યાનમાર અને બાંગ્લાદેશ સાથે જોડાયેલી છે.

13.4 ભારત અને પડોશી દેશો

ભારતની દક્ષિણ દિશામાં સમુદ્રકિનારે આપણા પડોશી દેશો શ્રીલંકા અને માલદીવ આવેલા છે. ભારત અને શ્રીલંકા પાલક (Palk)ની સામુદ્રધૃણી અને મન્નારના અખાત દ્વારા અલગ પડતા જોવા મળે છે. અરબ સાગરમાં લક્ષ્મીપ ટાપુઓ આવેલા છે જ્યારે બંગાળાની ખાડીમાં અંદમાન-નિકોબાર ટાપુઓ આવેલા છે.

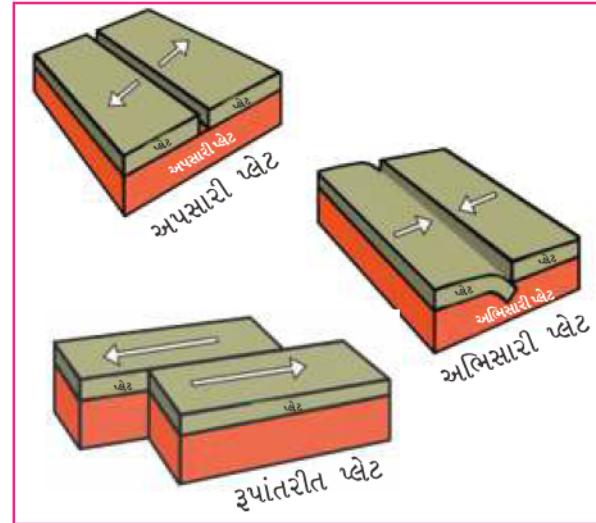
● આટલું જાણવું ગમશે

ભારતનો દક્ષિણતમ છેડો ‘ઈંડિરા પોઇન્ટ’ વર્ષ 2004માં આવેલ ત્સુનામીમાં જળમળ થઈ ગયો હતો. આ સાથે અંદમાન-નિકોબારના પણ કેટલાક ટાપુઓ સમુદ્રમાં ફૂલ્લી ગયા.

ભૂસ્તરીય રચના

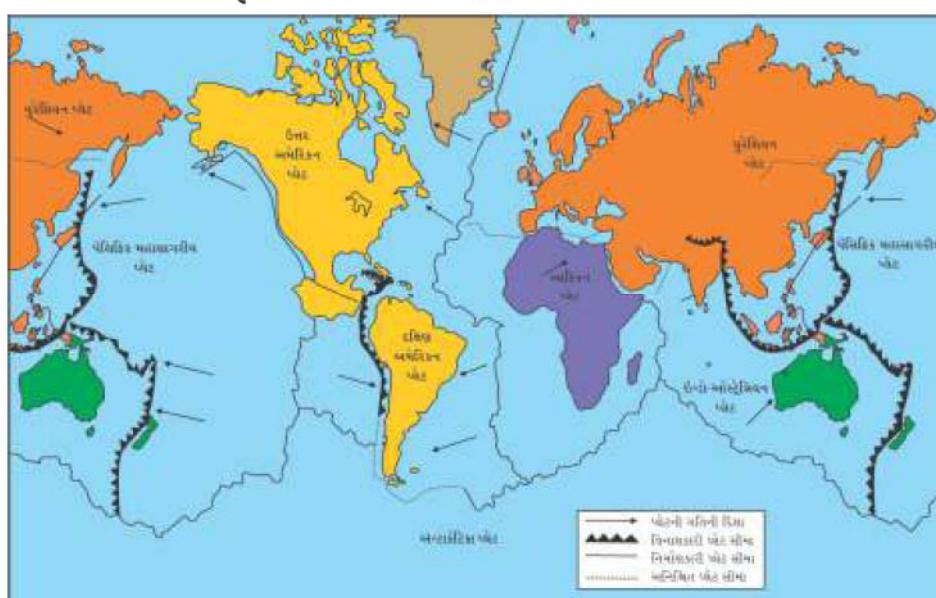
ભારતના વર્તમાન ભૂપૃષ્ઠનું સ્વરૂપ પૃથ્વીની ભૂ-સંચલન પ્રક્રિયા અને બાહ્ય હલન-ચલનનું પરિણામ છે. આ બંને પરિબળોની વિનાશક અને રચનાત્મક અસર જોવા મળે છે.

પૃથ્વીની સંરચના વિશેની જાણકારી ખૂબ જ રોચક છે. પૃથ્વીનો ઉપરનો પોપડો તેની નીચે રહેલા એસ્થેનોસ્ફિયરના અર્ધ-દ્રવિત ખડકોની ઉપર તરી રહ્યો છે. પૃથ્વીના પેટાળમાં થતી ડિરણોત્સર્જી પ્રક્રિયાને પરિણામે ગરમી ઉદ્ભબે છે. જે દ્રવિત ખડકોમાં સંવહનિક તરંગો ઉત્પન્ન કરીને ભૂ-સપાટી તરફ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ભૂ-ક્વય તરફ ઉદ્ભબતા તરંગો દ્વારા ઉપરનું પડ ફાટીને મોટા મોટા ટુકડામાં વિભાજિત થઈ જાય છે. જેને ‘મુદ્દાવરણીય પ્લેટ’ (લિથોસ્ફરિક પ્લેટ) કહે છે. આવી સાત મુખ્ય ભૂસંચલનીય તકતીઓ (પ્લેટો) છે. (1) પેસેફિક પ્લેટ (2) ઉત્તર અમેરિકન પ્લેટ (3) દક્ષિણ અમેરિકન પ્લેટ (4) યુરેશિયન પ્લેટ (5) આફિકન પ્લેટ (6) ઈન્ડો-ઓસ્ટ્રેલિયન પ્લેટ (7) એન્ટાર્કટિક પ્લેટ કેટલીક જગ્યાએ આ પ્લેટો એકબીજાથી દૂર થઈ રહી છે જેને ‘અપસારી પ્લેટ’ કહેવાય છે. જ્યારે કેટલીક એકબીજાની નજીક આવી રહી છે જે ‘અભિસારી પ્લેટ’ તરીકે ઓળખાય છે. અપસરણ અને અભિસરણની ડિયાથી ભૂપૃષ્ઠ પર સ્તરભંગ અને ગેડીકરણ થાય છે. આ પ્લેટની ગતિવિધિઓ થકી લાખો વર્ષો દરમિયાન ભૂમિખંડોના આકારો અને સ્થાનફેર પણ થયા છે. એકબીજાથી વિપરીત દિશામાં ખસી જવાની આ પરસ્પર પ્રતિક્રિયા જ પૃથ્વીની બધી ભૂકૂંખ્ય અને જવાળામુખીય ડિયાઓ માટે જવાબદાર છે. સરકતી કે ખસતી આ પ્લેટો જ્યાં એકબીજા સાથે ટકરાઈ રહી છે, પર્વત નિર્માણનું કરાણ બને છે. પ્લેટો જ્યાં એકબીજાથી દૂર ખસે છે ત્યાં ભૂમિખંડો અને મહાસાગરોમાં ફાટોનું નિર્માણ કરે છે. આ પ્લેટો પર આવેલા ભૂમિખંડો નિરંતર ખસતા રહે છે. આ પ્રકારની પ્લેટોને ‘રૂપાંતરિત પ્લેટ’ કહે છે.

13.5 ભૂસંચલનીય તકતીઓ (પ્લેટ્સ)

સ્તરભંગ અને ગેડીકરણ થાય છે. આ પ્લેટની ગતિવિધિઓ થકી લાખો વર્ષો દરમિયાન ભૂમિખંડોના આકારો અને સ્થાનફેર પણ થયા છે. એકબીજાથી વિપરીત દિશામાં ખસી જવાની આ પરસ્પર પ્રતિક્રિયા જ પૃથ્વીની બધી ભૂકૂંખ્ય અને જવાળામુખીય ડિયાઓ માટે જવાબદાર છે. સરકતી કે ખસતી આ પ્લેટો જ્યાં એકબીજા સાથે ટકરાઈ રહી છે, પર્વત નિર્માણનું કરાણ બને છે. પ્લેટો જ્યાં એકબીજાથી દૂર ખસે છે ત્યાં ભૂમિખંડો અને મહાસાગરોમાં ફાટોનું નિર્માણ કરે છે. આ પ્લેટો પર આવેલા ભૂમિખંડો નિરંતર ખસતા રહે છે. આ પ્રકારની પ્લેટોને ‘રૂપાંતરિત પ્લેટ’ કહે છે.

13.6 મુખ્ય ભૂસ્તરીય પ્લેટો

ભારત કરોડો વર્ષ પહેલાં ગોંડવાનાલેન્ડ નામના પ્રાચીન વિશાળ ભૂમિખંડમાં આજના દક્ષિણ અમેરિકા, આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા તથા એન્ટાર્કટિકાનો સમાવેશ થતો હતો. કાળજીમે ગોંડવાનાલેન્ડથી અલગ થઈને 'ઇન્ડો-ઓસ્ટ્રેલિયન પ્લેટ' ધીમે ધીમે ઉત્તર તરફ સરકવા લાગી. તે ઉત્તર ગોળાર્ધની ઘણી મોટી 'યુરેશિયન પ્લેટ' સાથે લગભગ પાંચ કરોડ વર્ષ પહેલાં ટકરાઈ હોવાનું મનાય છે. ઇન્ડો-ઓસ્ટ્રેલિયન પ્લેટ અને યુરેશિયન પ્લેટનાં ટકરાવ થકી ટેથિસ સમુક્રમાંથી હિમાલય પર્વતશ્રેણીનું નિર્માણ થયું.

હિમાલય પર્વતશ્રેણીની દક્ષિણો એક વિશાળ ખીંચ બની જેમાં સમય જતાં ઉત્તર-દક્ષિણથી વહેતી નદીઓનો કંપ ઠલવાયો. આ રીતે હિમાલય અને દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશની વચ્ચે અત્યારનો ગંગાનો મેદાની પ્રદેશ બન્યો. દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં એક વિસ્તૃત જવાળામુખી પ્રસ્ફોટન થયું. જેથી ઉચ્ચપ્રદેશનો પશ્ચિમ ભાગ તૂટીને નિમજ્જિત થઈ ગયો અને પરિણામે અરબ સાગરનું નિર્માણ થયું. આ ભૂ-નિમજ્જનને કારણો જ પશ્ચિમધાટ વધારે સુસ્પષ્ટ થઈ ગયો.

આમ, ભારતીય ભૂખંડમાં અનેક વિવિધતા જોવા મળે છે. ઉત્તરમાં ઊંચી વિસ્તૃત પર્વતમાળા આવેલી છે. તેમાં ઉચ્ચપ્રદેશો, શિખરો, ધાટ વગેરે આવેલાં છે. ઉત્તર ભાગનાં મેદાનોમાં ગંગા, યમુના અને બ્રહ્મપુત્ર નદીઓ વહે છે. તેના કંપથી આ મેદાનો રચાયાં છે. દક્ષિણનો દ્વીપકલ્પીય પ્રદેશ પ્રાચીનતમ છે. દક્ષિણ ભારતના ઉચ્ચપ્રદેશની બે ધાર સ્વરૂપો, પૂર્વ-પશ્ચિમ છેડા ઉપર તટીય મેદાનો આવેલા છે. આમ, ભારત વૈવિધ્યસભર ભૂપૃષ્ઠ ધરાવે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ભારતનું પૂર્વગોળાર્ધમાં મોકાનું સ્થાન છે. શાથી ?
- (2) ભારત વૈવિધ્યસભર ભૂપૃષ્ઠ શાથી ધરાવે છે ?
- (3) ભારતનો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર કેમ સરળ બન્યો છે ?
- (4) ભારત 'સંસ્કૃતિનું સમન્વયતીર્થ' બન્યું છે – સમજાવો.
- (5) મૃદાવરણીય ખેટો કેટલી છે અને કઈ કઈ છે તે જણાવો.

2. નીચેના શઢોની સંકલ્પના સમજાવો :

(1) પ્રમાણ સમય	(4) અપસારી
(2) કર્કદૂષ	(5) ગોળાર્ધ
(3) દ્વીપકલ્પ	(6) અભિસરણ

3. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ લખો :

- (1) ભારતનાં સ્થાન અને વિસ્તાર વિશે માહિતી આપો.
- (2) સુઅેજ નહેર શરૂ થવાથી ભારતને કયો લાભ થયો છે ?
- (3) પૃથ્વીની રચના વિશે વિસ્તૃત માહિતી આપો.

4. નીચેના પ્રશ્નોનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી જવાબ લખો :

- (1) ભારતની પ્રમાણસમયની રેખા ક્યા રાજ્યમાંથી પસાર થતી નથી ?
(A) ઉત્તરપ્રદેશ (B) છતીસગઢ (C) મધ્યપ્રદેશ (D) તમિલનાડુ
- (2) ભારતની ઉત્તરે : ચીન, ભારતની વાયવ્યે : ?
(A) બાંગલાદેશ (B) પાકિસ્તાન (C) શ્રીલંકા (D) નેપાળ
- (3) નીચે આપેલાં રાજ્યોને દક્ષિણાથી ઉત્તર દિશાના કમમાં ગોઠવો :
ઉત્તરાખંડ, કેરળ, મધ્યપ્રદેશ, આંધ્રપ્રદેશ, દિલ્હી
(A) ઉત્તરાખંડ, દિલ્હી, મધ્યપ્રદેશ, આંધ્રપ્રદેશ, કેરળ
(B) કેરળ, આંધ્રપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, દિલ્હી, ઉત્તરાખંડ
(C) આંધ્રપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરાખંડ, દિલ્હી, કેરળ
(D) કેરળ, આંધ્રપ્રદેશ, દિલ્હી, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરાખંડ
- (4) નીચેના પૈકી ક્યો દેશ ભારતના ક્ષેત્રફળ સંદર્ભ વધુ વિશાળ છે ?
(A) કેનેડા (B) ઇંગ્લેન્ડ (C) પાકિસ્તાન (D) થાઇલેન્ડ
- (5) ભારતના પડોશી દેશોના સંદર્ભ કઈ જોડી અયોગ્ય છે ?
(A) અફ્ઘાનિસ્તાન - ઉત્તર-પશ્ચિમ
(B) નેપાળ - ઉત્તર-પૂર્વ
(C) ચીન - ઉત્તર
(D) બાંગલાદેશ - પશ્ચિમ

પ્રવૃત્તિઓ

- શિક્ષકની મદદથી દિશાઓનું જ્ઞાન મેળવી આપના ઘર અને શાળાના વર્ગાંડમાં કઈ દિશામાં શું આવેલું છે તેની યાદી તૈયાર કરો.
- ઇન્ટરનેટની મદદથી આપ ક્યાં છો તે શોધો.
- એટલાસનો અભ્યાસ કરી ભારતના પડોશી દેશો અને તેની રાજ્યાનીઓની યાદી બનાવો.
- ભારતની ચારે દિશામાં આવેલા અંતિમ સ્થળોનાં નામ જાણી નોંધપોથીમાં લખો.

ભારત : સ્થાન, ભૂસ્તરીય રચના અને ભૂપૃષ્ઠ - II

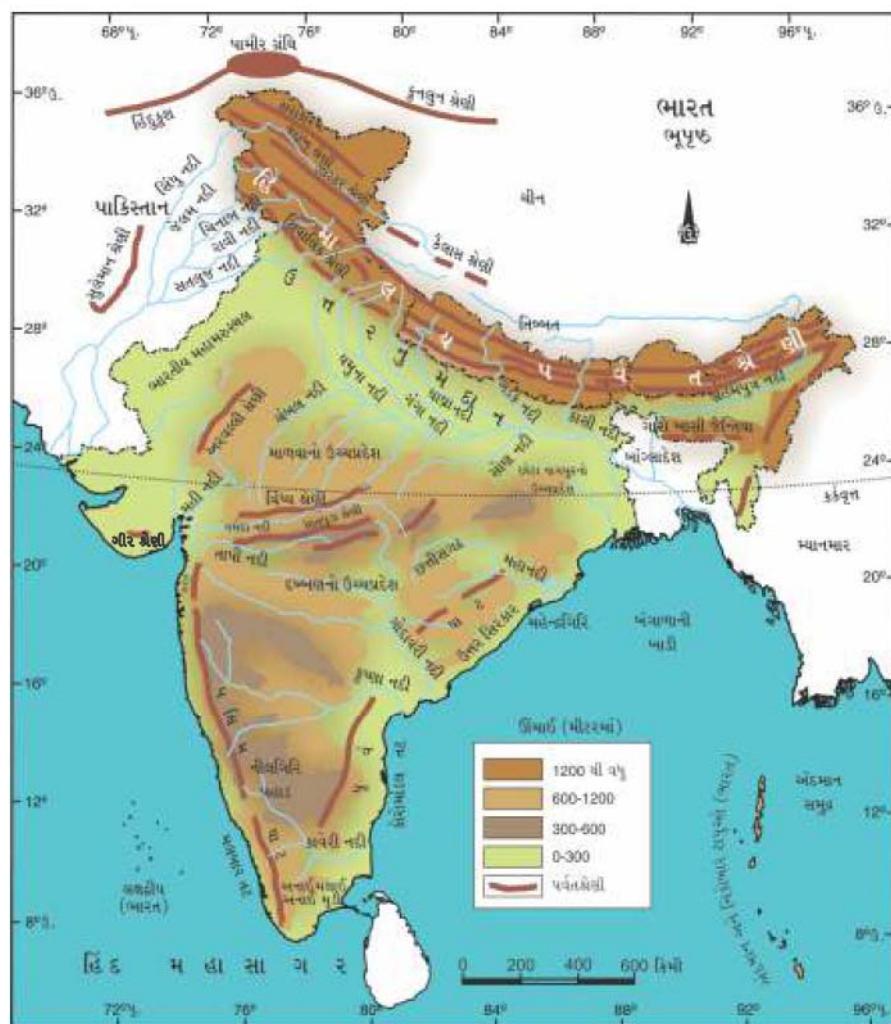
પૃથ્વી પર આવેલા અનિયમિત અને ઉદ્ધર આકાર ધરાવતા ભૂમિભાગની વિષમતાઓને ભૂપૃષ્ઠ કહેવાય છે. જેમાં પર્વતો, ઉચ્ચપ્રદેશો, મેદાનો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

14.1 ભૂપૃષ્ઠનાં સ્વરૂપો

ભૂપૃષ્ઠના વૈવિધ્યને આધારે ભારતને નીચે મુજબના પ્રાકૃતિક વિભાગોમાં વહેંચી શકાય :

- (1) ઉત્તરનો પર્વતીય પ્રદેશ
- (2) ઉત્તરનો વિશાળ (ભૂહદ) મેદાની પ્રદેશ
- (3) દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશ
- (4) તટીય મેદાનો (દરિયાકિનારાના મેદાની પ્રદેશો)
- (5) દ્વીપસમૂહો

14.2 ભારત-ભૂપૃષ્ઠ

1. ઉત્તરનો પર્વતીય પ્રદેશ

ભારતનો આ ઘણો જ મહત્વનો પ્રાકૃતિક પ્રદેશ છે. તે ઉત્તરમાં પણ્થમ-પૂર્વ દિશામાં લગભગ 2400 કિમી લંબાઈમાં પથરાયેલી હિમાલય પર્વતશ્રેષ્ઠી કહેવાય છે. તે ચાપ આકાર ધરાવે છે. તેની પહોળાઈ 240 કિમીથી 320 કિમી વચ્ચે વધું થતી રહે છે. હિમાલય કોઈ એકાકી પર્વત નથી પણ અનેકવિધ પર્વતશ્રેષ્ટીઓનું સંકુલ છે. પણ્થમે અફઘાનિસ્તાનથી પૂર્વ તરફ આગળ વધતાં તે ભારત, નેપાળ, ભૂતાન થઈને મ્યાનમાર સુધી પહોંચે છે. ઉત્તરમાં તેનો વ્યાપ તિબ્બતમાં ફેલાયેલો છે. તે મધ્ય એશિયાની પાખીરની ગ્રંથિ નામે ઓળખાતી મુખ્ય પર્વતશ્રેષ્ટીનો જ એક ભાગ છે.

સમગ્ર હિમાલય પર્વતશ્રેષ્ટીના બે મુખ્ય વિભાગ પડે છે :

(1) ઉત્તરનો હિમાલય પર્વતીય પ્રદેશ (2) પૂર્વ હિમાલય

(1) ઉત્તરનો હિમાલય પર્વતીય પ્રદેશ : આ પ્રદેશમાં એકબીજાને સમાંતર એવી ત્રણ ગિરિમાળાઓ આવેલી છે. તેમાં ઉત્તર બાજુની હારમાળા બૃહદ હિમાલય તરીકે ઓળખાય છે. સમગ્ર હિમાલયની આ સૌથી વધુ ઊંચી પર્વતશ્રેષ્ટી છે. જેમાં 40થી વધુ શિખરો એવાં છે કે જેમની ઊંચાઈ 7000 મીટર કરતાં વધુ છે. તેમાં સૌથી વધુ જાણીતું શિખર 'માઉન્ટ એવરેસ્ટ' છે જે 8848 મીટર ઊંચું છે અને નેપાળ-ચીનની સરહદે આવેલું છે. તેને તિબ્બતમાં 'સાગર મથ્યા' પણ કહે છે. અન્ય પ્રખ્યાત શિખરોમાં માઉન્ટ ગોડવિન ઓસ્ટિન અથવા K² નો સમાવેશ થાય છે, જે ભારતનું સર્વોચ્ચ શિખર છે. હિમાલયની ત્રણ સ્પષ્ટ પર્વતશ્રેષ્ટીઓ છે. જે એકબીજાને લગભગ સમાંતર ફેલાયેલી છે એ પૈકી બૃહદ હિમાલયમાં જેલાપ લા, નાથુ લા, શિખી લા વગેરે ઊંચા પર્વતીય ઘાટ પણ આવેલા છે. પવિત્ર યાત્રાધામ ગણાતું પ્રખ્યાત માનસરોવર (ચીન) પણ આ હારમાળામાં આવેલું છે.

આટલું જાણવું ગમશે

માઉન્ટ એવરેસ્ટ	8848 મીટર
K ² (માઉન્ટ ગોડવિન ઓસ્ટિન)	8611 મીટર
કાંચનંધા	8598 મીટર
મકાલુ	8481 મીટર
ધવલગિરિ	8198 મીટર
અન્નપૂર્ણા	8070 મીટર

બૃહદ હારમાળાની દક્ષિણે આવેલી બીજી હારમાળા પણ ઘણા વિસ્તારમાં પથરાયેલી છે. તેને મધ્ય હિમાલય અથવા લઘુ હિમાલય (હિમાચલ શ્રેષ્ટી)ની હારમાળા કહે છે. આશરે 80 થી 100 કિમી પહોળાઈ ધરાવતી આ હારમાળામાં પીરપંજાલ, મહાભારત, નાગટીબા વગેરે ગિરિમાળાઓ આવેલી છે. મધ્યમસરની ઊંચાઈ ધરાવતી આ ગિરિમાળામાં ગિરિમથકો વિકસ્યાં છે. તેલહાઉસી, ધરમશાલા, શિમલા, મસૂરી, રાનીખેત, અલમોડા, નૈનિતાલ, દાર્જિલિંગ વગેરે મુખ્ય છે. ગંગોત્રી, યમનોત્રી, બદરીનાથ, કેદારનાથ, હેમકુંડ સાહિબ વગેરે જાણીતાં યાત્રાધામ પણ આવેલાં છે. કુલ્લુ (Kullu), કાંગડા તથા કશ્મીર આ વિભાગના અત્યંત રમણીય પ્રાકૃતિક ખીંચ પ્રદેશો છે.

ગીજી હારમાળા વધુ દક્ષિણમાં આવેલી છે. શિવાલિક (બાધ્ય હિમાલય) નામે ઓળખાતી આ હારમાળાનો ઘણો વધારે વ્યાપ ભારતમાં છે. તે 10થી 15 કિમી પહોળાઈ ધરાવે છે. સરેરાશ 1000 મીટર ઊંચાઈ ધરાવતી શિવાલિક હારમાળામાં કેટલીક વિશિષ્ટ ખીંચ રચનાઓ થઈ છે. તે કંકર, પથરો તથા જાડા-કાંપથી ઢંકાયેલી રહી છે અને સ્થાનિક ભાષામાં તેમને દૂન (DUN) કહે છે, જેમકે દહેરાદૂન, પાટલીદૂન, કોથરીદૂન વગેરે.

(2) પૂર્વ હિમાલય : હિમાલયશ્રેષ્ટીના પૂર્વ ભાગમાં આવેલી હારમાળાઓ ઓછી ઊંચાઈ ધરાવે છે. તેમાંથી ઘણી હારમાળાઓ ટેકરીઓ (Hills) તરીકે વધુ પ્રખ્યાત બની છે. પૂર્વ હિમાલયમાં આવેલી આ ટેકરીઓ નાની હારમાળાઓ સ્વરૂપે જ ફેલાયેલી છે. તેમાં પત્કાઈ અરુણાચલમાં, નાગા ટેકરીઓ નાગાલેન્ડમાં અને લુસાઈ (મિઝો) ટેકરીઓ મિઝોરમમાં આવેલી છે. આ ટેકરીઓ ભારતની પૂર્વ સરહદ પાસે આવેલી છે અને તેમનું અનુસંધાન મ્યાનમારમાં આવેલી આરાકાનયોમા હારમાળા સાથે છે. ગારો, ખાસી અને જૈન્નિયા ટેકરીઓ મેઘાલયમાં આવેલી છે. પહાડી વિસ્તારમાં વરસાદનું પ્રમાણ ઘણું વધારે છે તેથી અહીં અત્યંત ગીય જંગલો બન્યાં છે. આ જંગલોનો પ્રદેશ હોવાના કારણે ત્યાં સડકમાર્ગો કે રેલવ્યવહારનો વિકાસ ઘણો જ ઓછો થયો છે.

2. ઉત્તરનો વિશાળ મેદાની પ્રદેશ

ઉત્તરના વિશાળ મેદાની પ્રદેશનું સ્થાન ભારતના ઉત્તરના પર્વતીય પ્રદેશ અને દક્ષિણાં ઉચ્ચપ્રદેશની વચ્ચે છે. આ મેદાનની રચના હિમાલયમાંથી વહેતી સત્તાજ, ગંગા અને બ્રહ્મપુર નદીઓ અને તેની શાખા નદીઓએ કાંપ પાથરીને કરી છે. આ મેદાનના કેટલાક ભાગમાં 50 મીટરની જાડાઈ સુધીના કાંપના થર આવેલા છે. આ મેદાનો ઉત્તર ભારતનો ઘણો વિસ્તાર રોકતા હોવાથી ઉત્તર ભારતનો વિશાળ મેદાની પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે.

આ મેદાની પ્રદેશ આશરે 2400 કિમી લાંબો છે. નદીઓએ બનાવેલા દુનિયાના સૌથી મોટા નદી મેદાન તરીકે તેની ગણના થાય છે. પૂર્વભાગ કરતાં પશ્ચિમ ભાગ વધુ સાંકડો છે. આ મેદાન લગભગ સપાટ છે. તેના કોઈ પણ ભાગની ઊંચાઈ સમૃદ્ધની સપાટીથી 180 મીટર કરતાં વધુ નથી. દિલ્હી પાસે આ મેદાન સાંકું છે. દિલ્હીની પશ્ચિમ બાજુએ સત્તલુજનું અને પૂર્વ બાજુએ ગંગાનું મેદાન આવેલું છે આથી, દિલ્હીના ગંગાના મેદાનનું પ્રવેશદ્વાર કહેવામાં આવે છે. આ મેદાન ભારતનો સૌથી વધુ સમૃદ્ધ પ્રદેશ ગણાય છે. દિલ્હી, આગ્રા, કાનપુર, લખનૌ, અલાહાબાદ, વારાણસી, પટના, કોલકાતા વગેરે મહત્વનાં શહેરો આ પ્રદેશમાં આવેલાં છે.

સિંધુ અને તેની શાખા નદીઓ જેલમ, ચિનાબ, રાવી, બિયાસ તથા સત્તલુજ હિમાલય ક્ષેત્રમાંથી નીકળે છે. સિંધુ નદી પશ્ચિમ તરફ વહીને જડપી વળાંક લઈને દક્ષિણ તરફ વહી અરબ સાગરને મળે છે. સામાન્ય રીતે બે નદીઓની વચ્ચેની ભૂમિને ‘દોાબ’ (દો એટલે બે અને આબ એટલે જળ) કહે છે. આમ, પાંચ નદીઓ દ્વારા નિર્ભર્ત થયેલા આ મેદાનને પંજાબ (પંજ + આબ) કહે છે. આ મેદાનનો મોટો ભાગ પાકિસ્તાનમાં છે.

ભૂપૃષ્ઠના આધારે મેદાની પ્રદેશને ચાર વિભાગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે : (1) ભાબર (2) તરાઈ (3) બાંગર (4) ખદર. સિંધુ નદીથી તિસ્તાનદી સુધી શિવાલિકની તળોટીમાં કંકર-પથ્થરોની એક પાતળી પણી નદીના પ્રવાહને સમાંતર ગોઢવાયેલી છે. આ પણી લગભગ 8 થી 16 કિમી પહોળી છે. અને તેને ‘ભાબર’ કહે છે. ભાબર પછી તરાઈનું ક્ષેત્ર આવે છે. જે વધારે ભીનાશવાળું અને દલદલીય છે, અહીં ગીય જંગલો તથા વિવિધ વન્યજીવો જોવા મળે છે. મેદાનોના જૂના કાંપને ‘બાંગર’ કહે છે. નિરંતર થતા જતા કાંપના નિકેપને કારણો સોપાન આકાર જેવો બની જાય છે. જે પૂરનાં મેદાનથી ઊંચા હોય છે. પૂરના મેદાનોનો નવો કાંપ ‘ખદર’ કહેવાય છે.

૩. દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશ

ભારતનો આ પ્રાચીનતમ ભાગ છે. આ પ્રદેશ ઊંધા ટ્રિકોણાકારે વિસ્તરેલો છે. તેની સરેરાશ ઊંચાઈ 600થી 900 મીટર જેટલી છે. આ પ્રદેશનો ઉત્તર ભાગ ઉત્તર-પૂર્વ ઢોળાવ ધરાવે છે જે ચંબલ, શોણ અને દામોદર નદીના વહેણ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે. દક્ષિણ ભાગનો ઢાળ દક્ષિણ-પૂર્વ તરફ છે. આ પ્રદેશનો મોટો ભાગ દક્ષિણમાં આવેલો હોવાથી તેને દક્ષિણનો ઉચ્ચપ્રદેશ કહેવાય છે. આ ઉચ્ચપ્રદેશની ત્રણો બાજુએ સમૃદ્ધ આવેલા હોવાથી તેને દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશ કહેવામાં આવે છે.

દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશના બે વિભાગો પડે છે : (1) માળવાનો ઉચ્ચપ્રદેશ (2) દખ્ખણનો ઉચ્ચપ્રદેશ

(1) માળવાનો ઉચ્ચપ્રદેશ : માળવાના ઉચ્ચપ્રદેશના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં અરવલ્લીની ગિરિમાળા આવેલી છે. અરવલ્લી વિશ્વની પ્રાચીનતમ ગિરિમાળા પૈકીની એક છે. જે ગેડ પર્વત સંરચના ધરાવે છે. માઉન્ટ આબુ આ ગિરિમાળામાં આવેલું ગિરિમથક છે. તે સુંદર અને રમણીય છે. ગુરુશિખર એનું સૌથી ઊંચું શિખર છે. તેની ઊંચાઈ 1722 મીટર છે. આ પ્રદેશની દક્ષિણ વિદ્યાચલમાંથી નીકળતી નદીઓ ચંબલ અને બેતવા ઉત્તર તરફ વહી ધરુનાને મળે છે તો શોણ નદી ઉત્તર તરફ વહી ગંગાને મળે છે. આ નદીઓના વહેણની દિશા પરથી જાણી શકાય છે કે આ ઉચ્ચપ્રદેશનો ઢાળ ઉત્તર તરફ છે. મધ્યવર્તી ઉચ્ચભૂમિના આ ઉત્તર પૂર્વ ભાગને બુંદેલખંડ કહે છે. આ સિવાય લુણી અને બનાસનદીઓ ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલી અરવલ્લીની ગિરિમાળામાંથી નીકળે છે. આ નદીઓ કચ્છના રણમાં લુસ્ત થઈ જાય છે. જ્યારે સાબરમતી અને મહી નદી ખંબાતના અખાતને મળે છે. આ નદીઓનાં વહેણ પરથી જ્યાલ આવે છે કે પશ્ચિમ તરફના માળવાના ઉચ્ચપ્રદેશનો ઢાળ દક્ષિણ-પશ્ચિમ તરફ છે. રાજમહલની ટેકરીઓ તથા શિલોગનો ઉચ્ચપ્રદેશ, છોટાનાગપુરનો ઉચ્ચપ્રદેશનો જ એક ભાગ છે. છોટાનાગપુરના ઉચ્ચપ્રદેશને અંતર્ગત રંચીના ઉચ્ચપ્રદેશનો પણ સમાવેશ થાય છે.

(2) દખ્ખણનો ઉચ્ચપ્રદેશ : માળવાના ઉચ્ચપ્રદેશની દક્ષિણો આવેલી સાતપુડા, મહાદેવ તથા મૈકલ ટેકરીઓની દક્ષિણો દખ્ખણનો ઉચ્ચપ્રદેશ આવેલો છે. ઉચ્ચપ્રદેશના ઉત્તર-પશ્ચિમી ભાગો મુખ્યત્વે લાવાનિકોપોથી બનેલા છે. પશ્ચિમ તરફ તેની સીમા પશ્ચિમધાટ દ્વારા નિર્ધારિત છે. જે અરબ સાગરના ડિનારે ઉત્તર-દક્ષિણ દિશામાં વ્યાપ્ત છે. તેનાં અનેક સ્થાનિક નામો છે. મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકમાં તેને સાત્યાન્દ્રિ કહે છે. તમિલનાડુમાં તેને નીલગિરિના નામથી ઓળખે છે અને કેરલ-તમિલનાડુની સીમા પર તેને અન્નામલાઈ અને કાર્ડેમમ્બુ ટેકરીઓનાં નામથી ઓળખવામાં આવે છે. પશ્ચિમધાટનો દક્ષિણ ભાગ પ્રમાણમાં વધારે ઊંચો છે.

સામાન્ય રીતે દખ્ખણના ઉચ્ચપ્રદેશની ઊંચાઈ 900 મીટરથી 1100 મીટર છે. જોકે કેટલીક જગ્યાઓ તે એકાએક વધુ ઊંચાઈ પ્રાપ્ત કરે છે. ઘણી ઓછી ઊંચાઈ ધરાવતી તૂટક ટેકરીઓ જેમની ઊંચાઈ ક્યાંક 900 મીટરથી વધારે છે, તે તૂટક શુંખલાના સ્વરૂપે આ ઉચ્ચપ્રદેશની પૂર્વ-સીમા બનાવે છે. આને ‘પૂર્વધાટ’ કહે છે. આ વિસ્તારનો સામાન્ય ઢોળાવ પૂર્વ તથા દક્ષિણ-પૂર્વ તરફનો છે. જે નદીઓની પ્રવાહ દિશાથી પણ જાણી શકાય છે. પશ્ચિમ તરફ વહેતી નર્મદા તથા તાપીને બાદ કરતાં દખ્ખણના ઉચ્ચપ્રદેશની મોટાભાગની નદીઓ પૂર્વ તરફ વહીને બંગાળની ખાડીને મળે છે.

4. તટીય મેદાનો (દરિયાકિનારાનાં મેદાન)

દ્વીપકલ્બીય ઉચ્ચપ્રદેશ કંચ્ચથી ઓડિશા સુધી મેદાનોની સાંકડી પછીથી વેરાયેલો છે. તેને પશ્ચિમ તથા પૂર્વનાં તટીય મેદાનોમાં વહેંચવામાં આવે છે. પશ્ચિમનું તટીય મેદાન ગુજરાતથી કેરળ સુધી ફેલાયેલું છે. ગુજરાતને બાદ કરતાં તે મોટાભાગે સાંકડું મેદાન છે. તે ઘણું જ અસમાન અને ઊંડા-ખાંડા છે અને ગોવાથી દક્ષિણમાં તેને મલબાર તટ કહે છે.

પશ્ચિમ-તટની નદીઓ પોતાના નદી-મુખ વિસ્તારમાં ખાડીઓનું નિર્માણ કરે છે. મોટાભાગની ખાડીઓ નદીના પાણી હેઠળ ડૂબી ગયેલી ખીંદો છે. જે સમુદ્રતળના ઊંચકાવથી બનેલી છે. તે મત્સ્યપ્રવૃત્તિના વિકાસયોગ્ય સંજોગો પેદા કરે છે. પશ્ચિમ તટે અનેક ઉત્તમ કુદરતી બંદરો આવેલાં છે. જેમાં મુંબઈ તથા માર્ગોવાનો સમાવેશ થાય છે. દક્ષિણમાં કેરલના તટ પર પશ્ચિમ (Back Waters) જોવા મળે છે તેને સ્થાનિક ભાષામાં કાયલ કહે છે.

પૂર્વનું તટીય મેદાન, પશ્ચિમના તટીય મેદાન કરતાં પ્રમાણમાં વધારે પહોળું છે. અહીં કાવેરી, કૃષ્ણા, ગોદાવરી અને મહાનદી જેવી નદીઓના મુખનિર્માણ પ્રદેશોમાં કાંપ-નિર્મેપણ વધારે થયું છે. ઉત્તરે ઉત્તર સિરકાર તટ અને દક્ષિણો આંધ્રપ્રદેશ તથા તમિલનાડુનો તટીય પ્રદેશ ‘કોરોમંડલ તટ’ના નામથી જાણીતો છે.

(5) દ્વીપસમૂહો

ભારતમાં કેટલાક દ્વીપસમૂહો આવેલા છે. અંદમાન-નિકોબાર અને લક્ષ્મીપ એમ મુખ્ય દ્વીપસમૂહો છે. લક્ષ્મીપમાં અનેક નાના ટાપુઓ આવેલા છે. અરબી સમુદ્રમાં કેરળ તથી થોડે દૂર આ ટાપુઓ આવેલા છે. તેનો આકાર ઘોડાની નાળ જેવો છે. આ પ્રકારના પરવાળા દ્વીપોને ‘ઓટોલ’ કહે છે.

અન્ય દ્વીપસમૂહોમાં બંગાળાની ખાડીમાં આવેલા અંદમાન-નિકોબારનો સમાવેશ થાય છે. અહીં ટાપુઓની સંખ્યા ઘણી છે અને ભારતના કિનારાથી દૂર આવેલા છે. ત્યાં પર્વતની હારમાળા છે. એમાંના કેટલાક ટાપુઓ જવાળામુખીની પ્રક્રિયાથી બન્યા છે. આ ટાપુઓ 350 કિમીના વિસ્તારમાં પથરાયેલા છે. તેનું વ્યૂહાત્મક મહત્વ વિશેષ છે.

આટલું જાણવું ગમશે

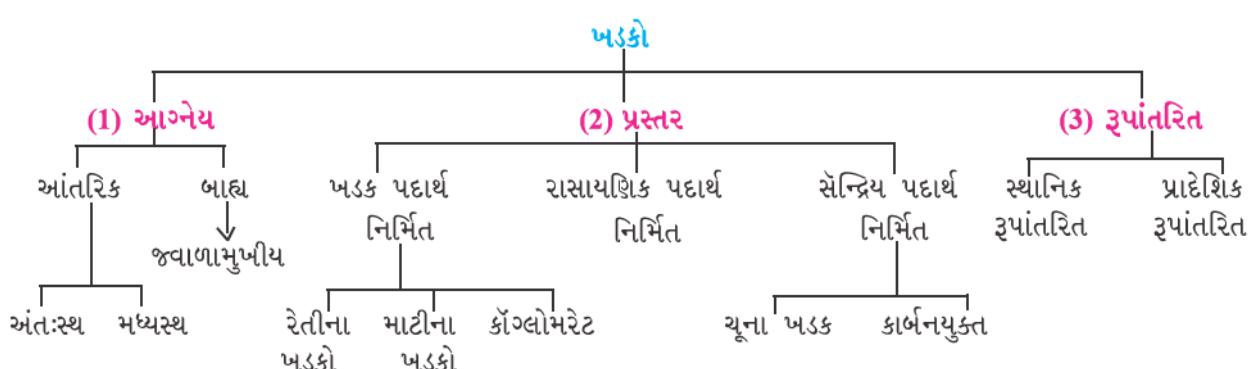
અંદમાન-નિકોબાર દ્વીપસમૂહોમાં આવેલ ‘બોરન’ એક માત્ર ભારતનો સક્રિય જવાળામુખી છે જ્યારે તેની નજીકમાં જ સુષુપ્ત જવાળામુખી ‘નારકોન્ડમ્’ આવેલો છે.

આમ, ભારતના ભૂપૃષ્ઠમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. દરેક ભાગને પોતાની આગવી લાક્ષણિકતા છે અને છતાં બધા વિભાગો એકખીજા સાથે જોડાયેલા છે. દેશની સમુદ્રિમાં તે બધાનો ફાળો અગત્યનો છે અને વન્ય સંસાધનો માટે ઉપયોગી છે. ઉત્તરના ફળદૂપ કાંપના મેદાનને અનાજનો ભંડાર કહેવામાં આવે છે. દક્ષિણભારતનો ઉચ્ચપ્રદેશ એ વિવિધ ખનીજ સંસાધનથી સમૃદ્ધ છે જેના થકી દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસને વેગ મળ્યો છે. ઉત્તરનો પર્વતીય પ્રદેશ વિપુલ જળરાશિ ધરાવતી નદીઓનાં ઉદ્ભવસ્થાન તરીકે અને વન સંસાધનના વૈવિધ્ય માટે જાણીતો છે.

ખડકો

એક કે તેથી વધુ ખનીજોના બનેલા સંગઠિત પદાર્થને ‘ખડક’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ખડકો નક્કર હોઈ શકે અને મુદુ પણ હોઈ શકે છે. છિદ્રાળું અને અછિદ્રાળું તથા વજનમાં ભારે અને હલકા પણ હોઈ શકે છે. વિવિધ પ્રક્રિયાઓના કારણે જુદા જુદા પ્રકારના ખડકોનું નિર્માણ થાય છે. નિર્માણ પ્રક્રિયાને આધારે ખડકોનાં ત્રણ વિભાગ પડે છે :

- (1) આગનેય ખડકો (2) પ્રસ્તાર અથવા નિક્ષિપ્ત ખડકો (3) રૂપાંતરિત ખડકો

(1) આગનેય ખડકો : આ ખડકોની રચનામાં પૃથ્વીના પેટાળમાં રહેલી પ્રચંડ ગરમી કારણભૂત છે. ભૂગર્ભમાં ગરમીના આ પ્રચંડ પ્રમાણને લીધે પૃથ્વીનું પેટાળ હંમેશાં ધીકતું રહે છે. આથી અહીં રહેલા પદાર્થો અર્ધપ્રવાહી સ્થિતિમાં હોય છે. તે પદાર્થોને 'મેળમા' કહે છે. સમયાંતરે આ મેળમા ઠંડો પડે ત્યારે તેના ખડકો રચાય છે. આ ખડકો ગરમીની અસરથી બને છે. તેથી તેમને આગનેય કે અભિન્કૃત ખડકો કહે છે. પૃથ્વીના ભૂસ્તરીય નિર્માણમાં આવા ખડકો સર્વપ્રથમ નિર્માણ પામ્યા; તેથી તેમને પ્રાથમિક અથવા આદ્ય ખડકો પણ કહે છે.

ભારતમાં રાજ્યસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ અને દક્ષિણ દ્વીપકલ્યમાં ઘણાં સ્થળો આવા ખડકો રચાયા છે. આગનેય ખડકો સૌથી વધુ નક્કર હોય છે. 'ગ્રેનાઇટ' એ અંતઃસ્થ પ્રકારના ખડકનું જાળીનું દાખાંત છે, બેસાલ્ટ પણ આ પ્રકારના ખડકો છે.

(2) પ્રસ્તર ખડકો : પાણી તથા અન્ય બળોની સંયુક્ત અસરથી આગનેય ખડકો તૂટે છે. તૂટેલા ખડક પદાર્થોનું જળમાં નિક્ષેપણ થતું રહે છે અને તેમના સ્તર રચાય છે. આમ, ખડકપદાર્થો અથવા ખડક બોજનું વિવિધ સ્તરોમાં નિક્ષેપણ થાય છે, સર્વ પ્રથમ રચાયેલા અને સૌથી નીચે રહેલા સ્તર ઉપર તેની ઉપર બનેલા સ્તરોના વજન (દ્વાષા)ને લીધે નીચેના સ્તર દબાય છે અને કણકમે તેમાંથી સ્તર રચના ધરાવતા ખડકો તૈયાર થાય છે. તેથી આવા ખડકોને 'પ્રસ્તર ખડકો' પણ કહે છે. જેનાં ઉદાહરણોમાં ચિરોડી (જિપ્સમ), ચૂના ખડક અને કોલસો પ્રસ્તર ખડકો છે. બિહાર અને ઝારખંડ વગેરે રાજ્યોમાંથી કોલસો અને ચિરોડી મળે છે.

(3) રૂપાંતરિત ખડકો : કેટલીક વિશિષ્ટ પચિસ્થિતિમાં મૂળ ખડકોનું સ્વરૂપ, બંધારણ અને ગુણધર્મો રૂપાંતરિત થઈ જાય છે. હકીકતમાં ઊંચું તાપમાન અને ખડક સ્તરોનું વધુ દબાણ આ બે મુખ્ય પરિબળોની સંયુક્ત અસરને લીધે આગનેય અને પ્રસ્તર ખડકો તદ્દન નવું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આ રીતે નવા રચાતા ખડકોને રૂપાંતરિત ખડકો કહે છે.

રાજ્યસ્થાનમાંથી મળી આવતા આરસપહાળા (માર્બલ) અને કવાઈઝાઈટ તેનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો છે.

ખનીજો

કુદરતી કાર્બનિક કે અકાર્બનિક કિયાથી તૈયાર થતા અમુક ચોક્કસ રાસાયણિક બંધારણ ધરાવતા પદાર્થોને 'ખનીજ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ખનીજો પૃથ્વીની સપાટી કે પેટાળમાંથી ધન, પ્રવાહી કે વાયુ સ્વરૂપે મળે છે. ખનીજો પૃથ્વીની સપાટીની ભૂસ્તરીય રચના પર આધાર રાખે છે. લોખંડ, તાંબું, જસત, સોનું, ચાંદી વગેરે ખનીજો આગનેય ખડકોમાંથી મળે છે. કોલસો, ખનીજ તેલ અને કુદરતી વાયુ વગેરે પ્રસ્તર ખડકોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે; જ્યારે સ્લેટ, આરસપહાળા, હીરા વગેરે રૂપાંતરિત ખડકોમાંથી મળે છે.

ખનીજોનું વર્ગીકરણ : આપણા રોજિદા વ્યવહારમાં લગભગ 200 જેટલાં ખનીજોનો ઉપયોગ સીધી કે આડકતરી રીતે થાય છે. ખનીજોનું સર્વમાન્ય વર્ગીકરણ શક્ય નથી. તેમનું સામાન્ય વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે કરી શકાય :

(1) ધાતુમય ખનીજો (ધાત્વિક ખનીજો) :

- (અ) ક્રીમતી ધાતુમય ખનીજો : સોનું, ચાંદી, પ્લેટિનમ વગેરે
- (બ) હલકી ધાતુમય ખનીજો : મેળનેશિયમ, બોક્સાઈટ, ટીટાનિયમ વગેરે
- (ક) સામાન્ય ઉપયોગમાં લેવાતાં ખનીજો : લોખંડ, તાંબું, સીસું, જસત, કલાઈ, નિકલ વગેરે
- (દ) ભિશ્વધાતુ રૂપે વપરાતાં ખનીજો : કોમિયમ, મેગેનીઝ, ટંગસ્ટન, વેનેડિયમ વગેરે

(2) અધાતુમય ખનીજો (અધાત્વિક ખનીજો) : ચૂનાના ખડકો, ચોક, ઓસ્બેસ્ટોસ, અબરખ, ફ્લોરસ્પાર, જિપ્સમ (ચિરોડી), સલ્ફર, હીરા વગેરે.

(3) સંચાલન શક્તિ માટે ઉપયોગમાં લેવાતાં ખનીજો : કોલસો, ખનીજતેલ અને કુદરતી વાયુ, યુરેનિયમ, થોરિયમ વગેરે.

મુખ્ય ખનીજો અને તેનું ક્ષેત્રીય વિતરણ

ક્રમ	ખનીજ	રાજ્યો
1.	લોખંડ	ઝારખંડ, છતીસગઢ, અંધ્રપ્રદેશ, ગોવા, ઓડિશા, તમિલનાડુ, મહારાષ્ટ્ર, રાજ્યસ્થાન, કર્ણાટક, બિહાર, મધ્યપ્રદેશ
2.	મેગેનીઝ	કર્ણાટક, ઓડિશા, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, ગોવા
3.	તાંબું	ગુજરાત, કર્ણાટક, અંધ્રપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ, સિક્કિમ, મેઘાલય, મહારાષ્ટ્ર પશ્ચિમ બંગાળ
4.	બોક્સાઈટ	ઓડિશા, અંધ્રપ્રદેશ, છતીસગઢ, મહારાષ્ટ્ર, ઝારખંડ, ગુજરાત
5.	સીસું	રાજ્યસ્થાન, અંધ્રપ્રદેશ, તમિલનાડુ, પશ્ચિમ બંગાળ, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ, ઓડિશા, મહારાષ્ટ્ર, મેઘાલય, સિક્કિમ, ગુજરાત
6.	અબરખ	અંધ્રપ્રદેશ, રાજ્યસ્થાન, બિહાર, ઝારખંડ
7.	ચૂના ખડક	મધ્યપ્રદેશ, છતીસગઢ, અંધ્રપ્રદેશ, રાજ્યસ્થાન, ગુજરાત, કર્ણાટક, હિમાયલપ્રદેશ

જમીન અને તેનું વિતરણ

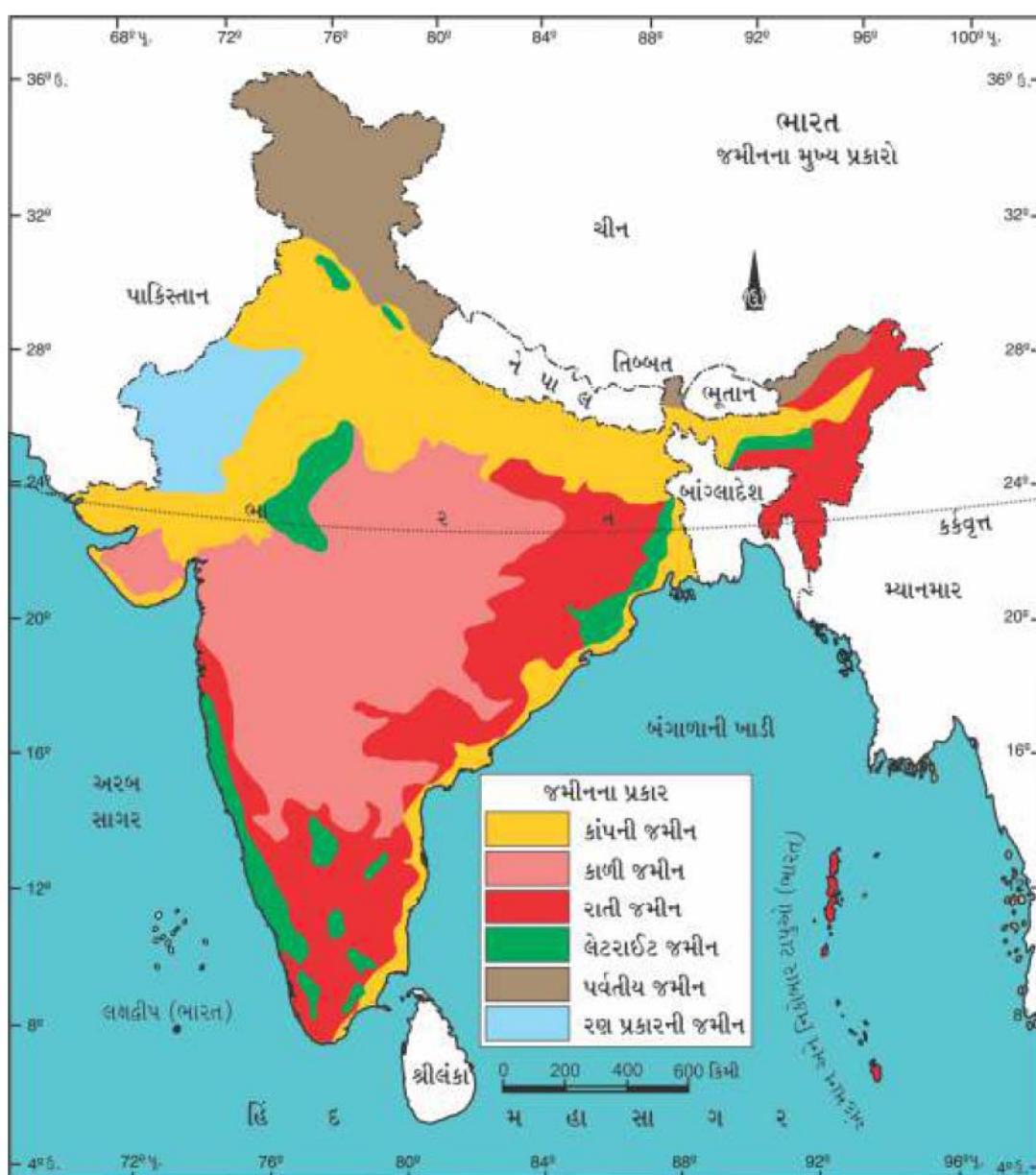
મિત્રો, તમે જાણો છો કે જમીન ખેતી માટે મૂળભૂત સંસાધન છે. કૃષિ પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત પણ આ જમીન ખૂબ જ મહત્વની છે.

જમીન એ પૃથ્વીની સપાટી પરના જૈવિક અને અજૈવિક દ્રવ્યોનું બનેલું એક પાતળું સ્તર છે. જેમ કોઈ સફરજનને તેની પાતળી છાલ સાથેનો જેવો સંબંધ છે તેવો આ પૃથ્વીની સપાટી સાથે જમીનનો સંબંધ જોડાયેલો છે. પૃથ્વીના પોપડાના ઉપરના પાતળા સ્તરને 'જમીન' કહે છે.

જમીન-નિર્માણ : જમીન એ ખડકોના ખવાળની ફિલિત પેદાશ છે. ખડકોની સપાટીવાળા ભાગોનું તાપમાન, વરસાદ, હિમ, હવા, વનસ્પતિ અને જીવ-જંતુઓ વગેરે પરિબળોથી ખવાળ થતાં ખડકોનો ભૂકો બને છે અને ભૂમિ-આવરણ તૈયાર થાય છે. આ ભૂમિ-આવરણમાં ખડકોના નાના-મોટા ટુકડા, કંકરા, માટી, રજ વગેરે હોય છે. જે 'રેગોલિથ' તરીકે ઓળખાય છે. જેમાં કેવળ ખનીજ દ્રવ્યો હોય છે. તે પછી તેમાં જૈવિક દ્રવ્યો હવા અને પાણી ભણે છે. છેવટે તેમાંથી જમીન બને છે. જમીન-નિર્માણની આ પ્રક્રિયા ઘણા લાંબા સમયની છે.

ભારતમાં જમીનના પ્રકારો : ભારતની જમીનોને નીચે મુજબ છ પ્રકારોમાં વહેંચવામાં આવે છે :

- (1) કાંપની જમીન
- (2) કાળી જમીન
- (3) રાતી જમીન
- (4) પડખાઉ જમીન કે લેટરાઇટ જમીન
- (5) પર્વતીય જમીન અને
- (6) રણપ્રકારની જમીન

14.3 જમીનના મુખ્ય પ્રકારો

(1) કાંપની જમીન : કાંપની જમીનના બે પેટા પ્રકાર પડે છે : (1) ખદર અને (2) બાંગર. નદીઓના નિકેપણથી તૈયાર થતી આ નવા કાંપની જમીનને ખદર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પૂરનાં મેદાનોથી બનેલી આ જમીનો મુખ્યત્વે નદીઓની નજીકનાં ક્ષેત્રોમાં જોવા મળે છે. તે પ્રમાણમાં રેતાળ હોય છે. જ્યારે નદી ખીણોના ઉપરવાસમાં આવેલી એકંદરે જૂનો કાંપ ધરાવતી જમીન બાંગર તરીકે જાણીતી છે. તે ચીકળી અને વેરા રંગની હોય છે. કાંપની જમીન દેશના ઘણામોટા વિસ્તારમાં જોવા મળે છે. આ જમીનની ફળદૃપતા જુદાં જુદાં સ્થળોએ બિન્ન બિન્ન જોવા મળે છે પરંતુ સામાન્ય રીતે આ જમીન ઘણી જ ઉપજાઉ હોય છે. પંજાબ, ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર, પંથીમ બંગાળ વગેરે રાજ્યોમાં આ પ્રકારની જમીન આવેલી છે.

(2) કાળી જમીન : આ જમીન મુખ્યત્વે મહારાષ્ટ્ર, પંથીમી ભધપ્રદેશ, ગુજરાત, કર્ણાટક, આંધ્રપ્રદેશ, તેલંગાણા અને તમિલનાડુમાં જોવા મળે છે. કાળી જમીન દ્વિપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશની ભેટ છે. આ જમીન ચીકળી અને કસવાળી હોય છે. તે લાંબા સમય સુધી બેજગ્રહણ કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. આ જમીન રૂપાંતરિત ખડકો દ્વારા તૈયાર થયેલી છે અને કપાસના પાક માટે વધુ અનુકૂળ છે. તેથી જ તો તે કપાસની કાળી જમીન તરીકે જાણીતી બની છે. આ જમીન ‘રેગુર’ નામે પણ ઓળખાય છે.

(3) રાતી જમીન : આંનેય અને રૂપાંતરિત ખડકો ધરાવતાં ક્ષેત્રોમાં રાતી જમીન આવેલી છે. લોહતત્ત્વ અને અન્ય સેન્ટ્રિય તત્ત્વોને લીધે આ જમીનનો રંગ રાતો દેખાય છે. આ જમીન પ્રમાણમાં છિદ્રાળું અને ઉપજાઉ હોય છે. ગોવા, તમિલનાડુ, કર્ણાટક, આંધ્રપ્રદેશ, ઓડિશા અને ઝારખંડના કેટલાક ભાગોમાં રાતી જમીન જોવા મળે છે.

(4) પડખાઉ જમીન કે લેટેરાઈટ જમીન : વધુ વરસાદને કારણે તીવ્ર ધોવાણના પરિણામ સ્વરૂપે પડખાઉ જમીન તૈયાર થાય છે. વધુ વરસાદને કારણે જમીનના ઉપરના સ્તરમાંથી પોષક તત્ત્વો ધોવાઈને નીચેના સ્તરમાં ઊતરે છે. જૈવિક દ્વયોનું પ્રમાણ ઓછું હોવાથી આ જમીન ઓછી ફળદૃપતા ધરાવે છે. અહીં લાલ રેતીના પથરોમાં લોહ અને એલ્યુમિનિયમ તત્ત્વો હોય છે. આ પથરોના ધોવાણથી અહીંની જમીન રાતા રંગની હોય છે. આવી જમીન દઘાણના પહાડીપ્રદેશો, કર્ણાટક, કેરલ, ઓડિશા અને પૂર્વોત્તરના કેટલાક ભાગોમાં જોવા મળે છે.

(5) પર્વતીય જમીન : જંગલોને કારણે જૈવિક દ્વયોનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. જોકે અલગ અલગ સ્થળો પર તે બિન્નતા પણ ધરાવે છે. શિવાલિક પર્વતશ્રેણીઓ પર આ જમીન ઓછી કસવાળી અને અપરિપક્વ જણાય છે. આ જમીન રેતાળ, છિદ્રાળું અને જૈવિક દ્વયોના અભાવવાળી જોવા મળે છે. આવી જમીન દેશના પર્વતીય વિસ્તારોમાં જોવા મળે છે. મેઘાલય, અરુણાચલ પ્રદેશ, પર્વની પર્વતશ્રેણીઓ, ઉત્તરખંડ, હિમાયલ પ્રદેશ તથા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ લદાખ અને જમ્મુ કશ્મીરમાં આવી જમીન જોવા મળે છે.

આમ, આબોહવા અને ભૂપૃષ્ઠના વૈવિધ્યને કારણે દેશની જમીનોમાં ઘણી વિવિધતા જોવા મળે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તર લખો :

- (1) હિમાલય પર્વતશ્રેણીઓમાં ક્યા ક્યા ઘાટ આવેલા છે?
- (2) રેંગોલિથ એટલે શું ?
- (3) ખડકોના મુખ્ય કેટલા અને ક્યા ક્યા પ્રકારો પડે છે.
- (4) જમીન-નિર્માણની પ્રક્રિયા વિશે જણાવો.

2. નીચેની શબ્દ-સંકલનાઓ સમજાવો :

(1) નિકેપણ	(4) ખડક
(2) બાંગર	(5) જમીન
(3) ખનીજ	

3. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર મુદ્દાસર આપો :

- (1) ભારતના દ્વિપસમૂહો
 - (2) ભારતની જમીનના પ્રકારો જણાવી વિસ્તૃત માહિતી આપો.
 - (3) ખનીજોનું વર્ગીકરણ કરો.

4. નીચે આપેલા પ્રશ્નોમાં યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી જવાબ પૂર્ણ કરો :

- (1) પતકાઈ ટેકરીઓ : અરુણાચલ પ્રદેશ :: લૂસાઈ :

(A) નાગાલેન્ડ (B) મહિષપુર (C) મિઝોરમ (D) મેધાલય

(2) નીચેનામાંથી ક્યું વિધાન ખોટું છે ? શોધો

(A) કશીશ : સોનું, ચાંદી, પ્લેટિનમ કીમતી ધાતુમય ખનીજો છે.

(B) કિન્ની : બોક્સાઈટ, ટીટાનિયમ અને મોગનેશિયમ વગેરે હલકી ધાતુમય ખનીજો છે.

(C) ધ્રુવી : હંગસ્ટન, મેગેનીઝ અને કોમિયમ વગેરે અધાતુમય ખનીજો છે.

(D) નિધિ : સીસું, તાંબું અને લોખંડ વગેરે સામાન્ય ઉપયોગમાં લેવાતાં ખનીજો છે.

(3) સાચાં જોડકાં જોડો :

अ

- (1) પ્રસ્તર ખડક
 (2) રૂપાંતરિત ખડક
 (3) આગનેય ખડક
 (A) 1-B, 2-C, 3-A
 (B) 1-A, 2-C, 3-B
 (C) 1-C, 2-B, 3-A
 (D) 1-B, 2-A, 3-C

(4) નીચેનાંમાંથી ક્યું વિધાન સાચું છે ?
 (A) પશ્ચિમધાટ ઉત્તરક્ષેત્રમાં વધુ ઊંઠાયા
 (B) કણ્ણાટકમાં પશ્ચિમધાટને નીલગિયા
 (C) પશ્ચિમધાટ અરબ્સાગારને ડિનારે
 (D) કેરળ અને તમિલનાડુની સીમા

(5) અરવલ્લી અને વિંધ્યાચળની વચ્ચે કૃષ્ણ

6

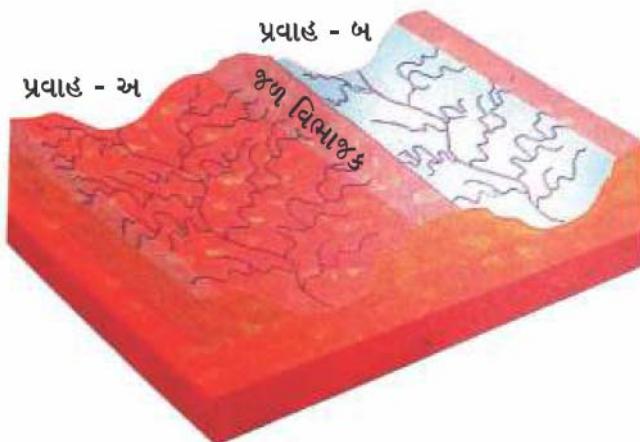
- (A) ગ્રેનાઈટ
(B) ચૂનાનો ખડક
(C) આરસપહાળા (માર્ગલ)

દર-દક્ષિણમાં વ્યાપ્ત છે.
ાદ્રિ કહે છે.
છે ?

પ્રવાજિઓ

- ભારતના મુખ્ય દ્વિપસમૂહોની મુલાકાતનું આયોજન કરો.
 - એટલાસની મદદથી ભારતના ભૂપૃષ્ઠનો નકશો જુઓ અને તેનો અભ્યાસ કરો.
 - ભૂકુંપ અને જવાળામુખી જેવી કુદરતી આપત્તિઓ વિશેની માહિતી એકત્ર કરીને આલબમ બનાવો અને તેનાં મોડલ પણ તૈયાર કરો.

જળ-પરિવાહ શબ્દ એ એક ક્ષેત્રની નદીતંત્રની વ્યવસ્થિત પ્રકાલી માટે વપરાય છે. ભારતનું ભૂપૃષ્ઠ જોતાં જળાય છે કે એક મુખ્ય નદી અને તેની શાખા નદીઓ જુદી જુદી દિશાએથી આવીને જોડાય છે. આ નદીઓનું જળ કોઈ જળાશય, સમુદ્ર કુ રણપ્રદેશને મળે છે. આ પ્રકારે એક નદીતંત્ર દ્વારા તેનો પ્રવાહ જે ક્ષેત્રમાંથી પસાર થાય છે તેને નદી-બેસીન કહે છે. કોઈ પર્વત કે ઉચ્ચભૂમિ નદીઓના જળ-પરિવાહને એકબીજાથી અલગ કરે છે તેને જળ-વિભાજક કહે છે.

15.1 જળ-વિભાજક

આટલું જાણવું ગમશે

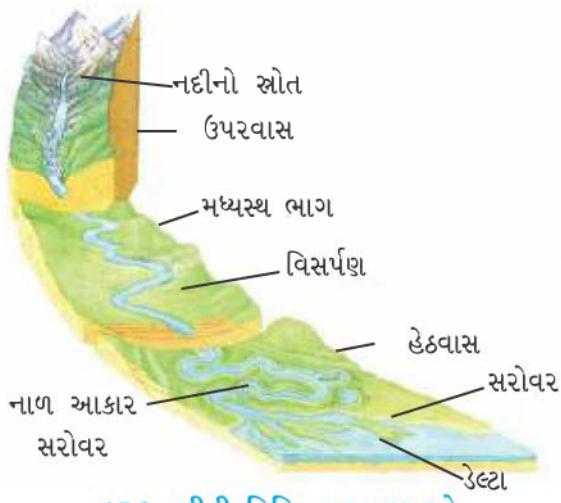
વિશ્વમાં સૌથી મોટો નદી-બેસીન એમેજોન નદીનો છે. ભારતમાં સૌથી મોટો નદી-બેસીન ગંગા નદીનો છે.

ભારતનો જળ-પરિવાહ

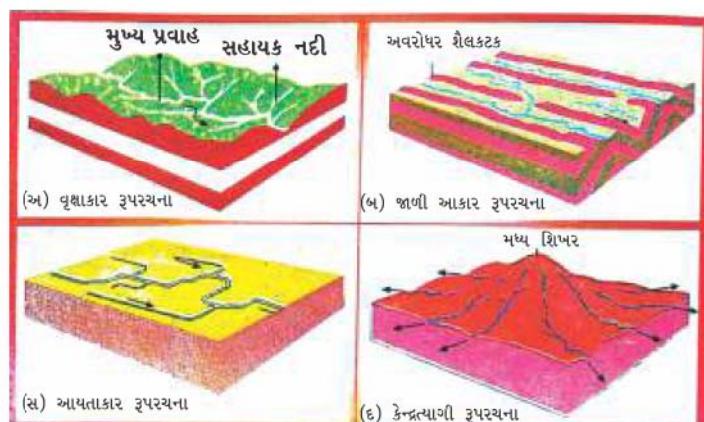
ભારતના જળ-પરિવાહની રચના ભૌગોલિક રચનાના આધારે કરવામાં આવે છે. તેના આધારે ભારતની નદીઓને બે વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે :

(1) હિમાલયની નદીઓ (2) દ્વીપકલ્પીય નદીઓ

પ્રાકૃતિક રચનાની વિશેષતાને કારણે ભારતની નદીઓના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. આને કારણે હિમાલયની નદીઓ અને દ્વીપકલ્પીય નદીઓમાં મોટો તકાવત જોવા મળે છે. હિમાલયની નદીઓમાં જળ પ્રવાહ કાયમી જોવા મળે છે. તેમાં બારેમાસ જળપ્રવાહ રહે છે કેમકે ચોમાસામાં વરસાદના કારણે અને ઉનાણામાં શિખરોનો બરફ પીગળતાં તળેટીના જળજથ્થામાં વધારો થતાં નદીઓના પ્રવાહમાં વધારો થાય છે. હિમાલયની મુખ્ય બે નદીઓ સિંધુ અને બ્રહ્મપુર આ પર્વતમાળાના ઉત્તરના ભાગમાંથી નીકળે છે. આ નદીઓએ પર્વતોને કાપીને કોતરોનું નિર્માણ કર્યું છે. હિમાલયની નદીઓ તેનાં ઉદ્ભવસ્થાનેથી નીકળીને સમુદ્રને મળતાં સ્ફૂર્થી લાંબો રસ્તો પસાર કરે છે.

15.2 નદીની વિભિન્ન અવસ્થાઓ

15.3 નદી પ્રશાલીઓ

નદી-પરિવાહની ત્રણ અવસ્થા

(1) ઉપરવાસ (2) મધ્યस્થભાગ (3) હેઠવાસ

નદી જ્યારે પર્વતીય ક્ષેત્રોમાંથી નીકળે છે ત્યારે તાં તીવ્ર ઘસારણ કરે છે. અહીંથી પોતાની સાથે પુજળ પ્રમાણમાં રેતી અને કાંપ વહાવી જાય છે. મધ્ય તથા હેઠવાસમાં નદીઓનો પ્રવાહ ધીમો પડે છે. અહીં તેઓનું અપવહન વિસર્પા (સર્પકાર) જોવા મળે છે. નદીઓના વિસર્પણને કારણે તથા પૂરના પ્રભાવથી મેદાનોમાં ઘોડાની નાળ જેવા નાળ આકાર સરોવરો રચાય છે. મુખ-પ્રદેશ આગળ નદી અનેક શાખાઓમાં વિભાજિત થાય છે. કાળકમે આ વિભાજિત ભાગ ત્રિકોણ આકારના અતિશય રસાળ-ફળદ્વારા ભાગમાં રૂપાંતર પામે છે, જેને 'ટેલ્ટા' કહે છે.

દ્વીપકલ્પીય નદીઓ મોસમી છે, કારણ કે તેનો જળજથો માત્ર વરસાદ પર આધારિત હોય છે. શુષ્ણક ઋતુ દરમિયાન તેનો પ્રવાહ ઘટી જાય છે અથવા બંધ થઈ જાય છે. હિમાલયની નદીઓની સરખામણીમાં આ નદીઓની લંબાઈ પણ ઓછી છે તેમજ આ નદીઓ છીછરી છે. ભારતની પ્રાકૃતિક રચના તેમજ પહાડોના ઢોળાવના કારણે મોટા ભાગની દ્વીપકલ્પીય નદીઓ પદ્ધિમધાટમાંથી નીકળી પૂર્વ તરફ વહી બંગાળાની ખાડીને મળે છે. દ્વીપકલ્પીય નદીઓ માટે પદ્ધિમધાટ એ મુખ્ય જળ વિભાજક બને છે.

● આટલું જાણવું ગમશે

જળ-પરિવાહની ગોઠવણી :

મુખ્ય નદી અને તેની શાખા નદીઓની ગોઠવણી નીચે પ્રમાણે જોવા મળે છે :

(A) વૃક્ષાકાર પ્રણાલી :

મુખ્ય નદી અને તેની શાખા નદીઓની ગોઠવણીથી એક વૃક્ષની ડાળીઓ જેવી સુંદર રચના થાય તેને વૃક્ષાકાર નદી રચના તરીકે ઓળખાય છે. જેમકે, ગંગા.

(B) જાળી આકાર પ્રણાલી :

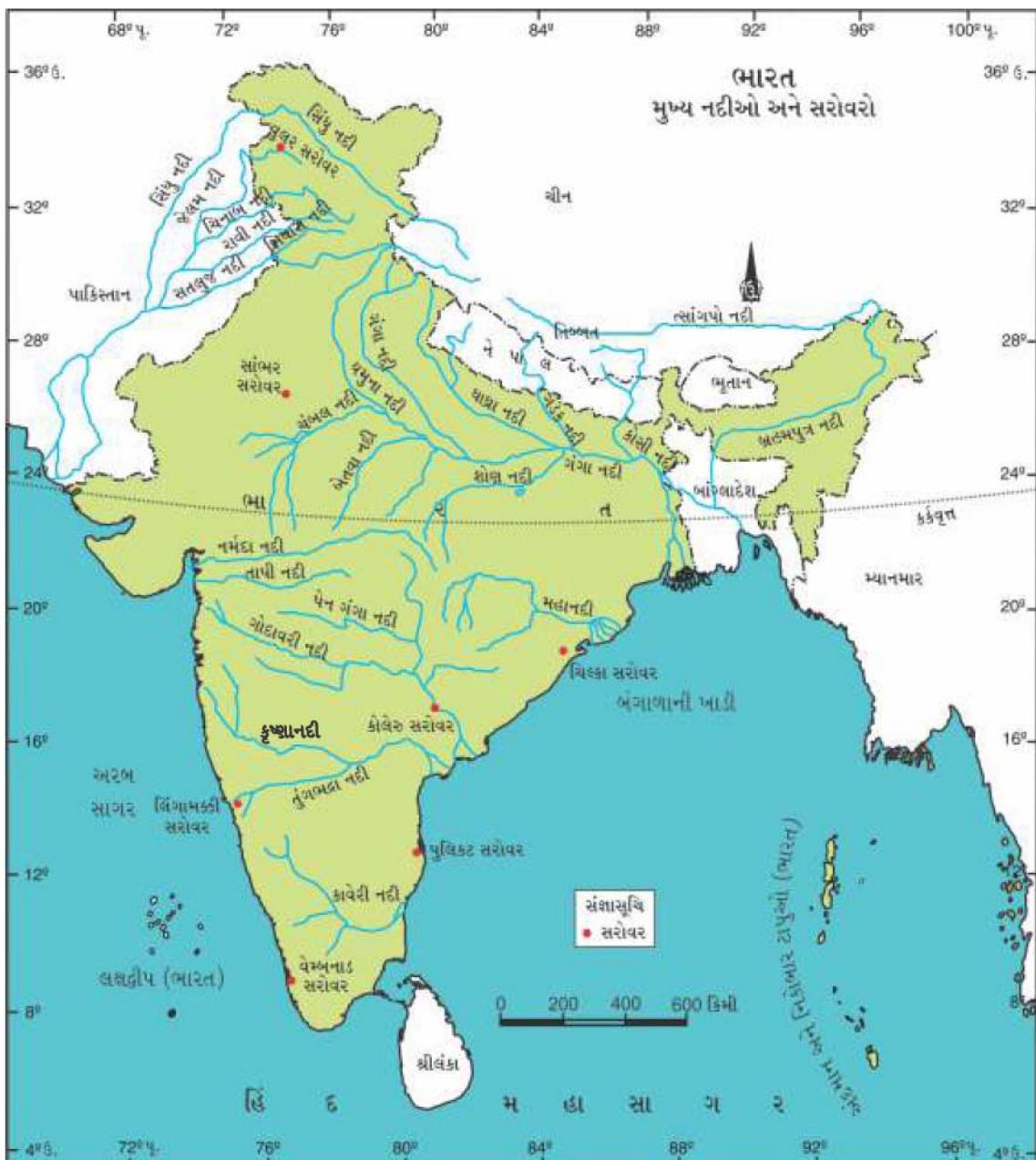
પર્વતીય પ્રદેશમાંથી નીકળતાં ઝરણાં પહાડી ઢોળાવને કારણે એકબીજાને મળે છે ત્યારે તેની રૂપરચના જાળી આકારની બને છે. જેમકે હિમાલયના ઢોળાવો પરથી નીકળતાં અનેક ઝરણાં.

(C) આયતાકાર પ્રણાલી :

મુખ્ય નદી અને શાખા નદીઓ એકબીજાને કાટખૂણો મળતી હોય તો આ નદી રૂપરચનાને આયતાકાર રચના કહે છે. મોટા ભાગે ફાટખીણમાંથી વહેતી નદીઓ આ પ્રકારની રૂપરચના ધરાવે છે. જેમકે નર્મદા.

(D) કેન્દ્રત્યાગી (પર્વતાકાર) પ્રણાલી :

પર્વતીય વિસ્તારમાં એક પર્વતની ચારે બાજુથી ઝરણાં નીકળી ચારે બાજુ નદી રૂપરચના બનાવતા હોય તેને પર્વતાકાર નદી રૂપરચના તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમકે સૌરાષ્ટ્રની નદીઓ.

15.4 ભારત-મુખ્ય નદીઓ, સરોવરો

(1) હિમાલયની નદીઓ : સિંધુ, ગંગા તથા બ્રહ્મપુર હિમાલયમાંથી નીકળતી મુખ્ય નદીઓ છે. આ નદીઓ લાંબી છે તેમજ અનેક શાખા નદીઓ તેમને મળે છે. કોઈ એક મોટી નદી તથા તેની શાખા નદીઓ એકબીજાને મળે તારે જે સ્વરૂપ રચાય છે તેને જળ-પરિવાહ પ્રણાલી કહેવામાં આવે છે.

સિંધુ નદી પ્રણાલી : સિંધુ નદીનું ઉદ્ગમસ્થાન તિથિતમાં આવેલ માનસરોવરની નજીક છે. પ્રથમ તે પણિયમાં વહી ઉત્તર પણિયમ તરફ ગતિ કરે છે. આમ તે લાદાખ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશના લેહ જિલ્લામાં પ્રવેશ કરે છે. અહીં તેણે દુર્ગમ કોતરોનું નિર્માણ કર્યું છે. અહીં તેને ઝાસ્કર, નૂભરા, શ્યોક તથા હુંજા જેવી નદીઓ મળે છે. સિંધુ નદી બાલતિસ્તાન તથા ગિલાગિટ કોત્રમાં વહી અટક આગળ પર્વતીય કોત્રમાંથી બહાર નીકળે છે. સતલુજ, બિયાસ, રાવી, ચિનાબ અને જેલમ તેને મળતી શાખા નદીઓ છે. આ પાંચે નદીઓ પાકિસ્તાનના મિથાનકોટ પાસે સિંધુ નદીને મળે છે. આ બધી નદીઓનો સંયુક્ત પ્રવાહ દક્ષિણ તરફ વહી છેવટે પાકિસ્તાનમાં થઈને અરબ સાગરને મળે છે. આ નદી મેદાની પ્રદેશમાં મંદ પ્રવાહે વહે છે. આ નદી-બેસીનનો ગ્રીજો ભાગ ભારતના જમ્બુ-કશ્મીરના પર્વતીય કોત્રોમાં આવેલો છે.

આટલું જાણવું ગમશે

- સિંધુ નદીની લંબાઈ 2900 કિમી છે.
- સિંધુ નદીના પાણીની વહેંચણી માટે 1960માં પાકિસ્તાન સા�ે વહેંચણી કરાર કરવામાં આવ્યો.
- તે અનુસાર તેના જળજથ્થામાંથી ભારત માત્ર 20 % જળનો ઉપયોગ કરી શકે.
- સત્તલુજ, રાવી અને બિયાસના જળના ઉપયોગથી પંજાબ, હરિયાણા અને રાજસ્થાનનાં દક્ષિણ-પશ્ચિમ ક્ષેત્રોમાં સિંચાઈ શક્ય બની છે.

ગંગા નદી પ્રણાલી : હિમાલયની ગંગોત્રી હિમનદીમાંથી નીકળેલ ભાગીરથી અને અલકનંદા દેવપ્રયાગમાં (ઉત્તરાખંડ) પરસ્પર મળે છે. પહાડી પ્રદેશો છોડી ગંગા હરિદ્વાર આગળથી મેદાની પ્રદેશમાં પ્રવેશે છે.

હિમાલયમાંથી આવતી અનેક નદીઓ ગંગા નદીને મળે છે. જેમાંની મુખ્ય નદીઓ યમુના, ધારા, ગંડક તથા કોસી છે. હિમાલયના યમનોત્રી (યમ્નોત્રી) માંથી યમુના નીકળે છે. આ નદી ગંગાની જમણી બાજુ વહીને અલાહાબાદ પાસે ગંગામાં ભળી જાય છે. ધારા, ગંડક તથા કોસીનાં મૂળ નેપાળમાં છે. તેના કારણે ઉત્તરના મેદાની પ્રદેશમાં દર વર્ષ પૂર્ણો પ્રકોપ જોવા મળે છે. કેટલાક વિસ્તારોમાં ભારે જાન-માલની હાનિ થાય છે; તેમ છતાં આ નદીઓએ રચેલા ફળદૂપ કાંપનાં મેદાનોમાંથી ભારત કૃષિક્ષેત્રો સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શક્યું છે.

દ્વિપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશમાંથી નીકળતી કેટલીક નદીઓમાં ચંબલ અને બેતવા યમુનાને તથા શોણ ગંગા નદીને મળે છે. આ નદીઓ અર્ધ શુષ્ણ ક્ષેત્રોમાંથી નીકળે છે તેમજ તેમની લંબાઈ પણ ઓછી છે. તેઓનો જળજથ્થો પણ મર્યાદિત છે.

ઉત્તર તથા દક્ષિણમાંથી મળતી નદીઓનો સંયુક્ત પ્રવાહ આગળ વધી બે ભાગમાં વહેંચાય છે. એક ફાંટો બાંગલાદેશમાં પ્રવેશે છે, અહીં તેને પદ્માના નામે ઓળખવામાં આવે છે. બીજો ફાંટો પશ્ચિમ બંગાળમાં ભાગીરથી-હુગલી નામે ઓળખાય છે. છેવટે આ બંને પ્રવાહો બંગાળની ખાડીને મળે છે.

ગંગાનો પ્રવાહ બાંગલાદેશમાં પદ્માના નામે ઓળખાય છે. અહીં તે બ્રહ્મપુત્ર નદીના પ્રવાહની સાથે ભળી જાય છે. આ બંનેનો સંયુક્ત પ્રવાહ મેઘના નામે ઓળખાય છે. ગંગા અને બ્રહ્મપુત્ર નદીનો મુખન્તિકોણ પ્રદેશ એ સૌથી વધુ રસાળ ફળદૂપ પ્રદેશ છે. તેને સુંદરવનના નામે ઓળખવામાં આવે છે.

આટલું જાણવું ગમશે

- ગંગાના મુખન્તિકોણ પ્રદેશને ‘સુંદરવન’ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે અહીં ‘સુંદરી’ નામના વૃક્ષો પુષ્ટ પ્રમાણમાં થાય છે.
- ભારતના સંદર્ભે સુંદરવન મુખપ્રદેશ એ મેન્ચુવ જંગલો માટે અત્યંત જાણીતો છે.
- ગંગા નદીની કુલ લંબાઈ 2500 કિમીથી વધુ છે. અંબાલા શહેર ગંગા અને સિંધુ નદી વચ્ચે જળ વિભાજકનું કામ કરે છે. અંબાલાથી સુંદરવન સુધીની લંબાઈ લગભગ 1800 કિમી છે; પરંતુ અહીંથી ધીમો ઢોળાવ છે. અંબાલા સમુદ્ર સપાટીથી 300 મીટરની ઊચાઈએ છે અને સુંદરવન સમુદ્ર સપાટીની નજીક છે. આ ગણતરીએ વિચારતાં પ્રત્યેક 6 કિમીએ એક મીટર ઢોળાવ ઓછો થાય, તેથી આ નદીમાં વિસર્પણ વધારે જોવા મળે છે.

બ્રહ્મપુત્ર નદી પ્રણાલી : બ્રહ્મપુત્ર નદી તિબ્બતમાં આવેલા માનસરોવરની પૂર્વમાંથી તથા સિંધુ અને સત્તલુજના મૂળની નજીકથી નીકળે છે. તેની વધુ પ્રવાહ લંબાઈ ભારતની બહાર છે. આ નદી હિમાલયની શ્રેણીને સમાંતર પૂર્વમાં વહે છે. નામચાબરવા પાસેથી અંગ્રેજ પ્રાઇસિસ આકારે વળાંક લઈ ભારતના અરુણાચલ પ્રદેશમાં પ્રવેશે છે. અહીં તે દિંહાંગના નામે ઓળખાય છે. દિંહાંગ, લોહિત અને કેનુલા જેવી શાખા નદીઓ મળીને અસમમાં બ્રહ્મપુત્ર તરીકે ઓળખાય છે.

આટલું જાણવું ગમશે

- બ્રહ્મપુત્ર નદી એકમાત્ર પુરુષવાચક સર્વનામ ધરાવતી નદી છે. જેની લંબાઈ લગભગ 2900 કિમી છે.
- બ્રહ્મપુત્ર નદીને તિબ્બતમાં ત્સાંગપો અને બાંગલાદેશમાં જમુના નામે ઓળખવામાં આવે છે.
- બ્રહ્મપુત્રના સમગ્ર પ્રવાહ દરમિયાન ‘માઝુલી’ નામનો એક નદીય ટાપુ (Riverine Island) જે વિશ્વમાં સૌથી મોટો છે.

તિબ્બતમાં આ નદીમાં કાંપનું પ્રમાણ બહું ઓછું છે. ભારતમાં આ નદી વધારે વરસાદવાળાં ક્ષેત્રોમાંથી પસાર થાય છે.

તેથી અહીંથી જળ જથ્થાની અને કાંપની માત્રામાં વધારો થાય છે. અસમમાં અનેક શાખા નદીઓ તેને મળે છે. આમ, બ્રહ્મપુર નદી ગુફિત સ્વરૂપમાં વહે છે.

દર વર્ષ વર્ષાત્મકતુમાં આ નદીના જળજથ્થામાં મોટા પ્રમાણમાં વધારો થાય છે. પરિણામે અસમ અને બાંગ્લાદેશમાં વારંવાર આવતા પૂર્થી ભારે વિનાશ થાય છે. ઉત્તર ભારતની બીજી નદીઓ કરતાં આ નદીમાં વિરોધાભાસ જોવા મળે છે. અસમમાં ચોમાસા દરમિયાન પડતા વરસાદને કારણે અહીં વધારે માત્રામાં નિશ્ચેપણ થાય છે. આ નદીમાં રેતીના પ્રમાણમાં વધારો થતાં તેની સપાટી ઉંચે આવતી જાય છે. તેથી આ નદીના પ્રવાહમાં વારંવાર માર્ગ પરિવર્તન જોવા મળે છે.

(૨) દ્વીપકલ્પીય નદીઓ : પશ્ચિમધાટ દ્વીપકલ્પીય નદીઓનો મુખ્ય જળ વિભાજક ગણાય છે. પશ્ચિમધાટ દક્ષિણ ભારતના પશ્ચિમ ડિનારે દક્ષિણથી ઉત્તરદિશામાં વ્યાપ્ત છે. મહાનદી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી વગેરે દ્વીપકલ્પની મુખ્ય નદીઓ છે. આ બધી નદીઓ પૂર્વ તરફ વહી બંગાળાની ખાડીને મળે છે અને મુખત્રિકોણ પ્રદેશ (ઉલ્ટા) ધરાવે છે. પશ્ચિમધાટની પશ્ચિમે અનેક નદીઓ વહે છે. અલબત્ત નર્મદા અને તાપી જેવી મોટી નદીઓ પૂર્વથી વહી પશ્ચિમે આવેલા અરબ સાગરને મળે છે.

નર્મદા-બેસીન : નર્મદા મધ્યપ્રદેશના અમરકંટક પાસેથી નીકળે છે. તે પશ્ચિમ બાજુએ એક ફાટ-ખીણમાં થઈ વહે છે. જબલપુર પાસે સંગેમરમરના ખડકાળ પ્રદેશમાંથી વહે છે. અહીં ઢોળાવને કારણે તીવ્ર વેગથી વહે છે, જ્યાં ધૂઆધાર નામના જળઘોધની રચના થયેલી છે.

આ નદીની શાખા નદીઓની લંબાઈ વધારે નથી. મોટા ભાગની નદીઓ કાટખૂણે મળે છે. આ નદીનો બેસીન મધ્યપ્રદેશ અને ગુજરાતમાં વ્યાપ્ત છે. નર્મદા નદીની લંબાઈ લગભગ 1312 કિમી છે.

તાપી-બેસીન : મધ્યપ્રદેશમાં સાતપુડાની ગિરિમાળાઓ છે. અહીંના બેતૂલ જિલ્લામાંથી તાપી નદી નીકળે છે. તે નર્મદાની સમાતર એક ફાટ-ખીણમાં થઈને વહીને અરબ સાગરને મળે છે. મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રમાં તેનું બેસીન ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત છે.

અરબ સાગર તથા પશ્ચિમધાટની વર્ષ્યેનું ડિનારાનું મેદાન સાંકું છે. અહીંની નદીઓની લંબાઈ ખૂબ જ ઓછી છે. પશ્ચિમ બાજુએ વહેતી મુખ્ય નદીઓની લંબાઈ ખૂબ જ ઓછી છે. પશ્ચિમ બાજુએ વહેતી મુખ્ય નદીઓમાં સાબરમતી અને મહી (મહીસાગર)નો સમાવેશ થાય છે. તાપી નદીની લંબાઈ લગભગ 724 કિમી છે.

ગોદાવરી-બેસીન : આ નદી દ્વીપકલ્પીય નદીઓમાં સૌથી મોટી નદી છે. તે મહારાષ્ટ્રના નાસિક જિલ્લાના પશ્ચિમ ધાટના ઢોળાવોમાંથી નીકળે છે. તેની લંબાઈ લગભગ 1465 કિમી છે. આ નદી પૂર્વમાં વહી બંગાળાની ખાડીને મળે છે. દ્વીપકલ્પીય નદીઓમાં તેનું બેસીન ક્ષેત્ર સૌથી મોટું છે. આ નદી બેસીનનો 50 % ભાગ મહારાષ્ટ્રમાં છે. બાકીનું બેસીન ક્ષેત્ર મધ્યપ્રદેશ અને આંધ્રપ્રદેશમાં છે.

ગોદાવરીને અનેક શાખા નદીઓ મળે છે. જેમાં પૂર્ણા, વર્ધા, પ્રાણહિતા, માંજરા, વેનગંગા તથા પેનગંગાનો સમાવેશ થાય છે. ગોદાવરીનો પ્રવાહન માર્ગ લાંબો અને બેસીન ક્ષેત્ર વિસ્તૃત છે તેથી તેને દક્ષિણાંથી ગંગા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

મહાનદી-બેસીન : મહાનદીનું ઉદ્ગમસ્થાન છતીસગઢના પહાડી ક્ષેત્રમાં છે. તે ઓડિશામાંથી વહીને બંગાળાની ખાડીને મળે છે. તેની લંબાઈ લગભગ 860 કિમી છે. તેનું બેસીન ક્ષેત્ર છતીસગઢ, ઝારખંડ તથા ઓડિશામાં છે.

કૃષ્ણા-બેસીન : તે મહારાષ્ટ્રના પશ્ચિમધાટના મહાબળેશ્વર પાસેથી નીકળે છે. તે લગભગ 1400 કિમી લંબાઈ ધરાવે છે. તેને મળતી શાખા નદીઓમાં તુંગભદ્રા, કોયના, ધાટપ્રભા, મુસી તથા ભીમા છે. તેનું બેસીન ક્ષેત્ર મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક અને આંધ્રપ્રદેશમાં ફેલાયેલું છે.

કાવેરી-બેસીન : કાવેરી પશ્ચિમ ધાટની બ્રહ્મગિરિ પર્વતમાળામાંથી નીકળે છે. તેની લંબાઈ લગભગ 760 કિમી છે. તેને મળતી શાખા નદીઓ અમરાવતી, ભવાની, હેમાવતી તથા કાલિનિ છે. તેનું બેસીન ક્ષેત્ર કેરળ, કર્ણાટક અને તમિલનાડુમાં વ્યાપ્ત છે. તે તમિલનાડુના કુડલૂરના દક્ષિણમાં (કાવેરી પછ્ચનમથી) બંગાળાની ખાડીને મળે છે.

આ સિવાય અન્ય નાની નદીઓ પણ છે, જે પૂર્વ તરફ વહી બંગાળાની ખાડીને મળે છે. તેમાં દામોદર, બ્રાહ્મણી, વૈતરણી, તથા સુવર્ણરેખાનો સમાવેશ થાય છે.

આટલું જાણવું ગમશે

- પૃથ્વી સપાઠી પર આશારે 71 % જલાવરણ છે.
- તેમાંથી 97 % જળ ખારું છે.
- માત્ર 3 % જળ પેયજળ તરીકે ઉપલબ્ધ છે. તેનો ચોથો ભાગ બરફના રૂપમાં છે.

સરોવરો

ભારતમાં અનેક નાનાં-મોટાં સરોવરો આવેલાં છે. મીઠા પાણીનાં સરોવરો હિમાલયના પહાડી વિસ્તારોમાં જોવા મળે છે. મોટા ભાગનાં સરોવરોમાં ચોમાસા દરમિયાન પાણી હોય છે. શુષ્ક ક્ષેત્રોમાં અંતઃસ્થળીય નદીઓ વડે, હિમાલયના ક્ષેત્રોમાં સરોવરોની રથના હિમનદીથી થયેલી છે. કેટલાંક સરોવરો પવન, નદીઓ અને માનવ પ્રવૃત્તિને કારણે રચાયેલા છે. વિસર્પી નદીઓમાં પૂરના પ્રકોપના કારણે ઘોડાની નાળ જેવાં સરોવરો રચાયા છે. સમુદ્રની ભરતીના કારણે ‘લગૂન’ સરોવરો રચાયેલાં છે. ચિલ્કા, કોલેરું અને પુલિકટ આ પ્રકારનાં સરોવરોનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. રાજ્યસ્થાનમાં આવેલું સાંભર સરોવર ખારાપાણીનું સરોવર છે, જેમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે.

મીઠા પાણીનાં સરોવરો હિમાલયના ક્ષેત્રમાં છે. જે હિમ નદી દ્વારા નિર્માણ પામ્યા છે. જે-તે સમયે હિમ નદીના ગર્તમાં પાણી ભરાવાથી સરોવરો રચાયા. હિમ નદીનો બરફ પીગળી જતાં અહીં સુંદર સરોવરો બન્યા. કશ્મીરનું વુલર સરોવર ભૂગર્ભીય ડિયાઓ દ્વારા રચાયેલું છે. આ સિવાય દલ, બીમતાલ, નૈનીતાલ, લોકતાલ અને બડાપાની વગેરે સરોવરો આ ક્ષેત્રોમાં જોવા મળે છે.

સરોવરની ઉપયોગિતા : સરોવરો માનવીને અનેક રીતે ઉપયોગી છે. કેટલીક નદીઓ સરોવરમાંથી પણ ઉદ્ભબે છે. જ્યાં વધુ વરસાદ પડે છે તેવા ક્ષેત્રોમાં આવેલાં સરોવરોમાં વધારે પ્રમાણમાં જળ સંચિત કરી શકાય છે અને સંચિત કરેલા જળનો ઉપયોગ સિંચાઈ અને અન્ય ઉપયોગ માટે થાય છે. સરોવરમાં સંગ્રહ કરેલા પાણીનો ઉપયોગ દુષ્કાળ વખતે પણ થઈ શકે છે માનવીદ્વારા નિર્મિત નદી પર બંધાયેલા બંધો અને તેને અંતર્ગત કેટલાંક સરોવરો જળવિદ્યુત ઉત્પાદન માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે. ઘણાં સરોવરો તો કુદરતી સૌદર્યમાં વધારો કરે છે. પરિણામે આવાં સરોવરો સહેલગાહ તરીકે વિકસિત થયાં છે. સરોવરો મત્સ્ય પ્રવૃત્તિ અને પ્રવાસન સ્થળો તરીકે પણ મહત્વનાં બની રહ્યાં છે.

નદીઓનું આર્થિક મહત્વ

માનવ ઇતિહાસમાં નદીઓનું મહત્વ સૌથી વધુ રહ્યું છે. નદીઓનું પાણી કુદરતી સંસાધન છે. તે માનવીની ઘણી બધી પ્રવૃત્તિઓ માટે અનિવાર્ય છે. તેણે માનવીની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો સંતોષી છે. બેઠી અને ઉદ્યોગોનો વિકાસ નદીઓના કારણે થયો. પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ પણ નદીઓને આભારી રહી છે. મોટા ભાગનાં મોટાં શહેરો નદી-કિનારે વિકાસ પામ્યા. જેમ કે દિલ્હી, કોલકાતા, અમદાવાદ, ભરૂચ, સુરત વગેરે.

ભારત જેવા કૃષિપ્રધાન દેશની કૃષિના વિકાસ માટે નદી એ પાયો ગણવામાં આવે છે. આધુનિક સમયમાં તેના જળનો ઉપયોગ પીવા માટે, સિંચાઈ માટે, જળવિદ્યુત માટે તથા નૌકાવિહાર માટે થાય છે.

નદી-પ્રદૂષણ

નદીના પાણીનો ઉપયોગ ઘરેલું, કૃષિ તથા ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિમાં વધારે પડતો થાય છે. આપણે નદીઓને ‘લોકમાતા’ કહીએ છીએ, તેને પવિત્ર પણ ગણીએ છીએ તેમ છતાં નદીઓમાં ઉદ્યોગોનું મલિનજળ છોડીએ છીએ. શહેરોની ગટરોનાં પાણી શહેર પાસે આવેલી નદીઓમાં ઠલવાય છે. ઉપરાંત શહેરોનો કચરો પણ નદીના પાણીમાં નાખીએ છીએ. પરિણામે માનવી જેને ‘લોકમાતા’ કહે છે, તેવા નદીના પાણીને પ્રદૂષિત કરે છે. આમ, ઔદ્યોગિકિરણ અને શહેરીકરણના પરિણામે જળપ્રદૂષણમાં સતત વધારો થયા કરે છે. નદીના પાણીનું પ્રદૂષણ આપણી રાષ્ટ્રીય સમસ્યા બની ગઈ છે. નદીના પાણીને દૂષિત થતું અટકાવવા સરકાર હાલમાં વિશેષ પ્રકારના પ્રયત્નો કરી રહી છે. આ સંદર્ભે સરકારશ્રીની કામગીરીદારી પણ એટલી જ ઈચ્છનીય છે.

જળ-પ્રદૂષણ અટકાવવાના ઉપાયો

જળ-પ્રદૂષણ ઘટાડવા કરક નિયમોનું પાલન કરાવવું જોઈએ. રાખ્યીય નદી સંરક્ષણ યોજના (National River conservation Project). દ્વારા જળ શુદ્ધીકરણના કાર્યક્રમો અમલી બનાવવા જોઈએ. ઔદ્યોગિક એકમો પોતાનું પ્રદૂષિત પાણી નદીઓમાં ન છોડ તે માટેના કરક નિયમો બનાવવા જોઈએ. ઔદ્યોગિક એકમોએ પોતાના ઉદ્યોગો દ્વારા છોડવામાં આવતા રાસાયણિકજણમાં રહેલાં હાનિકારક તત્ત્વો દૂર કરવાં જોઈએ. દરેક નાગરિકે નદીમાં સ્વચ્છ પાણી રહે તે માટે ઘરનો કચરો નદીના પાણીમાં ન ભણે તેની કાળજી રાખવી જોઈએ.

આટલાં જાગવું ગમશે

- NRCP (National River conservation Project) રાષ્ટ્રીય નદી સંરક્ષણ યોજના.
 - ગંગા નદીના શુદ્ધીકરણના બીજા તબક્કામાં રાષ્ટ્રીય નદી સંરક્ષણ યોજના દાખલ કરી.

स्वाध्याय

1. નીચેના પ્રશ્નોના ટુંકમાં ઉત્તર લખો :

- (1) તફાવત આપો : હિમાલયની નદીઓ – દ્વારા પણ નદીઓ
 - (2) સમજાવો : જળ-પરિવાહ અને જળ વિભાજક
 - (3) સરોવરોની ઉપયોગિતા જણાવો.
 - (4) જળ-પ્રદૂષણ અટકાવવાના ઉપાયો જણાવો.
 - (5) ‘ગોદાવરીને દ્વારા નિયંત્રણ કરું છે’ – કારણ આપો.

੨. ਨੀਚੇਨਾ ਪਥਰੋਨਾ ਉਜ਼ਾਰ ਲਖੋ :

- (1) ગંગા નદી પ્રણાલી વિશે સમજાવો.
 - (2) નર્મદા બેસીન વિશે જણાવો.
 - (3) કણ્ણા અને કાવેરી બેસીનની વિસ્તરત ભાડિતી આપો.

3. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધો :

- (1) નદીઓના વિસર્પણને કારણે કેવાં સરોવરો રચાય છે ?
(A) લગૂન ખોડાની નાળ જેવા લંબગોળ ચોરસ
(2) કોઈ પર્વત કે ઉચ્ચ ભૂમિ નદીઓના વહેણને એક બીજાથી અલગ કરે તેને શું કહેવાય ?
(A) જળ રચના જળ વિભાજક નદી પ્રણાલી બેસીન
(3) નીચેનામાંથી કઈ નદી દ્વીપકલ્યીય નથી ?
(A) ગોદાવરી કૃષ્ણા કોસી કાવેરી
(4) નીચેનામાંથી કયા સરોવરનો ઉપયોગ મીઠું પકવવા માટે થાય છે ?
(A) ઢેબર સાંભર વૂલર નળ
(5) ગંગાને મળતી મુખ્ય નદીઓ કઈ કઈ છે ?
(A) યમુના, ધારા, ગંડક અને કોસી યમુના, ચંબલ, ધારા, કોસી
(C) યમૂના, ધારા, શરાવતી અને કોસી નર્મદા, ધારા, ગંડક અને કોસી

પ્રવત્તિઓ

- નદીઓ અને બહુહેતૂક યોજનાઓના ચાર્ટર્સ તૈયાર કરો.

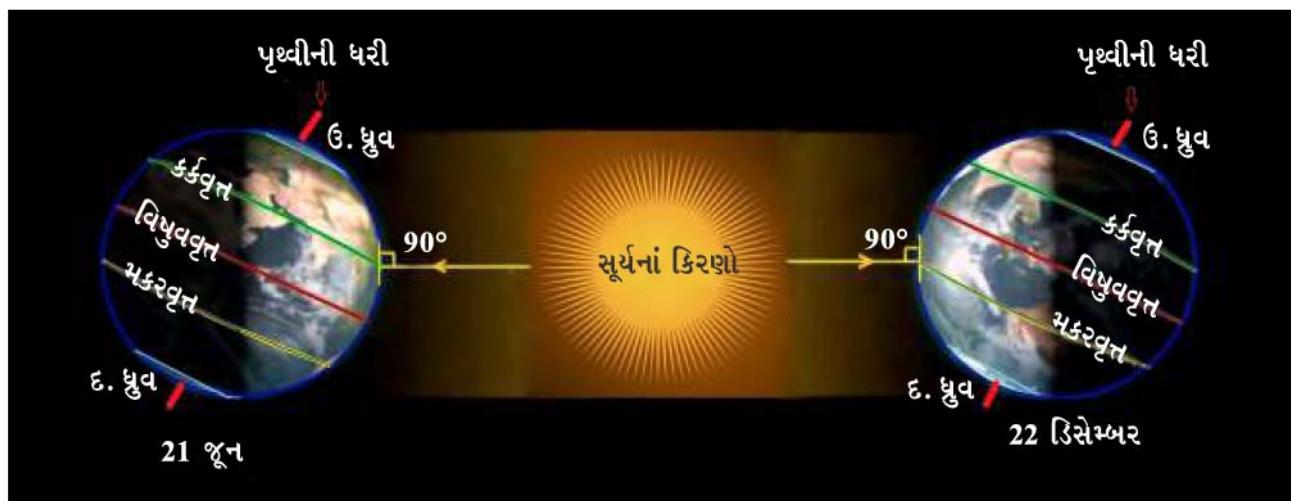
આબોહવા એ વાતાવરણની લાંબાગાળાની સરેરાશ પરિસ્થિતિ છે. સામાન્ય રીતે જે-તે પ્રદેશની 35 કે તેથી વધુ વર્ષાની વર્ષાત્કતુ, ઉનાળા કે શિયાળાના સરેરાશ હવામાનની પરિસ્થિતિ પરથી તેની આબોહવા નક્કી કરવામાં આવે છે. ટૂકમાં, આબોહવા એ ઘણાં વર્ષાની લાંબા સમયગાળાની હવામાનની વિવિધ પરિસ્થિતિઓની સરેરાશ છે.

હવામાન એ વાતાવરણની ટૂક સમયગાળાની સરેરાશ પરિસ્થિતિ છે. દિવસ દરમિયાન કોઈ પણ સમયે હવામાન બદલાઈ શકે છે. હવામાન બદલાવાનો આધાર હવાનું તાપમાન, હવાનું દબાણ, ભેજ, વરસાદ, ધૂમસ કે વાદળોનું પ્રમાણ વગેરે પર રહેલો છે. આપણી ખેતી-પ્રવૃત્તિ પર હવામાનની ઘણી અસર થાય છે. ભારતીય હવામાન ખાતું સમગ્ર દેશનું રોજેરોજનું હવામાન દર્શાવતા નકશાઓ બહાર પાડે છે.

ભારત આબોહવામાં ઘણી વિવિધતાઓ અને વિલક્ષણતાઓ ધરાવતો દેશ છે. પૃથ્વી સપાટીના કેટલાક પ્રદેશોમાં પવનની દિશા ઋતુ પ્રમાણે બદલાય છે. આમ, ઋતુ પ્રમાણે દિશા બદલતા પવનોને ‘મોસમી પવનો’ કહે છે. અરબી ભાષાનો મૂળ શબ્દ “મૌસિમ” (Mausim) પરથી આ પવનોને ‘મોસમી પવનો’ નામ આપવામાં આવ્યું છે. એશિયાખંડમાં ભારત, શ્રીલંકા, બાંગ્લાદેશ, પાકિસ્તાન અને ચ્યાનમાર મોસમી આબોહવા અનુભવતા મુખ્ય દેશો છે.

ऋતુ-પરિવર્તન

ऋતુ-પરિવર્તનનાં મુખ્ય કારણોમાં પૃથ્વીનું સૂર્યની ચારેબાજુ પરિકમણ ઉપરાંત પૃથ્વીની ધરીનું નમન પણ ભાગ ભજવે છે. પૃથ્વીની ધરી 23.5° નમેલી છે અને કક્ષાની સાથે 66.5° નો બૂજો બનાવે છે. પૃથ્વીનાં ધરી નમનને કારણે ઋતુઓ થાય છે. વધારે સમય સૂર્યપ્રકાશ મેળવતા વિસ્તારોમાં ઉનાળો અને ઓછો સમય સૂર્યપ્રકાશ મેળવતા વિસ્તારોમાં શિયાળો અનુભવાય છે. 22 ડિસેમ્બરનાં સૂર્યનાં કિરણો મકરવૃત્ત પર લંબ પડે છે આથી દક્ષિણ ગોળાઈધમાં ઉનાળો અને ઉત્તર ગોળાઈધમાં શિયાળો અનુભવાય છે. તેથી ભારતમાં રાત્રી લાંબી અને ઢંડી અનુભવાય છે. તેવી જ રીતે 21 જૂને કર્કવૃત્ત તરફ સૂર્યનાં લંબ કિરણો ઉત્તર ગોળાઈધમાં પડતાં હોવાથી દિવસ લાંબો બને છે.

16.1 ઋતુ-પરિવર્તન

ધરીભરમણ અને કક્ષાભરમણ ગતિની સીધી અસર માનવ જીવનનાં ખોરાક, પોશાક અને રહેઠાણ પર થાય છે. ભારત જેવા મોસમી આબોહવા ધરાવતા દેશોમાં ઋતુ પ્રમાણે દિશા બદલતા શિયાળાના અને ઉનાળાના મોસમી પવનો ઋતુગત હવામાન પર વ્યાપક અસર કરે છે અને દરેક ઋતુના હવામાનને આગવાં લક્ષણો આપે છે. આથી જ આ આબોહવા ‘મોસમી આબોહવા’ તરીકે ઓળખાય છે.

ભારતની આબોહવાની વિવિધતા

ભારતની આબોહવામાં અનેક બાબતોમાં તિન્નતા છે. દક્ષિણ ભારત દીપકલ્પીય પરિસ્થિતિ ધરાવતો હોવાથી દરિયાકિનારાની સમ આબોહવાનો અનુભવ કરે છે જ્યારે દરિયાકિનારાથી દૂર જતાં ખંડીય આબોહવા અનુભવાય છે. ઉત્તર ભારતનો ઘણો ભાગ દરિયાથી દૂર હોવાથી ત્યાંની આબોહવા ખંડીય છે. ભારતની લગભગ મધ્યમાંથી કર્કવૃત્ત પસાર થાય છે. દક્ષિણ ભાગ ઉષણ કટિબંધમાં

અને ઉત્તર ભાગ સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં આવેલો છે. પરિણામે દેશના જુદા-જુદા ભાગોમાં આવેલાં સ્થળોનાં તાપમાન અને વરસાદમાં ઘણો મોટો તફાવત નોંધાય છે. દા.ત., ઉત્તરે લદ્ધાખમાં આવેલા લેહ તથા દ્રાસનું તાપમાન શિયાળામાં -45° સે સુધી નીચું જાય છે. રાજસ્થાનમાં આવેલા શ્રીગંગાનગર તેમજ અલવર ખાતે ઉનાળાનું તાપમાન 51° સે જેટલું ઊંચું નોંધાયેલ છે. એવી જ રીતે પૂર્વ ભારતમાં મેધાલય રાજ્યના ચેરાપુંજીમાં દુનિયાનો સૌથી વધુ વાર્ષિક વરસાદ 1200 સેમી વરસે છે. ચેરાપુંજીથી આશરે 16 કિમી દૂર આવેલું મૌસીનરમ (Mawsynram) પણ ચોવીસ કલાક દરમિયાન પડેલા મહત્તમ વરસાદી સ્થળ તરીકે પ્રસિદ્ધ પાયું છે. જ્યારે પણ્ણે રાજસ્થાનમાં આવેલા રણપ્રદેશમાં સમગ્ર વર્ષ દરમિયાન કેવળ 10 થી 12 સેમી વરસાદ પડે છે. દેશમાં કોઈ એક પ્રદેશમાં પૂરની વિકટ પરિસ્થિતિએ બયંકર તારાજ સર્જ હોય અને બીજા પ્રદેશમાં વરસાદ ન પડવાને લીધે દુષ્કાળ અને ગરમીની પરિસ્થિતિ સર્જયેલ હોય એવી વિરોધાભાસી આબોહવાકીય સ્થિતિ આપણા દેશમાં જોવા મળે છે. ગાજવીજનાં તોફાનો (Thunder Storm), ધૂળની ડમરીઓ અને ઉષ્ણકટિબંધીય ચકવાતોની વિનાશક અસરો કેટલાક પ્રદેશોમાં થતી રહી છે. આમ, ઋતુગત હવામાન અનેકવિધ રીતે અસરકારક નીવડે છે.

આબોહવાને અસર કરતાં પરિબળો

પૃથ્વી સપાટી પર તાપમાન, વાતાવરણીય દબાણ, પવનો, બેજ, વરસાદ વગેરે વાતાવરણીય ઘટકોનાં પ્રમાણ અને વિતરણ પર અંકુશ ધરાવતાં કેટલાંક પરિબળો છે જે આબોહવાને અસર કરતાં પરિબળો ગણાય છે. ભારતની આબોહવાને અસર કરતાં પરિબળો નીચે મુજબ છે :

અક્ષાંશ : પૃથ્વી સપાટી પર આબોહવાના પ્રકાર જે-તે પ્રદેશોના અક્ષાંશ પ્રમાણે બદલાય છે. આબોહવામાં તત્ત્વોનું વિતરણ મોટા ભાગો અક્ષાંશને અનુસરે છે. બે કભિકઅક્ષાંશો વચ્ચે આશરે 111 કિમીનું અંતર હોય છે. વિષુવવૃત્તની આસપાસના પ્રદેશ પર સૂર્યનાં કિરણો લગભગ લંબ પડે છે તેથી ત્યાં બારેમાસ ગરમી પડે છે. ભારત ઉષ્ણ કટિબંધીય અને સમશીતોષ્ણ કટિબંધીય એવા બે આબોહવાકીય પરિસ્થિતિ ધરાવતા વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે.

સમુદ્રથી અંતર : સમુદ્ર વિસ્તારથી જમીન પ્રદેશનાં અંતરો એ આબોહવા પર અસર કરનાર બીજું મહત્વનું પરિબળ છે. સૂર્યની ગરમી સંધરવાની તેમજ તેની આપ-લે કરવાની શક્તિ જમીન અને પાણીમાં જુદી જુદી છે. પરિણામે, સમુદ્ર અને તેના કિનારા નજીકના ભૂમિભાગો પર સમ આબોહવા અનુભવાય છે. જ્યારે કિનારાથી દૂર અંદરના ભાગો તરફ જતા ભૂમિખંડોની આબોહવા વિષમ બને છે. ભારતમાં મુંબઈ દરિયાકિનારે હોવાથી ત્યાં સમ આબોહવા રહે છે જ્યારે નાગપુર કે હિલ્લી દરિયાથી દૂર હોવાથી ત્યાં વિષમ આબોહવા અનુભવાય છે.

સમુદ્ર સપાટીથી ઊંચાઈ : સમુદ્રની સપાટીથી વાતાવરણમાં જેમ ઊંચે જઈએ તેમ હવાનું દબાણ અને હવાનું તાપમાન ઘટતું જતું જોવા મળે છે. જ્યારે ભૂપૃષ્ઠની ઊંચાઈ વરસાદમાં વધારો કરે છે. લિમાલય પર્વતની ઊંચાઈને લીધે તેનાં બહુ ઊંચાં શિખરો બારેમાસ બરફથી છાવાયેલા રહે છે. બેજવાળી હવા ઊંચે ચડતાં ઢંડી બને છે અને વરસાદ આપે છે. અસમ, મેધાલયના પહાડી પ્રદેશોમાં તો જેમ ઊંચાઈ વધતી જાય છે તેમ વરસાદનું પ્રમાણ વધતું જોવા મળે છે. સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં પૃથ્વી સપાટીથી ઊંચે તરફ જતાં 165 મીટરે 1° સે અથવા તો સરેરાશ 1000 મીટરે 6.5° સે તાપમાન ઘટે છે.

વાતાવરણીય દબાણ અને પવનો : ભારત ઉત્તર-પૂર્વી વ્યાપારિક પવનોવાળા ક્ષેત્રમાં આવેલ છે. આ પવનો ઉત્તર ગોળાઈના ઉષ્ણ કટિબંધીય ગુરુદાબદ્પના ભારે દબાણ પટાઓ દ્વારા સર્જય છે. આ પવનો પૃથ્વીના ધરીભ્રમણને લીધે થોડા મરડાઈને વિષુવવૃત્ત તરફ વાય છે. ભૂતકણમાં દરિયાઈ માર્ગ થતા વેપાર માટે આ પવનોનો લાભ લેવામાં આવતો તેથી તેને ‘વ્યાપારી પવનો’ કહે છે. આ પવનો ભૂભાગમાંથી ઉત્પન્ન થઈને વાતા હોવાથી સામાન્યત: બેજનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હોય છે; પરંતુ ભારતની દક્ષિણ હિંદ મહાસાગર આવેલો છે તથા પણ્ણે અરબ સાગર તથા પૂર્વમાં બંગાળાની ખાડી છે. આ વિશાળ જળરાશને લીધે તેના ઉપરથી વાતા પવનો બેજવાળા બને છે અને ભારતમાં વરસાદ લાવે છે.

શિયાળામાં હિમાલયની ઉત્તરમાં ભારે દબાણ હોય છે. આ ક્ષેત્રમાંથી ઠંડા અને સુકા પવનો દક્ષિણાં હળવા દબાણવાળા સમુદ્ર વિસ્તારો તરફ વાય છે. ઉનાળામાં મધ્ય એશિયા અને ભારતના ભૂમિભાગોમાં ઊંચા તાપમાનને કારણે હવાનું હલકું દબાણ રચાય છે. આ સમયે દક્ષિણ હિંદ મહાસાગર પર ભારે દબાણ હોય છે તેથી હિંદ મહાસાગર પરથી પવનો ઉત્તરના હલકા દબાણ તરફ એંચાઈ આવે છે. આ પવનોને દક્ષિણ-પણ્ણે મોસમી પવનો કહે છે. તે બેજવાળા હોવાથી ભારતમાં વરસાદ લાવે છે.

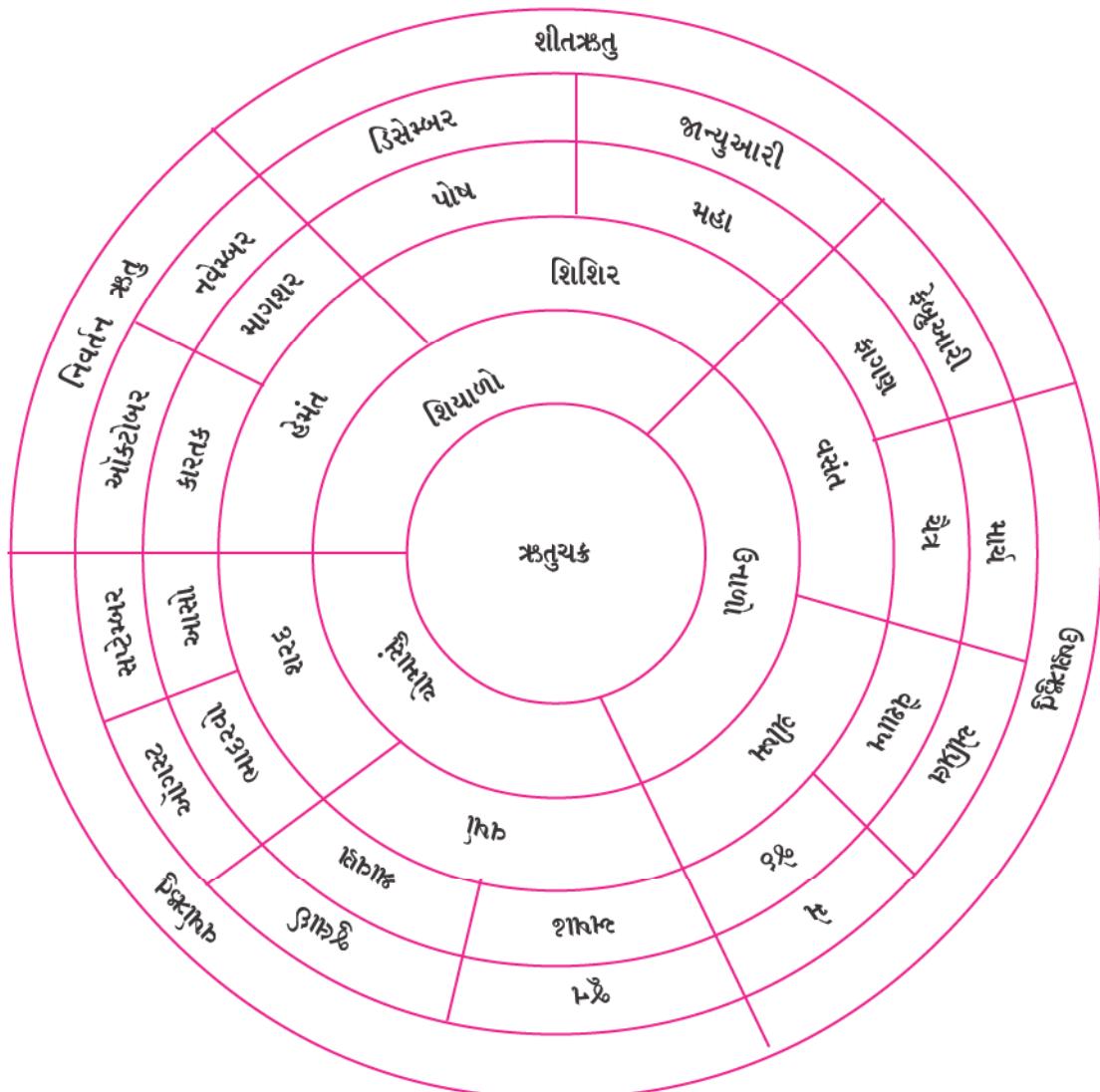
ભારતીય વિસ્તારથી દૂર આવેલા કેટલાક પ્રદેશો ઉપર ક્યારેક વિશિષ્ટ ઘટના આકાર લે છે. જેનાથી આબોહવાની દીર્ઘકાલીન પ્રણાલીમાં તે સમય પૂરતો થોડો તફાવત સર્જય છે. ભારતના હવામાન ઉપર જોટ સ્ટ્રીમ, પણ્ણીમી વિક્ષોભ (વેસ્ટર્ન ડિસ્ટર્બન્સીઝ), અલ-નીનો, આઈ.ટી.સી.ઝેન જેવી ઘટનાઓએ ઘણી અસરો કરી છે. આમ છતાં એકંદરે ભારતની મોસમી આબોહવાની લાક્ષણિકતાઓ જળવાઈ રહી છે.

ભારતનું ઋતુચક

આપણા દેશમાં લગભગ બે-બે માસના સમયગાળા દરમિયાન હવામાન લગભગ એકસરખું જ રહે છે. આ બે-બે માસના સમયગાળાને 'ઋતુ' કહીએ છીએ. ભારતમાં પરંપરાગત રીતે છ ઋતુઓ ગણવામાં આવે છે : હેમંત, શિશિર, વસંત, ગ્રીઝ, વર્ષા અને શરદ. આ ઋતુઓમાં પણ નજીક આવતી બે ઋતુઓમાં હવામાનની પરિસ્થિતિમાં બહુ મોટો તફાવત જોવા મળતો નથી એટલે બે-બે ઋતુઓને સાથે ગણી લઈએ તો વર્ષની મુખ્ય ત્રણ ઋતુઓ જ ગણાય : (1) શીતઋતુ (2) ઉષાઋતુ (3) વર્ષાઋતુ. ભારતમાં ઋતુઓ સ્પષ્ટપણે બદલાતી અનુભવાય છે. શિયાળો બેસતાં હવામાનની પ્રારંભ થાય છે. ઉનાળામાં કમશઃ તાપમાનમાં વધારો થતો જાય છે. ચોમાસું બેસતાં હવામાન બેજ વધવા માંડે છે અને વરસાદ આવે છે.

ભારત સરકારની દિલ્લી ખાતે આવેલી હવામાન ખાતાની કચેરીએ ભારતની આબોહવાના સંદર્ભમાં સમગ્ર વર્ષની ચાર ઋતુઓમાં વહેંચણી કરી છે :

- (1) શીતઋતુ - શિયાળો - ડિસેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી
- (2) ઉષાઋતુ - ઉનાળો - માર્ચથી મે
- (3) વર્ષાઋતુ - ચોમાસું - જૂનથી સપ્ટેમ્બર
- (4) નિર્વર્તન ઋતુ - પાછા ફરતાં મોસમી પવનોની ઋતુ - ઓક્ટોબરથી નવેમ્બર

16.2 ભારતનું ઋતુચક

શીતઝરતુ (ડિસેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી)

ભારતમાં ડિસેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી ત્રણ માસના સમયગાળાને શીતઝરતુ કે શિયાળો ગણવામાં આવે છે. 22 સપ્ટેમ્બરથી 21 માર્ચ સુધી સૂર્યનાં કિરણો દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં સીધાં પડે છે. ભારત ઉત્તર ગોળાર્ધમાં આવેલો હોવાથી ડિસેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી સુધી સૂર્યનાં ત્રાંસાં કિરણોની અસર હેઠળ રહેવાથી ઓછું તાપમાન અનુભવાય છે. મધ્ય એશિયામાંથી ભારત તરફ દ.પૂ. દિશાના પવનો વાય છે. આ પવનો સૂક્ષ્મ અને ઠંડા હોય છે. તેથી હવામાન સૂક્ષ્મ અને ઠંડું હોય છે. આ ઝરતુ દરમિયાન આકાશ સામાન્ય રીતે વાદળાં વગરનું સ્વચ્છ રહે છે.

ઉ.પ. ભારત પ્રમાણમાં વધુ ઠંડો રહે છે. કારણ કે તે સમુદ્રથી વધુ દૂર આવેલો છે અને તેનો અમુક ભાગ રણપ્રદેશ છે. શિયાળામાં આ પ્રદેશ ઉપર હવાનું ભારે દબાણ તૈયાર થાય છે. આથી પવનની દિશા બદલાય છે. અહીંના ભારે દબાણમાંથી ઠંડા અને સૂક્ષ્મ પવનો ઉદ્ભલવે છે. આ પવનો જ્યાં જ્યાં પહોંચે છે ત્યાં તાપમાનમાં ઘટાડો કરે છે. દિલ્હીનું શિયાળાનું તાપમાન ઘણીવાર 10° સે કરતાં પણ નીચું જાય છે. અલાહાદાદમાં 16° સે અને કોલકાતામાં 18° સે તાપમાનની આસપાસ રહે છે. આ સમયે હિમાલયમાં તાપમાન અત્યંત ઓછું હોય છે. શિમલા, દાર્જિલિંગનું જાન્યુઆરી માસનું તાપમાન 5° સે જેટલું હોય છે. હિમાલયમાં જ્યારે હિમવર્ષા થાય છે ત્યારે ત્યાંથી ઠંડી અને ભારે હવા ઉત્તર ભારતના મેદાન તરફ ધસી આવે છે. પરિણામે આ મેદાનો સહિત રાજ્યસ્થાન અને ગુજરાતમાં ઠંડીનું મોજું ફરી વળે છે. તાપમાનમાં એકાએક ઘટાડો થાય છે. કેટલાક ભાગોમાં ‘હિમ’ પડતાં કપાસ જેવા પાકને નુકસાન પણ થાય છે. અલબત્ત, શીતઝરતુમાં ઊંચા પર્વતીય વિસ્તારો સિવાય ભારતમાં તાપમાન ઢાર બિંદુથી નીચું જતું નથી. કારણ કે, હિમાલયની ગિરિજાળાઓ મધ્ય એશિયા તરફથી આવતા અતિશય ઠંડા પવનોને રોકે છે અને ભારતને સખત ઠંડીથી બચાવે છે.

આટલું જાણવું ગમશે

ભારતનાં હવામાન બાબતે સમાચારપત્રોમાં વારંવાર વપરાતા કેટલાક શબ્દોને ઓળખીએ...

જેટ સ્ટ્રીમ

બંને ગોળાર્ધમાં આશરે 30° અક્ષાંશની આસપાસ 8 થી 15 કિમીની ઊંચાઈના વાતાવરણમાં સર્પાંકાર પહૃતમાં અત્યંત વેગીલા પવનો વાતા જોવા મળે છે. આ પવનો ‘જેટ સ્ટ્રીમ’ કે ‘જેટ પવનો’ તરીકે ઓળખાય છે. જેટ સ્ટ્રીમની સરેરાશ ઝડપ કલાકના આશરે 150 કિમી જેટલી છે અને આ પવનપહૃતી મધ્યભાગમાં પવનોનો વેગ 400 કિમી જેટલો રહે છે. શિયાળામાં આ પવનો હિમાલયના દક્ષિણ ઢોળાવો ઉપર વાય છે અને ઉનાળામાં તે દ્વીપકલ્યિય ભારત ઉપર સ્થિર થયેલા હોય છે. વધુ ઊંચાઈએ વાતા આ પવનો વરસાદ લાવવામાં મદદરૂપ થાય છે.

પશ્ચિમી વિક્ષોભ (વેસ્ટર્ન ડિસ્ટર્બન્સીજ)

પશ્ચિમ એશિયા ઉપર રચાતો જેટ સ્ટ્રીમ પૂર્વ દિશામાં વાય છે તેની અસર પશ્ચિમ એશિયાના દેશો, ઉ.પ. ભારત, પાકિસ્તાન તથા અફ્ઘાનિસ્તાન ઉપર વરતાય છે. આ પવનોની સાથે આવતાં ખૂણનાં તોફાનો છેંક બાંગ્લાદેશ સુધી તેમની અસર પહોંચાડે છે. શિયાળામાં ઉત્તર ભારતનાં આ આહ્લાદક હવામાનમાં તે અવારનવાર વિક્ષેપ પાડે છે. પરિણામે ત્યાં ઊંચા પહાડીપ્રદેશોમાં ભારે હિમવર્ષા તથા મેદાની ભાગોમાં થોડોઘણો વરસાદ પડે છે, જે રવીપાક માટે ખૂબ જ આશીર્વાદરૂપ બને છે. આને લીધે ક્યારેક ગુજરાતમાં પણ ‘ક્રોસમી’ વરસાદ પડે છે, જેનાથી ક્યારેક ખેતીપાકને નુકસાન પહોંચે છે.

શિયાળા દરમિયાન ઉત્તર ભારત કરતાં દક્ષિણ ભારતની પરિસ્થિતિ જુદી છે. દક્ષિણ ભારત ઉખાકટિબંધમાં આવેલો છે. વિખુવૃત્તની નજીક છે તથા દ્વીપકલ્યિય આકાર ધરાવે છે. તેના અંદરના ભાગમાં આવેલા પ્રદેશો સમુદ્રથી વધુ દૂર નથી તેથી અહીં શિયાળામાં ઉત્તર ભારત જેવી કાતિલ ઠંડી અનુભવાતી નથી. હિમવર્ષા થતી નથી. તાપમાન પણ ઘણું નીચું જતું નથી. દા.ત., જાન્યુઆરી માસમાં કોચીનનું તાપમાન 26° સે, મહુરાઈનું 25° સે અને ચેન્નઈનું તાપમાન 24° સે હોય છે. જોકે દક્ષિણ ભારતના પહાડી સ્થળો શિયાળામાં નીચાં તાપમાનનો અનુભવ કરે છે. દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ જતાં તાપમાનમાં ઘટાડો થતો જાય છે. ભારતમાં શિયાળો ખૂબ જ સ્વૂર્તિદાયક અને આરોગ્યવર્ધક હવામાનનો ઝરતુગાળો ગણાય છે. લાંબી અને ઠંડી રાત્રીને કારણે વહેલી સવારે જાકળ અને ધૂમ્મસ ઘણા ભાગમાં અતિ સામાન્ય છે. દિવસો ટૂંકા અને રાત્રી લાંબી હોય છે. શિયાળામાં જમીન પરથી વાતા સૂક્ષ્મ પવનો સામાન્ય રીતે વરસાદ લાવતા નથી પણ ઉ.પૂ.ના મોસમી પવનો બંગાળાની ખાડી ઓળંગની આવતા હોવાથી બેજ લઈને આવે છે. આ લેજવાળા પવનો કોરોમંડલ તટ ઉપર વધુ વરસાદ આપે છે. ઉ.પૂ. ભારતમાં પશ્ચિમી વિક્ષોભ તથા વંટોળને લીધે થોડો વરસાદ પડે છે. પંજાબ તથા હરિયાણામાં આ વરસાદ રવીપાક માટે ખૂબ જ અનુકૂળ બને છે. આ પવનો ક્યારેક ગુજરાતમાં પણ વરસાદ આપે છે. કસમયે પડતા આ વરસાદને ક્રોસમી વરસાદ (માવહું) કહે છે.

આટલું જાણવું ગમશે

ભારતનાં હવામાન બાબતે સમાચારપત્રોમાં વારંવાર વપરાતા કેટલાક શબ્દોને ઓળખીએ...

અલ-નીનો (El-Nino)

અલ-નીનો સ્પેનિશ ભાષાનો શબ્દ છે. તેનો શાબ્દિક અર્થ ‘નાનું બાળક’ એવો થાય છે. આ નામ પેરુના માઇનારોએ બાળ ઈસુના નામ પરથી આપેલ છે. કારણ કે સામાન્ય રીતે તેનો પ્રારંભ નાતાલની આસપાસ જોવા મળે છે. વાતાવરણીય તથા સામુદ્રિક અસરોથી દક્ષિણ અમેરિકાના પેરુ દેશની પણ્યમે પોસિફિક કિનારા નજીક ગરમ પ્રવાહ ઉદ્ઘબવે છે. આ પ્રવાહ પણ્યમ તરફ વહે છે અને તેની અસર ભારત સુધી અનુભવાય છે. અલ-નીનો નામની વિશેષ ઘટના ક્યારેક આકાર લે છે. જ્યારે જ્યારે અલ-નીનો ઘટના બને છે ત્યારે ભારતની વર્ષાત્રકૃતુના સમયગાળામાં તથા વરસાદના પ્રમાણમાં ઘણો ફેરફાર થાય છે.

આઈ.ટી.સી. ઝોન (ITCZ)

વાપારી પવનો જ્યાં ભેગા થાય છે ત્યાં વિષુવવૃત્ત ઉપર વિશાળ હળવું દબાણક્ષેત્ર રચાય છે. તેને આંતર ઉષણ કટિબંધીય અભિસરણ ક્ષેત્ર (Inter Tropical Convergence Zone) કહે છે. આ વાપારી પવનોના પ્રવાહ સ્વરૂપે ઊચા ચેડે છે. જુલાઈ માસમાં આ અભિસરણ ક્ષેત્ર 20° થી 25° ઉત્તર અક્ષાંશીય પ્રદેશો ઉપર સ્થિર થાય છે. ભારતમાં તે ગંગાના મેદાન ઉપર કેન્દ્રિત થાય છે. તેનાં લીધે અહીં રચાતાં હળવા દબાણ ક્ષેત્રને લીધે દક્ષિણ ગોળાર્ધના મહાસાગરો ઉપર ઉદ્ઘબવેલા આ પવનો ઉત્તર તરફ વાય છે તેના લીધે ભારતના કેટલાક ભાગમાં વરસાદ પડે છે. શીતાત્રકૃતુના દરમિયાન આ અભિસરણ ક્ષેત્ર વધુ દક્ષિણમાં ખસે છે. જેના લીધે પવનોની દિશા ઉત્તરપૂર્વની થઈ જાય છે.

ગ્રેટાન્ડટુ (માર્યથી મે)

ભારતમાં માર્યથી મે સુધીનો સૂકો અને ગરમ હવામાનવાળો ઋતુગાળો ‘ઉનાળો’ કહેવાય છે. માર્યથી મે મહિના સુધી ભારતના જમીન ભાગો પર સૂર્યનાં લંબ કિરણો દક્ષિણથી ઉત્તર ક્રમશઃ પડતા જાય છે. તેથી ભૂમિભાગો વધુ ને વધુ ગરમ થતાં જાય છે. તાપમાન સતત ઊંચું જતું જાય છે. માર્ય મહિનો દક્ષિણ ભારત માટે સૌથી વધુ ગરમ હોય છે. આ સમયે ત્યાં કેટલાંક સ્થળોનું તાપમાન 40° સે જેટલું ઊંચું રહે છે, જ્યારે એપ્રિલ-મે મહિનાઓ દરમિયાન મધ્ય અને ઉ. પ. ભારત સૌથી વધુ ગરમીનો અનુભવ કરે છે. ત્યાં કેટલાંક સ્થળો તો 45° સે થી 50° સે તાપમાનનો અનુભવ કરે છે. આમ, ઉનાળામાં સમગ્ર ભારતમાં એકદરે ગરમ હવામાન અનુભવાય છે. દ્વીપકલ્પીય અને ઉચ્ચપ્રદેશની ઊંચાઈને લીધે દક્ષિણ ભારતમાં ઉનાળો થોડો સૌભ્ય હોય છે. ઉત્તર ભારતની સરખામણીમાં અહીં તાપમાનનો આંક નીચો રહે છે. દિલ્હી અને અલાહાબાદમાં તાપમાન 34° સે હોય ત્યારે મહુરાઈનું તાપમાન 30° સે, કોચીન અને બંગાલુરુનું તાપમાન 27° સે જેટલું હોય છે. આમ, દક્ષિણમાં તાપમાન ઉપર સમુદ્રની અસર અને ભૂપૃષ્ઠની ઊંચાઈની અસર થતી જણાય છે.

આટલું જાણવું ગમશે

નોર્થેસ્ટર

ઉત્તર ભારત અને ઉ. પૂ. ભારત ઉપર હવાનું હલકું દબાણ પૂર્વમાં છેક બિહાર સુધી વિસ્તરેલું હોય છે. જેના લીધે જારખંડ અને ઉત્તર ઓડિશાના ઉચ્ચપ્રદેશીય વિસ્તારો ક્યારેક ખૂબ ગરમ થઈ જાય છે, ત્યારે તેને નોર્થેસ્ટર કહે છે. તે સ્થાનિક નામ કાળ વૈશાખી તરીકે ઓળખાતા આ પવનનાં તોફાનો પૂર્વ ભારતમાં ઘણું નુકસાન કરે છે.

‘લૂ’

પણ્યમ અને ઉ. પ. ભારતના સૂકો જમીન ભાગોમાં ધૂળની ઉમરીઓ કે ધૂળનાં તોફાનો અતિ સામાન્ય છે. ઉનાળામાં ખાસ કરીને મે મહિનામાં ઉત્તર ભારતમાં અતિ ગરમ પવનો ઝૂકાય છે જે લૂ તરીકે ઓળખાય છે. તેની અતિશય ગરમીથી મનુષ્યો, પશુ-પંખીઓ મૃત્યુને ભેટે છે.

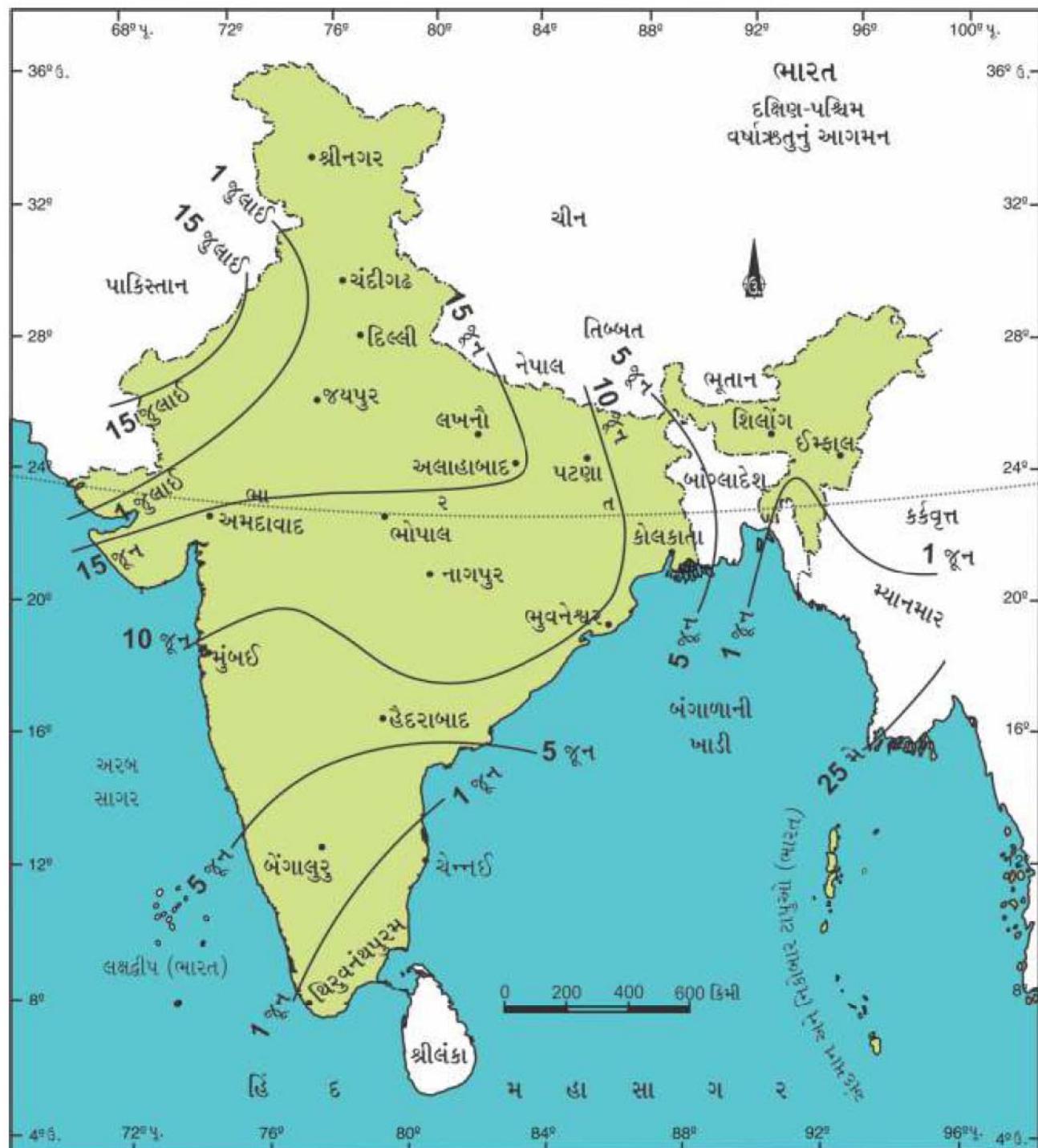
બંગાળની ખાડી અને અરબ સાગર ઉપર આ ઋતુમાં ઉષણ કટિબંધીય ચક્કવાત તૈયાર થતા હોય છે, જે કિનારા તરફ આગળ વધતાં કિનારાના પ્રદેશમાં ક્યારેક ભારે નુકસાન સર્જે છે. દેશનો મોટો ભાગ ઉનાળા દરમિયાન ગરમ અને સૂકું હવામાન અનુભવ છે. ઘણા પ્રદેશોમાં આ સમયગાળા દરમિયાન વરસાદ પડતો નથી પરંતુ કેટલીક વાર મે માસ દરમિયાન મલભાર કિનારે થોડો વરસાદ પડે છે. જે કરીના પાકને પક્કવાતમાં મદદરૂપ થાય છે. જેને આમ્રવૃષ્ટિ કહે છે, જે કરી અને કોઝીના પાક માટે ઘણો જ ઉપયોગી થાય છે.

વર્ષાત્રકૃતુ (જૂનથી સપ્ટેમ્બર)

ભારત ખેતીપ્રધાન દેશ હોવાથી વર્ષાત્રકૃતુ ભારતની મહાવની ઋતુ ગણાય છે. જૂનથી સપ્ટેમ્બર દરમિયાન દેશનો આશરે 80 % વરસાદ પડે છે. ભારતનો ખેડૂત વર્ષાત્રકૃતુના પ્રારંભથી જ ખેતીની પ્રવૃત્તિમાં ગૂંધાયેલો રહે છે. આ ઋતુમાં થતો વરસાદ

અને ભેજવાળું તથા વાદળછાયું હવામાન ભારત તરફ વાતા દક્ષિણ-પશ્ચિમ (નૈર્કાત્ય) મોસમી પવનોને આભારી છે. તેથી જ આ ઋતુને 'નૈર્કાત્યના મોસમી પવનોની ઋતુ' પણ કહે છે. ભારતના લગભગ બધા જ વિસ્તારોમાં તેનાથી વરસાદ થાય છે.

મે. મહિનાના અંત સુધીમાં ભારતમાં અને મધ્ય એશિયાના ભૂમિ ભાગોમાં ઊંચા તાપમાનને કારણે હવાનું હલકું દબાણ રચાય છે. આ સમયે દક્ષિણે હિંદુ મહાસાગર પર ભારે દબાણ હોય છે. તેથી હિંદુ મહાસાગર પરથી પવનો ઉત્તરના હલકા દબાણ તરફ ખેચાઈ આવે છે. આમ, જૂનથી સપ્ટેમ્બર સુધી સમુદ્ર પરથી ઉનાળાના મોસમી પવનો ભારત પર વાય છે. આ પવનો ભેજવાળા હોવાથી ભારતમાં વરસાદ લાવે છે.

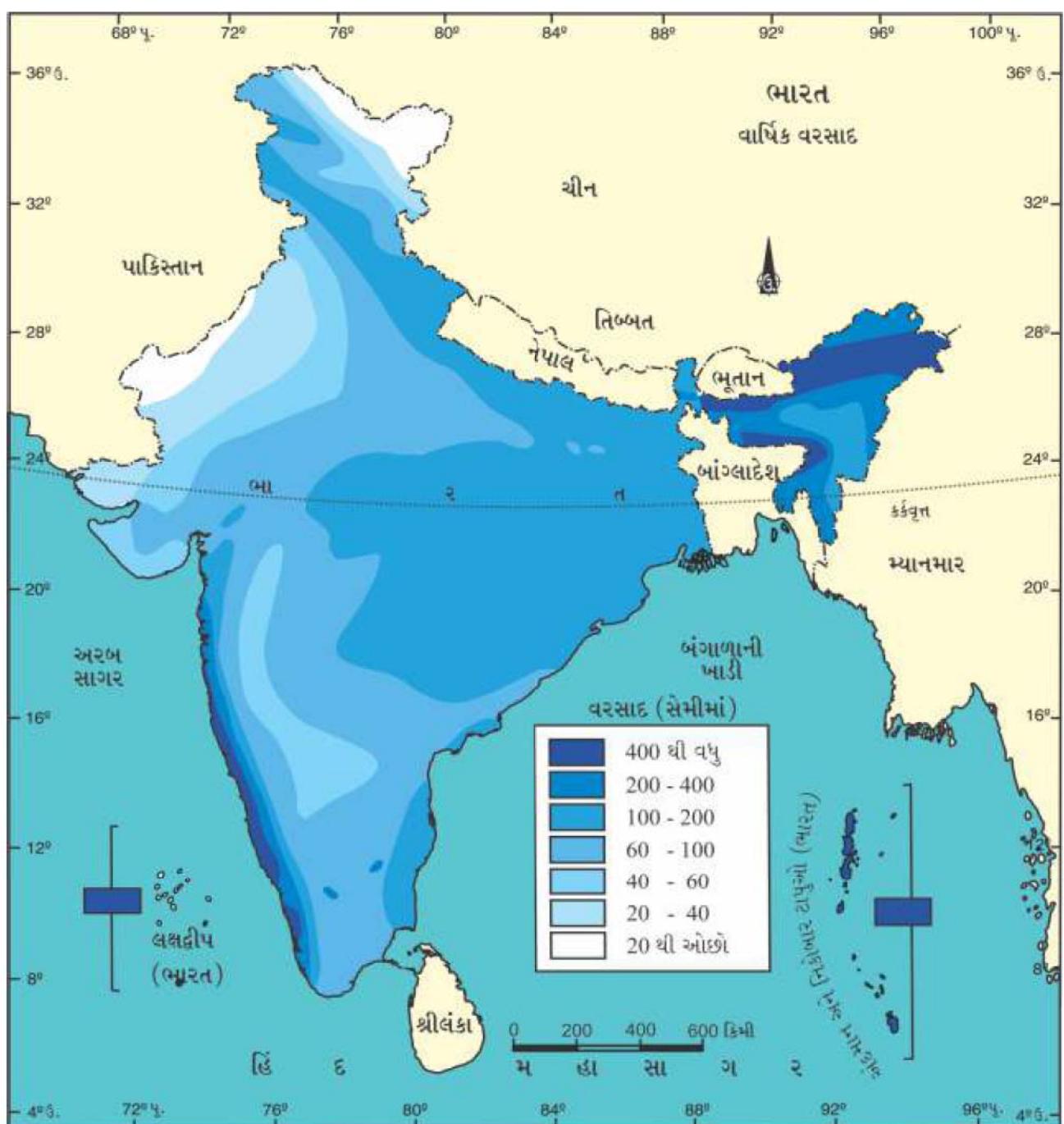
16.3 ભારત : દક્ષિણ-પશ્ચિમ વર્ષાઋતુનું આગમન

દક્ષિણ ભારતના દીપકલ્પીય આકારને લીધે આ નૈર્કાત્યકોણીય મોસમી પવનો બે ભાગમાં વહેચાઈ જાય છે :
 (1) અરબ સાગર પરથી આવતા મોસમી પવનો અને (2) બંગાળાની ખાડી પરથી આવતા મોસમી પવનો.

અરબ સાગર પરથી આવતા મોસમી પવનો

ભારતમાં વર્ષાંક્રિયાતુનો પ્રારંભ સામાન્ય રીતે જૂનની શરૂઆતમાં દક્ષિણ ભારતના કેરળથી થાય છે. અરબ સાગર ઉપરથી આવતા પવનોની આડે પણ્ણીમધાટ આવે છે. આથી સમગ્ર ડિનારે પણ્ણીમધાટ હોળાવો પર ભારે વરસાદ પડે છે. પણ્ણીમધાટ ઓળંગળીને આ પવનો જ્યારે દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશ ઉપર પહોંચે છે ત્યારે તેમાં લેજનું પ્રમાણ ઘટી ગયું હોય છે. તેથી તે વિસ્તારમાં વર્ષાંધાયાને લીધે ઓછો વરસાદ થાય છે. મુંબઈમાં 200 સેમી કરતાં વધુ વરસાદ પડે છે, જ્યારે ત્યાંથી થોડે દૂર આવેલા પૂણેમાં 75 સેમી વરસાદ નોંધાય છે.

પણ્ણીમધાટ ડિનારેથી ઉત્તર તરફ જતાં કેરલ, કર્ણાટક, ગોવા અને મહારાષ્ટ્રમાં વરસાદનું પ્રમાણ કમશઃ ઓછું થતું જાય છે. આ મોસમી પવનોનો એક ફાંટો નર્મદાના ખીણ પ્રદેશના માર્ગ મધ્યપ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે છે. પવનના આ ફાંટો સાથે આગળ જતાં બંગાળાની ખાડી પરથી આવતા પવનો ભળી જાય છે. આ ઉપરાંત અરબ સાગરના પવનોનો એક ફાંટો ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ ઉપરથી પસાર થઈને રાજ્યસ્થાન તરફ આગળ વધે છે. ગુજરાતમાં વધુ ઊંચા પર્વતો કે ગીય જંગલો નથી. આથી, આ પવનોમાં

16.4 ભારત : વાર્ષિક વરસાદ

રહેલા ભેજનું સંપૂર્ણપણે ઘનીભવન થવાની શક્યતા ઓછી રહે છે. તેથી ગુજરાતમાં ઓછો વરસાદ પડે છે. ગુજરાતમાં વરસાદ વરસાવીને આ પવનો રાજસ્થાનમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે ભેજનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું હોય છે, આથી રાજસ્થાનમાં ઘણો ઓછો વરસાદ થાય છે. રણવિસ્તારમાં તો 10 સેમી કરતાં પણ ઓછો વરસાદ પડે છે.

બંગાળાની ખાડી પરથી આવતા મોસમી પવનો

બંગાળાની ખાડી પરથી વાતા મોસમી પવનોનો બીજો ફાંટો સૌપ્રથમ પચ્ચિમ બંગાળમાં પ્રવેશ કરે છે અને ત્યાંથી વધુ આગળ વધીને મેઘાલય સુધી પહોંચે છે. આ પવનોમાં ભેજનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. આ પવનોને લીધે મેઘાલયમાં ઘણો વરસાદ પડે છે. અહીં ગારો, ખાસી અને જૈતિયા ટેકરીઓના ઢોળાઓ ઉપર અતિ ભારે વરસાદ પડે છે. પચ્ચિમ તરફ ફંટાતા પવનોની દિશા બદલતાં તેઓ હવે દ. પૂ. દિશાના બને છે અને પચ્ચિમ બંગાળા, બિહાર, ઉત્તરપ્રદેશ થઈને પંજાબ અને હરિયાલી સુધી પહોંચે છે. આ પવનોમાં ભેજનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે. જેથી આ પવનોના માર્ગમાં પ્રથમ આવનાર પ્રદેશોમાં સૌથી વધારે અને અંતે આવનાર પ્રદેશોમાં કમશા: ઓછો વરસાદ વરસે છે. આગળ જતાં બંગાળાની ખાડી પરથી આવતા મોસમી પવનો અને અરબ સાગર ઉપરથી આવતા પવનો ભેગા થઈ જાય છે અને તેના લીધે ઉત્તરવર્તી હિમાલયના ક્ષેત્રમાં સારો વરસાદ પડે છે. ક્યારેક ત્યાં હિમવર્ષ રૂપે વરસાદ વરસે છે.

મોસમી પવનોની સાથે બંગાળાની ખાડી તથા અરબ સાગર પર તૈયાર થતા ચકવાતો પણ ભારતમાં પ્રવેશે છે, ત્યારે ભારતના જે-તે પ્રદેશોમાં વર્ષાત્કતું વધુ સક્રિય બને છે. વર્ષાત્કતુમાં સરેરાશ પાંચથી છ ચકવાતો (વંટોળો) ભારતની ભૂમિ પરથી પસાર થતાં વરસાદ લાવવામાં સહાયકૃત બનતા હોવાનું જણાયું છે. ભારતમાં મોસમી પવનોને લીધે વરસાદ પડે છે પણ આ પવનો બારેમાસ એકધારા અને એક જ દિશામાંથી વાતા નથી. આ પવનોનો આરંભ પણ અનિયમિત હોય છે. મોસમી પવનો સાથે વરસાદનો કમભંગ થવાની ઘટના સંકળાયેલી છે. મોસમી વરસાદ કેટલાક દિવસો સુધી એક સાથે પડે છે. તે દરમિયાન વરસાદ પડે જ નહિ એવા દિવસો પણ હોય છે અને ફરીથી વરસાદના દિવસો આવે છે. આ ઘટનાને વરસાદનો કમભંગ (Monsoon Break) કહે છે. આપણા દેશમાં પ્રાકૃતિક રચનામાં પણ વૈવિધ છે. આ બધી બાબતોની અસર વરસાદના વિતરણ પર થાય છે. આ પરિબળોને લીધે ભારતમાં વરસાદનું પ્રમાણ અને વિતરણ અસમાન બન્યું છે. મેઘાલય અને અસમ રાજ્યોમાં ખૂબ જ વરસાદ વરસે છે જ્યારે રાજસ્થાનના રણપ્રદેશો અને કશ્મીરના લેહમાં વરસાદનું પ્રમાણ નહિવત્તુ છે.

નિર્વત્તન ઝતુ-પાછા ફરતા મોસમી પવનોની ઝતુ (ઓક્ટોબરથી નવેમ્બર)

ઓક્ટોબર-નવેમ્બરનો સમયગાળો પાછા ફરતા મોસમી પવનોની ઝતુ તરીકે જાણીતી છે. સૂર્યનાં સીધાં કિરણો દક્ષિણ તરફ ખસતાં જતાં હોવાથી દક્ષિણો હિંદ મહાસાગર પર હવાનું હલકું દબાણ સર્જય છે અને ઉત્તર ભારતમાં ધીમે ધીમે ભારે દબાણ સર્જય છે. તેથી સપ્ટેમ્બરના અંત સુધીમાં નવી દબાણ પરિસ્થિતિ સર્જતાં અરબ સાગર અને બંગાળાની ખાડી પરથી વર્ષાત્કતું દરમિયાન ભારતના ભૂમિભાગોમાં અંદર સુધી પહોંચી ચૂકેલા મોસમી પવનો નબળા પડે છે. તે પછી હવાના દબાણની પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન થતાં ઓક્ટોબર-નવેમ્બરમાં આ પવનો ભારતના ભૂમિભાગો ઉપરથી સમુદ્રો તરફ જવા માંડે છે. તેથી આ સમયગાળાને પાછા ફરતા મોસમી પવનોની ઝતુ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સમયે ગરમ વર્ષાત્કતુને સ્થાને શુષ્ણ તથા ઠંડા પવનોની પરિસ્થિતિનો પ્રારંભ થાય છે. સ્વચ્છ આકાશ અને વધતું જતું તાપમાન એ પાછા ફરતા મોસમી પવનોનું મુખ્ય લક્ષ્ણ છે. જમીન ભેજવાળી હોય છે. દિવસે તાપમાન વધી જાય છે. રાત્રી ઠંડી અને ખુશનુમા હોય છે. ઊંચું તાપમાન અને ભેજની પરિસ્થિતિને કારણે દિવસનું હવામાન અકળાવનારું થઈ જાય છે. આ સ્થિતિને ઓક્ટોબર હીટ કહે છે. ગુજરાતમાં આવી પરિસ્થિતિ ભાદરવી તાપ નામે જાણીતી છે.

આબોહવા અને માનવજીવન

ભારતની આબોહવા મોસમી આબોહવા છે. આ મોસમી પવનોનું મુખ્ય લક્ષ્ણ તેની અનિયમિતતા ગણાય છે. જેની ઘેરી અસરો ભારતની આબોહવા પર તથા લોકોનાં ખાનપાન, રહેણીકરણી, સ્વભાવ અને ખેતીપ્રવૃત્તિ પર પડે છે. એમાંય વિશેષ કરીને ભારત ખેતીપ્રધાનદેશ હોવા ઉપરાંત મોસમી આબોહવાના સંપૂર્ણ અંકુશ હેઠળ છે. તેથી મોસમી પવનોની બધી જ અનિશ્ચિતતાઓની અસરો ભારતની ખેતી પર તથા ભારતના લોકજીવન પર વર્ત્યા છે. આબોહવાની માનવજીવન પર મુખ્ય અસરો આ પ્રમાણો છે.

ભારતમાં વર્ષના મોટા ભાગના સમય દરમિયાન તાપમાન ઊંચું રહેતું હોવાથી ખેતીના વિવિધ પાકો લઈ શકાય છે; પરંતુ વરસાદની અનિયમિતતાએ ઉત્પાદન અનિશ્ચિત બનાવી દીધું છે. જૂનથી સપ્ટેમ્બરના ગાળામાં જ મોટા ભાગનો વરસાદ પડી જતાં, સિંચાઈની સગવડ ન હોય ત્યાં માત્ર વરસાદને આધારે એક જ પાક લઈ શકાય છે. વર્ષાત્કતુની શરૂઆત તથા સમાપ્તિ

અનિશ્ચિત હોય છે તેથી ખેતીને ઘણીવાર યોગ્ય સમયે વરસાદી પાણી મળતું નથી. આવા વિલંબથી બિયારણ કે પાક બળી જાય છે તેથી ખેત-ઉત્પાદનને અસર પહોંચે છે. ક્યારેક અતિવૃદ્ધિ થાય છે એટલે કે ઓછા સમયમાં વધુ વરસાદ પડી જાય. આને લીધે પણ પાક નાશ પામે છે. નદીઓમાં પૂર આવે છે તેથી જમીન ધોવાણ થાય છે અને લાંબાગાળે ખેત-ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થાય છે. વરસાદની ઋતુ પૂરી થયા પછી ખેતમજૂરો માટે આજીવિકાનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. બારેમાસ ખેતીનું કામ રહેતું ન હોવાથી ઘણા ખેતમજૂરો શહેરો તરફ સ્થળાંતર કરી જાય છે. ખેતી આધારિત ઉદ્યોગો દા.ત., કપાસ, શેરડી, તમાકુ વગેરેમાં વરસાદની અનિયમિતતાથી કાચો માલ ન મળવાથી આ ઉદ્યોગમાં મુશ્કેલી ઉભી થાય છે. અનિયમિત વરસાદને લીધે પીવાનાં પાણીની સમસ્યા પણ કપરી બને છે. રણ વિસ્તાર કે પહાડી પ્રદેશમાં જીવન હાડમારીભર્યું બને છે. આમ, આબોહવાની ગાડ અસર માનવજીવન પર થાય છે. જેની સીધી અસર માનવજીવનનાં ખોરાક, પોશાક, વ્યવસાય અને રહેઠાળ પર થાય છે.

આટલું જાણવું ગમશે

ભારતીય હવામાન વિભાગ

ભારતીય હવામાન વિભાગની કચેરી આપણા દેશના હવામાન અંગેના સમાચાર રેડિયો, ટી.વી., વર્તમાનપત્રો અને વેબસાઈટ દ્વારા બહાર પાડે છે. તેની સ્થાપના ઈ.સ. 1875માં કોલકાતામાં કરવામાં આવેલ. તેની મુખ્ય કચેરી ઈ.સ. 1905માં પૂણેમાં અને હવે નવી દિલ્હીમાં ખસેડવામાં આવેલ છે. આ ઉપરાંત તેની છ પ્રાદેશિક કચેરીઓ ચેનાઈ, ગુવાહাটી, કોલકાતા, મુંબઈ, પૂણે અને નાગપુરમાં તથા દરેક રાજ્યના પાટનગરમાં આવેલી છે. ભારતીય હવામાન વિભાગ દ્વારા ભારતથી લઈને એન્ટાર્કટિક સુધી નિરીક્ષણ કેન્દ્ર સ્થાપવામાં આવ્યાં છે જેના આધારે હવામાનની આગાહી થાય છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તર આપો :

- (1) ‘હિમાલય ભારતનું રક્ષણ કરતી કુદરતી દીવાલ છે’ કઈ રીતે ?
- (2) ‘વાપારી પવનો’ વિશે સમજ આપો.
- (3) ભારતીય હવામાન ખાતાએ ભારતની ઋતુઓની કેટલા અને ક્યા-ક્યા વિભાગમાં વહેંચણી કરી છે ?
- (4) નૈऋત્યના મોસમી પવનો ભારતમાં કેટલા ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે ? ક્યા-ક્યા ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના માણ્યા મુજબ ઉત્તર આપો :

- (1) સમુદ્રસપાટીથી ઊંચાઈ વધતાં હવામાનમાં શું ફેરફારો થાય છે ?
- (2) ‘ઓક્ટોબર હીટ’ એટલે શું ?
- (3) બંગાળાની ખાડી પરથી આવતા મોસમી પવનો ભારતના ક્યા-ક્યા પ્રદેશોમાં વરસાદ લાવે છે ?
- (4) ભારતીય આબોહવાને દૂરના પ્રદેશોની કઈ-કઈ ઘટના અસર કરે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર ઉત્તર આપો :

- (1) ઋતુ-પરિવર્તનની ઘટના ક્યાં-ક્યાં કારણોથી થાય છે ?
- (2) આબોહવાને અસર કરતાં પરિબળોની ટૂંકમાં માહિતી જાણાવો.
- (3) ભારતની શીતઋતુ - શિયાળા વિશે નોંધ લખો.
- (4) આબોહવાની માનવજીવન પર થતી અસરો વર્ણાવો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરીને પ્રશ્નની સામે આપેલ માં તેનો કમ લખો :

- (1) કર્કવૃત્ત પર સૂર્યનાં કિરણો સીધાં પડે ત્યારે ભારતમાં કઈ ઋતુ અનુભવાય છે ?
- (A) શીતऋતુ (B) ઉષાऋતુ (C) વર્ષાર્ઘતુ (D) નિર્વર્તનર્ઘતુ
- (2) ચેરાપુંજીની બાજુમાં આવેલ કયું સ્થળ વધુ વરસાદ માટે પ્રચલિત છે ?
- (A) શિલોગ (B) ગુવાહાતી (C) ઈંફાલ (D) મૌસીનરમ
- (3) શિયાળામાં ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં ઠીનિનું મોજું ફરી વળવા માટે હિમાલય સંદર્ભે હવામાનની કઈ ઘટના વધુ અસર કરે છે ?
- (A) હિમવર્ષા (B) ધૂળ-અમરી (C) જલવર્ષા (D) બેખડ પડવી
- (4) મે માસમાં મલબાર કિનારે થતો થોડો વરસાદ ક્યા નામે ઓળખાય છે ?
- (A) અનારવર્ષા (B) બનાનાવર્ષા (C) આમ્રવર્ષા (D) હિમવર્ષા
- (5) પાછા ફરતા મોસમી પવનોની ઋતુ ભારતમાં ક્યારે હોય છે ?
- (A) માર્ચ-મે (B) ઓક્ટોબર-નવેમ્બર
- (C) જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી (D) જુલાઈ-ઓગસ્ટ
- (6) નીચેનામાંથી કયું વિધાન સાચું છે ?
- (A) શિયાળામાં દિવસો લાંબા અને રાત્રી ટૂંકી હોય છે.
- (B) ઉનાળામાં દિવસો ટૂંકા અને રાત્રી ટૂંકી હોય છે
- (C) શિયાળામાં દિવસો ટૂંકા અને રાત્રી લાંબી હોય છે.
- (D) ઉનાળામાં દિવસો ટૂંકા અને રાત્રી લાંબી હોય છે.

પ્રવૃત્તિ

- પૃથ્વીનો ગોળો લઈને ઋતુ-પરિવર્તનની ઘટના સમજવા પ્રયત્ન કરો.
- તમે અલગ અલગ ઋતુ પ્રમાણે ક્યા-ક્યા ખોરાક લો છો, તેનો ઋતુ પ્રમાણેનો ચાર્ટ બનાવો.
- ભારતનાં વિવિધ શહેરોનાં તાપમાન સમાચારમાં આવતા આંકડાના આધારે લખીને તેને ભારતના નકશામાં દર્શાવો.
- ભારતની પરંપરાગત છ ઋતુઓમાં અંગ્રેજ મહિના પ્રમાણે દર વર્ષ થોડોક ફેરફાર શા માટે જોવા મળે છે તેની તમારા શિક્ષક સાથે ચર્ચા કરો.
- ભારતીય હવામાન વિભાગની કચેરીની વેબસાઇટ <http://www.imd.gov.in/>ની મુલાકાત લઈને તેમાં પ્રકાશિત થયેલા ભારતના નકશા અંગે માહિતી મેળવો.

વનસ્પતિ જગત એ માનવજીવન માટેનું એક અનિવાર્ય અંગ છે. વનસ્પતિ વિનાના જીવનની કલ્યાણ કરવી પણ મુશ્કેલ છે. આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોથી લઈને આધુનિક વિજ્ઞાન પણ વનસ્પતિનું મહત્વ સ્વીકારે છે.

ભારત વૈવિધ્યસભર કુદરતી વનસ્પતિ ધરાવે છે. વનસ્પતિના વૈવિધ્યની દસ્તિઓ ભારત વિશ્વમાં દસમું અને એશિયામાં ચોથું સ્થાન ધરાવે છે. વૃક્ષોના સમૂહને જંગલો કહે છે અને જે વૃક્ષો માનવની સહાયતા વિના કુદરતી અવસ્થામાં ઉગે છે તે વૃક્ષોના સમૂહને કુદરતી વનસ્પતિ કહે છે.

કુદરતી વનસ્પતિ

ભારતની કુદરતી વનસ્પતિમાં રહેલી વિવિધતા નીચે મુજબનાં કારણોથી સર્જિય છે :

- (1) ભૂપૃષ્ઠ (2) જમીન (3) તાપમાન (4) સૂર્યપ્રકાશ (5) વરસાદનું પ્રમાણ (6) ભેજ

ભારતમાં પર્વતો, ઉચ્ચપ્રદેશો, મેદાનો, રણપ્રદેશો એમ વૈવિધ્ય પ્રકારના ભૂપૃષ્ઠના કારણો કુદરતી વનસ્પતિમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. ભારતમાં વિવિધ પ્રકારની જમીન આવેલી છે જેમકે કાંપની, કાળી, પહાડી, રણ પ્રકારની જમીન વગેરે. આમ, જમીનમાં રહેલી વિવિધતા પણ વનસ્પતિ જીવનમાં વૈવિધ્ય લાવે છે. ભારતમાં હિમાલયના હંડાપ્રદેશોમાં તેમજ દક્ષિણ ભારતના દ્વીપકલ્યીય વિસ્તારોમાં તાપમાન અને ભેજમાં રહેલો તફાવત પણ કુદરતી વનસ્પતિમાં વિવિધતા લાવે છે. કોઈપણ પ્રદેશમાં મળતો સૂર્યપ્રકાશ તે પ્રદેશના અક્ષાંશ અને સમુદ્રથી તેની ઊંચાઈ પર આધાર રાખે છે. વધુ વરસાદ અને વધુ સૂર્યપ્રકાશ મેળવતા પ્રદેશોમાં વનસ્પતિનો ઝડપી વિકાસ થાય છે. આમ, સૂર્યપ્રકાશના કારણો પણ વનસ્પતિમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. ભારતમાં વરસાદનું વિતરણ અસમાન છે અને તેના કારણો પણ વનસ્પતિમાં વિવિધતા જોવા મળે છે.

ભારતમાં લગભગ 5000 જાતનાં વૃક્ષો થાય છે, તેમાંથી લગભગ 450 જાતનાં વૃક્ષો વ્યાપારી દસ્તિઓ ખૂબ ઉપયોગી છે. આ ઉપરાંત લગભગ 15,000 પ્રકારના ફૂલવાળા છોડ થાય છે, જે વિશ્વના લગભગ 6 % છે. અપુર્ણ વનસ્પતિ જેવી કે હંસરાજ (ફર્ન), શેવાળ, કુંજાઈ વગેરે પણ આપણા દેશમાં થાય છે. ભારત પ્રાચીન સમયથી ઔષધીય ઉપયોગિતા ધરાવતી વનસ્પતિ માટે પ્રભ્યાત છે. આપુર્વદમાં લગભગ 2000 ઔષધીય વનસ્પતિનું વર્ણન કરેલ છે. આમ, કહી શકાય કે ભારત વૈવિધ્યસભર કુદરતી વનસ્પતિ ધરાવે છે.

કુદરતી વનસ્પતિના પ્રકારો

કોઈ પણ વનસ્પતિનું અસ્થિત્વ અને વિકાસ ત્યાંની આબોહવા ઉપર આધારિત હોય છે. સમાન આબોહવા ધરાવતા પ્રદેશોમાં સામાન્યતઃ સમાન વનસ્પતિ જોવા મળે છે. અને આવા પર્યાવરણીય સામ્યતા ધરાવતા પ્રદેશને કે પ્રદેશના સમૂહ-જૂથને કુદરતી વનસ્પતિના પ્રદેશો કહે છે.

ઊંચાઈ, જમીન, વરસાદ અને તાપમાનની વિવિધતાના આધારે કુદરતી વનસ્પતિને પાંચ ભાગમાં વહેંચી શકાય :

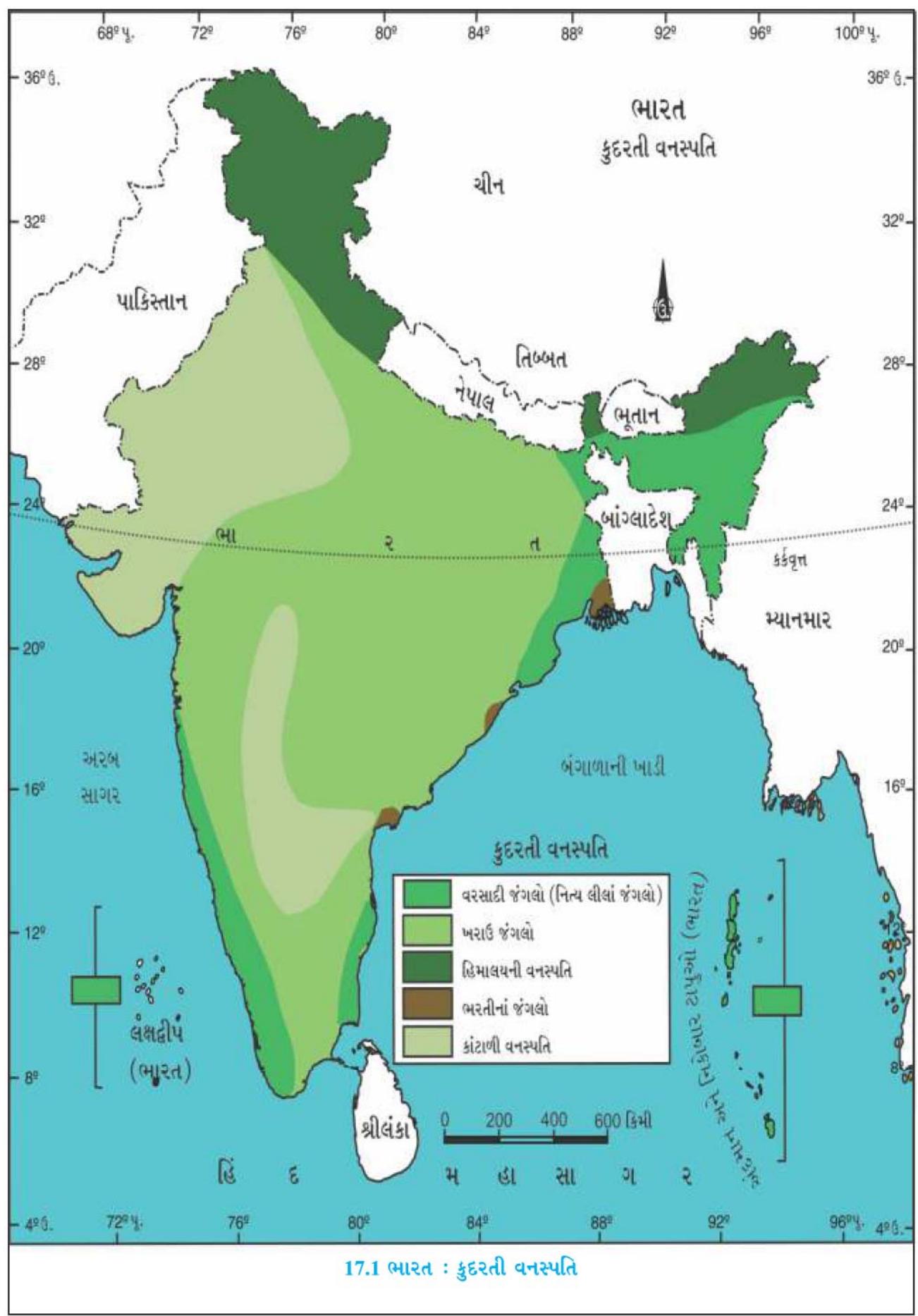
- (1) ઉષા કટિબંધીય વરસાદી જંગલો (2) ઉષા કટિબંધીય ખરાઉ જંગલો (3) ઉષા કટિબંધીય કાંટાળાં જંગલો
(4) સમશીતોષ્ણ કટિબંધીય જંગલો અને ઘાસનાં મેદાનો (5) ભરતીનાં જંગલો (મેન્ચ્રૂવ)

(1) ઉષા કટિબંધીય વરસાદી જંગલો :

વિતરણ : ઉષા કટિબંધીય વરસાદી જંગલો ગરમ અને ભેજવાળા પ્રદેશમાં જ્યાં સરેરાશ વાર્ષિક વરસાદ 200 સેમી કરતાં વધુ અને વાર્ષિક સરેરાશ તાપમાન 22 સે કરતાં વધુ જોવા મળે છે તે પ્રદેશોમાં આવેલા છે. આ જંગલો ભારતમાં પશ્ચિમધારના વધુ વર્ષાવાળા વિસ્તારોમાં, લક્ષ્ણીપ, અંદમાન-નિકોબાર, અસમના ઉપરી વિસ્તારોમાં, તમિલનાડુના તટીય પ્રદેશમાં જોવા મળે છે.

વૃક્ષો : અહીં મેહોગાની, અબનૂસ, રોજવુડ, રબર વગેરે વૃક્ષો જોવા મળે છે.

વિશેષતા : અહીંનાં વૃક્ષો સામાન્ય રીતે 60 મીટર જેટલાં ઊંચાં હોય છે. જાડી-જાંખરાના કારણો ભેજનું પ્રમાણ વધુ હોય છે. આ જંગલોમાં પાનખર જેવી કોઈ ઝતુ હોતી નથી. આ જંગલો બારેમાસ લીલાં રહેતા હોવાથી તેને નિત્ય લીલાં જંગલો પણ કહે છે.

(2) ઉષા કટિબંધીય ખરાઉ જંગલો :

વિતરણ : સામાન્ય રીતે આ જંગલો દેશમાં 70 થી 200 સેમી સુધીનો વરસાદ ધરાવતા પ્રદેશોમાં જોવા મળે છે. ઉત્તર-પૂર્વીય રાજ્યોમાં, હિમાલયના તળેટીના વિસ્તારોમાં, પશ્ચિમ ઓડિશા, છતીસગઢ, ઝારખંડ, પશ્ચિમ-ઘાટના પૂર્વીય ઢોળાવોમાં, વિધ્ય અને સાતપુડાના પર્વતોમાં આ જંગલો જોવા મળે છે. ભારતમાં આ જંગલોનું પ્રમાણ વધુ છે.

વૃક્ષો : અહીં સાગ, સાલ, સીસમ, ચંદન, ખેર, વાંસ વગેરે વૃક્ષો જોવા છે.

વિશેષતા : અહીંનાં વૃક્ષોની મુખ્ય વિશેષતા એ છે કે પાનખર ઋતુમાં વૃક્ષો 6થી 8 અઠવાડિયાં દરમિયાન પોતાનાં પાંડાં ખેરવી નાંખે છે. દરેક પ્રજાતિનાં વૃક્ષોનો પાન ખેરવી નાખવાનો ચોક્કસ સમય હોય છે જેથી જંગલો કોઈ ચોક્કસ સમય દરમિયાન પાન વિનાનાં હોતાં નથી. આ જંગલો મોસમ પ્રમાણે પાન ખેરવતા હોવાથી તેને મોસમી જંગલો પણ કહે છે.

(3) ઉષા કટિબંધીય કંટાળાં જંગલો :

વિતરણ : સામાન્ય રીતે આ જંગલો 70 સેમી કરતાં ઓછા વરસાદવાળા વિસ્તારમાં જોવા મળે છે. આ પ્રકારનાં જંગલો ભારતમાં ઉત્તર-પશ્ચિમ વિસ્તારોમાં, ગુજરાત, રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ વગેરે વિસ્તારોમાં આવેલાં છે.

વૃક્ષો : અહીં બોરડી, બાવળ, થોર, ખીજડો વગેરે જેવાં વૃક્ષો થાય છે.

વિશેષતા : અહીંનાં વૃક્ષો અને છોડનાં મૂળ લાંબા, ઉંડા અને ચારે તરફ ફેલાયેલા હોય છે, પર્ણ નાનાં હોય છે, જેથી બાધ્ય નિષ્કાસનની પ્રક્રિયા ધીમી રહે. અહીં વૃક્ષો છૂટાછવાયા આવેલાં છે.

(4) સમશીતોષ્ણ કટિબંધીય જંગલો અને ઘાસનાં મેદાનો (હિમાલયની વનસ્પતિ) :

હિમાલય પરની વનસ્પતિ

ઊંચાઈ	ક્ષેત્રીય વિસ્તાર	જંગલો	વૃક્ષો
હિમાલયના 1000 મીટરથી 2000 મીટર	ઉત્તર-પૂર્વીય ઊંચા પહાડી વિસ્તાર, પ.બંગાળ અને ઉત્તરખંડના પહાડી વિસ્તાર	સમશીતોષ્ણ કટિબંધીય જંગલો	ઓક અને ચેસ્ટનટ મુખ્ય વનસ્પતિ
હિમાલયના 1500 થી 3000 મીટર	હિમાલયના દક્ષિણ ઢોળાવ, દક્ષિણ તથા ઉત્તર પૂર્વીય ઊંચાઈવાળા વિસ્તાર	શંકુદુમ જંગલો	પાઈન, દેવદાર, સિલ્વર ફર, સ્પ્રુસ
હિમાલયના 3600 મીટરથી વધુ	હિમાલયના ઊંચા પહાડી વિસ્તાર અને હિમરેખા નજીક	આલ્પાઈન અને હૂંક ઘાસ (ફુન્ઝ વનસ્પતિ)	સિલ્વર ફર અને જુનીફર બર્ચ

શંકુદુમ જંગલોની મુખ્ય વિશેષતા એ છે કે અહીં શંકુ આકારનાં વૃક્ષો હોય છે. જેની ડાળીઓ જમીન તરફ ફળતી હોય છે જેથી હિમવર્ધનાં કારણે વૃક્ષો પર પડતો બરફ જમીન તરફ સરકી જાય. વૃક્ષોનાં પાન લાંબા, અણીદાર અને ચીકાશવાળાં હોય છે. આ પ્રકારનાં પાન લાંબા સમય સુધી લેજને સંધરી રાખે છે.

(5) ભરતીનાં જંગલો (મેન્ચુવ) :

વિતરણ : ભારતમાં દરિયાકિનારે, નદીઓના મુખત્રિકોણ પ્રદેશમાં ભરતીનાં જંગલો આવેલાં છે. બંગાળાની ખાડીના કિનારાના પ્રદેશોમાં તેમજ ગુજરાતના કેટલાક સાગરકાંઠે દલદલીય વિસ્તારોમાં નાના પાયા પર ભરતીનાં જંગલો જોવા મળે છે.

વૃક્ષો : સુંદરી અને ચેર અહીંની મુખ્ય વનસ્પતિ છે.

જંગલોની પેદાશ અને તેની ઉપયોગિતા

જંગલો માનવજાતને અનેક રીતે ઉપયોગી છે. જંગલોમાંથી મળતું ઈમારતી લાકડું સાગ, સાલ ફર્નિચર બનાવવા કામ લાગે છે. સુંદરવનમાંથી પ્રાપ્ત થતા સુંદરીનાં વૃક્ષના લાકડામાંથી હોડી બનાવવામાં આવે છે. હિમાલયના ઠંડા પ્રદેશોમાં થતું દેવદાર-ચીડના લાકડામાંથી રમત-ગમતનાં સાધનો, ચા અને દવાના પોકિગની પેટીઓ (ખોખા) બનાવવામાં આવે છે. ચીડના રસમાંથી ટર્પેન્ટાઈન બને છે. ચંદનમાંથી સુગંધી તેલ, સૌંદર્યવર્ધક બનાવવટો બનાવવામાં આવે છે. વાંસમાંથી ટોપલા, ટોપલી, રમકડાં, ગૃહ સુશોભનની ચીજે બનાવવામાં આવે છે. જંગલો લાખ, રાણ, ગુંદર, રબર, મધ, નેતર જેવી વન્ય પેદાશો પૂરી પાડે છે. આંબળા, બહેડાં, હર્રે, અશ્વગંધા વગેરે વનસ્પતિઓ ઔષધીય ઉપયોગિતા ધરાને છે.

વનસ્પતિની ઔષધીય ઉપયોગિતા	
વનસ્પતિ	ઔષધીય ઉપયોગિતા
સર્પગંધા	હોડીના ઊંચા દ્વાણના રોગની સારવારમાં
લીમડો	જીવાણુ પ્રતિરોધક તરીકે
તુલસી	શરદી, ઉધરસ, તાવ
અર્જુન સાદ	હદ્યરોગની સારવાર
બીલી	વાત અને કફ દોષો
ગળો	મધુપ્રમેહ, તાવ, સાંધાના દુઃખાવા
હર્રે	કબજીયાત, વાળ અંગેના રોગો
આમળાં	વાયુ-પિતને દૂર કરે, પાચક
કરંજ	ચામડીના, દાંત-પેઢાંના રોગો

આ ઉપરાંત ખાખરાનાં પાનમાંથી પતરાળાં-પરિયા, ખેરના લાકડામાંથી કાથો, ટીમરુનાં પાનમાંથી બીડી બનાવવામાં આવે છે. જંગલો વનવાસી પ્રજાને આજીવિકા તેમજ ખોરાક પૂરો પાડે છે. આમ, જંગલો માનવજીવનને સામાજિક અને આર્થિક વિકાસમાં યોગદાન આપે છે.

જંગલોનું પર્યાવરણીય મહત્વ

જંગલોનું પર્યાવરણીય મહત્વ નીચે મુજબ છે :

- જંગલો વરસાદ લાવવામાં ઉપયોગી છે.
- વાતાવરણને વિષમ બનાતું અટકાવે છે.
- પ્રાણદાયી વાયુ ઓક્સિજન પૂરો પાડે છે.
- જંગલો પૂર નિયંત્રણ કરે છે.
- કાર્બન ડાયોક્સાઈડ જેવા હાનિકારક વાયુનું શોખણ કરે છે.
- જંગલો જમીન ધોવાણ અટકાવે છે.
- જંગલો ભૂમિગત જળને જળવી રાખે છે.
- જંગલો રણને આગળ વધતું અટકાવે છે.
- હવા-પ્રદૂષણ ઘટાડવામાં જંગલો ઉપયોગી છે.
- જંગલો કુદરતી સૌંદર્યમાં વધારો કરે છે.
- જંગલો હવાને શુદ્ધ કરે છે.
- વન્યજીવસૂચિને કુદરતી આશ્રય સ્થળો પૂરાં પાડે છે.
- જંગલો 'સાહસિક-પ્રવાસન પ્રવૃત્તિ' માટે આદર્શ ક્ષેત્રો છે.
- રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનો અને અભયારણ્યો તથા જૈવ વિવિધતાના સંદર્ભે આવાં કેટલાંક જંગલો આરક્ષિત કરવામાં આવે છે.

જંગલ સંરક્ષણ

વનસ્પતિજીવન, પ્રાણીજીવન અને માનવજીવનના આંતરસંબંધોથી પારિસ્થિતિક તંત્રનું સર્જન થાય છે; પરંતુ માનવની પર્યાવરણ વિરોધી પ્રવૃત્તિ અને માનસિકતા તથા સ્વાર્થવૃત્તિના કારણે પારિસ્થિતિક તંત્રમાં ખલેલ પહોંચી છે. જંગલોના વિનાશ માટે માનવની

જમીન મેળવવાની ભૂખ સૌથી વધુ જવાબદાર છે. આ ઉપરાંત વસ્તી વધારો, ઉદ્યોગોને રહેણાંકી વિસ્તારથી દૂર લઈ જવાની નીતિ, શહેરીકરણ, બહુહેતુક યોજનાઓ, સડકોનું નિર્માણકાર્ય, ઈમારતી અને બળતણ લાકડું મેળવવા જૂમ-ખેતી, દાવાના વગેરે કારણોથી જંગલોનો વિનાશ થઈ રહ્યો છે. જંગલોનો વિનાશ થવાથી પર્યાવરણની સમતુલ્ય ખોરવાઈ છે.

જંગલોનો વિનાશ થવાથી પર્યાવરણને ઘણી વિપરીત અસરો ઊભી થઈ છે, જેમાં વરસાદનું પ્રમાણ ઘટવું, દુષ્કાળ, ગ્લોબલ વોર્મિંગ (વैશ્વિક તાપવૃદ્ધિ), શ્રીન હાઉસ ઈફેક્ટ (હરિતગૃહ પ્રભાવ), રણીકરણ, વન્યજીવો નિરાશ્રિત થવા વગેરે.

1952ની રાષ્ટ્રીયનીતિ પ્રમાણે દેશમાં 33 % ભૌગોલિક વિસ્તારમાં જંગલો હોવાં જોઈએ છે. ભારતમાં આશરે 23 % વિસ્તારમાં જંગલો આવેલા છે. જ્યારે ગુજરાતમાં જંગલોનું પ્રમાણ લગભગ 10 % છે. આમ, જંગલ વિનાશને અટકાવવો આવશ્યક છે અને તે માટે વન સરકારી અને વનસ્પતિને ભય હેઠળની કષામાં મૂકવામાં આવી છે.

આટલું જાણીએ

ગુજરાતમાં I. U. C. N. (ઇન્ટરનેશનલ યુનિયન ફોર કન્જર્વેશન ઓફ નેચર) રેડેટા બુકમાં સફેદ ખાખરો, ગુગળ, નીલસોટી, સીસમ, આમળી, અહુક, હરડે વગેરે જેવી વનસ્પતિને ભય હેઠળની કષામાં મૂકવામાં આવી છે.

જંગલોના જતન માટેના ઉપાયો

જંગલોનું જતન અને સંવર્ધન કરવાના હેતુથી ભારત સરકારે 1952માં રાષ્ટ્રીય વનનીતિ અમલમાં મૂકી. 1980માં સંસેદ વન સરકારી અધિનિયમ પસાર કર્યો અને 1988માં નવી રાષ્ટ્રીય વનનીતિ જાહેર કરી. જંગલોના જતન માટે નીચે મુજબના ઉપાયો હાથ ધરવા જોઈએ :

- (1) જંગલો એ આપણું રાષ્ટ્રીય સંસાધન છે અને તેનું જતન કરવું એ આપણી નૈતિક ફરજ છે તેવી સમજ કેળવવી.
- (2) વૃક્ષછેદન અટકાવવું, ગેરકાયદેસર વૃક્ષ કાપનારને કડક સજા કરવી.
- (3) વનમહોત્સવ અને સામાજિક વનીકરણ કાર્યક્રમોમાં લોકભાગીદારી વધારવી, પડતર જમીન, નદી, રેલવે, સડકોની બંને બાજુમાં વૃક્ષારોપણ અને સંવર્ધન કરવું.
- (4) પર્યાવરણ શિક્ષણ અને શાળાકીય અભ્યાસક્રમો દ્વારા પર્યાવરણ જાગૃતિ લાવવી, પર્યાવરણને લગતા દિવસોની ઉજવણી કરવી.

આટલું જાણવું ગમશે

પર્યાવરણવિષયક દિવસો

21 માર્ચ -	વિશ્વ વન દિવસ
22 એપ્રિલ -	વિશ્વ પૃથ્વી દિવસ
5 જૂન -	વિશ્વ પર્યાવરણ દિવસ
જુલાઈ માસ -	વન મહોત્સવ
16 સપ્ટેમ્બર -	વિશ્વ ઓર્ઝેન દિવસ

- (5) જંગલોમાં આગ ન લાગે તેની તકેદારી રાખવી અને આગ લાગે તો ત્વરિત શમન કરવું.
- (6) ઊર્જા મેળવવા ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા લાકડાના સ્થાને સૌર ઊર્જા, બાધો ઊર્જા, પવન ઊર્જા જેવા ઊર્જાના પુનઃપ્રાય સોતોનો ઉપયોગ કરવો.
- (7) પ્રચાર-પ્રસાર માધ્યમો દ્વારા લોકોને જંગલોનું મહત્વ સમજાવી આ બાબતે લોકજાગ્રત્તિ લાવવી.

આટલું જાણવું ગમશે

- વैશ્વિક લોકજાગ્રત્તિ લાવવાના હેતુથી 2011ના વર્ષને 'વિશ્વ વન વર્ષ' ઘોસ્થિત કરવામાં આવ્યું હતું.
- સામાજિક વનીકરણ એટલે પર્યાવરણ, સમાજ અને ગ્રામીણ વિકાસને મદદરૂપ થવાના હેતુથી જંગલોનું વ્યવસ્થાપન અને સરકારી કરવું તેમજ પડતર જમીન પર વૃક્ષારોપણ કરવું.
- દેહરાદૂન સ્થિત જંગલ સંશોધન સંસ્થા જંગલ વિષયક સંશોધન કરે છે.

स्वाध्याय

1. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) ભારતમાં વૈવિધ્યસભર કુદરતી વનસ્પતિ શા માટે જોવા મળે છે ?
 - (2) જંગલોનું પર્યાવરણીય મહત્વ શું છે ?
 - (3) જંગલ વિનાશનાં કારણો કયાં કયાં છે ?
 - (4) જંગલ વિનાશની અસરો કઈ કઈ છે ?
 - (5) “ઉષણ કટીબંધીય જંગલોને નિત્ય લીલાં જંગલો કહે છે.” - શા માટે ?

2. नीयेना प्रश्नोना जवाब सविस्तर लघो :

- (1) ભારતના જંગલોના પ્રકાર જણાવો.
 - (2) જંગલોની ઉપયોગિતા લખો.
 - (3) જંગલોના જતન માટેના ઉપાયો સ્યાષ્ટ કરો.

3. નીચે આપેલ પ્રશ્નો માટે સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી જવાબ લખો :

- (1) વનસ્પતિની વિવિધતાની દસ્તિએ વિશ્વમાં ભારતનું સ્થાન કેટલામું છે ?
 (A) પ્રથમ (B) ચોથું (C) દસમું (D) પાંચમું

(2) નીચે આપેલ વિધાનોમાં કયું વિધાન અયોગ્ય છે ?
 (A) ગંગા નદીના મુખત્રિકોણ પ્રદેશમાં ભરતીનું જંગલ આવેલું છે.
 (B) ચીડના રસમાંથી ટર્પેન્ટાઈન બને છે.
 (C) સુંદરીનું લાકડું હોડી બનાવવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે.
 (D) હિમાલયના પર્વતીય વિસ્તારોમાં કાંટાળી વનસ્પતિ થાય છે.

(3) સાચાં જોડકાં જોડો :

અ	બ		
(A) ઉજા કટિબંધીય વરસાદી જંગલો	1. ચેર		
(B) ઉજા કટિબંધીય કાંટાળાં જંગલો	2. દેવદાર		
(C) ભરતીનાં જંગલો	3. બાવળ		
(D) શંકુદ્વામ જંગલો	4. મેહોગની		
(A) A-3	B-4		
(B) A-4	B-3		
(C) A-4	B-3		
(D) A-4	B-2		
C-1	D-2		
C-1	D-2		
C-2	D-1		
C-3	D-1		
(4) ચીડના રસમાંથી શું બને છે ?			
(A) કાથો	(B) ટર્પેન્ટાઈન	(C) લાખ	(D) ગુંદર

प्रवृत्ति

- જુદી-જુદી વનસ્પતિના ફોટોગ્રાફ્સ એક્ઝિક્યુશન કરી તેની ઉપયોગિતા દર્શાવતો એક હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.
 - શાળામાં વનમહોસવની ઉજવણી કરો. વિદ્યાર્થીઓના હસ્તે વૃક્ષારોપણ કરાવી તે વૃક્ષને તે બાળકનું નામ આપો.
 - વિદ્યાર્થીઓના જન્મદિવસે પર્યાવરણ જતનના શપથ લેવડાવી એક છોડ રોપીને ઉછેરવા પ્રેરવા.
 - વન સંરક્ષણ અને વન સંવર્ધન બાબતે ચિત્ર સ્પર્ધા, નિબંધ સ્પર્ધા અને વક્તવ્ય સ્પર્ધાનું આયોજન કરો.
 - આપનાં ગામ / શહેરની નજીકમાં આવેલા વન ચેતના કેન્દ્રની મલાકાત લો.

ભારત ભૂપૃષ્ઠ અને આબોહવા સંબંધી ઘણું વૈવિધ્ય ધરાવતો દેશ છે. આવું જ વૈવિધ્ય અહીંની વન્ય જીવસૂચિમાં જોવા મળે છે. સમગ્ર વિશ્વમાં જીવસૂચિની 15 લાખ પ્રજાતિઓ નોંધાઈ છે, જે પૈકીની 81,251 પ્રજાતિઓ ભારતમાં જોવા મળે છે. જેમાં પક્ષીઓ, સરિસુપો, ઉભયજીવી પ્રાણીઓ, સસ્તન પ્રાણીઓ, મત્સ્યજાતો તેમજ કીટકો વગેરે જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત દેશના વિવિધ પ્રકારોનાં જંગલોમાં વસતી વન્ય જીવસૂચિની ઓળખ માટેનાં સંશોધનો ચાલુ છે. ભારત જૈવ વૈવિધ્યની દાખિલે વિશ્વમાં ખૂબ જ સમૃદ્ધ બૃહદ્ય જૈવ વૈવિધ્ય ધરાવતા આઠ દેશોમાં છઢા કરે આવે છે.

ભારતના જંગલવિસ્તારનું પ્રમાણ ઓછું છે, તેની સરખામણીએ આ વન્યજીવ વૈવિધ્ય ઘણું નોંધપાત્ર ગણાય.

ભારતના પ્રાણી-ભૌગોલિક પ્રદેશો

વનસ્પતિની વિવિધ લાક્ષણિકતાઓને આધારે તેના કુદરતી પ્રદેશો પાડવામાં આવે છે. તે મુજબ જીવસૂચિના આધારે પણ પ્રાદેશિક વિતરણ તારવી શકાય છે. ભારતમાં જોવા મળતી જૈવસૂચિને તેની લાક્ષણિકતાઓનાં સામ્ય અને કોઈ પ્રદેશમાં તેમની વિશેષ ઉપસ્થિતિ-વસવાટ જેવાં પાસાંને આધારે ભારતને નવ પ્રાણી-ભૌગોલિક ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે :

- (1) હિમાલય પ્રદેશ
- (2) લડાખ અને શુષ્ક શીત ક્ષેત્ર
- (3) હિમાલયનું વનાચાહિત નીચલું ક્ષેત્ર
- (4) હિમાલયનાં વનસ્પતિવિહીન ઊંચાં ક્ષેત્રો
- (5) ઉત્તરનું મેદાન
- (6) રાજસ્થાનનો રણપ્રદેશ
- (7) દ્વાપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશ
- (8) સમુદ્રકિનારો અને (9) નીલગિરિની પહાડીઓ

આ પ્રાણી-ભૌગોલિક પ્રદેશ મુજબ જૈવ વૈવિધ્યનો અભ્યાસ કરાય છે.

ભારતની વૈવિધ્યસભર વન્ય જીવસૂચિ

ભારતના ભૂપૃષ્ઠમાં વિશાળ નદીમેદાનો, દ્વાપકલ્પીય ઉચ્ચપ્રદેશ, પર્વતીય ક્ષેત્રો, દલદલના પ્રદેશો, સમુદ્રકિનારા તથા વનસ્પતિની દાખિલે ગીય એવાં વર્ષાવનો, મોસમી પાનખર જંગલો, હિમાલય અને ઊંચા પર્વતીય ક્ષેત્રમાં આવેલાં શંકુદ્રુમ જંગલોની વિવિધતા વન્યજીવોના નિવાસ માટેની વિસ્તૃત પશ્ચાદ ભૂમિકા સર્જ છે. દક્ષિણાં દ્વાપકલ્પીય વર્ષાવનોમાં એશ્યાઈ હાથી, બ્રહ્મપુત્રનદીનાં દલદલનાં ક્ષેત્રોમાં એકશિંગી ભારતીય ગેડા, હિમાલયના ઊંચાઈવાળાં ક્ષેત્રોમાં હિમદીપઢા, જમ્બુ-કશ્મીરમાં જંગલી બકરીઓ અને કસ્તૂરી મૃગ, દક્ષિણભારતના જંગલોમાં જંગલી લેંસ (ભારતીય બાયસન), મધ્ય ભારત અને પ. બંગાળમાં વાઘ, કચ્છના નાના રણમાં ધૂડખર અને મોટા રણનાં જળપ્લાવિત ક્ષેત્રોમાં સુરખાબ જોવા મળે છે. ઘાસભૂમિના વિસ્તારોમાં લુપ્ત મનાતા પક્ષી ઘોરાડ (ગ્રેટ ઇન્ડિયન બસ્ટાર્ડ)ની તાજેતરનાં વર્ષોમાં પુનઃ હાજરી નોંધાઈ છે. જળપ્લાવિત વિસ્તારોમાં શિયાળા દરમિયાન ઠંડા પ્રદેશોમાંથી અનેક જાતનાં યાયાવર પક્ષીઓ ઉત્તરી આવે છે, તેમાં સાઈબેરિયન કેન, પેલીકન, તિબેટીયન બતક, કુંજ કરકરા વગેરે મુખ્ય છે. પણ્ણમધાટનાં ગીયવનોના વિસ્તારોમાં ઊડતી ઝિસકોલીઓ જોવા મળે છે. નિકોબારી કબૂતર એ નિકોબાર ટાપુમાં જોવા મળતું દુર્લભ પક્ષી છે. કચ્છના અખાતમાં અને લક્ષ્મીપ દીપસમૂહમાં પરવાળાંની દુર્લભ પ્રજાતિઓ જોવા મળે છે. સસ્તનો અને પક્ષીઓની સાથે સાથે સરિસુપોની પણ વિવિધ જાતો તેમાં રાજનાગ, સાપ, અજગર, પાટલા ઘો વગેરેની પણ નોંધ લેવી જોઈએ. સમુદ્રકિનારે તથા જળવિસ્તારોમાં વિવિધ પ્રકારની માછલીઓ, દરિયાઈ સાપ, ડોલ્ફિન, શાર્ક, દુગ્ંંગ (દરિયાઈ ગાય), ઓકટોપસ (રંગારા), લેલ જેવી જીવસૂચિની દુનિયા છે.

જંગલ વિસ્તારો ઉપરાંત ખેતી થતી હોય એવા કૃષિ વિસ્તારો, ગોચર અને પડતર જમીનોમાં શિયાળ, વરુ, નીલગાય, હરણ, નોળિયા, સસલાં, જંગલી સૂવર, શેળો વગેરે જેવાં પ્રાણીઓ છે તથા તે જ વિસ્તારોમાં વિવિધ પ્રકારનાં પક્ષીઓ તેમાં કોયલ, પોપટ, મોર, સુધરી, ધૂવડ, ચીબરી, પીળક, સમડી, કાબર, ઢોરબગલા વગેરે વિહરતાં જોઈ શકાય.

આટલું જાણવું ગમશે

- સારસ ભારતમાં જોવા મળતું સૌથી મોટું પક્ષી છે.
- ફૂલસૂંધણો એ ભારતમાં જોવા મળતું સૌથી નાનું પક્ષી છે.
- ભારતમાં જોવા મળતું દક્ષિણાનું બર્ડવીગ સૌથી મોટું પતંગિયું છે.
- ભારતમાં જોવા મળતું સીરસ જેવેલ સૌથી નાનું પતંગિયું છે.

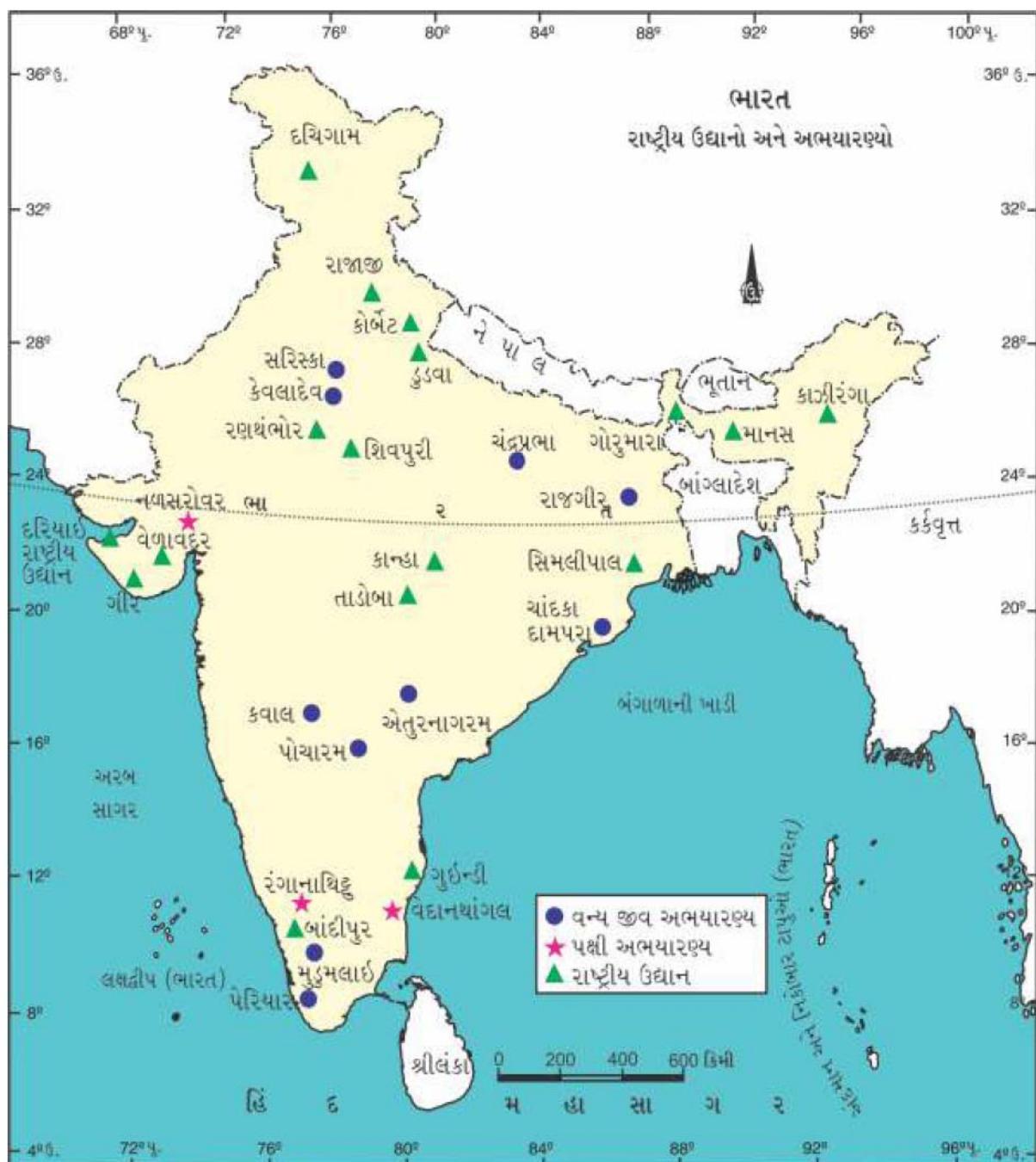
વન્યજીવો અને સંરક્ષણની જરૂરિયાત

ભૂતકાળ તરફ નજર દોડાવતાં આપણાને સ્પષ્ટ જાણાય છે કે છેલ્લા થોડા દાયકાઓથી વન્ય જીવોના અસ્તિત્વ પર મોટું જોખમ તોળાઈ રહ્યું છે. આજથી સો વર્ષ પહેલાં વાધ હજારોની સંખ્યામાં ભારતભરમાં જોવા મળતા હતા. આજે તેની સંખ્યા વન અને પર્યાવરણ મંત્રાલયના 2014ના અંદાજ મુજબ તે આંકડો 2226 છે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં લેવાયેલાં પગલાંથી વાધની સંખ્યા વધી છે, તે એક સારી નિશાની છે. દુધાળાં પશુઓની સારવારમાં વપરાતી પ્રતિબંધિત ડાયક્લોફેન્સ (Diclofenac) નામની દવાથી દૂષિત થયેલ માંસ ખાવાથી ગીધ નામશેષ થવાના આરે છે. વીસમી સદીની શરૂઆતમાં જંગલોમાં જોવા મળતા ચિત્તા આજે સમગ્ર ભારતનાં જંગલોમાંથી નખ થયા છે. ગીરના એશિયાઈ સિંહો એક સમયે મધ્ય પૂર્વ સુધી જોવા મળતા હતા તે આજે માત્ર ગીરના જંગલ પૂરતા મર્યાદિત છે. સંરક્ષણનાં સમયસરનાં પગલાં લેવાથી તેનું સંવર્ધન થતાં 2015 ની ગણતરી મુજબ 523 સંખ્યામાં છે. એક સમયે ગુજરાતમાં વધુ સંખ્યામાં સારસપક્ષી જોવા મળતાં હતાં જેની સંખ્યા ઘટી છે. વન્યજીવસૃષ્ટિ છેવટે તો જીવસૃષ્ટિના એક અભિન્ન ભાગ ગણાય છે. પણ જ્યારે ક્યાંક અને કેટલાક વર્ષો દરમિયાન, કેટલાંક વન્યજીવોની સંખ્યામાં થતો ઘટાડો એ પર્યાવરણની ગુણવત્તાનો ઘટાડો સૂચયે છે, આ બાબત ચિંતાજનક છે. ગુજરાતના પર્વતીય વન વિસ્તારોનું મૂળ રહેવાસી શ્યામ ગરૂડ કવચિત જ જોવા મળે છે. સાબરકાંઠા જિલ્લાના વિજયનગર તાલુકાના પર્વતીય જંગલ વિસ્તારમાં સહજ જોવા મળતો ચિલોત્રો આજે ભાગ્યે જ નજરે પડે છે.

માનવીની અસીમિત લાલચ અને પ્રગતિની દોડમાં પર્યાવરણના અસંતુલનથી અનેક માઠાં પરિણામોનો સામનો કરવાનો આવે તે સ્વાભાવિક છે. હજુ સમય છે, વન્ય જીવોના જતન-સંવર્ધન માટે યોગ્ય પગલાં નહિ લેવાય તો કદાચ અનેક વન્ય જીવોને આગામી દિવસોમાં કેવળ ચિત્રોમાં ભાવિ પેઢીને બતાવવાનો વારો આવશે.

ભારતનાં અગત્યનાં રાખ્યીય ઉદ્યાનો અને અભયારણ્યો :

ક્રમ	અભયારણ્ય	વન્યજીવ
1.	કાઝીરંગા (અસમ)	ગોડા, જંગલી બેંસ, હરણ
2.	થરનું રણ (રાજસ્થાન)	રણનું વરુ, રણની બિલાડી, ઘોરાડ
3.	કાન્છા (મધ્યપ્રદેશ)	વાધ, સાબર
4.	ગીર રાખ્યીય ઉદ્યાન (ગુજરાત)	સિંહ, દીપડા, ચિતલ
5.	વેળાવદર કાળિયાર રાખ્યીય ઉદ્યાન (ગુજરાત)	કાળિયાર, વરુ, ખડમોર, ઘોરાડ
6.	કેવલાદેવ (ભરતપુર-રાજસ્થાન)	પક્ષીઓ (યાયાવર અને સ્થાનિક)
7.	બાંદીપૂર (કર્ણાટક)	હાથી, રોછ, સૂવર, જંગલી બિલાડા
8.	દચ્યિગામ (જમ્મુ-કશ્મીર કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ)	હામુર (કશ્મીરી હરણ) કસ્તૂરીમુગ
9.	કોર્બંટ (ઉત્તરાખંડ)	વાધ, હાથી, દીપડો, હરણ

18.1 भारत : राष्ट्रीय उद्यान अने अभयारण्यो

वन्यज़िलों परनां जोखमो

आधुनिक युगमां मानवीनां लोब-लालच अने विकासनी हड्डेटे आववाथी समग्र वन्य ज़िवसृष्टिना असित्त्व सामे प्रश्नार्थितन मुक्कयुं छे. ते माटेनां कारणो तपासीऐ तो समजाय छे के ज़ंगल विस्तारोना सतत थर्द रहेला घटाडाथी वन्य ज़िवो तेमनां कुदरती आवास क्षेत्रो गुमावीने निराश्रित बनी रह्या छे. खाल, मांस, दांत, वाण अने हाड्कां भेणववा थतो शिकार एक मोटी समस्या छे. ज़ंगलोमां पालतु पशुओना चराणथी तृष्णाहारी वन्यज़िलोने खोराकनी अद्धत थतां तेमनी संख्या पर माठी असर थाय छे. ज़ंगल क्षेत्रोमां तृष्णाहारीओनी संख्या घटतां मांसभक्षी वन्य ज़िवोने पूरतो शिकार न मणे ते स्वाभाविक छे, तेथी खोराकनी शोधमां मानववस्तीमां आवी चढतां ते पशुनुं माराश करे छे. मानववस्तीतो तरफ आवी जता वन्य ज़िवोना मानवी साथे संघर्षना संजेगो उभा थाय छे अने ते संघर्षी वन्यज़िलोने मोतना मुखमां लई जाय छे. वणी वन्य ज़िवोना आवासोमां पहोचती प्रदूषणानी असरो घाणी घातक होय छे. आ उपरांत वनक्षेत्रोमां थती मानव प्रवृत्तिओथी वन्य ज़िवो पर माठी असरो पशा पಡे छे.

આટલું જાણવું ગમશે

- ધર આંગણે જોવા મળતી ચકલીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો થવા લાગ્યો છે.
- સિંહ ગુજરાતનું રાજ્ય પ્રાણી તથા સુરખાબ રાજ્ય પક્ષી છે.
- એશિયાઈ સિંહ, ધૂઢભર અને પદ્ધી ગરોળી જેવાં પ્રાણીઓ ભારતમાં માત્ર ગુજરાતમાં જ જોવા મળે છે.
- જંગલી બેસ (ભારતીય બાયસન), હાથી, ચિત્તો, મોટી ભારતીય બિસકોલી, વાધ ગુજરાતનાં જંગલોમાંથી લુપ્ત થયાં છે.
- કચ્છ રણ અભયારણ્ય ગુજરાતનું સૌથી મોટો વિસ્તાર ધરાવતું અભયારણ્ય છે.
- પોરબંદર પક્ષી અભયારણ્ય ગુજરાતનું સૌથી ઓછો વિસ્તાર ધરાવતું અભયારણ્ય છે.

જંગલોના વિસ્તારોમાં થતા ઘટાડાથી ખોરાક અને આશ્રયની શોધમાં વન્ય જીવો કયારેક માનવવસ્તી તરફ આવી જાય છે. વન્ય જીવોના ક્ષેત્રોમાં થતા માનવ હસ્તક્ષેપ તેમની સાથેની અથડામણોમાં સર્જય છે, તેવી ઘટનાઓથી વન્ય જીવો માનવરોષનો ભોગ બની જીવ ગુમાવે છે. દક્ષિણ અને દક્ષિણ પૂર્વ ભારતમાં જંગલોમાંથી ખોરાકની શોધમાં હાથીઓનાં ઝુંડ કૃષ્ણવિસ્તારોમાં આવી ભારે ઉત્પાત મચાવે છે. સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં દીપડાના હુમલાઓમાં અને ગુજરાતના ઉત્તર પૂર્વના વનવિસ્તારોની નજીક કે વનમાં રોંધ દ્વારા માનવોને ઈજા પહોંચાડવાની કે માનવીને મારી નાખવાની ઘટનાઓ બને છે. આવી દુર્ઘટનાઓ ન થાય તે માટે અગમયેતી એ જ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે.

વન્યજીવ સંરક્ષણના ઉપાયો

જંગલ વિસ્તારોની જાળવણી કરી તેમાં ઉત્તરોત્તર સતત વધારો કરવા માટે લાંબા ગાળાનું ચુસ્ત આયોજન હાથ ધરાવું જોઈએ. જંગલ વિસ્તારો અને વન્યજીવોના સંરક્ષણાર્થે, વધારે સખત કાયદાકીય જોગવાઈઓ અને ચુસ્ત અમલીકરણ માટે આપણે સહૃદ્દી પ્રતિબદ્ધ બનવું પડશે. વિવિધ સામાજિક સ્વૈચ્છિક સંગઠનોએ આ બાબતને ટોચની અગ્રતાએ ગણી જનજ્ઞગૃહીત કાર્યક્રમો યોજવા જોઈએ. શાળાઓમાં શીખવાતા પાઠ્યક્રમોમાં આ સમસ્યાની વિગતો સમાવીને ભાવિનાગરિકે જાગ્રત કરવા જોઈએ. કોઈ વિકાસ યોજનાના અમલીકરણ પૂર્વ તેની પર્યાવરણીય અને જીવસૃષ્ટિ પર પડનારી વિવિધ અસરો તપાસવી જોઈએ. જંગલ વિસ્તારની બહાર આવેલાં મોટાં વૃક્ષો કપાતાં અટકાવવાં જોઈએ, તેનાં પોલાણો અને ડાળખીઓ અનેક પક્ષીના માળા બનાવવાનું સ્થાન છે. યાયાવર અને જણાશ્રી (જણકાંઠ વસતાં) પક્ષીઓને જરૂરી પરિવેશ-તણાવો, ખેતરશેઢાની તણાવડી કે જળખાવિત વિસ્તાર (વેટલેન્ડ)ની જાળવણી કરવી જોઈએ. ખેતી ક્ષેત્રે વપરાતા જંતુનાશકોને બદલે જૈવિક કીટનાશકોનો પ્રચાર અને વપરાશ વધારવો જોઈએ. પ્રદૂષણ ઘટાડવા અંગે સંકિયપણે કામગીરીની તાતી જરૂરિયાત છે. જંગલોના દાવાનણને પહોંચી વળવા પેટ્રોલિન્ગ અને સાવચેતીનું આગોતરું આયોજન કરવું જોઈએ.

વન્યજીવ સંરક્ષણ માટે લેવાયેલાં પગલાં

આપણા દેશમાં પરાપૂર્વથીજ વન્યજીવોના સંરક્ષણના કાયદા થતા આવ્યા છે. મૌર્યયુગના મહાન રાજ અશોકના સમયમાં વન્યજીવોના સંરક્ષણાર્થે કાયદા બનાવવા હતા. આપણે ત્યાં નાગરિકોની મૂળભૂત ફરજો અને રાજનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં પણ આ અંગેની વિગતો સામેલ છે. ભારતીય વન્યજીવ બોર્ડની ભલામણ અનુસાર સંસદે વન્યજીવ સુરક્ષા અધિનિયમ બનાવ્યો છે. દેશમાં 2014 ની સ્થિતિએ 503 અભયારણ્યો અને 102 રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનો 14 જૈવ આરક્ષિત ક્ષેત્ર રચના કરવામાં આવી છે, જે પૈકીનાં 22 અભયારણ્યો અને 4 રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનો અને 01 જૈવ આરક્ષિત ક્ષેત્ર ગુજરાતમાં છે. જેનાં અસ્તિત્વ માટે જોખમ અને વિનાશને આરે હોય એવી વિશિષ્ટ પ્રાણી પ્રજાતિઓ માટે ખાસ સંરક્ષણની યોજનાઓ બનાવી છે, જેમાંથી કેટલીક વન્યજીવ સંરક્ષણ પરિયોજનાઓની વિગતો જાણીએ.

વાધ પરિયોજના (પ્રોજેક્ટ ટાઈગર) : દેશમાં વાધની ઘટતી જતી સંખ્યા અને શિકારના ભય સામે આ પરિયોજના 1973માં 9 આરક્ષિત વિસ્તારો સાથે અમલમાં મુકાઈ હતી જે અંતર્ગત 48 વિસ્તારોને હાલ આવરી લેવાયા છે.

સિંહ પરિયોજના : એક સમયે એશિયાઈ સિંહો એશિયા ઉપમહાદ્વિપના ઈરાન સુધી વિહરતા હતા. તેના શિકાર અને જંગલોના વિનાશથી હાલ માત્ર સૌરાષ્ટ્ર દ્વીપકલ્યના ગીરના જંગલ પૂરતાજ સીમિત થઈ ગયા છે. એક તબક્કે આ વિસ્તારમાં આ સંખ્યા માત્ર 100 થી પણ નીચે આવી ગઈ હતી. એશિયાઈ સિંહોના સંરક્ષણ માટે 1972માં ગીરમાં યોજના શરૂ કરાઈ હતી.

આ ઉપરાંત કશ્મીરી બારાસિંગા નામની દુર્લભ હરણની પ્રજાતિ માટે હંગૂલ પરિયોજના, ખારા પાણીના મગરમણ્ય માટે મગરમણ્ય પરિયોજના, ભારતીય ગેડાના સંરક્ષણ માટે ગેડા પરિયોજના અને હિમદીપદા પરિયોજના મુખ્ય ગણી શકાય.

વन્ય જીવસૂચિના બચાવ અને સંરક્ષણ માટે સમાજ અને સરકાર દ્વારા દ્રઢ ઈચ્છા દાખવીને સાચી દિશામાં પગલાં ભરાય તો વન્યજીવ સંરક્ષણ શક્ય છે. વિકાસની સાથે સાથે પર્યાવરણના જતનનો મંત્ર સિદ્ધ કરવા આપણે સહૃદે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થઈ પ્રયાસો કરવા પડશે.

આટલું જ્ઞાનું ગમશે

ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનો

ક્રમ	રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન	સ્થાપના	વિસ્તાર	જિલ્લો	મુખ્ય પ્રાણીઓ
1.	ગીર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન	1975	258.71 ચો કિમી	જૂનાગઢ	સિંહ, દીપડા, ચિત્તલ, ઝરખ, સાબર, ચિકારા, મગર
2.	કાળિયાર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન	1976	34.08 ચો કિમી	ભાવનગર	કાળિયાર, વરુ, ખડમોર ઘોરાડ
3.	વાંસદા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન	1979	23.99 ચો કિમી	નવસારી	દીપડા, ઝરખ, ચિત્તલ, ચૌસીંગા
4.	દરિયાઈ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન	1982	162.89 ચો કિમી	કચ્છનો અખાત, જામનગર	સમુદ્રિધોડા, કોરલ, જેલી ફિશ, ઓકટોપસ, ઓયેસ્ટર, ડોલ્ફિન, કુરોગ

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના સવાલોના જવાબ માણ્યા મુજબ આપો :

- (1) ભારતના પ્રાણી-ભૌગોલિક પ્રદેશોની યાદી આપો.
- (2) વન્યજીવો આજે સંકટમાં છે – વિધાન સમજાવો.
- (3) વન્યજીવ સંરક્ષણ માટેની વિવિધ પરિયોજનાઓની વિગતો ટૂંકમાં આપો.

2. નીચેના સવાલોના સવિસ્તર જવાબ આપો :

- (1) ભારતનું વન્યજીવ વૈવિધ્ય
- (2) વન્યજીવ સંરક્ષણના ઉપાયો

3. યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી જવાબ લખો :

- (1) ભારતને કુલ કેટલા પ્રાણી-ભૌગોલિક પ્રદેશોમાં વહેંચવામાં આવ્યો છે ?
 - (A) નવ
 - (B) ચાર
 - (C) છ
 - (D) આઠ
- (2) સમગ્ર વિશ્વમાં જીવસૂચિની કુલ કેટલી પ્રજાતિઓ નોંધાઈ છે ?
 - (A) 72 લાખ
 - (B) 15 લાખ
 - (C) 18 લાખ
 - (D) 19 લાખ
- (3) ઉડતી જિસકોલીઓ ક્યાં જોવા મળે છે ?
 - (A) કચ્છના મોટા રણમાં
 - (B) હિમાલયના ઊંચા પર્વતીય વિસ્તારોમાં
 - (C) દલદલના વિસ્તારોમાં
 - (D) પશ્ચિમધાટનાં ગીય વનોમાં

- (4) વિજયનગર તાલુકાના પર્વતીય વિસ્તારોમાં ભાગ્યેજ દેખાતું પક્ષી કર્યું છે ?
 (A) સુરખાબ (B) ચિલોત્રો (C) ધોરાડ (D) પોપટ
- (5) દુર્લભ પરવાળાની પ્રજાતિઓ...
 (A) વેળાવદર (B) નળસરોવર (C) લક્ષ્ણદીપ ટાપુસમૂહ (D) ગીર અભયારણ્ય
- (6) ધોરાડ ક્યા વિસ્તારોમાં જોવા મળે ?
 (A) વેટલેન્ડ (B) પર્વતીય ક્ષેત્રો (C) દલદલનાં ક્ષેત્રો (D) ધાસભૂમિના વિસ્તારો

પ્રવૃત્તિ

- શાળાની ઈકોકલબમાં શિક્ષકના માર્ગદર્શનમાં નિરીક્ષણ કરી તમારા વિસ્તારમાં જોવા મળતા પક્ષીઓની યાદી બનાવો.
 - ખાલી ખોખાંમાંથી ચકલીના માળા બનાવી વડીલોના માર્ગદર્શનમાં યોગ્ય જગ્યાએ ટીંગાડો અને તેનું સમયાંતરે નિરીક્ષણ કરી નોંધ રાખો.
 - શાળાના પ્રવાસ દરમિયાન પ્રકૃતિશિક્ષણ કેન્દ્રની મુલાકાત ગોઠવો.
 - વન વિભાગના અધિકારીનો શાળામાં વાર્તાલાપ અને પ્રશ્નોત્તરી ગોઠવો.
 - સમાચારપત્રો અને સામયિકોમાં આવતા વન્યજીવ સંબંધી સમાચારો - લેખોનાં કટિંગ બુલેટિન બોર્ડ પર લગાડો.
 - શાળામાં શિક્ષકના માર્ગદર્શનમાં નીચેની વેબસાઈટની મુલાકાત લઈ વધુ વિગતો જાણો :
- (1) www.envforguj.in
 - (2) www.gujaratforest.org
 - (3) www.gemi_india.org
 - (4) www.wcsindia.org
 - (5) www.nationalgeographic.com

આપણે બધા ગૌરવશાળી છીએ કે આપણો જન્મ ભારતમાં થયો છે. આપણો દેશ એશિયા ખંડની પશ્ચિમ આવેલો દેશ છે. જેને મુખ્ય ત્રણ ઝાતુઓ – શીતકાંતુ, ઉષાકાંતુ અને વર્ષાકાંતુ તથા તેને અંતર્ગત પરંપરાગત એવી ઝાતુઓની લેટ મળી છે. જે તમે પ્રકરણ 16માં શીખી ગયા છો. ભારત આબોહવા, ભૂપૃષ્ઠની દસ્તિએ વિવિધતાભર્યો દેશ છે. તેથી તેમાં વસતા લોકોના ખોરાક, પહેરવેશ, રહેઠાણ, ભાષા, બોલી, ઉત્સવો, તહેવારોમાં ઘણી જ બિન્નતા જોવા મળે છે. આમ, ભારત એ વિવિધતામાં એકત્તા ધરાવતો ભાતીગળ દેશ છે.

માનવીય ખોરાક અને પહેરવેશ ઉપર ભૌગોલિક તેમજ આબોહવાની અસર સ્પષ્ટ જોવા મળે છે. જેમ કે દરિયાકિનારે વસતાં લોકોનો ખોરાક ભાત તથા માછલાં છે. પંજાબ-મધ્યપ્રદેશ, ગુજરાતમાં મુખ્ય પાક ઘઉં છે. તેથી આ પ્રદેશના લોકો મુખ્ય ખોરાક તરીકે ઘઉં તથા તેની બનાવટોનો ઉપયોગ કરે છે. આવી જ રીતે પહેરવેશમાં પણ ભૌગોલિક તેમજ આબોહવાની સ્પષ્ટ અસર જોવા મળે છે. ઠંડા તેમજ પહાડી પ્રદેશમાં વસતા લોકોનો પહેરવેશ ઊની તેમજ સમગ્ર શરીર ઢાકાઈ જાય તેવો હોય છે. તેવી જ રીતે જે પ્રદેશમાં બારેમાસ તાપમાન વધુ અનુભવાય ત્યાંના લોકોના પહેરવેશ આછા રંગોવાળાં, સુતરાઉ તેમજ ખૂલતાં કપડાં હોય છે. વર્તમાન સમયમાં દરેક રાજ્યમાં પુરુષો પેન્ટ, શર્ટ તથા સ્ટ્રીઓ સલવાર-કમીજ પહેરે છે.

લોકજીવનની દસ્તિએ ભારતના ચાર ભાગ પાડી શકાય : પશ્ચિમ ભારત, ઉત્તર ભારત, દક્ષિણ ભારત, પૂર્વ ભારત. આમ, હવે આપણે જે-તે પ્રદેશના લોકોનું લોકજીવન સમજવા પ્રયત્ન કરીશું.

લોકજીવન-પશ્ચિમ ભારત

પશ્ચિમ ભારતમાં મુખ્ય રાજ્યો રાજ્યસ્થાન, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ તથા ગોવા વગેરે છે તથા દીવ, દમણ, દાદરા અને નગરહેવેલી કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

ખોરાક : રાજ્યસ્થાના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક બાજરી તથા દાળ-બાટી છે. રાજ્યસ્થાની લોકોની મારવાઈ કચોરી નાસ્તા માટે જાણીતી છે. ગુજરાતના લોકોનો મુખ્યત્વે ખોરાક રોટલી-ભાખરી, શાક, દાળ-ભાત, ખીચડી, કદી છે. ખમણા, ગાંઠિયા ગુજરાતમાં ફરસાણ તરીકે વધુ ખવાય છે. જલેબી ગુજરાતની જાણીતી મીઠાઈ છે. મધ્યપ્રદેશમાં પણ મુખ્યત્વે રોટલી, શાક, દાળ-ભાત ખવાય છે. મહારાષ્ટ્રના લોકોને સેવ-ઉસળ પ્રિય છે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર તથા ગોવાના દરિયાકિનારે વસતા લોકોનો ખોરાક મુખ્યત્વે ભાત-માછલાં છે.

આટલું જાણવું ગમશે

ગુજરાતની પ્રજા વેપારી પ્રજા છે. તેથી તેણે વેપાર કરવા દૂરના પ્રદેશો સુધી જવું પડતું. આથી, કેટલાક દિવસ ન બગડે તેવા નાસ્તા ગુજરાતીઓમાં પ્રચલિત છે. જેવા કે, થેપલાં, ગાંઠિયા, સૂકીકચોરી, ખાખરા તથા સુખડી

પહેરવેશ : રાજ્યસ્થાન રણપ્રદેશ તથા સૂકો પ્રદેશ હોવાથી ત્યાં વનસ્પતિનું વૈવિધ્ય ઓછું છે. તેની ક્ષતિપૂર્તિ તેમણે રંગબેરંગી પહેરવેશ દ્વારા કરી છે. સામાન્ય રીતે પુરુષો ધોતિયું, અંગરખું તથા રંગબેરંગી પાઘડી પહેરે છે તથા સ્ત્રીઓ ધેરવાળો ચણિયો, કબજો તથા ઓઢાણી ઓછે છે. રાજ્યસ્થાનમાં ઊંટની સંખ્યા વધારે હોવાથી ઊંટના ચામડાંમાંથી ભનાવેલી મોજડી તથા પગરખાં પહેરે છે.

ગુજરાતના લોકોનો પરંપરાગત પહેરવેશ : પુરુષો ધોતિયું, જલ્બો, માથે સફેદ ટોપી કે પાઘડી પહેરે છે. જ્યારે સ્ત્રીઓ સાડી, ચણિયો અને કબજો પહેરે છે. મહારાષ્ટ્રના પુરુષોનો પણ પરંપરાગત પહેરવેશ ધોતિયું તથા પહેરણ છે તથા માથે ટોપી કે પાઘડી પહેરે છે. સ્ત્રીઓ મહારાષ્ટ્રીયન ઢબે સાડી પહેરે છે. મધ્યપ્રદેશના લોકોનો પરંપરાગત પહેરવેશ પણ પડોશી રાજ્યો ગુજરાત તથા મહારાષ્ટ્ર જેવો જ છે. ગોવામાં પણ પુરુષો ધોતી તથા પહેરણ અને સ્ત્રીઓ સાડી, ચણિયો, કબજો પહેરે છે. પણ ગોવાના પહેરવેશ પર પાશ્ચાત્ય અસર વધારે જોવા મળે છે. આમ, પહેરવેશના સંદર્ભે દરેક પ્રદેશને એક આગવી પરંપરાગત લાક્ષણિકતા છે.

રહેઠાણ : રાજ્યસ્થાનમાં રણપ્રદેશના કારણે પ્રમાણમાં વરસાદ ઓછો પડતો હોવાથી મોટાભાગનાં મકાનો ધાભાવાળાં હોય છે. ગ્રામીણવિસ્તારના લોકો ધાસ-માટીમાંથી બનાવેલાં મકાનોમાં રહે છે. ગુજરાતમાં શહેરમાં વસતાં લોકો ઈંટ-સિમેન્ટમાંથી બનાવેલા આધુનિક મકાનમાં રહે છે. મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, ગોવામાં પણ શહેરના લોકો પાકાં તથા સુવિધાવાળાં મકાનોમાં રહે છે જ્યારે દરેક રાજ્યમાં જંગલ કે ઝુંગરાળ પ્રદેશમાં વસતી વનવાસી પ્રજા છૂટાં-છવાયાં ઝૂપડાંમાં રહે છે. કોકણ પ્રદેશમાં વધારે વરસાદના કારણે ઢાળવાળાં છાપરાં ધરાવતાં મકાનો હોય છે.

આટલું જાણવું ગમશે

ગુજરાતના કચ્છ પ્રદેશમાં ભૂગા નામે ઓળખાતાં વિશિષ્ટ રહેઠાડો છે. 26મી જાન્યુઆરી, 2001ના ભૂકૂપ દરમિયાન પણ આ જ ભૂગાને ઓછું નુકસાન થયું હતું.

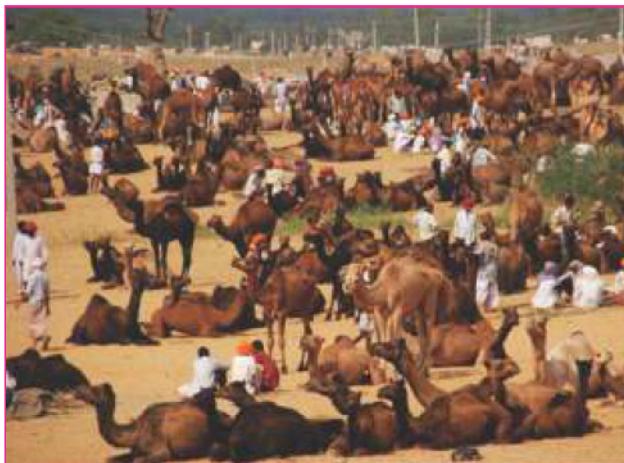
ભાષા : રાજસ્થાનના લોકો મુખ્યત્વે હિન્દી ભાષા બોલે છે જ્યારે મારવાડમાં મારવાડી બોલી બોલાય છે. ગુજરાતમાં લોકોની મુખ્ય ભાષા ગુજરાતી છે. કચ્છ પ્રદેશમાં કચ્છી બોલી બોલાય છે. મધ્યપ્રદેશની મુખ્ય ભાષા હિન્દી છે. મહારાષ્ટ્રમાં મરાಠી, ગોવાની ભાષા કોકણી છે. દરેક રાજ્યોમાં વિસ્તારો પ્રમાણે કેટલીક પ્રાદેશિક બોલીઓ પણ બોલાય છે.

તહેવારો-ઉત્સવો : મહાકવિ કાલિદાસે કહ્યું છે કે મનુષ્યો ઉત્સવપ્રિય છે. ભારતના લોકો અનેક ઉત્સવો તથા તહેવારો ઊજવે છે. રાજસ્થાનમાં લોકગીતો તથા લોકનૃત્યો ખાસ પ્રકારના હોય છે. રાજસ્થાનમાં હોળી તથા ગણગૌરનો તહેવાર ધામધૂમથી ઊજવાય છે. રાજસ્થાનના ઘુમર, કચ્છીઘોડી, કાલબેલિયા જેવાં લોકનૃત્યો ખૂબ જ જાણીતાં છે. ગુજરાત રાસ-ગરબાથી વિશ્વભરમાં જાણીતું છે. મહારાષ્ટ્રમાં ગાંધેશચતુર્થીનો તહેવાર ભવ્ય રીતે ઊજવવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રનું લાવણીનૃત્ય ખૂબ જ જાણીતું છે. મધ્યપ્રદેશમાં ઉજ્જૈનમાં શિવરાત્રીનો તહેવાર ખૂબ જ ઉત્સાહથી ઊજવવામાં આવે છે. પણ્ણમ ભારતના લોકો દિવાળી નવરાત્રી, શિવરાત્રી, દશોરા, ગાંધેશચતુર્થી, ઈદ, મહોરમ, નાતાલ, મહાવિર જયંતી, પતેતી, ચેટીચાંદ, બુદ્ધજયંતી વગેરે તહેવારો ઊજવે છે.

મેળા : કાર્તિક પૂર્ણિમાએ ઊંટના વેચાણ માટે રાજસ્થાનમાં પુષ્કર અને ગુજરાતમાં સિદ્ધપુરના મેળા જાણીતા છે. ગુજરાતમાં ધોળકા તાલુકામાં વૌઠા પાસે ગધેડાની લે-વેચ માટે જાણીતો મેળો ભરાય છે. થાનગઢ પાસે તરણોત્તરનો મેળો, જૂનાગઢમાં ભવનાથનો મેળો તથા ડાંગમાં ડાંગદરબાર વગેરે ગુજરાતના જાણીતા મેળા છે. મધ્યપ્રદેશનું ઉજ્જૈન, મહારાષ્ટ્રનું નાસિક કુલ-અર્ધકુલ મેળા માટે અને ગોવા કાર્નિવલ માટે જાણીતું છે.

આટલું જાણવું ગમશે

પ્રત્યેક 18 વર્ષ આવતા અધિક ભાડરવા મહિનામાં ગુજરાતના ભર્ય જિલ્લાના વાગરા તાલુકામાં ભાડભૂત ખાતે મેળો ભરાય છે.

19.1 પુષ્કરનો મેળો (રાજસ્થાન)

લોકજીવન-ઉત્તર ભારત

ઉત્તર ભારતમાં પંજાબ, હરિયાણા, હિમાચલપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ અને ઉત્તરાખંડ તથા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ દિલ્હી, જમ્મુ-કશ્મીર અને લદાખનો સમાવેશ થાય છે. પંજાબ એ મૂળ પાંચ નદીઓનો પ્રદેશ છે. જમ્મુ-કશ્મીર પ્રાકૃતિક સૌંદર્યના કારણો પૃથ્વીનું સ્વર્ગ ગણાય છે. ઉત્તરાખંડ દેવભૂમિ તરીકે ઓળખાતો પર્વતીય પ્રદેશ છે. હિમાચલપ્રદેશ પણ પર્વતીય વિસ્તારવાળો પ્રદેશ છે. ઉત્તરપ્રદેશ ગંગા-યમુનાનાં ફળદૂપ મેદાનોનો એક ભાગ છે. દિલ્હી ભારતની રાજધાની છે.

ખોરાક : પંજાબ, હરિયાણામાં લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ઘઉં છે. ઘઉંમાંથી બનાવેલી તંદુરી રોટી તથા જાત-જાતના પરોઠાનો ઉપયોગ પંજાબી લોકો છૂટથી કરે છે. પનીર મિશ્રિત શાક પંજાબીઓની આગવી પસંદગી છે. ‘લસ્સી’ એ પંજાબનું જાણીતું પીંગું છે. જમ્મુ-કશ્મીરના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ભાત તથા માંસ-મચ્છી છે. હિમાચલ તથા ઉત્તરાખંડના લોકો પણ ભાત-કઠોળ (રાજમા) તથા માંસનો ઉપયોગ કરે છે. ઉત્તરપ્રદેશના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક રોટલી, દાણ-ભાત-શાક છે.

પહેરવેશ : પંજાબ, હરિયાણાના લોકો જે પોશાક પહેરે છે તે પંજાબી ટ્રેસ તરીકે જાણીતો છે. સ્ત્રીઓ સલવાર-કમીજ પહેરે છે. પુરુષો પણ વિશેષ જરૂરો તથા ખૂલૂતી સલવાર પહેરે છે. પુરુષો મોટે ભાગે માથે પંજાબી પાધડી પહેરે છે. કેટલાક લોકો જરૂરી ઉપર ભરેલ કોટી પહેરે છે. કશ્મીરના લોકો સામાન્ય રીતે કશ્મીરી ટ્રેસ તરીકે ઓળખાતો ટ્રેસ પહેરે છે તથા હિમાચલના આખું શરીર ઢંકાઈ જાય તેવો પહેરવેશ પહેરે છે. હિમાચલ તથા ઉત્તરાખંડનો પહેરવેશ જમ્મુ-કશ્મીરના લોકોના પહેરવેશને મળતો આવે છે. પુરુષો માથે વિશિષ્ટ ગઢવાલી ટોપી તથા સ્ત્રીઓ માથે રૂમાલ બાંધે છે. ઉત્તરપ્રદેશના લોકો મુખ્યત્વે ધોતી-પહેરણ તથા માથે ગમણો બાંધે છે. સ્ત્રીઓ સાડી, કબજો, ચણિયો પહેરે છે.

રહેઠાડા : પંજાબ-હરિયાણામાં વરસાદ ઓછો પડતો હોવાથી મોટાભાગે ધાબાવાળાં મકાનો હોય છે. શહેરના લોકો ઈંટ-સિમેન્ટમાંથી બનાવેલાં મકાનોમાં રહે છે. જમ્મુ-કશ્મીરના મકાનની બનાવટમાં લાકડાંનો ઉપયોગ વિશેષ થાય છે. હિમાચલ તથા ઉત્તરાખંડમાં લોકો બે માળવાળાં મકાનોમાં રહે છે. નીચે પશુ બાંધે છે જેથી ઉપરના માળની લાકડાંની બનાવેલી ફર્શ એકંદરે ગરમ રહે છે.

જ્યારે હિમવર્ષ થાય ત્યારે આ રીતે બનાવેલાં મકાન ઉપયોગી થાય છે. આ પ્રદેશના મકાનનાં છાપરાં ઢાળવાળાં હોય છે. છાપરામાં નાળિયા તરીકે લીસ્સા પદ્ધરનો જ ઉપયોગ થાય છે. જેથી મકાન પરનો બરફ સહેલાઈથી સરકી જાય. ઉત્તરપ્રદેશમાં શહેરના લોકો ઈંટ-સિમેન્ટનાં મકાનોમાં રહે છે તથા દરેક રાજ્યમાં મારીનાં મકાનો મોટાભાગે ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં વધારે જોવા મળે છે.

ભાષા : પંજાબના લોકો પંજાબી, હરિયાણાના લોકો હરિયાણાવી બોલે છે. ઉત્તરપ્રદેશનાં લોકો મુખ્યત્વે હિન્દી તથા ઉર્દૂ ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે. જમ્મુ-કશ્મીરની ભાષા ઉર્દૂ છે, કશ્મીરી તથા ડેંગરી પણ બોલાય છે. જ્યારે લદાખમાં લદાખી અને તિબેટીયન ભાષા બોલાય છે. ઉત્તરાખંડમાં હિન્દી ભાષા ઉપરાંત ગઢવાલી તથા કુમાઉ બોલીનો ઉપયોગ થાય છે. હિમાચલ રાજ્યની ભાષા પહાડી છે. આ ઉપરાંત દૂરના પ્રદેશોમાં દરેક રાજ્યમાં પ્રાદેશિક બોલીઓ બોલાય છે.

તહેવાર-ઉત્સવો : પંજાબનો મુખ્ય તહેવાર વૈશાખી, લાહિરી છે. ભાંગડાં એ પંજાબનું જાણીતું લોકનૃત્ય છે. જમ્મુ-કશ્મીરમાં ઈંટ, મહોરમના તહેવારો ઊજવાય છે. લદાખમાં હેમીસ, લોસાર વગેરે તહેવારો ઊજવાય છે. હિમાચલપ્રદેશના કુલ્લુમાં દશેરાનો તહેવાર વિશેષ રીતે ઊજવાય છે. ઉત્તરપ્રદેશનો મુખ્ય તહેવાર હોળી છે. કથક એ ઉત્તરપ્રદેશનું જાણીતું નૃત્ય છે. આ ઉપરાંત ઉત્તરભારતમાં શિવરાત્રી, રામનવમી, જન્માષ્ટમી, દશેરા, ઈંટ, મહોરમ, નાતાલ વગેરે એ ઊજવાતા મુખ્ય તહેવારો છે.

મેળા : કુલ્લુનો દશેરાનો મેળો એ હિમાચલનો જાણીતો મેળો છે. પંજાબમાં શહીદીનો મેળો ભરાય છે. ઉત્તરપ્રદેશમાં પ્રયાગરાજ(અલાહાબાદ)માં કુંભમેળો તથા માઘમેળો જાણીતા મેળાઓ છે. ઉત્તરાખંડમાં કુંભ તથા અર્ધકુંભમેળા પ્રયાત છે.

લોકશ્લોક-દક્ષિણ ભારત

દક્ષિણ ભારતમાં મુખ્ય આંધ્રપ્રદેશ, તેલંગાણા, કર્ણાટક, તમિલનાડુ, કેરળ તથા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ પુરુચેરોનો સમાવેશ થાય છે. દક્ષિણ ભારત એ ભૌગોલિક દિસ્ટ્રિક્ટે દીપકલ્પ છે. દક્ષિણ ભારતનાં તેલંગાણા સિવાયનાં બધાં જ રાજ્યોને દરિયાકિનારો મળ્યો છે.

ખોરાક : દક્ષિણ ભારતનાં રાજ્યોમાં ખોરાકમાં મુખ્યત્વે ભાત-માછલી, કઠોળ હોય છે. દક્ષિણ ભારતની ચોખામાંથી બનેલી વાનગી ઈડલી, ઢોંસા, મેંદુવડા છે, જેની સાથે તેઓ કોપરાની ચટણીનો ઉપયોગ કરે છે. ‘રસમ’ના નામે ઓળખાતી દાળ જેવી વાનગીનો ઉપયોગ તેઓ ખોરાકમાં કરે છે. દક્ષિણ ભારતમાં કેરળમાં કેળનાં પાન પતરાળાં તરીકે વપરાય છે.

પહેરવેશ : દક્ષિણનાં રાજ્યોમાં ગરમ અને લેજવાળા હવામાનને કારણે તેઓ ખૂલતાં કપડાં પહેરે છે. પુરુષો લુંગી, પહેરણ, ખલે ખેસ અને પ્રસંગોપાત માથે પાઘડી પહેરે છે. જ્યારે સ્ત્રીઓ દક્ષિણી સાડી, ચણિયો અને કબજો પહેરે છે. કેરળના લોકો લુંગી પહેરે છે. ટૂંકી ધોતી પણ પહેરે છે. સ્ત્રીઓ માથામાં ઝૂલોની વેણી પહેરે છે.

રહેઠાણ : દક્ષિણ ભારતના લોકો શહેરોમાં ઈંટ-સિમેન્ટનાં મકાનમાં રહે છે. બેંગલુરુ, ચેન્નઈ જેવાં શહેરોમાં આધુનિક મકાનો જોવા મળે છે. દરિયાકિનારે વસતા લોકોનાં જુંપડાંમાં નાળિયેરનાં પાનનો ઉપયોગ વિશેષ થાય છે. દક્ષિણ ભારતમાં ઘરના આંગણે નિત્ય રંગોળી પુરાય છે.

માષા : દક્ષિણ ભારતમાં બોલાતી ભાષા દ્વારા કુચીપુડી નૃત્ય જાણીતું છે. ત્યાં શિવરાત્રિ, મકરસંકાંતિ તથા વિશાખાનો તહેવાર ઊજવાય છે. કર્ણાટકમાં મૈસુરમાં દશેરા, ઈંટ અને નવરાત્રીના તહેવારો ઊજવાય છે. કથકલી એ કેરળનું જાણીતું નૃત્ય છે. ઓણામ, નાતાલ, ઈંટ, શિવરાત્રિ એ કેરળના ઊજવાતા મુખ્ય તહેવારો છે. તમિલનાડુનું જાણીતું નૃત્ય ભરતનાટ્યમ્ છે. પોંગલ એ તમિલનાડુનો મુખ્ય તહેવાર છે.

19.2 કુંભમેળો (અલાહાબાદ)

19.3 કથકલી

લોકજીવન-પૂર્વ ભારત

પૂર્વ ભારતમાં બિહાર, જારખંડ, છતીસગઢ, ઓડિશા, પશ્ચિમ બંગાળ, અસમ, અરુણાચલ પ્રદેશ, નાગાર્લેન્ડ, મહિયાપુર, મિઝોરમ, ત્રિપુરા, સિક્કિમ, મેધાલય વગેરે રાજ્યોનો સમાવેશ થાય છે. પૂર્વ ભારતમાં ઓડિશા, પશ્ચિમ બંગાળને દરિયાકિનારો મળ્યો છે.

ખોરાક : બિહાર, જારખંડ, છતીસગઢ તથા પશ્ચિમ બંગાળના લોકો રોટલી, શાક, શાકભાજનો ખોરાક લે છે, પણ ખોરાકમાં ભાતનું પ્રમાણ વધારે છે. પર્વતીય વિસ્તારવાળા લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ભાત છે. આ ઉપરાંત કઠોળ, લીલાં શાકભાજનો ઉપયોગ પણ ખોરાકમાં કરે છે. ‘રસગુલ્લા’ અને ‘સંદેશ’ બંગાળી લોકોની પ્રિય મીઠાઈઓ છે.

આટલું જાણાનું ગમશે

સાથવો (સત્તુ) બિહારમાં ખવાતી એક વિશિષ્ટ વાનગી છે. અસમમાં ચા વ્યાપક રીતે પીવાતું પીણું છે.

પહેરવેશ : બિહારના લોકો પુરુષો ધોતિયું, જલ્બો, ખબે ખેસ, માથે પાઘ (પાઘડી) પહેરે છે. સ્ત્રીઓ સાડી, ચણિયો, કબજો પહેરે છે. જારખંડ, અસમ, ઓડિશાના લોકોનાં પહેરવેશમાં મોટો તફાવત જોવા મળતો નથી. બંગાળી સ્ત્રીઓ બંગાળી ઢબે સાડી પહેરે છે. પુરુષો પાટલીવાળું ધોતિયું અને રેશમી જલ્બા પહેરે છે.

રહેઠાણ : મેદાની પ્રદેશનાં રાજ્યોમાં લોકો ઈંટ-સિમેન્ટનાં પાકાં મકાનોમાં રહે છે. પર્વતીય વિસ્તારમાં વસતા લોકોનાં ઘરોમાં લાકડાં અને વાંસનો ઉપયોગ વિશેષ કરવામાં આવે છે. વધારે વરસાદવાળા પ્રદેશોમાં છાપરાં વધારે ઢાળવાણાં હોય છે. બંગાળમાં ઘરના પાછલા ભાગમાં પુકુર (નાનકું તળાવ) રાખવામાં આવે છે. જેમાં માછલાંનો ઉછેર કરવામાં આવે છે અને આ માછલાં રોજ-બરોજના ખોરાકમાં ઉપયોગી છે.

ભાષા : જારખંડ, છતીસગઢ અને બિહારમાં મુખ્ય હિન્દી ભાષા બોલાય છે. મૈથિલી, ભોજપુરી, માગધી એ બિહાર રાજ્યમાં બોલાતી બોલીઓ છે. અસમમાં અસમી, ઓડિશામાં ઉଡિયા તથા પશ્ચિમ બંગાળમાં બંગાળી ભાષા બોલાય છે. મેધાલયમાં ગારો અને ખાસી ભાષા બોલાય છે. મિઝોરમમાં મિઝો બોલીનો ઉપયોગ થાય છે.

ઉત્સવો-તહેવારો : અસમનું બિહુ અને ઓડિશાનું ઓડિસી નૃત્ય જાણીતું છે. જગન્નાથપુરીની રથયાત્રા દુનિયાભરમાં પ્રસિદ્ધ છે. બિહારમાં છઠ, બૈયાદૂજ તથા પશ્ચિમ બંગાળમાં દુર્ગાપૂરુજાના તહેવારો ભવ્ય રીતે ઊજવાય છે. આમ, દરેક રાજ્યને પોતાના પ્રાદેશિક તહેવારો છે. ભારત બિનસાંપ્રદાયિક દેશ છે. તેથી તેમાં ધાર્મિક, રાષ્ટ્રીય તહેવારો દરેક રાજ્યમાં ઊજવવામાં આવે છે. ભારતમાં દરેક ધર્મના તહેવારો ભેદભાવ વિના સમરસતાથી ઊજવાય છે.

19.4 રથયાત્રા (જગન્નાથપુરી)

આટલું જાણાનું ગમશે

ભારતમાં વિવિધ વિસ્તારોમાં સ્થાનિક કક્ષાએ પાકતાં તેલીબિયાંમાંથી મળતું તેલ જે-તે પ્રદેશના લોકો ખાદ્યતેલ તરીકે ઉપયોગમાં લે છે. જેમ કે ગુજરાતમાં સીગતેલ, સમગ્ર ઉત્તર ભારતમાં સરસિયું, જ્યારે દક્ષિણ ભારતમાં કોપરેલનો ઉપયોગ થાય છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ બે-ત્રણ વાક્યોમાં લખો :

- (1) ભારતના લોકોમાં કેવી-કેવી ભિન્નતા જોવા મળે છે ?
- (2) દક્ષિણ ભારતમાં બોલાતી ભાષા ક્યા કુણની છે ? દરેક રાજ્યોમાં બોલાતી ભાષાઓ લખો.
- (3) બિહારની મુખ્ય ભાષા તથા બોલીઓ જણાવો.

2. નીચેના પર ટૂંક નોંધ લખો :

- (1) પૂર્વભારતનાં રાજ્યો તથા બંગાળી પુરુષો તથા સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ
- (2) પશ્ચિમ ભારતના તહેવારો-ઉત્સવો

3. નીચેના પ્રશ્નોના યોગ્ય વિકલ્પ શોધી જવાબ લખો :

- (1) કેવું તાપમાન ધરાવતા પ્રદેશોના લોકોનો પહેરવેશ સુતરાઉ તથા આછા રંગોવાઓ હોય છે ?
(A) વધુ (B) ઓછું
(C) સમ (D) વિષમ

(2) ઊંટના ચામડામાંથી બનેલાં પગરખાં મુખ્યત્વે ક્યા રાજ્યના લોકો પહેરે છે ?
(A) ગુજરાત (B) રાજ્યસ્થાન
(C) મહારાષ્ટ્ર (D) ગોવા

(3) ગોવામાં કઈ ભાષા બોલાય છે ?
(A) મરાಠી (B) હિન્દી
(C) ગુજરાતી (D) કોકણી

(4) ક્યા રાજ્યના લોકો જત-જતના પરોઠા આરોગે છે ?
(A) ગોવા (B) તમિલનાડુ
(C) અસમ (D) પંજાબ

(5) માધ મેળો ક્યાં ભરાય છે ?
(A) પુષ્કર (B) નાસિક
(C) અલાહાબાદ (D) ઉજ્જ્વેન

(6) 'પોંગલ' ક્યા રાજ્યનો મુખ્ય તહેવાર છે ?
(A) અંધ્રપ્રદેશ (B) તમિલનાડુ
(C) મેઘાલય (D) સિક્કિમ

(7) ઉત્તરાખંડ રાજ્ય કેવું ભૂપૃષ્ઠ ધરાવે છે ?
(A) ફળદ્રુપ મેદાન (B) પર્વતીય
(C) દરિયાકિનારો (D) એક પણ નહિ

प्रवृत्ति

- પ્રાદેશિક વેશભૂષા સ્પર્ધા રાખવી.
 - દરેક રાજ્યોની વેશભૂષાનાં ચિન્તો ચોટાડી અંક તૈયાર કરવો.
 - પુસ્તકાલયમાંથી રસોઈનાં પુસ્તકો મેળવી દરેક રાજ્યની મીઠાઈની યાદી બનાવવી.
 - તમારા વિસ્તાર પાસે ભરાતા મેળાની મુલાકાત વાતી સાથે લો.

આપત્તિ કુદરતી હોય કે માનવસર્જિત, ત્વરિત હોય કે મંદ, પૃથ્વીના પેટાળમાંથી કે વાતાવરણમાંથી પેદા થયેલી હોય તે પૃથ્વી પર વ્યાપકપણે અનુભવાય છે, સાથે વિનાશ સર્જ છે. કેટલીક ઘટનાઓનાં ઉદાહરણો જોઈએ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે તે જાનમાલનું વધુપ્રમાણમાં નુકસાન કરે છે. જવાળામુખી વિસ્ફોટ, ભૂકુપ, ત્સુનામી જેવી ઘટનાઓ કુદરતી અને માનવસર્જિત એમ બંને કારણોની સંયુક્ત અસરથી જોવા મળે છે.

કેટલીક ઘટનાઓ અગાઉથી જ આયોજિત અને નિશ્ચિત વિનાશ કરનારી હોય છે. જેમકે બીજા વિશ્વયદ્વારા જાપાનનાં બે શહેરો ડિરોશીમા અને નાગાસાકી પર સંયુક્ત રાજ્ય અમેરિકાની સેનાઓ દ્વારા પરમાણુ બોમ્બ હુમલો; જ્યારે કેટલીક ઘટનાઓ માનવીય ભૂલ કે બેદરકારીનું પરિણામ હોય છે, જેમ કે ભોપાલ ગેસકાંડ, રશિયાની ચર્નોબીલ પરમાણુ દુર્ઘટના.

આપત્તિના પ્રકાર

આપત્તિઓનાં જોખમોથી આપણે માહિતગાર છીએ. બચાવ-રાહતની વ્યૂહરચના કરવા તેનાં કારણો અને જવાબદાર સંજોગોને જાણવા પડશે. બચાવની સમગ્ર તૈયારીઓના સંદર્ભે પણ આ વિગતો જાણવી ખૂબ જરૂરી છે. આપત્તિ વ્યવસ્થાપનના તજ્જ્ઞાઓએ આપત્તિઓના કુદરતી અને માનવસર્જિત એવા બે પ્રકાર પાણ્ણા છે :

(1) **કુદરતી આપત્તિઓ** : જેમાં પૂર, વાવાજોડું, ત્સુનામી, દુકાળ, ભૂકુપ, જવાળામુખી, દાવાનળ વગેરે. જેમાં પૂર, વાવાજોડું, ત્સુનામી, દુકાળની આગાહી કરી શકાય છે, જ્યારે ભૂકુપ, જવાળામુખી, દાવાનળની પૂર્વ આગાહી શક્ય નથી.

(2) **માનવસર્જિત આપત્તિ** : તેમાં આગ, ઔદ્યોગિક અક્સમાત, બોમ્બ વિસ્ફોટ, હુલ્લડ વગેરે મુખ્ય છે.

(1) કુદરતી આપત્તિઓ :

પૂર : પૂરનો સામાન્ય રીતે આપણે એવો અર્થ કરીએ છીએ કે વિશાળ ભૂવિસ્તારનું સતત કેટલાય દિવસો સુધી પાડીમાં દૂબેલું રહેવું. મૌટે ભાગે લોકો પૂરની ઘટનાને નદી સાથે જોડે છે. જ્યારે નદીનું પાડી ડિનારાના ભાગો ઉપરથી વહીને નજીકના જમીન વિસ્તારોને દૂબાડી દે છે. પૂર એક કુદરતી ઘટના છે અને એકધારા ભારે વરસાદનું પરિણામ છે. માનવ પ્રવૃત્તિઓ, જળ-પરિવાહ, જમીનનો ઢોળાવ વગેરે બાબતોને અવગણીને કરાયેલાં બાંધકામથી પૂર વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને મૌટા પ્રમાણમાં જાનમાલની હાનિ કરે છે.

શું કરવું :

- સલામત સ્થળે પોતાની કીમતી તથા અંગત જરૂરિયાત વસ્તુઓ લઈ આશ્રય લેવો.
- પાડી, સૂકો નાસ્તો, મીણબંતી, ફાનસ, પ્લાસ્ટિકની ડબીમાં બેજ ના લાગે તે રીતે દીવાસળીની પેટી સાથે રાખવી.
- બાળકોને ભૂખ્યા રાખશો નહિ.
- પૂર ઓસર્યો બાદ પાડી ડિકાળને વાપરવું.
- રેડિયો, મોબાઇલ ફોન અચૂક સાથે રાખવા.
- સાપથી સાવધાન રહેવું. તે કોરી અને સૂકી જગામાં આવી શકે છે. તેને દૂર રાખવા વાંસની લાકડી સાથે રાખવી.

શું ન કરવું :

- પૂરના પાણીથી બનાવેલ ખોરાક ખાશો નહિ.
- સલામત સ્થળેથી બહાર જતાં પહેલાં માર્ગો અને પરિસ્થિતિની ચોક્કસ માહિતી લીધા વિના નીકળશો નહિ.

વાવાજોડું (ચક્કવાત) : વાતાવરણમાં રચાતા વિક્ષોભથી ભારતીય ઉપમહાદ્વારિપમાં ચક્કવાત, સંયુક્ત રાજ્ય અમેરિકામાં હાર્દિકેન અને ટોર્નોનો, ચીન અને જાપાનના ડિનારે ટાઈફુન અત્યંત વિનાશક રીતે ટ્રાટકે છે. આ પ્રચંડ વાતાવરણીય તોફાની પવનો જે વિસ્તારમાંથી પસાર થાય છે ત્યાં મૌટા પ્રમાણમાં વિનાશ વેરે છે. ભારતના પૂર્વડિનારે અને કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રના ડિનારે તેની પણ વિધ્વંસક અસરો અનુભવાય છે.

શું કરવું :

- આવનાર તોફાનોના ચોક્કસ સમય જાણવા માટે ટી.વી.-રેડિયોના સમાચાર જોતા રહો.
- જેમની પસે રેડિયો હોય તેમણે સાથે વધારાની બેઠરી હાથવગી રાખવી.
- મોબાઇલ ફોન ચાર્જ કરી લેવા. વળી પાવરબેંક જેવાં સાધનો હોય તો તેને પણ અગાઉથી ચાર્જ કરી સાથે રાખવા.
- રેડિયો દ્વારા મળતી સૂચનાઓ, ચેતવણીઓ ધ્યાનથી સાંભળો અને તેનો અમલ કરો.
- અફ્વાઓથી દૂર રહો.
- વધારાનો ખોરાક, સૂકો નાસ્તો, પીવાના પાણીનો જરૂર મુજબ સંગ્રહ કરો.
- બાળકો અને વૃદ્ધો માટે જરૂરી એવા ખોરાક અને દવાની પણ જોગવાઈ રાખો.
- બચાવતંત્ર દ્વારા તમને ધર છોડી દેવાનું કહેવામાં આવે તો તે સૂચનાનું તાત્કાલિક પાલન કરો.
- શુદ્ધ અને સલામત પાડી પીવા માટે વાપરવું.
- સરકાર કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થા દ્વારા ડિબા કરાયેલા આશ્રયસ્થાનમાં આશ્રય લીધો હોય ત્યારે, ત્યાંના વ્યવસ્થાપકોએ આપેલી સૂચનાઓનું ચુસ્ત પાલન કરો અને તેમની સૂચના સિવાય તે સ્થાન ન છોડો.
- પાલતુ પ્રાણીઓને ખીલે બાંધી રાખશો નહિ. જો તે છૂટા હશે તો પોતાનો બચાવ કરવાનો પ્રયત્ન સારી રીતે કરી શકશો.

શું ન કરવું :

- રેડિયો પર હવામાન વિભાગ દ્વારા આવતી ચેતવણી સિવાયની વાતો કે અફવાઓ ધ્યાનમાં ના લેશો.
- અચાનક હવામાન સ્વચ્છ થઈ જાય, વરસાદ બંધ થઈ જાય, પવન રોકાઈ જાય તો પણ ખુલ્લામાં બહાર ના નીકળશો.
- અચાનક પવન કે વરસાદ ગ્રાટી શકે છે.
- વીજળીના થાંભલા, લટકતા ધૂટા વાયરને અડકશો નહિ તથા તેનાથી દૂર રહેશો.
- જહેરાતનાં મોટાં પાટિયાં (હોર્ટિંગ્સ) કે મોટાં વૃક્ષો પાસે આશ્રય ના લેશો.

ભૂકૂપ : ભૂકૂપનો સામાન્ય અર્થ પૃથ્વી સપાટીનું કંપવું કહે છે. બહુધા પૃથ્વીના પેટાળમાં થતી ભૂગર્ભિક ડિયાઓને પરિણામે ભૂકૂપો અનુભવાય છે. પૃથ્વીની સપાટીના નબળા ભૂપૃષ્ઠ ધરાવતા પ્રદેશો ભૂકૂપના મુખ્ય પ્રદેશો ગણાય છે. ભૂકૂપની સંભાવનાવાળા પ્રદેશો કે વિસ્તારો તારવી શકાય છે, પણ તેની ચોક્કસ આગાહી કરી શકતી નથી. આમ, ભૂકૂપ આગાહીના અભાવમાં ખૂબ મોટી જાન-માલની ખુલારી કરે છે.

શું કરવું :

- ભૂકૂપ દરમિયાન મોટી પાટલી કે ટેબલ નીચે રહેવું.
- જો શાળામાં હોવ તો પાટલીઓ નીચે બેસી જાવ.
- જો બહાર ખુલ્લામાં હોવ તો મકાનો, વરંડા, વીજળીની લાઈનો કે વીજળીના થાંભલાથી દૂર રહેવું.
- જો વાહન હંકારતા હોવ તો પુલની ઉપર કે નીચે, લાઈટના થાંભલા કે વીજળીની લાઈન કે ટ્રાફિક સિંનલથી આપનું વાહન દૂર થોભાવી દો.
- ભૂકૂપના આંચકા પૂરા ન થાય ત્યાં સુધી આપના વાહનમાં જ રહો.
- ભૂકૂપના આંચકા પૂરા થયા બાદ પણ ઘરની કેટલીક વસ્તુઓ જેવી કે ફિઝ, દીવાલ પર લગાએલા ફોટા કે છત પરના પંખા (સીલિંગ ફેન) પાછળથી પણ પડી શકે છે માટે તેનાથી દૂર રહેવું.
- ઘટનાના માર્ગદર્શન માટે સ્થાનિક રેડિયો સાંભળો.
- નવાં બનતાં મકાનો ભૂકૂપ પ્રતિરોધક તરાહનાં બનાવવાં જોઈએ.

શું ન કરવું :

- ગભરાઈને બૂમાબૂમ કે નાસભાગ ના કરવી.
- ભૂકૂપના આંચકા આવ્યા પછી પડતી ચીજો કે વસ્તુઓને રોકવાનો પ્રયાસ ના કરો.
- નીચે ઊત્તરવા માટે લિફ્ટનો ઉપયોગ ના કરવો.
- જો તમે ઘરમાં હોવ તો લાકડાનાં કબાટ, તિજોરી, અરીસા કે કાચનાં જુમર નીચે ઊભા ના રહેશો.
- રસોઈ ગેસ લીકેજ નથી તેની ખાતરી કર્યા વિના ઘરમાં દીવાસળી, લાઈટર કે વીજળીનાં સાધનો ચાલુ ના કરશો કારણ કે ગેસ ગણતરને લીધે વિસ્ફોટની સંભાવના રહે છે.
- તબીબી સારવારની મદદ માટે કે આગની કટોકટી સિવાય ફોન ન કરવા. એ સમયે તરત જ કરાતા ફોનથી રાહત અને બચાવ કામગીરી ટેલિફોન નેટવર્ક ટપ થતાં અવરોધાય છે.

ત્સુનામી : સમુદ્રમાં પેઢા થતાં વિનાશક શક્તિશાળી મોઝાને ત્સુનામી કહે છે. તેની ઉત્પત્તિ સમુદ્ર કે મહાસાગર તળમાં સાત કે તેથી વધુ રીક્ટર સ્કેલની તીવ્રતા ધરાવતા ભૂકૂપો દ્વારા અથવા સમુદ્રી જવાળામુખીના પ્રસ્કોટનથી કે મોટા પાયા પરનાં સાગરીય ભૂસ્ખલનથી થાય છે. ત્સુનામી શબ્દનો અર્થ જાપાનીજ ભાષામાં વિનાશક મોઝાં એવો થાય છે. મોટેભાગે ત્સુનામીની ઉત્પત્તિ સમુદ્રતળના ભૂકૂપો દ્વારા જ થાય છે. તેથી તેને ભૂકૂપીય સાગરમોઝાં તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ મોઝાં તેના ઉદ્ભવસ્થાનેથી વલયાકાર સ્વરૂપે તીવ્ર ગતિએ પ્રસરે છે. ઊડા સમુદ્રોમાં તે ઓછી ઊંચાઈને કારણે નજરે પડતાં નથી પણ કિનારાની નજીક અને છીછા સમુદ્ર ક્ષેત્રમાંથી પસાર થતાં તે વિનાશકારી સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. તેની ઝડપ કિનારા પાસે ઓછી થાય છે અને ઊંચાઈ વધી જાય છે. આ જ કારણથી કિનારાના ક્ષેત્રોમાં પાણીની એક દીવાલ બની આગળ વધી ભારે તબાહી મચાવે છે.

26 ડિસેમ્બર, 2004ના રોજ હિંદ મહાસાગરમાં આવેલ મહાવિનાશક ત્સુનામીએ થાઈલેન્ડ, ઈન્ડોનેશિયા, ભારત, શ્રીલંકા સહિતના દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયાના દેશોમાં લગભગ 2 લાખથી વધારે લોકોનો લોગ લીધો હતો.

આધુનિક સાધનોની મદદથી ત્સુનામીની પૂર્વસૂચના અને તેના આવવાના સમયના ચોક્કસ અંદાજો કાઢી શકાય છે. તેથી ભવિષ્યમાં હજુ પણ આ અંગે સાવચેતી દાખલી જાનહાનિ અટકાવી શકાશે.

શું કરવું :

- ત્સુનામીની સૂચના મળતાં સમુદ્રકિનારાથી દૂર સલામત અંતરે ખસી જવું.
- રેડિયો હાથવગો રાખવો અને તંત્ર દ્વારા મળતી સૂચનાઓ અનુસાર વર્તવું.
- નવાં બાંધકામ કે વસાહતોનું નિર્માણ ત્સુનામીનાં પાસાં ધ્યાનમાં લઈ કરવું.
- મેન્ચુવ વનસ્પતિ ત્સુનામીની અસર એકંદરે ઘટાડે છે. તેથી તેનો વ્યાપ વધે એવા પ્રયાસો કરવા.

શું ન કરવું :

- ડિનારે આવેલાં ઊંચાં મકાનો ઉપર આશરો ન લેવો કારણ કે તે વિનાશક મોઝાંની અસરથી તૂટી શકે છે.
- ત્સુનામી ઓસર્યા પછી તંત્ર દ્વારા સૂચના મળે તે પહેલાં સમુદ્રકિનારા તરફ ન જવું.

હુઝાળ : હુઝાળ એ અત્યંત વિનાશકારી લાંબા સમય સુધીનો પ્રભાવી કુદરતી પ્રકોપ છે. તેની અસર જીવસુષ્ણિના અસ્તિત્વ માટે જરૂરી એવી બાબતો પાડી અને ખોરાક સાથે પ્રગાઢ રીતે જોડાયેલી છે. મોસમી આબોહવાના વિસ્તારોમાં અનિયમિત વર્ષાંત્રતુથી અને ઓછા કે નહિવત્ત વરસાદાનાં વર્ષોમાં હુઝાળની સમસ્યા ઉદ્ભબવે છે. કારણ કે ખેતી પાકો, અનાજ અને જીવસુષ્ણિ પાણી પર સંપર્ક રીતે અવલંબે છે. અછતની પરિસ્થિતિ પાણીના અભાવને લીધે સર્જય છે અને આ પરિસ્થિતિમાં ખેતી અને કુદરતી વનસ્પતિને બારે હાનિ પહોંચે છે. હુઝાળની સ્થિતિમાં માનવો માટે અનાજની સાથે સાથે પાલતુ પશુઓના ચારાની સમસ્યા ઊભી થાય છે. એક જમાનામાં હુઝાળમાં ભૂખમરાથી બારે જાનહાનિ થતી. જોકે આજના યુગમાં વાહનવ્યવહાર અને સુદૃઢ વ્યવસ્થાપનને કારણે તે નિવારી શક્યા છીએ.

શું કરવું :

- ખેતીમાં ટપક સિંચાઈનો વ્યાપ વધારવો.
- અનાજની માપબંધી, ઉપલબ્ધ જળજથ્થાનો અંદાજ કાઢી વપરાશનું આયોજન કરવું.
- રાહત કામો અને સસ્તા દરના અનાજ વિતરણની વ્યવસ્થા ઊભી કરવી.
- તાકીદાનાં કામ સિવાયનાં બાંધકામની પ્રવૃત્તિ બંધ રાખવી જોઈએ.

શું ન કરવું :

- અનાજનો બગાડ અટકાવવા મોટા ભોજન સમારંભો ન યોજવા.
- નાગરિકોએ અનાજ કે ધાસચારાની સંધરાખોરી ના કરવી.

દાવાનળ : દાવાનળ એટલે કે જંગલોમાં લાગતી આગ, જે મોટા પાયા પર ફેલાઈને બારે વિનાશ સર્જે છે. દાવાનળની ઘટના માટેનાં વીજળી પડવા સિવાયનાં બધાં કારણો માનવજનિત છે, સળગતી બીડી-સિગરેટ કે દીવાસળી ફેંકવી, પર્ફટકો-યાન્ટ્રિકો કે પશુ ચરાવનારાઓ દ્વારા સળગતી સામગ્રી છોડી દેવી જે મુખ્ય છે. દાવાનળ સૂકી ઋતુમાં પાનખર પછીના સમયે લાગવાની સંભાવના વધારે હોય છે. ત્યારે જંગલમાંનું સૂકું ધાસ અને ખરેલ પાંડાં ઢીંધણનું કામ કરે છે. આ પરિસ્થિતિ દાવાનળના ફેલાવા માટે જવાબદાર છે.

ગરમી અને ઓછો બેજ તથા પવનવાળા દિવસોમાં જંગલમાં આગ ઝડપથી ફેલાવાની સંભાવના હોય છે. કેટલાંક વૃક્ષોમાંથી ઝરતો તૈલીય પદાર્થ કે જે જવલનશીલ હોવાથી તેનાથી આગ ઝડપથી ફેલાય છે.

એકવાર દાવાનળ લાગ્યા પછી પવનની દિશામાં દર કલાકે આશરે 15 કિમીની ઝડપે આગળ વધવાની સાથે ચારેબાજુ પણ ફેલાય છે. એકવાર દાવાનળ શરૂ થઈ ગયા પછી જો તેને બૂજાવવાના પ્રયત્નો માનવી દ્વારા ન થાય તો તે આગ પૂરેપૂરી ઠરી જાય કે બારે વરસાદ થાય એવા માત્ર બે સંજોગોમાં જ અટકે છે. (i) દાવાનળ સ્વયંભૂ રીતે જ બુજાઈ જાય, (ii) બારે વરસાદ પડે.

દાવાનળને કારણે બડકે બળતા જંગલમાંથી ધૂમડો અને ગરમ હવાની સાથે ઊંચે ચડતા તણખા નજીકની વસાહતોમાં આગનું જોખમ ઊભું કરે છે.

શું કરવું :

- વનવિભાગની સૂચના મુજબ જ વર્તવું.
- સૂકી ઋતુ દરમિયાન જંગલ ક્ષેત્રમાં ખાસ પેટ્રોલિંગ ગોઠવવું.
- દાવાનળ બૂજાવવાની ખાસ તાલીમ વનવિભાગના કર્મચારીઓને આપવી.

શું ન કરવું :

- વનક્ષેત્રમાં પ્રવાસ કરતાં સળગતી બીડી કે ચીજો વગેરે ના ફેંકવી.
- દાવાનળની નજીકની વસાહતોમાં રહેતા લોકોએ વન વિભાગની સૂચનાઓ ના અવગાણવી.

(2) માનવસર્જિત આપત્તિઓ :

માનવના પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ, જાડી જોઈને કે અજાણતાં કરેલ કાર્યોથી એની બેદરકારી, અસાવધાની કે અજ્ઞાનતા માનવનિર્મિત તંત્રની નિર્ઝળતાના પરિણામે ઘટતી ઘટનાઓ, જેનાથી જાનમાલનું નુકસાન થાય છે. આવી દુર્ઘટનાઓને માનવસર્જિત આપત્તિઓ કહે છે.

ઔદ્યોગિક અક્સમાત : ઔદ્યોગિક વસાહતો, મિલો, કારખાનાંમાં પૂરી સાવચેતી પછી પણ અક્સમાતનો ભય રહેલો હોય છે. એ અક્સમાતોથી માનવી અને પશુઓની જાનહાનિ થાય છે. ઉપરાંત પર્યાવરણ પર પણ ભારે માઠી અસરો થાય છે. ઔદ્યોગિક અક્સમાતોનાં મૂળમાં માનવીય ભૂલો જવાબદાર હોય છે. ઔદ્યોગિક પ્રક્રિયાનાં વિવિધ યંત્રનું સંચાલન અને સારસંભાળ અને ઉત્પાદિત સામગ્રીની ડેરફેર, સંગ્રહ અને વિતરણ પણ માણસો દ્વારા થાય છે. આ દરેક તબક્કે અક્સમાત થવાની સંભાવના નકારી શકતી નથી.

ભોપાલ ગોસકંડ : મધ્યપ્રદેશ રાજ્યના પાટનગર ભોપાલ ખાતે આવેલ યુનિયન કાર્બાઇડ કારખાનાં જંતુનાશક દવાઓનું ઉત્પાદન કરતું હતું. ત્યાં ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં મીક નામનો એક ખૂબ જ જેરી વાયુ વપરાતો હતો. આ વાયુનો સંગ્રહ મોટી ટાંકીઓમાં કરાતો. 3જી ડિસેમ્બર, 1984ની વહેલી સવારે એ કારખાનાની ટાંકીઓમાંથી જેરી મીક વાયુનું ગળતર શરૂ થયું જે લગભગ 40 મિનિટ સુધી ચાલુ રહ્યું હતું. વહેલી પરોઢે ઘટેલી આ ઘટનાથી પલકારામાં ભોપાલના ગીય વિસ્તારોમાં જડપથી તે વાયુ ફેલાઈ ગયો અને આધારભૂત આંકડા મુજબ લગભગ 2500 જેટલા લોકો મૃત્યુ પામ્યા. એ ઉપરાંત હજારો ભોપાલવાસીઓ આ જેરી ગેસથી પ્રભાવિત થયા. માણસો ઉપરાંત હજારો પશુ-પક્ષીઓને પણ આ જેરી વાયુ ભરખી ગયો. આ વાયુથી પીવાનું પાણી, જળશયો અને જમીન, ગર્ભસથ શિશુઓ, નવજાત બાળકો, સગર્ભ મહિલાઓ તથા આભાલવૃદ્ધ સહૂ તેની માઠી અસરોના લોગ બન્યા. લગભગ 10,000 વ્યક્તિઓ કાયમી વિકલાંગતાનો ભોગ બન્યા જ્યારે 1.5 લાખ જેટલા લોકો આંશિક રીતે વિકલાંગતાનો ભોગ બન્યા હતા.

ગોસ ગળતર વખતે બચાવ કામગીરી :

શું કરવું :

- ગોસ ગળતરની પૂર્વસૂચના માટે આધુનિક વોર્નિંગ સિસ્ટમ લગાડવી જોઈએ.
- કારખાનાંમાં સલામતીના ઉચ્ચ માપદંડોનું નિર્ધારણ કરી તેનું પાલન કરવું જોઈએ.
- જો ગોસની ડેરફેર દરમિયાન ગળતર થાય તો ગોસ ટેન્કરને માનવ વસાહતોથી દૂર લઈ જવું જોઈએ.
- તે સમયે પવનની દિશા જોઈ તેનાથી વિરુદ્ધ દિશામાં દોડી જવું.
- શાસમાં તકલીફ, આંખમાં બળતરા જેવી તકલીફનો જાતે ઉપચાર કરવાને બદલે તાત્કાલિક તબીબી સહાય લેવી.
- બેહોશ કે અશક્ત થયેલા લોકોને તાત્કાલિક રીતે પ્રભાવિત ક્ષેત્રથી દૂર લઈ જવા.
- ફાયરબિંગેડ તથા પોલીસને ખબર આપવી.
- આપણાં વાહનો રસ્તામાં બચાવ કામગીરીનાં વાહનોને અવરોધે નહિ તેમ મૂકવાં.

શું ન કરવું :

- બચાવ કામગીરી સમયે તેમાં ન રોકાયેલા લોકોએ ત્યાં ભેગા ન થવું જોઈએ.
- ગોસ ગળતરનું ક્ષેત્ર સત્તાવાળા તરફથી પૂર્ણ રીતે સલામત ઘોષિત ન થાય ત્યાં સુધી અસરગ્રસ્ત ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ નહિ.
- બચાવ કામગીરીના પ્રશિક્ષણ અને તે માટેના જરૂરી સરંજામ વગર બચાવ કામગીરીમાં જોડાવું નહિ.

વિષાણુજ્ઞન્ય રોગ : જ્યારે સામાન્ય પરિસ્થિતિ કરતાં ઘણા મોટા વિસ્તારમાં બહુ મોટી સંખ્યામાં લોકો રોગનો ભોગ બને છે ત્યારે રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો એમ કહેવાય છે. એમાં રોગોથી લોકો પોતાના પ્રાણ ગુમાવે છે. સામાન્ય રોગો કરતાં વિષાણુજ્ઞન્ય રોગનો દર્દીઓની સંખ્યા જડપથી વધે છે. જેમાં ડેગ્યુ, ઈબોલા, સ્વાઈનફ્લૂ, ઈન્ફ્લૂઅન્જા જેવા રોગોએ આજ હિન સુધી હજારો લોકોને પોતાનો શિકાર બનાવ્યા છે. આ રોગોની ભયાનકતા વિકારણ હોય છે. પ્રાચીન કાળમાં ખેગ જેવા રોગોએ લાખોની સંખ્યામાં લોકોને પોતાના શિકાર બનાવ્યા હતા. જોકે વર્તમાન સમયમાં અગાઉની તુલનામાં વૈજ્ઞાનિક શોધખોળો અને રોગપ્રતિકારક રસીઓ, બચાવના ઉન્નત ઉપાયો-સાધનોથી રોગચાળાના પ્રકોપનો પ્રતિકાર સરળતાથી થઈ શકે છે. પણ સાથે સાથે નવા નવા વિષાણુજ્ઞન્ય રોગો અને પરંપરાગત દવાઓ અસરકારક ના નીવડે એવા રોગના પ્રકોપ સમયે મોટી જાનહાનિનો ખતરો હંમેશાં માનવજાત પર તોળાતો રહે છે એ વરચી વાસ્તવિકતા છે.

સાયેન્સ, 1994માં સુરત શહેરમાં ખેગના રોગચાળાને અને તાજેતરમાં 2015માં ગુજરાત અને દિલ્હી સહિત દેશના અન્ય ભાગોમાં સ્વાઈન ફ્લૂના અને ડેગ્યુ રોગચાળાને તંત્ર દ્વારા યોગ્ય પગલાં ભરી મોટી જાનહાનિ રોકવાનાં પગલાં લેવામાં આવે છે.

વિષાણુજન્ય રોગોથી બચવાના ઉપાય :

- વિષાણુજન્ય રોગોથી બચવાનો મહત્વનો ઉપાય ચેપ ના લાગે તે અંગે સાવચેતી રાખવાનો છે.
- પ્રચાર-પ્રસાર દ્વારા લોકોને રોગ થવાના કારણો - પરિણામો તથા બચાવથી વાકેફ કરવા જોઈએ.
- તેના માટેની રોગપ્રતિકારક રસી લેવી.
- દર્દીઓની સારવાર માટે અલાયદા વોર્ડના પ્રબંધનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.
- આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠન વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા દ્વારા અપાતી વિષાણુજન્ય રોગો અટકાવવા માટેની સૂચનાઓ અને માર્ગદર્શિકા મુજબ પગલાં લેવાં જોઈએ.

આતંકવાદી હુમલો : ગઈ સદીના છેલ્લા દાયકાથી સમગ્ર વિશ્વમાં ગ્રાસવાદની ઘટનાઓએ ખૂબ જ ભયાનક વરંબું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે તે આપણે સહૃદ જાડીએ છીએ. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો આતંકવાદ કોઈ જાતિ, સમૂદ્રાય, સંપ્રદાય કે પ્રદેશની પરવા કરતો નથી. તે માનવતાનો દુશ્મન છે. સામાન્ય રીતે વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના સમૂહ દ્વારા કરતા અનૈતિક વિનાશકારી કાર્યોને આતંકવાદ કહે છે. જેમાં સંપત્તિનો નાશ કરવો, ૩૨ અને ભયનો માહોલ ઉભો કરી પોતાની માગણીઓ પ્રત્યે ધ્યાન આકર્ષણું, સામૂહિક નરસંહાર, અપહરણ જેવાં અમાનવીય કૂત્યો આતંકવાદીઓનાં હથિયાર છે. હાલમાં આતંકવાદનો વ્યાપ એટલો વધી ગયો છે કે તે વિશ્વના ઘણા દેશોમાં ફેલાઈ ગયો છે. વર્તમાન સમયમાં કદાચ કોઈ પણ દેશ આતંકવાદથી સુરક્ષિત નથી.

વિશ્વની કેટલીક આતંકવાદી ઘટનાઓ : ૧૧મી સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૧ના રોજ સંયુક્ત રાઝ્ય અમેરિકામાં એક આતંકવાદી સંગઠન દ્વારા શ્રેષ્ઠિબદ્ધ રીતે આત્મધાતી હુમલાઓ કરાયા. એ દિવસે સવારે ૧૯ જેટલા આતંકવાદીઓએ ૪ ઉતારુ જેટ વિમાનોનું અપહરણ કર્યું, જેમાંના બે વિમાનોને ન્યૂયૉર્ક શહેરના ટ્વીન ટાવર સાથે અથડાવ્યાં હતાં. આ બે વિમાનોની ટકરાથી તેમાં સવાર તમામ ઉતારુઓ તથા તે ટાવરમાં કામ કરનાર સેંકડો લોકો ગણતરીની મિનિટોમાં માર્યા ગયા તથા ઘણી મોટી સંખ્યામાં લોકો મફાનોના ધરાશાયી થવાથી ઘાયલ થયા. બાકીનાં બે વિમાનો પૈકી એક વિમાન પેંટાગોનમાં અથડાવ્યું અને બીજું પેન્સિલવેનિયામાં એક ખેતરમાં જઈ અથડાવ્યું. આ હુમલામાં લગભગ ગ્રાણ હજાર જેટલા નિર્દોષ નાગરિકોનો ભોગ લેવાયો અને ૬ હજારથી વધુ નાગરિકો ઘાયલ થયાનો અંદાજ છે.

૧૩ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૧ના રોજ એક આતંકવાદી જૂથના ૫ આતંકવાદીઓએ ભારતીય સંસદ પર હુમલો કર્યો અને લગભગ ૪૫ મિનિટ સુધી આદેખ ગોળીબાર કરી તે પરિસરને બાનમાં લીધું. લોકશાહીના પવિત્ર મંદિર એવી સંસદને બાધ કરવાના પ્રયત્નોને ભારતીય સુરક્ષાદળના જવાનોએ જાનની બાજુ લગાવી તેને નિષ્ફળ બનાવ્યા. આ ઘટનામાં આતંકવાદીઓનો સામનો કરતાં ૪ જેટલા સુરક્ષાકર્મી શહીદ થયા અને ૧૬ જવાનો ઘાયલ થયા.

૨૬ નવેમ્બર, ૨૦૦૮ના રોજ મોડી રાત્રે મુંબઈની જાડીતી હોટલો પાસે તથા અન્ય મહત્વની જગ્યાઓએ થોડા-થોડા સમયના અંતરે શ્રેષ્ઠિબદ્ધ વિસ્કોટો અને ગોળીબારની ઘટનાઓ થઈ, જેના કારણે ૧૩૭ જેટલા લોકો ઘાયલ થયા. આ ઉપરાંત જાડીતી હોટલોમાં પણ આતંકવાદીઓએ અનેક લોકોને બાનમાં લીધા. આ ઘટના પર નિયંત્રણ મેળવવા કેન્દ્ર સરકારના ૨૦૦ એન.એસ.જી (નેશનલ સિક્યુરિટી ગાર્ડ) કર્માંડો, લશ્કરના ૫૦ કર્માંડો તથા લશ્કરની ૫ ટુકડીઓ મોકલવામાં આવી. આધુનિક હથિયારોથી સજ્જ આતંકવાદીઓને લગભગ બે દિવસ સુધી સંધર્ષ કરીને મહાત કરાયા હતા.

ડિસેમ્બર ૨૦૧૪માં પાકિસ્તાનના પેશાવર શહેરમાં લશ્કરી છાવણી વિસ્તારમાં આવેલ આર્મી સ્કૂલમાં આતંકવાદીઓએ કરેલ હુમલામાં ૧૩૨ નિર્દોષ બાળકો સહિત કુલ ૧૪૧ લોકોનાં મોત થયાં હતાં.

શું કરવું :

- કોઈ પણ વ્યક્તિની શંકસ્પદ હિલચાલની પોલીસને જાણ કરો.
- જાહેર સ્થાનો જેવાં કે શોપિંગ મોલ, છબીધરો, બગીચા, ધાર્મિકસ્થાનોમાં બિનવારસી વસ્તુઓને અડશો નહિ. તેની જાણ ફરજ પરના સુરક્ષાકર્મીને કરો.
- સુરક્ષા હેતુથી કરાતી તપાસ કે અંગજડતીની પ્રક્રિયામાં સહયોગ કરો.
- તમે જો ઘર ભાડે આપો તો તેની નોંધ નજીકના પોલીસ મથકે કરાવો. આમ કરવું કાયદાકીય જોગવાઈ મુજબ અનિવાર્ય છે.
- જાહેરસ્થાનોને સી.સી.ટી.વી.થી સુસજ્જ કરવાં જોઈએ.
- મુસાફરી દરમિયાન બસ કે ટ્રેનમાં કોઈ વ્યક્તિ એકલો હોય, સ્થાનિક લોકો સાથે હળતો-મળતો ના હોય, મોડી રાત સુધી કમ્પ્યુટર કામ કરતો હોય તેવા લોકોની વર્ષણુક્ણી પોલીસને જાણ કરો.
- બિનવારસી વાહનોની જાણ પોલીસને કરો.

શું ન કરવું :

- અજાણ્યા વ્યક્તિ દ્વારા અપાતી વસ્તુ કે પાર્સલ લેશો નહિ.
- અજાણ્યા વ્યક્તિને પુરતી તપાસ સિવાય ઘર ભાડે આપશો નહિ.
- અજાણ્યા વ્યક્તિ સાર્થી ઘર, મોબાઇલ કે વાહનની લે-વેચ કરશો નહિ.

હુલ્લડ : દુનિયામાં અનેક દેશોમાં આ સમસ્યા જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે હુલ્લડનાં લક્ષણો તપાસીએ તો જાણાય છે કે તેમાં જોડાયેલા મોટાભાગનાં લોકો તેના મૂળ હેતુ કે આશયથી અજાણ હોય છે. તેમની સામેલગીરી માત્ર દેખાએખી કે ટોળાશાહી રીતે થઈ હોય છે. કોઈ સમૂહ હિત કે હેતુ વિના એકત્ર થયેલા ટોળાં દ્વારા ઈરાદાપૂર્વક શાંતિનો બંગ કરાય છે. કાયદાથી સ્થાપિત શાસનપ્રકાલીને આવાં હુલ્લડો અસ્થિર બનાવે છે.

ક્યારેક હુલ્લડો રાજકીય સ્વરૂપ ધારણ કરી બંડ બની જાય છે, તો ક્યારેક કોમી રમખાડોમાં ફેરવાઈ જાય ત્યારે દેશમાં સામાજિક સદ્દ્ભાવ અને સંવાદિતા જોખમાય છે. નિર્દોષ નાગરિકોને આવાં હુલ્લડોથી ઘણું વેઠવાનું આવે છે. રોજેરોજ કમાઈને ખાનારા શ્રમજીવીઓનો જીવનનિર્વાહ અધરો બની જાય છે. ઉપરાંત લોકોનાં જાનમાલની પડ્યા ભારે ક્ષતિ થાય છે.

તેનાથી દેશની એકતા અને અખંડતા જીવવા માટે પડકાર ઊભો થાય છે. આથી, હુલ્લડોને સખત પગલાં લઈ ડામવાં અનિવાર્ય છે.

શું કરવું :

- અફ્વાઓ—હિસા ભડકાવે તેવી વાતોને ફેલાતી અટકાવો.
- મહોલ્લા કે પોળોમાં શાંતિ સમિતિની રચના કરી તેમાં સંકિયતાથી પ્રવૃત્ત થવું.
- હુલ્લડના અસરગ્રસ્તોને મદદરૂપ થઈ નાગરિક ધર્મ બજાવવો.

શું ન કરવું :

- અફ્વાઓના ફેલાવામાં નિમિત્ત ના બનશો.
- કાયદો અને વ્યવસ્થા જીવવામાં તંત્ર દ્વારા આપેલ આદેશો કે સંચારબંધીનું ઉલ્લંઘન ના કરશો.
- સોશિયલ મીડિયામાં આવતી પાયા વિનાની વાતો ન માનશો અને તેને ફેલાવશો નહિ.

આ ઉપરાંત ક્યારેક આતંકવાદીઓ પોતાના સાથીઓને જેલમાંથી છોડાવવા કે પોતાની અન્ય માગણીઓ સત્તાવાળાઓ પાસે મનાવવા બસ, ટ્રેન કે વિમાન જેવાં ઉતારુ વાહનોનું અપહરણ કરે છે. મુસાફરોને બાનમાં લઈ દબાણ ઊભું કરવાના પ્રયાસો કરે છે. આવા સમયે બાનમાં પકડાયેલ મુસાફરોના કુટુંબીજનોએ વૈર્ય દાખાવીને શાંતિ જીવવિ જોઈએ. અને શાસન દ્વારા કરાતી કામગીરીનું સમર્થન કરવું જોઈએ. આવી ઘટનાઓમાં કમાંડો ઓપરેશન હાથ ધરીને કે આતંકવાદીઓ સાથે વાટાધાટો કરી નાગરિકોને છોડાવવાની કામગીરી હાથ ધરાય છે.

ટ્રાફિક-સમસ્યા : આપણે સૌઅં મોટાં શહેરોની સડકો પર વાહનોને એકબીજાની અડોએડ ચાલતાં અને તેમને ગોકળગાયની ગતિએ આગળ વધતાં જોયાં છે. આ પરિસ્થિતિને ‘ટ્રાફિકજામ’ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે વાહનવ્યવહારનાં સાધનો સડક પર અટકી જાય છે, ત્યારે ટ્રાફિકની સમસ્યા ઊભી થાય છે. મોટાં શહેરોની વસ્ત સડકો પર આ પ્રકારની સમસ્યા વારંવાર સર્જાય છે. સડકો પર વધુ અવરજવરના સમયે (Peak-hours) વાહનોની ગતિ લગભગ થંબી જાય છે. આવા વિકટ સમયે વાહનચાલકો, મુસાફરો અને રાહદારીઓ માનસિક તશ્શાવ અનુભવે છે. આ સ્થિતિ પર નિયંત્રણ કે માર્ગવ્યવહારને પૂનઃ શરૂ કરવામાં ઘણો લાંબો સમય લાગે છે. ટ્રાફિક જામ થતાં વાહનોમાંથી નિકળતો ધૂમાડો તથા મોટી માત્રામાં બહાર પડતા મલિન દ્રવ્યોથી વાયુ અને સાથે સાથે અવાજનું પ્રદૂષણ પડ્યા જન્માવે છે. પરિણામે તે વિસ્તારોમાં લોકોના આરોગ્ય અને વનસ્પતિના વૃદ્ધિ-વિકાસ જોખમાય છે.

સમગ્ર વિશ્વમાં વધતા જતા શહેરીકરણથી ‘ટ્રાફિકજામ’ની સમસ્યા લગભગ બધાં મોટાં શહેરોમાં જોવા મળે છે. વાહનોની હારમાળા ઘણી લાંબી બની જાય છે. રાહત અને બચાવની કામગીરીની ફરજ બજાવતાં વાહનો રસ્તા પર અટવાય ત્યારે ઘણી વાર તો વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓને પોતાનો પ્રાણ ગુમાવવાનો વારો આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે ‘108 એમ્બ્યુલન્સ’નું અટવાવું, ‘ટ્રાફિક’ વધવાના કારણે, વાહનવ્યવહારની બેદરકારી અને માર્ગ ઉપરની નિયંત્રણ કે ચિહ્નોની સમજના અભાવે સર્જતાં અક્સમાતોમાં પ્રતિ વર્ષ સેક્ષનો લોકો પોતાના જાન ગુમાવે છે. ભારતની સડકો પર થતા અક્સમાતોમાં થતાં મૃત્યુનો આંક ઘણો ઊંચો છે. કેટલીક વાર સડક દુર્ઘટનામાં ભોગ બનનારી વ્યક્તિ ક્યારેક કાયમી અપંગ બની જાય છે.

સગીર વધના ચાલકો દ્વારા થતા વાહન અક્સમાતોના ડિસ્સા વર્તમાનપત્રોમાં મોટા ભાગે ચમકતા રહે છે. ધોરી માર્ગો પર અતિશય વાહનોના ભારણથી તથા અનિયંત્રિત ગતિના કારણે મોટી દુર્ઘટનાઓ સર્જાય છે. માનવરહિત રેલવે ફાટકો પર થતાં વાહન-અક્સમાતોએ બિનજરૂરી ઉત્તાવળ કે અપાયેલી સૂચનાઓને અવગણવાનું પરિણામ છે.

વધુ પડતા ટ્રાફિકથી સમય અને ઈંધણનો મોટી માત્રામાં બગાડ થાય છે. જો સમયસર અસરકારક પગલાં, પરિવહન વ્યવસ્થાનું આગોતરું આયોજન અને ટ્રાફિકના નિયમોના પાલન માટેની પ્રતિબદ્ધતા નહિ કેળવીએ તો આ સમસ્યાથી આગામી દિવસોમાં અનેક લોકોની જિંદગી માટે જોખમ ઊભાં થશે તે નિઃશંક છે.

શું કરવું :

- મોટાં શહેરોની નજીક ઉપનગરો વિકસાવવાં તથા તેને સુવિધાજનક જાહેર પરિવહન સેવાથી સંબંધિત રીતે સાંકળવાં જોઈએ.
- રાહદારીઓ અને સાઈકલ-સવારો માટે સડકની સાથે અલગ ટ્રેક બનાવવા.
- જાહેર સડકો પર થતાં દબાણો નાબૂદ કરવાં.
- ધીમી ગતિએ ચાલતાં વાહનો, પ્રાણીઓ કે વ્યક્તિ દ્વારા બંધાતા વાહનોને પીક-અવર્સ દરમિયાન ચલાવવા પર પ્રતિબંધ મૂકવો.
- પરિવહનને લગતા નિયમોની જાણકારી શિક્ષણ, જાહેરખરબરો અને જનઅગ્રતિ કાર્યક્રમોના માધ્યમથી નાગરિકોને આપવી.
- એક જ સ્થળે અને એક જ સમયે નોકરી કે ધંધા પર જતા વ્યક્તિઓએ પોતાના અલાયદા વાહનને બદલે એક જ વાહનમાં (Car Pool) જવાનું ગોઈવાં.
- સડક પર થતાં ખોદકામ અને મરામતનાં કામ તાત્કાલિક પૂર્ણ કરવાં.
- સરધસો, વરધોડા કે શોભાયાત્રાઓ પીક-અવર્સને બદલે હળવા વાહનવ્યવહારના સમયે કાઢવાની પ્રથા પાડવી જોઈએ.

- દુતગતિમાર્ગ, ઓવરબ્રિજ, ફ્લાયઓવર, રિંગરોડ અને બાયપાસની સુવિધાઓનું નિર્માણ કરવું.
- કામધંધા પર જતી પ્રત્યેક વ્યક્તિએ સપ્તાહમાં એક દિવસ જાહેર પરિવહન સેવાનો ઉપયોગ અવશ્ય કરવો.
- સીટબેલ્ટનો તથા હેલ્મેટનો ઉપયોગ કરવો.
- નશો કરી વાહન હંકનાર, લાઈસન્સ વિનાના વાહનચાલકો, ખૂબ ગતિથી વાહન ચલાવનારાઓ તથા ટ્રાફિકના નિયમોનું ઉલ્લંઘન જેવી બાબતો માટે કદક શિક્ષાની જોગવાઈ કરવી.
- વાહન ચાલકે વાહનના જરૂરી કાગળો (R.C.BOOK, PUC પ્રમાણપત્ર) વાહનમાં સાથે રાખવા.
- R.T.O માન્ય નંબર પ્લેટ જ લગાવવી.
- વાહનમાં પ્રાથમિક ઉપયાર પેટી (First Aid Box) અવશ્ય રાખવું જોઈએ.
- પોતાનું વાહન નિર્ધારિત લેનમાં જ (Lane) હંકારવું.
- વાહન ચાલકે સાઈડ મીરરનો ઉપયોગ કરવો તથા પોતાનું સંપૂર્ણ ધ્યાન વાહન હંકારવામાં રાખવું.
- દરવાજા બરાબર બંધ થયાની ચકાસણી કર્યા પછી વાહન હંકારવું.
- વાહન થોભાવતાં પહેલાં પાર્કિંગ લાઈટ અચૂક ચાલુ કરવી.
- નાનાં વાહનો અને રાહદારીઓની સુગમતા સારુ રાત્રીના સમયે લીપર (Low Beam) નો ઉપયોગ કરવો.
- વાહન હંકારતાં બૂટ પહેરવા.
- ધીમી ગતિથી ચાલતાં વાહનો હંમેશાં રસ્તાની છેક ડાબી બાજુએ હંકારવાં.
- હંમેશાં જમણી બાજુએથી ઓવરટેઇક કરવું.

શું ન કરવું :

- ટ્રાફિકના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ.
- માલસામાનની હેરફેર રાત્રિ કે વહેલી સવારના સમય સિવાય ન કરવી.
- વાહનોમાં નિર્ધારિત ક્ષમતા અને મર્યાદા કરતાં વધારે સામાન કે ઉતારુઓનું સ્થળાંતર કરવું નહિ.
- વાહન ચાલકો માટે સરકો પર મૂકેલી સૂચનાઓનાં બોર્ડ, નિશાનીઓ કે સંકેતોને નાખ કે વિકૃત કરવા નહિ.
- વાહનોની ડિઝાઇન સાથે ચેડાં કરવાં નહિ.
- વાહન હંકારી વખતે ચાલકે મોબાઇલનો ઉપયોગ ન કરવો.
- સીટ બેલ્ટને પહેર્યા વિના વાહન હંકારવું નહિ.
- રેલવેના પાટા કે રસ્તો ઓળંગતા રાહદારીએ ઈયરફોન કે મોબાઇલ વાપરવો નહિ.
- ટ્રાફિકનું સંચાલન કરતા સુરક્ષાક્રમાંના સૂચનો બાબતે દલીલબાળમાં ઊતરશો નહિ.
- વાલીઓએ પોતાનાં સગીરવયનાં બાળકોને કાયદાથી પ્રતિબંધિત વાહન ચલાવવા આપવાં નહિ.
- અક્સમાત સમયે કુતૂહલવશ ટોળે વળીને કે પોતાનાં વાહનોમાંથી ઊતરી રાહત અને બચાવ કામગીરીને અવરોધશો નહિ.
- ખૂબ જુનાં અને પ્રદૂષણ ફેલાવતાં વાહનો વપરાશમાં ન લેવાં.
- નિર્ધારિત ધ્વનિ તીવ્રતાથી વધુ અવાજ કરતાં કે ખુલ્લીકલ હોર્નનો ઉપયોગ સંદર્ભ ટાળો.
- ચાલુ વાહને દરવાજા ખોલવા નહિ.
- વાહન ચાલકે રાત્રે કે નહિવત્ત ટ્રાફિકમાં પણ સિંગલલાંગ કરવો નહિ.
- વાહનોની અવર-જવરવાળા માર્ગો કે વિસ્તારોમાં બાળકોને નહિ રમવા દેવાં.
- કેફી દ્રવ્યો કે પીણાંનો નશો કરી વાહન હંકારવું નહિ.

આપત્તિઓની માનવજીવન પર અસરો

આપત્તિઓની અસર વધતેઘટતે અંશે બધા લોકો પર પડે છે; પરંતુ તેની સૌથી માઠી અસરો ગરીબ અને અભાવગ્રસ્ત લોકો પર વિશેષ જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે માનવજીવન પરની આપત્તિઓની અસરો ચાર પ્રકારોમાં વહેંચી શકાય :

આપત્તિઓની ભૌતિક અસરો : સ્થાવર અને જંગમ મિલકતોને ભારે નુકસાન થાય છે અથવા તો તે નાખ થાય છે. રસ્તા, રેલમાર્ગો, પુલ, વીજળી, ગેસ, સંદેશાવ્યવહારની વ્યવસ્થા જેવી આંતરમાળખાકીય સુવિધાને ભારે ક્ષતિ પહોંચે છે, જેને તાત્કાલિક પુનઃનિર્માણ કરી શકતું નથી. પૂરને કારણો ખેતીલાયક ફણદૂપ જમીનોનું ભારે ધોવાણ લાંબા ગાળે પણ પૂર્તિ ના થઈ શકે એવું નુકસાન છે.

જનજીવન પર થતી અસરો : આપત્તિઓને લીધે અનેક લોકો મોતને બેટે છે તો કેટલાક કાયમી વિકલ્પાંગ બને છે. સામાન્ય નાગરિકોનું પણ સ્વાસ્થ્ય કથળે છે. જેણે પોતાના સ્વજનો ગુમાવ્યા છે તેઓ ભારે આધાત અને હતાશામાં હોય છે. તેમને તે માનસિક પીડામાંથી બહાર લાવવા એ કપરું કામ છે. કેટલાંય બાળકો અનાથ અને કેટલાંય વૃદ્ધોનો સહારો છિનવાતાં કફોડી સ્થિતિમાં મુક્કાઈ જાય છે. તેમના પુનર્વસનનું કામ ભારે જહેમત માંગી લે છે. લોકોને જીવનમાં અનેક મુકેલીઓ અને હાડમારીઓ વેઠવાની આવે છે.

આપત્તિઓની આર્થિક અસરો : આપત્તિ બાદ પુનઃનિર્માણ માટે પ્રમાણમાં મોટા નાણાલંડેળની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. તેની સીધી અસર ચાલુ વિકાસનાં કામો પર પડે છે. નાણાલાય સંસાધનોની અછત ઊભી થતાં યોજનાઓ પૂરી કરવાનો સમય લંબાય છે. ઔદ્યોગિક એકમો પુનઃ કાર્યરત થાય ત્યાં સુધી બેરોજગારીનો પ્રશ્ન વિકટ બને છે. આપત્તિગ્રસ્ત વિસ્તારોના લોકોની આર્થિક સ્થિતિ નભળી પડે છે.

આપત્તિઓની સામાજિક અસરો : આપત્તિગ્રસ્ત વિસ્તારમાંથી થતું લોકોનું સ્થળાંતર કે પલાયન તે વિસ્તારના સામાજિક ઢાંચાને પ્રભાવિત કરે છે. સામાજિક ઉત્સવો અને જાહેર ઉજવાણીના પ્રસંગો અગાઉની તુલનામાં નીરસ બની જાય છે. એને મૂળ સ્વરૂપમાં આવતાં વર્ષો લાગે છે. સામાજિક તાણાવણામાં પરિવર્તન આવતાં અંત: સામાજિક સંસ્થાઓ નભળી પડે છે.

આપત્તિઓ પછીનું પુનઃસ્થાપન

આપત્તિમાં પ્રથમ કામગીરી બચાવ, બીજા કમે રાહત અને છેલ્લે પુનઃસ્થાપનનો કમ આવે છે. આપત્તિઓના સ્વરૂપ મુજબ પુનઃસ્થાપનની જરૂરિયાતો પણ જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે. ભૂકૂપ, પૂર્ણ કે વાવાજોડા બાદ મોટા પ્રમાણમાં મકાનોનું નિર્માણ કરવું પડે છે. દુષ્કાળ બાદ લોકોને માટે નવી રોજગારીઓ ઊભી કરવી અને ખેતી ક્ષેત્રે સાધન સહાયની વ્યવસ્થા ઊભી કરવી પડે છે. વિધાન્યુજ્ઞન્ય રોગચાળા પછી ભવિષ્યમાં બચાવ માટે મોટા પાયા પર લોકશિક્ષણની અને જનજીવનિના કાર્યક્રમો યોજવા પડે છે. માનવાગત સુવિધાઓને ક્ષતિ પહોંચી હોવાથી પુનઃનિર્માણનું કમ ભારે અવરોધો વચ્ચે કરવાનું થાય છે. જે કુટુંબમાં માત્ર એક કે બે વ્યક્તિ બચી હોય તેવા પરિવારનું પુનઃસ્થાપન ખૂબ અધરું કમ છે. જે લોકોએ વિનાશ નજરે જોયો છે તે લોકોને માનસિક આધ્યાત્મિક બહાર લાવવા મનોચિકિત્સકની વ્યવસ્થા સમયસર ના થાય તો તે લાંબા ગાળે માઠાં પરિણામો લાવે છે. બચી ગયેલા લોકોમાંથી કાયમી વિકલાંગતાનો ભોગ બનેલા લોકોને માટે તાલીમ-રોજગારીની ગોઠવણ જરૂરી છે.

આમ, આપત્તિઓ પછીનું પુનઃસ્થાપન એક પડકારજનક કાર્ય છે. તેને યોગ્ય આયોજન કરી તબક્કાવાર હાથ ધરવાથી સારી રીતે પાર પાડી શકાય છે.

स्वाध्याय

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ માટ્યા મુજબ આપો :

- (1) પૂર સમયે શું કરવું જોઈએ ?
 - (2) ત્સુનામી વિશે ટૂંકમાં માહિતી આપો.
 - (3) ગેસ ગળતર સમયે શું ન કરવું જોઈએ ?
 - (4) વિધાણજન્ય રોગોથી બચવાના ઉપાયો.
 - (5) “દ્રાફિકજામ” એટલે શું ? અને તેની અસરો કઈ કઈ છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર જવાબ આપો :

- (1) આપત્તિની માનવજીવન પર અસરો સવિસ્તાર વર્ણવો.
 - (2) આપત્તિ પદ્ધીનું પુનઃસ્થાપન – નોંધ કરો.
 - (3) ટ્રાફિક સમસ્યાના ઉકેલ માટે શું શું કરવું જોઈએ ? - સવિસ્તાર નોંધ લખો.

3. યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી જવાબ લખો :

- (1) નીચેનામાંથી કઈ આપત્તિ માનવસર્જિત છે ?
 (A) ભૂકૂપ (B) ચકવાત (C) પૂર (D) હુલ્લડ

(2) મોટે ભાગે લોકો પૂરની ઘટનાને શેની સાથે જોડે છે ?
 (A) નદી (B) મહાસાગર (C) પર્વત (D) ટાપુ

(3) પૂર ઓસર્યા બાદ પીવા કેવું પાણી વાપરશો ?
 (A) બે વાર ગાળેલું (B) વહેતા પ્રવાહનું (C) ચોખ્યું દેખાતું (D) ઉકાળેલું

(4) વાતાવરણના વિક્ષોભથી રચાતા તોફાની પવનો સંયુક્ત રાજ્ય અમેરિકામાં.....
 (A) ટાય્ફૂન (B) હરિકેન (C) વિલિ-વિલી (D) ટોર્ન્ડો

(5) ત્સુનામી શબ્દનો અર્થ જાપાનીજ ભાષામાં.....
 (A) ભરતી મોઝાં (B) ભમરિયાં મોઝાં (C) વિનાશક મોઝાં (D) ભૂકૂપીય મોઝાં

(6) ભોપાલ ગેસકંડમાં ગળતર થયેલો વાયુ.....
 (A) ઓઝોન (B) મીક (C) સલ્ફર ડાયોક્સાઇડ (D) મિથેન

विद्यार्थी-प्रवृत्ति

- શાળા ગ્રંથાલયમાંથી આપત્તિ વ્યવસ્થાપનનાં પુસ્તક મેળવી વાંચો.
 - આપત્તિ સમયે રાખવાની સાવચેતીઓની વિગતોનાં પોસ્ટર શિક્ષકની મદદ લઈ બનાવો અને ગામનાં જાહેરસ્થાનો પર પ્રદર્શિત કરો.
 - શાળામાં ભૂકુંપની મોકાદ્રિલનું આયોજન કરો.
 - ટ્રાફિક નિયમોનો ચાર્ટ બનાવવો.
 - માર્ગ સલામતી સપ્તાહની ઉજવણી કરવી.
 - ટ્રાફિકના નિયમન વિશે શાળાની પ્રાર્થનાસભામાં તજ્જ્ઞ વ્યક્તિનું વક્તવ્ય ગોઠવી શકાય.
 - શાળામાં શિક્ષકના માર્ગદર્શનમાં નીચેની વેબસાઇટની મુલાકાત લઈ વિગતો જાણો :
 - www.ndma.gov.in
 - www.disastermgmt.org
 - www.gsdma.org
 - www.ndmindia.nic.in
 - www.dmibhopal.nic.in
 - www.rtogujarat.gov.in

જાણવું ગમશે : ભારતના વિનાશક ભૂકુપોની તથારીખ

ક્રમ	તારીખ	સ્થાન	રીકટરસ્કેલ-તીવ્રતા
1.	12 મે, 2015	ઉત્તર અને ઉત્તરપૂર્વ ભારત	7.3
2.	25 એપ્રિલ, 2015	ઉત્તર અને ઉત્તરપૂર્વ ભારત	7.8
3.	21 માર્ચ, 2014	અંદમાન અને નિકોબાર દ્વીપસમૂહ	6.7
4.	25 એપ્રિલ, 2012	અંદમાન અને નિકોબાર દ્વીપસમૂહ	6.2
5.	5 માર્ચ, 2012	નવી દિલ્હી	5.2
6.	18 સપ્ટેમ્બર, 2011	ગંગાટોક (સિક્કિમ)	6.9
7.	10 ઓગસ્ટ, 2009	અંદમાન દ્વીપસમૂહ	7.7
8.	8 ઑક્ટોબર, 2005	કશ્મીર	7.6
9.	26 ડિસેમ્બર, 2004	હિંદ મહાસાગર	9.1
10.	26 જાન્યુઆરી, 2001	કચ્છ (ગુજરાત)	7.6/7.7
11.	29 માર્ચ, 1999	ચમોલી (ઉત્તરાખંડ)	6.8
12.	22 મે, 1997	જબલપુર (મધ્યપ્રદેશ)	6.0
13.	30 સપ્ટેમ્બર, 1993	લાતુર (મહારાષ્ટ્ર)	6.2
14.	20 ઓક્ટોબર, 1991	ઉત્તરાખંડ	7.0
15.	20 ઓગસ્ટ, 1988	નેપાળ-ભારત સરહદ	6.3/6.7
16.	19 જાન્યુઆરી, 1975	કિન્નોર (હિમાચલપ્રદેશ)	6.8
17.	21 જુલાઈ, 1956	અંજાર (કચ્છ)	6.1
18.	15 ઓગસ્ટ, 1950	અરુણાચલ પ્રદેશ	8.7
19.	26 જૂન, 1941	અંદમાન દ્વીપસમૂહ	8.1
20.	4 એપ્રિલ, 1905	હિમાચલપ્રદેશ	7.8
21.	12 જૂન, 1897	શિલ્વાંગ	8.3
22.	31 ડિસેમ્બર, 1881	અંદમાન દ્વીપસમૂહ	7.9
23.	16 જૂન, 1819	કચ્છ (ગુજરાત)	8.2

● ● ●